

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОЦУР ГАЛИНА ГЕОРГІЇВНА

УДК 930.1:94(477)«1691/1803»(092)

ДИСЕРТАЦІЯ

ПОСТАТЬ ОСТАННЬОГО КОШОВОГО ОТАМАНА
П. І. КАЛНИШЕВСЬКОГО У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ
(НОВОЇ) СІЧІ: ІСТОРІОГРАФІЯ

07.00.06 – історіографія,
джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Г. Г. Коцур

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Коцур Г. Г. Постать останнього кошового отамана П. І. Калнишевського у контексті історії Запорозької (Нової) Січі: історіографія. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2019.

Актуальність дослідження. Створення наукової історії України, інтеграція української історіографії в європейську та світову потребує теоретико-методологічного та соціокультурного осмислення їх вузлових проблем, аналізу етапів і особливостей розвитку історичної науки, наявної історіографічної спадщини. Наукове та неупереджене вивчення подій і явищ минулого сприятиме кращому розумінню сучасності.

Кошовий отаман Запорозької Січі П. Калнишевський залишив помітний слід у вітчизняній історії, його життя переплелось з долею українського народу та уособлює окремий період національної історії. Через синтез історіографії, історії та персонології постать П. Калнишевського розглядається як така, що реально жила у світі, соціумі, мала свої світоглядно-моральні орієнтири, свої позитиви й недоліки. Актуальність теми посилюється через необхідність вивчення життя та діяльності П. Калнишевського як системного поєднання історичного, діяльнісного, соціально-психолого-індивідуального, культурного тощо у багатовимірному розвитку особистості.

Важливість цього дослідження полягає у необхідності розуміння квінтесенції російської політики, де рельєфно проявилися давні внутрішні та

зовнішні амбіції, експансіоністські імперські плани щодо України. Захоплення та знищення Запорозької Січі має багато спільного із анексією Росією Криму, війною на Сході України, проектом «Новоросія». Дослідження допоможе краще зрозуміти політику російських режимів щодо України, витоки «гібридної» війни, розвіяти ідеологічні міфологеми на тлі активної антиукраїнської пропаганди з боку північного сусіда. Вивчення та врахування досвіду минулого (позитивного й негативного), винесення з нього уроків, розглядається як важливе завдання науковців, успішне вирішення якого неможливе без широких історіографічних досліджень.

Актуальність теми продиктована й відсутністю комплексного історіографічного дослідження життєпису П. Калнишевського. Осмислення всього наукового доробку української та зарубіжної історіографії є необхідним, важливим та актуальним.

Наукова новизна дисертації полягає у постановці та втіленні авторської концепції наукового вивчення проблеми, за якою *вперше*: у вітчизняній та зарубіжній історичній науці здійснено системний і комплексний аналіз історіографії теми; відображаються провідні тенденції та окремі закономірності розвитку історичних знань щодо постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, їх загальні та специфічні риси протягом різних періодів вивчення даного питання, досягнення в умовах сьогодення; введено до наукового обігу широке коло нових історіографічних джерел; залучено найновіші дані, які не підлягали історіографічному аналізу та на основі яких концептуально переосмислено низку оцінок, стереотипних тверджень, висновків, які домінували в історіографії; виявлено та спростовано ряд фактологічних й аналітичних розбіжностей, що стосуються дослідження багатосторонньої діяльності П. Калнишевського; *вперше* історіографія теми вивчається у двох аспектах: об'єктивізму та персоналізму, розкриваючи важливі тенденції їх взаємовпливу та взаємозумовленості; реконструйовано творчий шлях науковців, простежено зміни їх поглядів, методології, найхарактерніші

морально-етичні засади певного покоління істориків відповідної епохи, зв'язку між біографіями дослідників та вагомими подіями соціокультурного життя (через співпереживання автором відповідних подій, за рефлексією, власним баченням змісту джерел); запропоновано авторську модель поєднання біографічний методу у підході до життєпису істориків із вивченням «історії» окремої особистості, кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, через призму світоглядних орієнтирів і морально-етичних принципів; характеризуються найновіші праці, які ще не підлягали історіографічному аналізу, з'ясовується їх історіографічна значимість; зібрано та частково опубліковано нову інформацію щодо біографічного поля П. Калнишевського; визначені історіографічні та історичні проблеми, які потребують подальшої наукової розробки. *Удосконалено:* основні теоретико-методологічні підходи дослідження постаті кошового отамана П. Калнишевського як наукової проблеми; тлумачення деяких ключових дефініцій, які стосуються теми дослідження. *Подальшого розвитку дістало:* з'ясування поглядів українських і зарубіжних науковців щодо життєпису П. Калнишевського як складової багатогранної діяльності козацької еліти; акумулювання здобутків різних поколінь української історіографії, об'єднання творчого потенціалу істориків материкової України та української діаспори для створення наукової історії України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані для порівняльно-історичного аналізу, з'ясування сучасних тенденцій суспільно-політичного та соціально-економічного життя в Україні, пояснення глибокого коріння ряду нинішніх явищ у країні та передбачення у майбутньому. Результати дослідження дадуть змогу історикам зорієнтуватися в широкому масиві літератури для подальшого вивчення проблеми відображення постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського в історіографії. Новий фактичний матеріал допоможе науковцям краще зорієнтуватися у великому масиві праць, критично їх оцінювати, з'ясувати досягнення та невирішені проблеми.

Отримані результати можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії історичної науки, наукових праць з історії запорозького козацтва, читанні нормативних курсів і спецкурсів з історії України та історіографії тощо.

У дисертації вперше у вітчизняній та зарубіжній історичній науці здійснено комплексне історіографічне дослідження постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. Запропоновано періодизацію проблеми з її обґрунтуванням у взаємозв'язку з розвитком історичної думки, сучасних теоретико-методологічних засад історіографії. Охарактеризовано найважливіші етапи, напрямки та особливості дослідження теми. Виокремлено три основні історіографічні періоди наукової розробки проблеми: перший – кінець XVIII – початок XX ст.; наступний – 1920-ті рр. – 1991 р. і сучасний – 1991-2018 рр., які розкривають ключові тенденції світової та національної історіографії в інтерпретації актуальних питань історії України в цілому і, зокрема, Запорозької Січі та особистості П. Калнишевського.

Акцентується увага на пріоритетах вивчення історії запорозького козацтва, Нової Січі, персоналій – представників козацької старшини на дорадянському етапі у контексті процесу трансформації історичних знань в українську історичну науку. У контексті визрівання національних засад української історичної думки розкривається утвердження критичного ставлення до джерел і праць попередників, у тому числі при висвітленні життєпису П. Калнишевського. Доведено, що в тоталітарну добу історіографія стала складовою частиною радянського механізму науки, відчула на собі весь вплив тогочасного режиму: знищувались наукові школи, зазнали репресій метри історичної науки, виклад історії перетворювався в ідеологічне знаряддя більшовизму. Утвердження в радянській історіографії марксистсько-ленінської методології в її сталінській інтерпретації негативно позначилось як на вивченні історії запорозького козацтва, так і постаті П. Калнишевського. Зазначено, що українські історики діаспори відіграли

важливу роль у збереженні та примноженні національних традицій історіографії. Встановлено, що започаткування історіографічних засад європейських наративів новітнього часу віддзеркалилося на сучасних наукових студіях постаті кошового отамана П. Калнишевського через призму з'ясування значимості державницьких процесів, ролі особи в історії. Підкреслено, що заявлена тема в історіографічному плані постає складним симбіозом питань української історії козацької доби та розвитку історичного пізнання. Наявний на сьогоднішній день історіографічний комплекс публікацій кінця XVIII – початку XXI ст. про кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського сприяв виокремленню даного питання в дисертаційне дослідження.

Виявлено, систематизовано, класифіковано та проаналізовано джерельну базу дисертації, яку складають різні за своїм призначенням і змістом історіографічні джерела. Встановлено, що опрацьований комплекс джерел є надзвичайно широким і репрезентативним. Запропонований теоретико-методологічний інструментарій сприяв дослідженню теми та виконанню поставлених завдань. У дисертації виявлено та спростовано ряд фактологічних й аналітичних розбіжностей, що стосуються дослідження багатосторонньої діяльності П. Калнишевського.

Аналізується зміст наукових дискусій навколо питань дати та місця народження П. Калнишевського, ранніх років його життя, кар'єрного росту, ув'язнення на Соловках. Встановлено, що протягом останніх десяти років дослідники критично переосмислили окремі віхи біографії та розставили важливі акценти щодо родинних і соціальних зв'язків останнього кошового отамана, його походження. Підтверджено, що питання світоглядно-морального портрета кошового отамана через з'ясування його життєвої позиції, ціннісних орієнтирів, духовності, внутрішнього світу, переконань, пріоритетів, вчинків завжди викликали інтерес у дослідників. Проаналізувавши стан наукової розробки проблеми у різних історіографічних періоди, нами запропоновані критерії визначення світоглядних орієнтирів та

морального-етичних принципів П. Калнишевського. Проаналізувавши масив наукових праць, отримала нове бачення економічна політика П. Калнишевського, в основу якої було покладено заселення козацького краю, що увійшло в історіографію як «політика колонізації». З'ясовано, що уперше вжито термін «колонізація» щодо політики П. Калнишевського. Робиться наголос, що вже в ХІХ – на початку ХХ ст. науковці довели основну роль в освоєнні Півдня України українського селянського та козацького населення. Обґрунтовано тезу, що саме запорожці заклали основи мирної колонізації в краї та продовжували освоювати ці землі після знищення Запорозької Січі 1775 р. Важливими є висновки дослідників про те, що основною метою колонізаторської політики П. Калнишевського було забезпечення економічної незалежності Війська Запорозького від Російської імперії. Репрезентовано твердження, що саме в часи кошового отамана утверджувалися прогресивна форми господарювання – зимівники, як багатогалузеві господарства фермерського типу, нове економічне мислення, формувалася унікальна хліборобська культура.

Через характеристику та аналіз літератури з історії Нової Січі, російсько-турецьких воєн та військового мистецтва запорозьких козаків загалом здійснено наукове осмислення військової майстерності П. Калнишевського. З'ясовано, що найретельніше досліджено військову діяльність П. Калнишевського у контексті російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

Науковцями переконливо доведено, що найяскравішу сторінку в історію благодійності козацької доби вписав останній кошовий отаман Запорозької Січі П. Калнишевський. Вагомим є вивчення вражаючих масштабів та географії благодійної діяльності запорозького керманіча, походження його статків та використання їх на добротинність. Наголошується, що серед багатогранної діяльності П. Калнишевського на сьогоднішній день найбільше дослідженою є філантропічна.

Ключові слова: історіографія, українська історіографія, історіографічний процес, історіографічні джерела, вітчизняна історична наука, П. Калнишевський, кошовий отаман, Запорозька Січ, Нова Січ, запорозьке козацтво.

SUMMARY

Kotsur H. H. The figure of the last kish ataman P. Kalnyshevsky in the context of the history of Zaporoz'ka (New) Sich: Historiography. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences in specialty 07.00.06 – «Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines» – Taras Shevchenko National University of Kyiv. – Taras Shevchenko National University of Kyiv. – Kyiv, 2019.

Relevance of research. The creation of the scientific history of Ukraine, the integration of Ukrainian historiography into European and world historiographies requires a theoretical, methodological and socio-cultural reflection on their key problems, the analysis of the stages and peculiarities of the development of historical science, and the existing historiographical heritage. The scientific and unbiased study of events and phenomena of the past will contribute to a better understanding of the present.

The kish ataman of Zaporoz'ka Sich P. Kalnyshevsky left a remarkable trace in domestic history, his life was interwoven with the fate of the Ukrainian people and embodies a separate period of national history. Through the synthesis of historiography, history and personality, the figure of P. Kalnyshevsky is considered to be the one, that actually lived in the world, society, had his ideological and moral orientations, his positive and disadvantages. The actuality of the topic is intensified due to the need to study the life and activities of P. Kalnyshevsky as a systemic combination of historical, activity, socio-psychological-individual, cultural, etc. in the multidimensional development of the personality.

The importance of this study is the need to understand the quintessence of Russian politics, where the long-standing internal and external ambitions, expansionist imperial plans concerning Ukraine have been reliably revealed. The capture and destruction of the Zaporoz'ka Sich has much in common with

annexation by Russia the Crimea, the war in the East of Ukraine, the project "Novorossiia". The study will help to better understand the policy of Russian regimes in Ukraine, the origins of the "hybrid" war, and dispel ideological myths against the backdrop of active anti-Ukrainian propaganda from the northern neighbor. The studying and taking into account the experience of the past (positive and negative), taking lessons from it, is regarded as an important task for scientists, the successful solution of which is impossible without extensive historiographical research.

The actuality of the topic is dictated by the absence of a comprehensive historiographical study of P. Kalnyshevsky's biography. The understanding all scientific works of Ukrainian and foreign historiography is necessary, important and relevant.

The scientific novelty of the dissertation is the formulation and implementation of the author's conception of scientific study of the problem, on which *for the first time*: was carried out a systematic and comprehensive analysis of the historiography of the topic in domestic and foreign historical science; are shown the leading tendencies and certain regularities of development of historical knowledge about the figure of the last kish ataman of Zaporoz'ka Sich P. Kalnyshevsky, their general and specific features during different periods of study of this issue, achievements in the present conditions; was introduced into the scientific circulation a wide range of the new historiographical sources; there is involved the latest data, which were not a subject to historiographical analysis and on the basis of which were conceptually redefined a number of evaluations, stereotypical statements, conclusions, which dominated historiography; there were discovered and denied a number of factual and analytical differences concerning the study of Kalnyshevsky's multilateral activity; for the first time, the historiography of the subject is studied in two aspects: objectivism and personalism, revealing the important tendencies of their mutual influence and interdependence; there was reconstructed a creative way of the scientists, were traced changes in their views, methodology, the most characteristic moral and

ethical principles of a certain generation of historians of the corresponding era, the connection between the biographies of the researchers and the significant events of socio-cultural life (due to the empathy of the author of the corresponding events, on reflection, his own vision of the content of sources); there is proposed the author's model of the combination of the biographical method in the approach to the biographies of historians with the study of the "history" of the individual personality, the kish ataman of Zaporoz'ka Sich P. Kalnyshevsky, through the prism of ideological landmarks, moral and ethical principles; are characterized the most recent works, that were not yet a subject to historiographical analysis, is clarified their historiographical significance; there was collected and partially published a new information on P. Kalnyshevsky's biographical field; there are determined the historiographical and historical problems, that require further scientific development. *There were improved:* the main theoretical and methodological approaches to the study of the figure of the kish ataman P. Kalnyshevsky as a scientific problem; the interpretation of some key definitions relating to the topic of the study. *Further development was achieved:* the elucidation of the views of Ukrainian and foreign scientists on the biography of P. Kalnyshevsky as a component of the multifaceted activity of the Cossack elite; the accumulation of the achievements of different generations of Ukrainian historiography, uniting the creative potential of historians of mainland Ukraine and the Ukrainian diaspora to create a scientific history of Ukraine.

The practical significance of the results obtained is that they can be used for comparative-historical analysis, to find out the current trends in socio-political and socio-economic life in Ukraine, to explain the deep roots of a number of current phenomena in the country and predictions in the future. The results of the study will let historians to orient themselves in a wide range of literature for further study of the problem of the reflection of the figure of the last kish ataman of Zaporoz'ka Sich P. Kalnyshevsky in historiography. The new factual material will help scientists better orient themselves in a large array of works, critically evaluate them, find out achievements and unresolved issues. The obtained results can be

used in the preparation of general works on the history of historical science, scientific works on the history of the Zaporozhian Cossacks, in the teaching normative courses and special courses on the history of Ukraine and historiography, etc.

A comprehensive historiographical study of the figure of the last kish ataman of Zaporoz'ka Sich P. Kalnyshevsky was carried out in the dissertation for the first time in the national and foreign historical science. It is proposed the periodization of the problem with its substantiation in connection with the development of historical thought, modern theoretical and methodological principles of historiography. There are described the most important stages, directions and features of the topic research. There are singled out three main historiographical periods of scientific development of the problem: the first one is the end of the XVIII - the beginning of the twentieth century; the next one is 1920s - 1991 and the modern period takes 1991-2018. They reveal the key trends of world and national historiography in the interpretation of the topical issues of the history of Ukraine in general and the Zaporozhian Sich and the personality of P. Kalnyshevsky in particular.

The focus is on the priorities of studying the history of the Zaporozhian Cossacks, Nova Sich, and the personalities of representatives of the Cossack elders in the pre-Soviet stage in the context of the process of transformation of historical knowledges into Ukrainian historical science. It is revealed the approval of a critical attitude to the sources and works of predecessors, including the coverage of P. Kalnyshevsky's biography in the context of maturation of the national fundamentals of Ukrainian historical thought. It has been proved, that historiography became an integral part of the Soviet mechanism of science, felt all the influence of the regime on the totalitarian age: there were destroyed scientific schools, the meters of historical science were repressed, the presentation of history turned into an ideological tool of Bolshevism. The confirmation in the Soviet historiography of the Marxist-Leninist methodology in its Stalinist interpretation negatively affected on the study of the history of the Zaporozhian Cossacks and on

the figure of P. Kalnyshevsky. It is noted, that historians of Ukrainian diaspora have played an important role in preserving and increasing the national traditions of historiography. It was established, that the beginnings of the historiographical principles of European narratives of the modern time were reflected in contemporary scientific studios of the figure of the kish ataman P. Kalnyshevsky through the prism of determining the significance of the state processes, the role of the person in history. It was emphasized, that the stated topic presents in the historiographical plan a complex symbiosis of the issues of Ukrainian history of the Cossack age and the development of historical knowledge. Available today historiographical complex of publications of the end of the XVIII - the beginning of the XXI century about the kish ataman of the Zaporoz'ka Sich P. Kalnyshevsky contributed to the distinction of this issue in a dissertation study.

It is founded, systematized, classified and analyzed the source base of the dissertation, which consist of different historiographical sources according to their purpose and content. It is established that the developed complex of sources is extremely wide and representative. The proposed theoretical and methodological toolkit contributed to the study of the topic and the implementation of tasks. There were discovered and denied a number of factual and analytical differences concerning the study of P. Kalnyshevsky's multidimensional activity in the dissertation.

There are analyzed the content of scientific discussions about issues of P. Kalnyshevsky's date and place of birth, early years of his life, career growth, and imprisonment in Solovky. It has been established, that over the past ten years, researchers have reconsidered critically some of the milestones of the biography and placed important emphasis about the family and social ties of the last kish ataman, his origin. It is confirmed, that the question of the philosophical and moral portrait of a kish ataman through the determination of his vital position, value orientations, spirituality, inner peace, beliefs, priorities, actions has always been in interest for researchers. We propose the criteria for defining philosophical orientations, moral and ethical principles of P. Kalnyshevsky after analyzing the

state of the scientific development of the problem in different historiographical periods.

After analyzing an array of scientific works, it was received a new vision on P. Kalnyshevsky's economic policy, which was based on the settlement of the Cossack region. It entered into historiography as a "policy of colonization". It was found out, that the term "colonization" was used for the first time for the policy of P. Kalnyshevsky. It is emphasized, that in the nineteenth and early twentieth centuries scientists have already proven the main role of Ukrainian peasant and Cossack population in the development of the South Ukraine. It is grounded the thesis, that the Zaporozhians laid the foundations for peaceful colonization in the region and continued to develop these lands after the destruction of the Zaporoz'ka Sich in 1775. Important are the findings of the researchers, that the main goal of the colonial policy of Kalnyshevsky was to ensure the economic independence of the Zaporozhian Army from the Russian Empire. It is represented the assertion, that during the times of the kish ataman were established progressive forms of management - winterers, as diversified economy farm type, new economic thinking, formed a unique grain-growing culture.

A scientific understanding of the military skills of P. Kalnyshevsky was carried out through the description and analysis of literature on the history of Nova Sich, the Russian-Turkish wars and the military art of the Zaporozhian Cossacks. It was found out, that P. Kalnyshevsky's military activity was the most explored in the context of the Russian-Turkish war of 1768-1774.

Scientists have proved convincingly, that the most prominent page in the history of the charity of the Cossack era was written by the last kish ataman of Zaporoz'ka Sich P. Kalnyshevsky. It is important to study the impressive scales and geography of the charitable work of the Zaporozhian leader, the origin of his wealth and their use for charity. It is noted, that among the many-sided activities of P. Kalnyshevsky is the most investigated the philanthropic one for today.

Key words: historiography, Ukrainian historiography, historiographical process, historiographical sources, national historical science, P. Kalnyshevsky, kish ataman, Zaporoz'ka Sich, Nova Sich, Zaporozhian Cossacks.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: історіографічний дискурс: монографія. Київ; Чернівці: Книги-XXI, 2017. 480 с.

Рецензії: Молоткіна В. К. Постать кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського в історіографії. (Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: історіографічний дискурс: монографія. Київ; Чернівці: Книги-XXI, 2017. 480 с.). *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 44. С. 222-223.

Пивоваров С. В. Історіографічне дослідження життєпису П. Калнишевського (Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: історіографічний дискурс: монографія. Київ; Чернівці: Книги-XXI, 2017. 480 с.). *Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки)*. Київ, 2019. № 1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2017-1/index.html>.

2. Бровко А. Г., Коцур Г. Г. Історіографія історії Нової Січі (1734-1775 рр.): монографія. Київ: Книги-XXI, 2011. 280 с. (Особистий внесок Г. Г. Коцур – підбір історіографічних джерел, виклад основного матеріалу).
3. Коцур Г. Г., Шовкун Ю. І. Петро Калнишевський: нескорений духом: монографія. Київ; Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2012. 184 с. (Особистий внесок Г. Коцур – опрацювання та критичний аналіз наукової літератури, джерельного комплексу, виклад основного матеріалу).

Статті в наукових фахових виданнях України й іноземних держав та виданнях, що включені до міжнародних науково-метричних баз:

Публікації в закордонних виданнях:

4. Коцур Г. Г. Первый летописец истории Соловецкого заточения М. А. Колчин. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*: научно-теоретический и прикладной журнал. Тамбов, 2013. № 7: в 2-х ч. Ч. II. С. 67-69. (Входить до міжнародних наукометричних баз даних РІНЦ, Science Index).
5. Коцур Г. Г. Евангелия, подаренные кошевым атаманом Запорожской Сечи Петром Калнышевским. *Вестник Академии знаний*: всероссийский научный журнал. Краснодар, 2013. № 4. С. 17-22. (Входить до міжнародних наукометричних баз даних РІНЦ, Google Scholar Metrics).
6. Коцур Г. Г. Останній запорозький отаман Петро Калнишевський: звитяга і жертівність. *Black Sea: Scientific Journal of Academic Research Multidisciplinary Journal*. Tbilisi, Georgia, 2015. Volume 22. Issue 4. P. 4-7. (Входить до міжнародних наукометричних баз даних Index Copernicus, Open Academic Journals Index).
7. Kotsur Halyna. Charity of Kish Ataman of the Zaporozhian Sich Petro Kalnyshevsky. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha, 2016. Volume 2. Issue 1. P. 19-23. (Входить до міжнародних наукометричних баз даних Index Copernicus, International Scientific Indexing).

Публікації у фахових виданнях та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз

8. Коцур Г. Мистецькі пам'ятки Києва періоду Гетьманщини. *Наукові записки з української історії*: збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2005. Вип. 17. С. 43-50.
9. Коцур Г. Петриківка й Петро Калнишевський (до 315-ї річниці від дня народження останнього кошового отамана Запорозької Січі). *Часопис української історії*. Київ, 2006. № 5. С. 9-13.
10. Коцур Г., Шовкун Ю. Петро Калнишевський і церкви Різдва Богородиці та Миколаївська в Лохвиці на Полтавщині. *Часопис української історії*.

- Київ, 2007. Вип. 6. С. 19-22 (Особистий внесок Г. Коцур – підбір інформації, джерел, виклад основного матеріалу).
11. Коцур Г. Внесок Петра Калнишевського у розвиток української культури та духовності. *Часопис української історії*. Київ, 2007. Вип. 7. С. 24-27.
 12. Коцур Г. В'ячеслав Липинський і державницька школа в українській історіографії. *Наукові записки з української історії*: збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 22. С. 111-119.
 13. Коцур Г. Г. Олена Апанович про сингулярність постаті кошового отамана П. Калнишевського. *Гілея*: науковий вісник: збірник наукових праць. Київ, 2011. Вип. 50. С. 232-236.
 14. Коцур Г. Г. Петро Калнишевський: штрихи до портрета. *Історія науки і біографістика*: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). 2011. № 3 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/title/>
 15. Коцур Г. Г. Постать кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського на сторінках «Часопису української історії». *Гілея*: науковий вісник: збірник наукових праць. Київ, 2011. Вип. 53. С. 169-175.
 16. Коцур Г. Петро Калнишевський в історичних дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст.: сентенціальні узагальнення. *Етнічна історія народів Європи*: збірник наукових праць. Київ: УНІСЕРВ, 2011. Вип. 35. С. 28-32.
 17. Коцур Г. Петро Калнишевський: дискусії щодо соловецького періоду біографії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2011. Вип. 108. С. 23-26.
 18. Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: нові підходи до з'ясування дискусійних сторінок біографії. *Питання історії України*: збірник наукових праць. Чернівці, 2011. С. 25-29.
 19. Коцур Г. Г. Автентичність портрета Петра Калнишевського: нове бачення. *Сумська старовина*. Суми, 2011. № XXXV. С. 91-96.

20. Коцур Г. Г. Сучасна українська історіографія (1991 – 2011 рр.) про кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: науковий збірник*. Київ, 2011. № 4 (60). С. 105-110.
21. Коцур Г. Статки Петра Калнишевського: історіографічна когнітивність. *Часопис української історії*. Київ, 2012. Вип. 22. С. 72-80.
22. Коцур Г. Історіософська та етнопсихологічна репрезентація національних рис українства у світоглядно-моральному синтезі (на прикладі козацтва та кошового отамана Петра Калнишевського). *Часопис української історії*. Київ, 2012. Вип. 23. С. 84-88.
23. Коцур Г. Три святині, даровані кошовим отаманом Петром Калнишевським. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*. Київ: УНІСЕРВ, 2012. Вип. 37. С. 51-56.
24. Коцур Г. Історіографічна оцінка морально-етичних принципів кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. *Наукові записки з української історії: збірник наукових праць*. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 28. С. 235-241.
25. Коцур Г. Петро Калнишевський – останній кошовий отаман Війська Запорозького Низового (До 250-річчя обрання козацьким керманичем). *Часопис української історії*. Київ, 2012. Вип. 24. С. 9-17.
26. Коцур Г. Петро Калнишевський в публікаціях «Киевской старины». *Київська старовина*. Київ, 2012. № 2. С. 161-170.
27. Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський в «Історії царської тюрми» М. М. Гернета. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2012. Вип. 112. С. 22-24.
28. Коцур Г. Соловецький в'язень Петро Калнишевський у науковій спадщині радянського вченого-історика Г. Г. Фруменкова. *Наукові записки з української історії: збірник наукових праць*. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 32. С. 238-245.

29. Коцур Г. Ф.Д. Ніколайчик про кошового отамана Петра Калнишевського. *Часопис української історії*. Київ, 2012. Вип. 26. С. 56-62.
30. Коцур Г. Про ув'язнення кошового П. Калнишевського та «умови утримання, які неможливо здоровій на розум людині уявити» (за матеріалами досліджень М. А. Колчина). *Часопис української історії*. Київ, 2013. Вип. 27. С. 96-99.
31. Коцур Г. Г. Наукові студії В. О. Голобуцького про господарську діяльність запорожців періоду Нової Січі (1734-1775). *Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки)*. 2015. № 2 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/index.html>
32. Коцур Г. Економічний розвиток Запоріжжя періоду Нової Січі: українська історіографія (1991-2016 рр.). *Часопис української історії*. Київ, 2016. Спецвипуск 34. С. 19-33.
33. Коцур Г. Г. Сучасні науковці про освоєння та економічне піднесення Запоріжжя в добу кошового отамана Петра Калнишевського. *Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки)*. 2016. № 1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-1/index.html>
34. Коцур Г. Г. Козакознавчі історико-біографічні студії на шпальтах «Дніпрових хвиль» (1910–1913 рр.). *Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки)*. 2017. № 1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2017-1/index.html> (Входить до міжнародних наукометричних баз даних РІНЦ (Російський індекс наукових цитувань), SIS (Scientifik Indexing Services, USA), IBI (Info Base Index, India).
35. Коцур Г. Візії історії запорозького козацтва на сторінках часопису «Дніпрові хвилі» (1910-1913 рр.). *Часопис української історії*. Київ, 2017. Вип. 36. С. 84-99.

36. Kotsur H. Military Activity of Last Kish Ataman of Zaporoz'ka Sich Petro Kalnyshevsky in Totalitarian Historiography. *Історія науки і біографістика*: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). 2018. № 4 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-4/05.pdf/> (Входить до міжнародних наукометричних баз даних РІНЦ, SIS, IBI).
37. Kotsur H. Unique Publication on the Methodology of the Historiographical Research. *Часопис української історії*. Київ, 2018. Вип. 37. С. 9-15. (Входить до міжнародної наукометричної бази даних Index Copernicus).
38. Kotsur H. Military Art of the Kish Ataman of Zaporoz'ka Sich Petro Kalnyshevsky in Historography of the End of the XVIII – the Beginning of the 20th Centuries. *Часопис української історії*. Київ, 2019. Вип. 39. С. 81-93. (Входить до міжнародної наукометричної бази даних Index Copernicus).

Біобібліографічні покажчики

39. Кошовий отаман Петро Калнишевський: біобібліографічний покажчик / уклад. і автор вступ. статті Г. Г. Коцур; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ; Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2016. 182 с.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

40. Коцур Г., Коцур А. Добродійно-меценатська діяльність останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. *Національно-державне відродження України: історія та сучасність*: матеріали науково-практичної конференції, 11-12 травня 2005 р. Коломия, 2005. Ч. 1. С. 4-9 (Особистий внесок Г. Коцур – підбір інформації, виклад основного матеріалу, висновки).
41. Коцур Г. Сучасна вітчизняна історична думка про національне відродження України кінця XVIII – початку XX ст. *Українська історія та історіографія, джерела національного права: традиції й виклики*

- сучасності*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Коломия, 2009. С. 27-37.
42. Коцур Г. Державницька діяльність Петра Калнишевського: повчальні уроки для сьогодення. *Українська державність: історія та сучасність*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 20-ій річниці Всеукраїнського референдуму, 1-2 грудня 2011 р. Київ, 2012. С. 120-122.
 43. Коцур Г. Г. Освіта на Запорозькій Січі часів останнього кошового отамана Петра Калнишевського. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали VII Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, 16 березня 2012 р. Київ, 2012. Ч. I. С. 221-222.
 44. Коцур Г. Історіографія господарської діяльності кошового отамана П. Калнишевського. *Дні науки історичного факультету – 2012*: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених, 12-13 квітня 2012 р. Секція кафедри української історії та етнополітики. Київ, 2012. С. 44-47.
 45. Коцур Г. Краєзнавець Федір Данилович Ніколайчик (1857-1920): повернення із забуття. *Матеріали V Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції*, 9-10 листопада 2012 р. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. С. 72-75.
 46. Коцур Г. Г. Соловецьке ув'язнення Петра Калнишевського – «без вини винного»: неупереджений погляд російських дослідників. *Пріоритети та сучасні чинники розвитку суспільних наук*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 23-24 листопада 2012 р. Одеса, 2012. С. 24-28.
 47. Коцур Г. Г. Етапи кар'єрного зростання Петра Калнишевського: історіографія. *Проблеми історії та історіографії України*: матеріали науково-практичної конференції «Дні науки історичного факультету – 2013». Київ: ПП КП «УкрСІЧ», 2013. Вип. 2. С. 41-43.

48. Коцур Г. Відображення на сторінках часопису «Кіевская старина» кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. *Сучасна молодіжна наука в Україні: збірник наукових статей за матеріалами IV міжвузівської наукової конференції, 25-26 квітня 2013 р.* Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 81-88.
49. Коцур Г. Відображення постаті Петра Калнишевського в історичних дослідженнях XIX – початку XX ст. *Україна в сучасному світі: проблеми регіональної історії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 25-26 квітня 2013 р.* Луганськ, 2013. С. 58-61.
50. Косур Н. Penazny obeh v novej Zaporozskej Seci (1734-1775). *Peniaze, hospodarstvo a spolocnost: medzinarodne numizmaticke symposium – suhrny referatov Slovensra numizmaticka spolocnost pri SAV, 16-19 maja 2013.* Kosice, 2013. P. 72-73.
51. Коцур Г. Г. Освіта як соціокультурний феномен козацької доби. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали VIII Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, 21 травня 2013 р.* Київ, 2013. С. 216-218.
52. Коцур Г. Зв'язки між духовними святинями Києва та Нової Січі часів Петра Калнишевського. *Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського, 27 березня 2014 р.* Київ: ПП «Фоліант», 2014. С. 376-379.
53. Коцур Г. Г. Запровадження прогресивних форм господарювання в часи П. Калнишевського. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали X Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, присв. 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства, 28 травня 2015 р.* Київ; Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. С. 127-128.

54. Коцур Г. Світоглядно-моральний портрет кошового отамана П. Калнишевського: науковий дискурс. *Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету, 15-17 жовтня 2015 р. Ізмаїл: РВВ ІДГУ; «СМИЛ», 2015. Т. I: Історія. Економіка. Педагогіка. С. 46-49.
55. Коцур Г.Г. Постаць останнього кошового Петра Калнишевського на сторінках сучасних зарубіжних видань. *Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету: VII Міжн. наук.-практ. конф.*, 24 квітня 2014 р. К.: Логос, 2014. С. 35.
56. Коцур Г.Г. Світоглядно-моральний портрет кошового отамана П. Калнишевського. *Дні науки історичного факультету: VIII Міжн. наук.-практ. конф.*, 23 квітня 2015 р. К.: Логос, 2015. С. 24.
57. Коцур Г. Г. Сучасна українська історична наука про економіку Запоріжжя в період кошового отамана Петра Калнишевського. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XI Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів. Київ; Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 139-140.
58. Коцур Г. Г. Питання економічного розвитку Запорозької Січі та природоохоронні заходи часів П. Калнишевського у науковій спадщині О. Апанович. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XII Міжнародної конференції молодих учених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від дня створення ННСГБ НААН, 19 травня 2017 р. Київ: ТОВ «Центр поліграфії «Компринт», 2017. С. 286-288.
59. Коцур Г. Г. Петро Калнишевський: шлях від кошового отамана Запорозької Січі до святості. *Україна – на шляху до Незалежності*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 7 грудня 2017 р. Корсунь-Шевченківський: Видавець І. В. Майдаченко, 2018. С. 56-61.

60. Kotsur H. Economic Activity of Cossacks in the New Sich (1734-1775). *Історичні аспекти та сьогодення підготовки фахівців аграрної галузі: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 120-річчю заснування Національного університету біоресурсів і природокористування України, 120-річчю заснування фахового навчального закладу в Заліщиках, 120-річчю від дня народження Є. В. Храпливого*, 15 травня 2018 р. Заліщики, 2018. С. 23-25.
61. Коцур Г. Г. Євангеліє від кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського – унікальний шедевр духовної скарбниці України. *Науковий вісник Національного музею історії України: збірник наукових праць за матеріалами щорічної науково-практичної конференції Національного музею історії України, 7-8 грудня 2017 р. Київ, 2018. Вип. 3. С. 126-130.*

Публікації, що додатково розкривають зміст дисертації:

62. Коцур Г., Демочко В. Регламентативна діяльність православної церкви вольностей низового Війська Запорозького. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія: збірник наукових праць. Чернівці: Золоті литаври, 2004. Вип. 203-204. С. 224-228.*
63. Коцур Г., Коцур А. Меценатська діяльність доби козаччини: історичний досвід церковного будівництва. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія: збірник наукових праць. Чернівці: Рута, 2005. Вип. 240-241. С. 66-70.*
64. Коцур Г. Г. Історія Києва: від княжої доби до сучасності. Збірник документів і матеріалів. Навчальний посібник з грифом МОН України / За заг. ред. В. Ф. Колесника, А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ: Книги-XXI, 2005. 773 с.
65. Коцур Г. Г. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. Рекомендовано МОН України як навчальний посібник для студентів вузів / За ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ; Чернівці: Книги XXI, 2008. 1100 с.

66. Коцур Г. Г. Релігієзнавство: Рекомендовано МОН України як навчальний посібник для студентів вузів / За ред. В. І. Докаша, Г. Г. Коцур. Чернівці: Рута, 2008. 292 с.
67. Коцур Г. Г. Історія України: Підручник з грифом МОН України / Казьмирчук Г.Д., Коцур Г. Г., Латиш Ю. В. та ін. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. 900 с.
68. Коцур Г. Г. Історія України: Підручник. Курс лекцій для студентів вищих навч. закладів / Наук. ред. Г. Д. Казьмирчук. Київ: Логос, 2009.
69. Коцур Г. Г. История Украины. Учебник. Рекомендовано МОН Украины как учебник для иностранных студентов высших учебных заведений / Г. Д. Казьмирчук, В. И. Гусев, В. П. Капелюшный и др. Киев: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2010.
70. Коцур Г. Останній кошовий. *Nova газета* (Нью-Йорк, США). 2013. № 14. 4 квітня. С. 17.
71. Коцур Г. Г. Дискусії в українській історіографії щодо статків і благодійності кошового отамана П. Калнишевського. *Віддане служіння історичній науці: збірник до 70-річчя професора Г. Казьмирчука*. Київ: ПП «КП УкрСІЧ», 2014. С. 231-240.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	29
ВСТУП.....	30
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	39
1.1 Періодизація та стан наукової розробки проблеми.....	39
1.2 Джерельний комплекс, його класифікація та інформаційний потенціал.....	88
1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження.....	99
РОЗДІЛ 2. ВИСВІТЛЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО.....	122
2.1 Наукові дискусії щодо дати, місця народження та родоводу П. Калнишевського.....	122
2.2 Історична наука про формування особистості майбутнього кошового отамана.....	132
2.3 Відображення соловецького періоду життя П. Калнишевського в історіографії.....	142
РОЗДІЛ 3. СВІТОГЛЯДНО-МОРАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЯ.....	154
3.1 Світоглядні орієнтири П. Калнишевського: зміни в акцентах досліджень.....	154
3.2 Морально-етичні принципи П. Калнишевського: історіографічний аналіз.....	174
РОЗДІЛ 4. ІНТЕРПРЕТАЦІЯ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ КОШОВОГО ОТАМАНА.....	190
4.1 Колонізація та економічний розвиток Запоріжжя в часи П. Калнишевського: історіографія ХІХ – 80-х рр. ХХ ст.	190
4.2 Сучасні науковці про найважливіші форми господарської діяльності П. Калнишевського.....	219

4.3 П. Калнишевський та економічне піднесення Нової Січі: українська історіографія (1991-2018 рр.).....	241
РОЗДІЛ 5. ДОСЛІДНИКИ ПРО ВІЙСЬКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО.....	276
5.1 Історичні студії кінця XVIII – початку XX ст. про військове мистецтво П. Калнишевського.....	276
5.2 Відображення військової діяльності останнього кошового отамана Запорозької (Нової) Січі в радянській історіографії.....	295
5.3 Сучасна історіографія віх військової біографії П. Калнишевського.....	307
РОЗДІЛ 6. ПОГЛЯДИ ІСТОРИКІВ НА БЛАГОДІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО.....	336
6.1 Висвітлення в історичній літературі кінця XVIII – початку XX ст. благодійності кошового отамана	336
6.2 Історичні дослідження в умовах тоталітаризму.....	355
6.3 Благодійність П. Калнишевського в сучасній історіографії: традиції та новаторство.....	369
ВИСНОВКИ.....	397
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	410
ДОДАТКИ.....	468

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

арк. – аркуш

б. д. – без дати

вип. – випуск

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ЗДУ – Запорізький державний університет

ЗООИиД – Записки Одесского общества истории и древностей

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

коп. – копійок

крб. – карбованців

НАН України – Національна академія наук України

оп. – опис

РДАДА – Російський державний архів давніх актів, м. Москва (назва з 1992 р.)

РДВІА – Російський державний військово-історичний архів

СВУ – Спілка Визволення України

спр. – справа

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ст. – століття

УАН – Українська академія наук

УПЦ – Українська Православна Церква

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ф. – фонд

ЦДАДА – Центральний державний архів давніх актів, м. Москва (назва в 1941 – 1992 рр.)

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ЦК КПРС – Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ВСТУП

Актуальність теми. Створення наукової історії України, інтеграція української історіографії в європейську та світову потребує теоретико-методологічного та соціокультурного осмислення їх вузлових проблем, аналізу етапів і особливостей розвитку історичної науки, наявної історіографічної спадщини. Наукове та неупереджене вивчення подій і явищ минулого сприятиме кращому розумінню сучасності.

У світовій науці утвердилася думка про вирішальну роль особистості у прогресивному поступі людської спільноти. Історія України опосередкована людською особистістю, проходячи через її менталітет, світогляд, досвід, ціннісні орієнтири. Кожен період історії України персоніфікований. Кошовий отаман Запорозької Січі П. Калнишевський залишив помітний слід у вітчизняній історії, його життя переплелось з долею українського народу та уособлює окремий період національної історії. Через синтез історіографії, історії та персонології постать П. Калнишевського розглядається як така, що реально жила у світі, соціумі, мала свої світоглядно-моральні орієнтири, свої позитиви й недоліки. Актуальність теми посилюється через необхідність вивчення життя та діяльності П. Калнишевського як системного поєднання історичного, діяльнісного, соціально-психолого-індивідуального, культурного тощо у багатовимірному розвитку особистості.

Формування української ідентичності неможливе без процесу самопізнання та самоусвідомлення, засвоєння спільних моральних і духовних цінностей нації, які вибудовувались протягом століть.

Сучасне суспільство все більше потребує духовних лідерів, які би слугували прикладом високої щиросердності й жертвовного служіння, чесності, справедливості, любові. Праведне життя П. Калнишевського здатне стати духовним авторитетом для морального вдосконалення суспільства. Доказом цього є зарахування Українською Православною Церквою

Київського патріархату в липні 2008 р. козацького керманіча до сонму святих.

Важливість цього дослідження полягає у необхідності розуміння квінтесенції російської політики, де рельєфно проявилися давні внутрішні та зовнішні амбіції, експансіоністські імперські плани щодо України. Захоплення та знищення Запорозької Січі має багато спільного із анексією Росією Криму, війною на Сході України, проектом «Новоросія». Дослідження допоможе краще зрозуміти політику російських режимів щодо України, витоки «гібридної» війни, розвіяти ідеологічні міфологеми на тлі активної антиукраїнської пропаганди з боку північного сусіда. Вивчення та врахування досвіду минулого (позитивного й негативного), винесення з нього уроків, розглядається як важливе завдання науковців, успішне вирішення якого неможливе без широких історіографічних досліджень.

Актуальність теми продиктована й відсутністю комплексного історіографічного дослідження життєпису П. Калнишевського. Осмислення всього наукового доробку української та зарубіжної історіографії є необхідним, важливим та актуальним.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалось у рамках науково-дослідної теми «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору», затвердженої вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (державний реєстраційний номер 16 БФ 046-01).

Об'єктом роботи є сукупність основних груп історіографічних джерел, які стосуються історії Запорозької Січі в цілому, Нової Січі, зокрема, де прямо чи опосередковано висвітлено постать її кошового отамана П. Калнишевського.

Предметом дослідження є розгортання історіографічного процесу як віддзеркалення накопичення знань щодо діяльності кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, формування концептуальних засад

дослідження, виявлення найважливіших тенденцій і закономірностей розвитку цих знань.

Мета дослідження: виявлення та історіографічний аналіз комплексу публікацій кінця XVIII – початку XXI ст. про кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського; розгляд особливостей висвітлення зазначеної теми, враховуючи методологію та стан, повноту, достовірність вивчення проблеми; з’ясування не досліджених, недостатньо вивчених питань і вироблення рекомендацій щодо розробки теми в майбутньому. Ця мета реалізується на основі виконання таких дослідницьких **завдань:**

- проаналізувати стан наукової розробки теми в українській і зарубіжній історіографії; з’ясувати основні етапи, напрями й особливості вивчення постаті кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського історіографією кінця XVIII – початку XXI ст.; виявити, систематизувати та класифікувати історіографічні джерела з проблеми й встановити об’єктивність їх джерельної інформації; охарактеризувати основні теоретико-методологічні підходи дослідження даної теми;

- розкрити ступінь дослідження та актуальні проблеми вивчення біографічного поля П. Калнишевського, наукові дискусії щодо родоводу та віх кар’єри майбутнього кошового отамана;

- показати зміни в акцентах досліджень щодо світоглядних орієнтирів і морально-етичних принципів запорозького керманіча;

- розглянути інтерпретацію в науковій літературі економічної політики П. Калнишевського;

- охарактеризувати погляди науковців на військову діяльність і військовий хист кошового отамана, його участь у російсько-турецьких війнах XVIII ст.;

- дослідити стан та провідні тенденції вивчення істориками благодійності П. Калнишевського через призму історіографічних традицій і новаторства;

- окреслити недостатньо вивчені аспекти теми, визначити напрями майбутніх дослідницьких пошуків.

Хронологічні рамки мають два виміри: а) межі реальних подій, пов'язаних із життям і діяльністю П. Калнишевського: від його народження 1691 р., через етапи кар'єрного росту та досягнення найвищих щаблів влади (кошовий отаман) до ліквідації Запорозької Січі, ув'язнення на Соловках та дати смерті 1803 р.; б) межі розгортання і проведення самих наукових досліджень даної проблеми (кінець XVIII – початок XXI ст.). Нижня межа дещо розширена у зв'язку із з'ясуванням зародження історіографії історії Запорозької Січі.

Географічні межі дослідження також мають два основних параметри: перший пов'язаний з територією Нової Січі, особливостями господарської, військової та благодійної діяльності П. Калнишевського, Соловецького монастиря; другий стосується географії проведення самих досліджень і місця публікації їх результатів.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності), світоглядності. У процесі дослідження застосовані загальнонаукові та спеціально-історичні методи історіографічного аналізу та синтезу, діалектичний, цивілізаційний, аксіологічний (ціннісний), антропологічний, біографічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, бібліографічний методи та регіоналістичних підходів.

Наукова новизна полягає у постановці та втіленні авторської концепції наукового вивчення проблеми, за якою *вперше*: у вітчизняній та зарубіжній історичній науці здійснено системний і комплексний аналіз історіографії теми; відображаються провідні тенденції та окремі закономірності розвитку історичних знань щодо постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, їх загальні та специфічні риси протягом різних періодів вивчення даного питання, досягнення в умовах сьогодення; введено до наукового обігу широке коло нових історіографічних джерел; залучено найновіші дані, які не підлягали історіографічному аналізу та на основі яких концептуально переосмислено низку оцінок, стереотипних тверджень,

висновків, які домінували в історіографії; виявлено та спростовано ряд фактологічних й аналітичних розбіжностей, що стосуються дослідження багатосторонньої діяльності П. Калнишевського; вперше історіографія теми вивчається у двох аспектах: об'єктивізму та персоналізму, розкриваючи важливі тенденції їх взаємовпливу та взаємозумовленості; реконструйовано творчий шлях науковців, простежено зміни їх поглядів, методології, найхарактерніші морально-етичні засади певного покоління істориків відповідної епохи, зв'язку між біографіями дослідників та вагомими подіями соціокультурного життя (через співпереживання автором відповідних подій, за рефлексією, власним баченням змісту джерел); запропоновано авторську модель поєднання біографічний методу у підході до життєпису істориків із вивченням «історії» окремої особистості, кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, через призму світоглядних орієнтирів і морально-етичних принципів; характеризуються найновіші праці, які ще не підлягали історіографічному аналізу, з'ясовується їх історіографічна значимість; зібрано та частково опубліковано нову інформацію щодо біографічного поля П. Калнишевського; визначені історіографічні та історичні проблеми, які потребують подальшої наукової розробки. *Удосконалено:* основні теоретико-методологічні підходи дослідження постаті кошового отамана П. Калнишевського як наукової проблеми; тлумачення деяких ключових дефініцій, які стосуються теми дослідження. *Подальшого розвитку дістало:* з'ясування поглядів українських і зарубіжних науковців щодо життєпису П. Калнишевського як складової багатогранної діяльності козацької еліти; акумулювання здобутків різних поколінь української історіографії, об'єднання творчого потенціалу істориків материкової України та української діаспори для створення наукової історії України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані для порівняльно-історичного аналізу, з'ясування сучасних тенденцій суспільно-політичного та соціально-економічного життя в Україні, пояснення глибокого коріння ряду нинішніх явищ у країні та

передбачення у майбутньому. Результати дослідження дадуть змогу історикам зорієнтуватися в широкому масиві літератури для подальшого вивчення проблеми відображення постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського в історіографії. Новий фактичний матеріал допоможе науковцям краще зорієнтуватися у великому масиві праць, критично їх оцінювати, з'ясувати досягнення та невирішені проблеми. Отримані результати можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії історичної науки, наукових праць з історії запорозького козацтва, читанні нормативних курсів і спецкурсів з історії України та історіографії тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації доповідались на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Національно-державне відродження України: історія та сучасність» (Коломия, 11-12 травня 2005 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Етнос. Культура. Духовність: Інноваційні моделі розвитку туристичної інфраструктури України. Буковинське і світове старообрядництво: туризм, історія, культура» (Чернівці, 22-25 вересня 2006 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська історія та історіографія, джерела національного права: традиції й виклики сучасності» (Коломия, 25-26 травня 2009 р.), Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 20-ій річниці Всеукраїнського референдуму «Українська державність: історія та сучасність» (Київ, 1-2 грудня 2011 р.), VII Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 16 березня 2012 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету – 2012» (Київ, 12-13 квітня 2012 р.), VII Міжнародній науковій конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури» (Переяслав-Хмельницький, 18-19 квітня 2012 р.), European Central Slavic Conference «Historia, polityka i kultura w Europie Wschodniej» (Przemysl,

9-10 січня 2012 р.), Тринадцятих джерелознавчих читаннях, присвячених 160-річчю Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (Київ, 20 листопада 2012 р.), V Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 9-10 листопада 2012 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритети та сучасні чинники розвитку суспільних наук» (Одеса, 23-24 листопада 2012 р.), Науково-практичній конференції «Дні науки історичного факультету – 2013» (Київ, 18 квітня 2013 р.), IV міжвузівській науковій конференції «Сучасна молодіжна наука в Україні» (Переяслав-Хмельницький, 25-26 квітня 2013 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Україна в сучасному світі: проблеми регіональної історії» (Луганськ, 25-26 квітня 2013 р.), Medzinarodne numizmaticke symposium – suhrny referatov Slovensra numizmaticka spolocnost pri SAV «Peniaze, hospodarstvo a spolocnost» (Kosice, 16-19 маја 2013), Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 21 травня 2013 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми нумізматки в системі спеціальних галузей історичної науки» (Переяслав-Хмельницький, 6-8 червня 2013 р.), II Міжнародній науково-практичній конференції «Гене́за та історичні етапи українського державного і церковного будівництва» (Київ, 12 грудня 2013 р.), Чотирнадцятих джерелознавчих читаннях, присвячених 170-річчю створення Київської археографічної комісії (Київ, 17 грудня 2013 р.), Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського «Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти» (Київ, 27 березня 2014 р.), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету» (Київ, 24 квітня 2014 р.), VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Дні науки історичного факультету» (Київ, 23 квітня 2015 р.), X Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 28 травня

2015 р.), European Central Slavic Conference (Przemysl, 9–10 lipca 2015 r.), Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету «Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст» (Ізмаїл, 15-17 жовтня 2015 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Особистість в українській історії» (Київ, 6 листопада 2015 р.), XI Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 16 травня 2016 р.), Сімнадцятих джерелознавчих читаннях, присвячених 150-річчю з Дня народження Михайла Грушевського (Київ, 16 листопада 2016 р.), XII Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 19 травня 2017 р.), Вісімнадцятих джерелознавчих читаннях, присвячених 100-річчю Української революції: (Київ, 15 листопада 2017 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна – на шляху до Незалежності» (Корсунь-Шевченківський, 7 грудня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні аспекти та сьогодення підготовки фахівців аграрної галузі» (Заліщики, 15 травня 2018 р.), European Central Slavic Conference «Europa Środkowa i Wschodnia: sto lat przemian, 1918-2018» (Przemysł, 15-6 July 2018), Щорічній науковій конференції Національного музею історії України (Київ, 7-8 грудня 2017 р.), Дев'ятнадцятих джерелознавчих читаннях, присвячених 100-річчю від дня народження професора М. Варшавчика «Джерельний потенціал інформаційних ресурсів архівів» (Київ, 5 грудня 2018 р.).

Публікації. Фактичний матеріал, висновки і теоретичні узагальнення дослідження висвітлені в 1 індивідуальній монографії, 2 – у співавторстві, 1 біобібліографічному покажчику, 35 наукових статтях у провідних вітчизняних, фахових виданнях (у т. ч. 1 у співавторстві), 4 – у зарубіжних виданнях, 22 – у матеріалах науково-практичних конференцій і 10 публікаціях, які додатково відображають результати наукової роботи.

Структура дисертації. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, шести розділів (17 підрозділів), висновків, списку

використаних джерел та літератури, додатку. Повний обсяг дисертації – 478 сторінок (із них – 383 сторінки основного тексту), список використаних джерел і літератури нараховує 576 найменувань (57 сторінок), додатки – 1 (11 сторінок).

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Періодизація та стан наукової розробки проблеми

Історіографічна репрезентація постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського умовно поділяється на три етапи: перший – кінець XVIII – початок XX ст.; наступний – 1920-ті рр. – 1991 р. і сучасний – 1991-2018 рр.

Перший етап: кінець XVIII – початок XX ст. Визначальною особливістю української історичної думки кінця XVIII – першої половини XIX ст. стало утвердження в ній етико-гуманістичного напрямку, посилення науковості, документалізації знань, зародження археографічної діяльності. Відбувається виокремлення української історіографії від польської та російської, формування нової генерації істориків. Рубіжним явищем в утвердженні національної історіографії стало написання «Історії Русів», де проводилась ідея окремішності української історії, вивчення її в контексті європейської.

На працях Я. Марковича,¹ О. Марковича² позначився вплив початків національного відродження, зростання національної свідомості. Для них характерний науковий підхід, аргументація положень, акцентування уваги на проблемах. На думку цих дослідників, українці походять саме від козаків. Козацько-гетьманська доба історії розглядалася ними як спадкоємиця традицій княжого періоду.

Історичні твори С. Лукомського³, П. Симоновського⁴ та ін., побудовані на українських і зарубіжних джерелах, заявили про себе новаторськими

¹ Марковичь Я. Записка о Малороссии, ея жителейхъ и произведеніяхъ / Я. Марковичъ. – СПб., 1798. – Ч.1. – 98 с.

² «Описание Малороссии» О. Марковича, на жаль, не було завершено та опубліковане.

³ *Написано:* Собрание историческое из книг древнего писателя Александра Гвагина и из старых верных русских летописей абшитованым полковым обозным Степаном

ідеями епохи просвітництва, автономістичними поглядами. Не дивлячись на величезний спротив ідеології великодержавницької винятковості російської історіографії, автори наголошували на тягlostі історії України, найдавнішому походженні запорозького козацтва та поширенні його на весь південь України.

Спроби документалізації української історії помічаємо в працях С. Мишецького⁵, Г. Міллера⁶, О. Рігельмана.⁷ Автори приділяють увагу побуту та звичаям запорозьких козаків. Слід мати на увазі, що світогляд цих дослідників формувався під впливом тогочасної російської імперської колоніальної політики та ідеології. Помітне упереджене сприйняття ними демократичних засад Запорозької Січі, негативне ставлення до запорожців, обґрунтування «зі смакуванням» необхідності ліквідації Січі.

В «Історії Малої Росії»⁸ Д. Бантиш-Каменського, яка наповнена ідеєю вірнопідданства малоросів Російській імперії, бачимо вороже ставлення до запорожців. Автор виправдовує жорстоке знищення царом Батурина, Лебедина, зруйнування Запорозької Січі. Разом із тим, історик віднайшов і використав ряд нових історичних джерел, документів з архівів.

Важливість «народних матеріалів» для історії України, перша спроба створити нову, цілісну картину української минувшини через призму

Василевичем Лукомским сочиненное в городе Прилуки 1770 года. *Видруковано:* Лукомский С. В. Собрание историческое / С. В. Лукомский // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам / Под ред. О. И. Левицкого. – К., 1878. – С. 323 – 372.

⁴ Симоновский П. Краткое описание о козацкомъ малороссійскомъ народе и о военныхъ его делахъ / П. Симоновский. – М., 1847. – 159 с.

⁵ Мышецкий С. И. История о козакахъ запорожскихъ, какъ оныя изъ древнихъ летъ зачалися, и откуда свое происхождение имеютъ, и въ какомъ состояннн ныне находятся / С. И. Мышецкий. – М., 1847. – 42 с.

⁶ Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссіянахъ / Г. Ф. Миллер. – М., 1847. – 92 с.

⁷ Ригельманъ А. Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще / А. Ригельманъ. – М.: Въ Университетской типографіи, 1847. – 819 с.

⁸ Бантышъ-Каменскій Д. Исторія Малої Россіи: В 3-х ч. / Д. Бантышъ-Каменскій. – М.: Въ Типографіи Семена Селивановскаго, 1830. – Ч. I. Отъ водворенія Славянъ въ сей странѣ до присоединенія оной, въ 1654 году, къ Россійскому Государству царемъ Алексѣемъ Михайловичемъ. – 360 с.; Ч. 2. Отъ присоединенія сей страны къ Россійскому Государству до избранія въ Гетманы Мазепы. – 223 с.; Ч. 3. Отъ избранія Мазепы до уничтоженія Гетманства. – 264 с.

фольклоризованих текстів у центрі збірки «Запорожская старина»⁹, надрукованої І. Срезневським у Харкові в шести випусках протягом 1833-1838 рр. Автору вдалося покінчити з упередженим ставленням історіографії до так званих маргінальних регіонів на зразок Запоріжжя чи Слобожанщини. Для нього в рівній мірі гетьмани й козацька старшина Гетьманщини, запорозькі кошові отамани та постаті Слобожанщини уособлювали всю Україну.

Особливістю даного історіографічного періоду є поява перших спеціальних досліджень з історії Нової Січі. Так, «Історія Нової Січі або останнього коша Запорозького»¹⁰ А. Скальковського стала одним із таких фундаментальних досліджень. Головне місце серед використаних істориком джерел займає архів Запорозької Січі, документи якого охоплюють останній період її існування. Автору вдалося по-новому подивитись на цілий ряд сторінок історії адміністративної, дипломатичної, судової, господарської, торгової, церковної діяльності запорожців. Важливим є спроба дослідника через залучення різноманітних джерел висвітлити започаткування козацтва, територію розселення, військово-адміністративний устрій, побут, звичаї в Запорозькій Січі. А. Скальковський торкнувся питання походження останнього кошового отамана П. Калнишевського, його родоводу. Він розглянув участь П. Калнишевського в запорозьких депутаціях до російської столиці. Історик висвітлив найважливіші події, пов'язані з тривалим перебуванням П. Калнишевського на посаді кошового, участь у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. Незважаючи на значні недоліки, книга

⁹ Запорожская Старина / Изд. И. Срезневскаго. – Харьковъ: Въ Университетской типографіи, 1833. – Ч. 1. Сказаніе Летописцев и Преданія о лицахъ и событіяхъ въ Украине и Запорожье отъ смерти Баторія до Богдана Хмельницкаго. Летопись и замечанія. – 168 с.; Ч. 2. – Кн 1. Пѣсни и Думы о лицахъ и Событіяхъ отъ Богдана Хмельницкаго до смерти Мазепы. – 1834. – 84 с.; Кн. 2. Сказанія Летописцевъ и преданія о лицахъ и событіяхъ во время Богдана Хмельницкаго. – 1835. – 196 с.; Кн. 3. Сказанія Летописцевъ и Преданія о лицахъ и событіяхъ до смерти Мазепы. – 1838. – 174 с. Сказаніе Летописцев и Преданія о лицахъ и событіяхъ отъ Богдана Хмельницкаго до смерти Мазепы. – 164 с. та ін.

¹⁰ Скальковский А. Исторія Новой-Сѣчи, или послѣдняго Коша Запорожскаго / А. Скальковский. – Одесса: Въ Городской типографіи, 1841. – 367 с.

А. Скальковського стала помітним внеском у розвиток української історіографії, оскільки започаткувала зміни в ставленні до запорозького козацтва, яке до цього часу було переважно негативним.

М. Максимович у наукових працях «Сказання про Коліївщину» (1839 р.), «Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного» (1850 р.), «Листи-відповіді М. П. Погодіну» (1857 р.), «Листи про Богдана Хмельницького» (1859-1860 рр.), «Історичні листи про козаків придніпровських» (1863-1865 рр.) у числі перших серед істориків довів історичне значення національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. і дослідив гайдамацький рух в Україні, вказав на Запорозьку Січ як зародок козацької державності, розглядав козацтво як особливий стан суспільства, наголошував, що козаки є не хто інші, як українці¹¹. Історик наголосив на важливості відновлення православної ієрархії УПЦ 1620 р. Ці його твердження виявилися найпрогресивнішими й мали вагомий вплив на подальший розвиток української історіографії.

Друга половина XIX ст. характеризується подальшим утвердженням науковості української історіографії, викристалізовуванням її національних традицій. Фундатором народницького напрямку в українській історіографії, наукової школи істориків-документалістів став В. Антонович. Важливе місце у його дослідженнях української історії займають питання козацтва. Концепцію української історії як історії народних мас історик чітко відобразив у лекціях про українське козацтво, які читав неофіційно в Університеті Св. Володимира 1895-1896 навчального року. Їх рукопис, відредагований О. Кониським, був видрукований (подалі від російської

¹¹ Максимовичъ М. А. Собрание сочинений: в 3 т. / М. А. Максимовичъ. – К.: Б. и., 1876-1880. – Т. 1. Отдѣль историческій . – К.: Тип. М. П. Фрица. – 1876. – 847 с.; Т. 2. Отдѣлы: историко-типографическій, археологическій и этнографическій. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1877. – 524 с.; Т. 3. Языкознание. Исторія словесности . – К.: Тип. аренд. Е. Т. Керер, 1880. – 745 с.; Максимович М. Вибрані твори / Упор. і вст. сл. В. Короткого / М. Максимович. – К.: Либідь, 2004. – 360 с.

цензури, без імені автора) у Чернівцях (1897 р.) і Коломиї (1912 р.).¹² У виданні окрема дванадцята глава присвячена Запорозькій Січі, де йде мова й про Нову Січ, кошового П. Калнишевського. Основна увагу акцентується на його колонізаційній політиці щодо Півдня України, внеску в церковне та освітнє будівництво. Історик підкреслює, що П. Калнишевський «виношував плани з Запорожжя та України утворити цілком самостійну державу».¹³

Козацтво перебувало в центрі досліджень Д. Яворницького протягом усього життя. Науковець здійснив вагомий внесок у становлення та розвиток національної історіографії Запорозької Січі. Серед понад 200 його праць чільне місце у вітчизняній історіографії зайняли «Число і порядок запорозьких січей»¹⁴ (1884 р.), «Топографічний нарис Запорожжя»¹⁵ (1884 р.), «Архівні матеріали для історії Запорожжя»¹⁶ (1886 р.), «Збірник матеріалів для історії запорозьких козаків»¹⁷ (1888 р.), «Запоріжжя в залишках старовини й переказах народу»¹⁸ (1888 р.), «Нариси з історії запорозьких козаків і Новоросійського краю»¹⁹ (1889 р.), «Вольності запорозьких козаків»²⁰ (1890 р.), «Церковні пам'ятники Запорожжя»²¹ (1893 р.), «Слідами

¹² Бесіди про часи козацькі на Україні. – Чернівці: Друк. тов.-ва «Руска Рада», 1897. – 160 с.; Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.

¹³ Там само. – С. 94.

¹⁴ Эварницкій Д. И. Число и порядокъ запорожскихъ Сѣчей / Д. И. Эварницкій // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. Апрель. – С. 589-608.

¹⁵ Эварницкій Д. И. Топографическій очеркъ Запорожья / Д. И. Эварницкій // Киевская старина. – 1884. – Т. IX. Май. – С. 33-54; Июнь. – С. 177-200; Июль. – С. 392-422.

¹⁶ Эварницкій Д. И. Архивные матеріалы для исторіи Запорожья / Д. И. Эварницкій // Киевская старина. – 1886. – Т. XV. Июль. – С. 520-536.

¹⁷ Эварницкій Д. И. Сборникъ матеріаловъ для исторіи запорожскихъ козаковъ / Д. И. Эварницкій. – С.-Петербургъ: Типографія И. Н. Скороходова, 1888. – 248 с.

¹⁸ Эварницкій Д. И. Запорожье въ останкахъ старины и преданіяхъ народа. Съ 55-ю рисунками и 7-ю плпнами / Д. И. Эварницкій. – С.-Петербургъ: Изданіе Л.Ф. Пантелѣва, 1888. – Ч. 1. – 294 с.: 21 л. ил., схем.; Ч. 2. – 257 с.: 42 л. ил., карт.

¹⁹ Эварницкій Д. И. Очерки по исторіи запорожскихъ козаковъ и новоросійскаго края / Д. И. Эварницкій. – С.-Петербургъ: Типографія И. Н. Скороходова, 1889. – 206 с.

²⁰ Эварницкій Д. И. = Яворницкій Д. И. Вольности запорожскихъ козаковъ. Историко-топографическій очеркъ. Съ приложениемъ трехъ картъ / Д. И. Эварницкій = Д. И. Яворницкій. – С.-Петербургъ: Типографія И. Н. Скороходова, 1890. – 385 с.

²¹ Эварницкій Д. И. Церковные памятники Запорожья / Д. И. Эварницкій // Историческій вѣстникъ. – 1893. – Т. LII. Июнь. – С. 770-782.

запорожців»²² (1898 р.), «Джерела для історії запорозьких козаків»²³ (т. 1-2, 1903 р.) та ін. Уперше у вітчизняній історіографії Д. Яворницький залучив до вивчення історії запорозького козацтва фундаментальний різноплановий корпус історичних джерел.

1892–1897 рр. у Санкт-Петербурзі побачила світ трьохтомна праця «Історія запорозьких козаків»²⁴ Д. Яворницького. Феноменальний вчений-енциклопедист відобразив соціально-економічну та політичну історію запорозького козацтва, його походження, склад, збройні сили, судочинство, органи влади, військово-територіальний поділ, господарство, торгівлю, ремесла, побут, звичаї, одяг, церковне життя, освіту тощо. У першому томі видання, у числі географічного опису Січей, подається інформація й про Нову Січ, її внутрішній устрій, залишки після руйнації.²⁵

Історик планував написати ще й окремий 4-й том, де мав намір відобразити історію останньої Нової Січі (1734–1775 рр.), але через відсутність доступу до основного масиву документів архіву Коша Нової Січі, які на той час перебували у приватних руках, йому не вдалося здійснити цей задум.

У 1887 р. Д. Яворницький опублікував окрему наукову розвідку, присвячену останньому кошовому отаману Запорозької Січі П. Калнишевському.²⁶ Видання, що складалося всього із 16 сторінок,

²² Эварницкій Д. И. По слѣдамъ запорожцевъ / Д. И. Эварницкій. – С.-Петербургъ: Типо-Литография и Фотот. П. И. Бабкина, 1898. – 324 с.

²³ Эварницкій Д. И. Источники для исторіи запорожскихъ козаковъ / Д. И. Эварницкій. – Владимиръ: Типо-Литография Губернскаго Правленія, 1903. – Т. 1. – 1072 с.; Т. 2. – 2107 с., примечание – 122 с.

²⁴ Эварницкій Д. И. Исторія запорожскихъ козаковъ: в 3 т. / Д. И. Эварницкій. – С.-Петербургъ: Типографія И. Н. Скороходова, 1892. – Т. 1. Съ 22 рисунками. – 542 с.; Його ж. Исторія запорожскихъ козаковъ: в 3 т. / Д. И. Эварницкій. – С.-Петербургъ: Типографія И. Н. Скороходова, 1895. – Т. 2. – 624 с.; Исторія запорожскихъ козаковъ: в 3 т. / Д. И. Эварницкій. – С.-Петербургъ: Типографія И. Н. Скороходова, 1897. – Т. 3. 1686-1734. – 648 с.

²⁵ Эварницкій Д. И. Исторія запорожскихъ козаковъ: в 3 т. / Д. И. Эварницкій. – Т. 1. – С. 158-180.

²⁶ Эварницкій Д. И. Послѣдній кошевой атаманъ Петръ Ивановичъ Калнишевскій / Д. И. Эварницкій. – Новочеркасскъ: Типографія А. А. Карасева, 1887. – 16 с.

користувалось попитом серед читачів і його можна було придбати в магазинах «Новий час» О. Суворіна в Санкт-Петербурзі, Москві, Харкові та Одесі по ціні 50 коп. за екземпляр.²⁷

У цій публікації Д. Яворницький назвав основні причини ліквідації Запорозької Січі, наголосивши на найважливіших: вольності запорожців, спроба створити незалежне управління, економічна самостійність.²⁸ Решта тексту – це власні враження від поїздки весною 1887 р. на Соловки, опрацювання архівних матеріалів монастиря, виявлення там документів про П. Калнишевського. Історик описав місце ув'язнення кошового отамана, жахливі умови утримання, подаровані ним запрестольний хрест та Євангеліє Соловецькому монастирю. Д. Яворницький звернув увагу на 112-літній вік П. Калнишевського, виходячи із напису на надмогильній плиті.

У другій половині ХІХ ст. дослідники активно звертаються до питань походження, дати, місця народження кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського.

Так, 1892 р. виходить праця «Батьківщина Калнишевського»²⁹, опублікована під криптонімом «Ф. Н.» (Федір Ніколайчик – краєзнавець, викладач Роменського реального училища Полтавської губернії. – Г. К.). Заслуга Ф. Ніколайчика полягає у встановленні місця народження кошового отамана П. Калнишевського: с. Пустовійтівка, що неподалік Ромен на Посуллі. Про це дослідження автор повідомляє Д. Яворницькому в листі, посилаючись на документальне підтвердження факту: «А у нас є і церква побудови Калнишевського, батьківщина якого всього за 8-10 верст від Ромен. Два роки тому назад я документально встановив цей факт».³⁰ На відміну від своїх попередників, які схилились до думки про шляхетне коріння

²⁷ Эварницкій Д. И. История запорожских козаковъ / Д. И. Эварницкій. – Т. 3. – С. 648.

²⁸ Эварницкій Д. И. Послѣдній кошевой атаманъ Петръ Ивановичъ Калнишевскій / Д. И. Эварницкій. – С. 3-4.

²⁹ Ф. Н. Родина Калнишевскаго / Н. Ф. // Киевская старина. – 1892. Май. – Т. XXVII. – С. 249-277.

³⁰ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / [упоряд. С. В. Абросимова та ін.]. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – Вип. 1. – С. 374.

П. Калнишевського, Ф. Ніколайчик дотримується протилежного погляду, наполягаючи на його простонародному походженні, доказом чого, на думку автора, виступає саме любов до церкви, на будівництво духовних храмів П. Калнишевський не шкодував значних коштів.³¹ Хоча всупереч усім заслугам Ф. Ніколайчика, перше повідомлення про місце народження П. Калнишевського набуло статусу історичного факту лише після оприлюднення його Д. Яворницьким в «Історії запорозьких козаків».

У книзі «Роменська старовина»³² краєзнавця І. Курилова окремий розділ присвячений благодійній діяльності П. Калнишевського. Мова йде про спорудження ним Покровської церкви в м. Ромни та Троїцької церкви у с. Пустовійтівці на малій батьківщині. І. Курилов звернув увагу на важливих рисах запорозького керманіча: духовність, благородність, щедрість, безкорисливість, добродійність.

На початку ХХ ст. поживавилось вивчення історії запорозького козацтва, де Нова Січ згадується переважно епізодично. Хоча окремі праці присвячувалися цьому періоду історії Січей. Так, член Катеринославської губернської вченої архівної комісії, архівіст і археограф В. Біднов віднайшов у архівах Катеринославської духовної консисторії, Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, архіві губернського правління та опублікував ряд документів з історії запорозького козацтва, церковної та світської історії Південної України. Вони розкривають важливі сторінки життя Запорозької Січі, церковних святинь, духовенства. Переважна частина публікацій В. Біднова представлена археографічними дослідженнями, що супроводжуються текстами документів і коментарями. Публікувались вони переважно на шпальтах «Літопису Катеринославської вченої архівної комісії». Серед них: «Матеріали для історії церковного устрою на Запоріжжі. Із архіву Катеринославської духовної консисторії (1908 р.), «Короткі

³¹ Там само. – С. 276.

³² Курилов И. А. Роменская старина / И. А. Курилов. – Ромны: Типогр. Б. Цюнсона, 1898. – 340 с.

відомості про архів Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря» (1908 р.), «Матеріали до історії колонізації колишніх запорозьких володінь» (1914 р.), «З історії колишніх запорозьких старшин і козаків» (1915 р.), «Запорозький зимівник» (1916 р.) та ін.

В. Біднов популяризував запорозьку козацьку історію серед громадськості. Зокрема, на зібраннях Катеринославської губернської вченої архівної комісії неодноразово виступав із ґрунтовними доповідями про останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, сумну долю запорожців після ліквідації Січі. Матеріали цих виступів лягли в основу наукової праці «Останній кошовий Запорожжя П. Ів. Калнишевський»³³ (1904 р.).

Український історик, етнограф, краєзнавець Я. Новицький досліджував Великий Луг, Хортицю, руїни Запорозьких Січей, при цьому опрацював великий масив архівів, у тому числі й місцевих. У 1909 р. видрукував «Матеріали для історії Запорозьких козаків»³⁴. Вони містять також джерела архіву Запорозької Січі за 1770-1771 рр. (як відомо, у цей час кошовим отаманом був П. Калнишевський). Зокрема, скарги запорожців на утиски зі сторони царської влади, скарги Коша на спорудження в козацьких вольностях фортець Дніпровської лінії, листування з питань військового устрою на Запоріжжі тощо.

Окремі аспекти історії Нової Січі досліджував історик, славіст, член Одеського товариства історії і старожитностей А. Флоровський. Насамперед, він з'ясував питання участі запорозьких депутацій у Законодавчій комісії 1767 р.³⁵ Автор акцентував увагу на чисельному складі депутації, процедурі та ході виборів депутатів на Запоріжжі, їх поїздки до Москви, умовах та

³³ Бедновъ В. Послѣдній кошевой Запорожья П. Ив. Кальнишевській / В. Бедновъ // Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. – Екатеринославъ: Типографія Губернскаго Земства, 1904. – Вып. 1. – С. 18-32.

³⁴ Новицкій Я. П. Матеріали для исторіи Запорожскихъ козаковъ / Я. П. Новицкій. – Екатеринославъ: Типографія Губернскаго Земства, 1909. – 168 с.; Отд. протоколы 24 с.

³⁵ Флоровскій А. В. Депутаты Войска Запорожскаго въ Законодательной Коммиссии 1767 г. / А.В. Флоровскій. – Одесса: «Славянская» типографія Е. Хрисогелось, 1912. – 51 с.

обстановці проживання, фінансових труднощах і з харчуванням, участь у виступах та обговоренні законодавчих питань. Іде мова також про листування депутації з кошовим отаманом П. Калнишевським, детально розкривається його зміст. Робиться наголос на відстоюванні інтересів запорозького козацтва, вольностей і території тощо. Публікація А. Флоровського значно розширила раніше оприлюднені відомості А. Скальковського з даного питання, показала як негативні моменти у роботі запорозької депутації (суперечки), так і позитивні (захист козацького статусу, запорозьких вольностей, ситуативна співпраця з депутатами від Гетьманщини).

Важливе значення для утвердження та подальшого розвитку національної історіографії мало написання і вихід у світ перших томів фундаментальної праці «Історія України-Руси» М. Грушевського. Багатотомник охоплював виклад української історії від найдавніших часів до середини XVII ст. Це була перша класична узагальнююча праця, яка становила собою науковий синтез історичних знань про Україну й українство. Вона базувалась на новій науковій схемі української історії, де в основу закладена окремішність, самобутність, безперервність українського історичного процесу.

Сьомий, восьмий і дев'ятий томи³⁶ видання розкривали причини виникнення українського козацтва, започаткування Запорозької Січі, особливості національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. М. Грушевський висвітлював ці питання з позицій української національної ідеї.

³⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 10 т., 13 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1909. – Т. 7. Козацькі часи – до року 1625. – 628 с.; Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 10 т., 13 кн. / М. С. Грушевський. – Київ-Львів, 1913. – Т. 8. Роки 1626-1650. – Ч. 1. Від Куруківщини до Кумейщини (1626-1638). – 314 с.; 1916. – Ч. 2. Початки Хмельниччини (1638-1648). – 224 с.; 1917. – Ч. 3. Хмельниччина в розцвіті (1648-1650). – 288 с.; Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 10 т., 13 кн. / М. С. Грушевський. – Т. 9. Роки 1650-1657. Перша половина (Хмельниччина роки 1650-1653). – К., 1928. – 601 с.; Ч. 2: Друга половина (Хмельниччина роки 1654-1657). – К., 1931. – 1631 с.

М. Грушевський давно виношував плани «дати громадянству нашому книгу написану легко і приступно, оживлену образами минулого життя, уривками нашої старої творчости, нашої словесности і знімками цікавих предметів старого побуту, портретами давніх українських діячів, картами та планами місць вікопомних подій»³⁷. Такою книгою стала «Ілюстрована історія України», де яскраво відображено й історію запорозького козацтва, Нової Січі та її кошового отамана. М. Грушевський пише про П. Калнишевського, як «розважного і обережного» керівника, який проводив «гнучку дипломатію» з російською владою, уникаючи конфліктів.³⁸ У часи його отаманування в запорозьких степах «заселилось до пятидесяти тисяч хліборобської людности», засновано великі слободи та зимівники, споруджено нові церкви.³⁹ М. Грушевський назвав причини знищення царатом Запорозької Січі: «свобідний дух» запорожців, економічна незалежність, підтримка селянства, яке страждало від «московських порядків з їх лютим кріпацтвом».⁴⁰ Пише історик і про трагічну долю П. Калнишевського: ув'язнення та важкі умови утримання в Соловецькому монастирі, дату смерті – 1803 р., у 112 літ.

Український історичний повістяр А. Кащенко популяризував історію Запорозької Січі. Він написав твори «Запорозька слава» (1906 р.), «На руїнах Січі» (1907 р.), «З Дніпра на Дунай» (1914 р.) «Великий Луг запорожський» (1917 р.) та ін. Основна його праця «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» (1917 р.) містить цілий розділ, присвячений Новій Січі, де йдеться про її устрій, ставлення до гайдамацького руху, межування запорозьких земель, участь у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр.,

³⁷ Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – Київ-Львів: Друкарня «С. В. Кульженко», 1913. – С. 3.

³⁸ Там само. – С. 461.

³⁹ Там само. – С. 462.

⁴⁰ Там само. – С. 463.

знищення Січі. Всі ці питання висвітлюються через призму діяльності кошового отамана П. Калнишевського.⁴¹

Важливу роль у національно-культурному відродженні України кінця XIX – початку XX ст. відіграв часопис «Кіевская старина» (1882–1906 рр., видавався у Києві). На його шпальтах активно відображались віхи історії запорозького козацтва, питання історії Нової Січі, життя та діяльності П. Калнишевського. За нашими підрахунками, на сторінках щомісячника опубліковано 67 праць, які безпосередньо чи побічно стосувалися останнього кошового отамана. Серед їх авторів були П. Єфименко, Ф. Ніколайчик, Л. Падалка, А. Скальковський, М. Сумцов, Д. Яворницький та ін.

Український ілюстрований тижневик «Дніпрові хвилі» (1910-1913 рр., видавався у Катеринославі) висвітлював національно-культурне життя українців, публікував літературні й історичні праці. Значну увагу він приділяв козакознавчим студіям, у тому числі, присвяченим постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. За нашими підрахунками, на шпальтах «Дніпрових хвиль» надруковано 32 таких матеріали. Авторами цих публікацій виступили В. Біднов, Д. Дорошенко, А. Кащенко, Т. Краснопільський, М. Новицький, А. Очеретяний, О. Пахучий, Д. Яворницький та ін.

Щомісячний (з 1902 р. – щотижневий) архітектурний і художньо-технічний журнал «Зодчій» (1872-1924 рр., видавався в Санкт-Петербурзі) неодноразово публікував статті історика мистецтва М. Макаренка. Окремі з них присвячені П. Калнишевському та його внеску в церковне будівництво.⁴²

⁴¹ Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове (Коротка історія Війська Запорозького) / А. Кащенко. – Катеринослав: Типо-Літографія Катерининської залізниці, 1917. – 368 с.

⁴² Макаренко Н. Памятникъ Украинского искусства XVIII века / Н. Макаренко // Зодчій. Журналь архитектурный и художественно-технический. Органъ Императорского Спб. Общества архитекторовъ. – 1908. – № 24. – С.211-215; Макаренко Н. Памятникъ Украинского искусства XVIII века / Н. Макаренко // Зодчій. Журналь архитектурный и художественно-технический. Органъ Императорского Спб. Общества архитекторовъ. – 1908. – № 25. – С.220-222.

Важливе значення для розвитку історичних знань, їх документалізації мала діяльність Історичного товариства Нестора-Літописця, Київської археографічної комісії, історико-філологічних й історичних товариств в Одесі, Харкові, Чернігові та ін.

Одеське товариство історії та старожитностей (1839-1922 р.) та його друковане видання «Записки Одеського товариства історії та старожитностей» (1844-1919 рр.) зробили значний внесок у дослідження Півдня України, запорозького козацтва, Нової Січі, постатей (зокрема, й П. Калнишевського), церковного життя, віднайдення та видрук різнопланових джерел тощо. Ними видано сотні матеріалів з археографії, архівознавства, іконографії, пам'яткознавства, краєзнавства, етнографії та ін. У 33 томах «Записок» опубліковано десятки матеріалів, що стосуються історії Нової Січі. Зазначимо, що значна частина з них носила політичний підтекст, направлений на доведення права Російської імперії щодо Півдня України, законності ліквідації Запорозької Січі та колонізації запорозьких земель. У той же час, заслугою авторів було скурпульозне вивчення та опрацювання джерел, більшість з яких вперше вводилися до наукового обігу. Серед опублікованих матеріалів ґрунтовністю вирізнялись дослідження О. Андрієвського, В. Антоновича, Є. Загоровського, П. Короленка, О. Маркевича, А. Скальковського, А. Флоровського та ін.

Першими з російських авторів, хто звернув увагу на «причетність» запорожців до російсько-турецьких війн 1734–1739 та 1768–1774 рр., були військові історики О. Байов,⁴³ Д. Масловський,⁴⁴ А. Петров.⁴⁵ При

⁴³ Байов А. Документы, относящиеся к войне России с Турцией 1736 – 1739 гг.: в 2 т. / А. Байов // Русская армия в царствование Императрицы Анны Иоановны. – СПб., 1906. – Т. 1. – 551 с.; Його ж. Документы, относящиеся к войне России с Турцией 1736 – 1739 гг.: в 2 т. // Русская армия в царствование Императрицы Анны Иоановны. – Т. 2. – 347 с.

⁴⁴ Масловский Д. Записки по истории военного искусства в России. Выпуск 1. 1683-1762 год. С планами, чертежами и схемами / Д. Масловский. – СПб.: Типография В. Безобразова и Комп., 1891. – 651 с.; Його ж. Записки по истории военного искусства в России. Выпуск 2. Царствование Екатерины Великой. 1762–1794 год. С планами, чертежами и схемами. – СПб.: Типография В. Безобразова и Комп., 1894. – 622 с.

висвітленні військових кампаній, вони відобразили й участь у них запорозьких козаків на чолі з П. Калнишевським.

Вагомими для вивчення історії Запорозької Січі є дані іноземців, які відвідували українські землі та відобразили побачене на сторінках своїх праць. Ж.-Ф. Гарран, Н.-Г. Леклерк, Й. В. Меллер, Ж.-Б. Шерер⁴⁶ схвально відгукнулися про запорозьке козацтво, захоплюючись демократією та вольностями на Січі.

Отже, в кінці XVIII – на початку ХХ ст. українська історіографія пройшла шлях від перших спроб документалізації знань до формування наукової школи істориків-документалістів, від антикварної до потужної археографічної діяльності, від ностальгічних ідей про автономію до національної та державницької ідей. Відбувається трансформація історичних знань в наукову систему, утверджуються національні засади української історичної думки. Виникають наукові історичні товариства, розширюється географія історичних центрів досліджень, посилюється видавнича діяльність. Важливу роль у національно-культурному відродженні відіграють українські часописи. З'являється нова генерація українських істориків. Обґрунтовується самобутність історії українського народу, її тяглість. Створено наукову схему і періодизацію української історії. Вагоме значення відводиться вивченню історії Запорозької Січі. У полі зору науковців Нова Січ, кошовий отаман

⁴⁵ Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год: в 5 т. / А. Петров. – Т. 1. – СПб., 1866. – 510 с.; Його ж. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. – СПб., 1866. – Т. 2. – 485 с.; Його ж. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. – СПб., 1874. – Т. 3. – 322 с.; Його ж. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. – СПб., 1874. – Т. 4. – 391 с.; Його ж. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. – СПб., 1874. – Т. 5. – 210 с.

⁴⁶ Garran J.-Ph. Recherches politiques sur l'Etat ancien et moderne de la Pologne, appliqués a sa derniere Revolution / J.-Ph. Garran. – Paris, 1795; Le Clerc N.-G. Histoire physique, morale civile et politique de la Russie ancienne / N.-G. Le Clerc. – Paris, 1783; Möller J. W. Reise von Volhynien nach Cherson in Russland im Jahre 1787. – Hamburg, 1804; Scherer Jean-Benoît. Annales de La Petite-Russie ou Histoire des Cosaques-Zaporogues et des Cosaques de el Ukraine ou la Petite-Russie / Jean-Benoît Scherer. – Paris, 1788.

П. Калнишевський і його дипломатична, військова, господарська, благодійна діяльність.

Російські історики, восхваляючи імперську колоніальну політику денаціоналізації, абсолютистську необмежену централізовану царську владу, у негативному плані висвітлювали історію Запорозької Січі, прагнучи довести необхідність її ліквідації.

Різноманітна за змістом західноєвропейська україніка важлива для нас у плані науково-інформативної наповненості. Зацікавленість «козацькою Україною» зумовлювалась тим, що Європа бачила в запорожцях національну військову силу України. Тогочасні праці вказують на всеєвропейську значимість історії запорозького козацтва.

Другий етап: 1920-ті рр. – 1991 р. Після листопадового 1917 р. збройного перевороту в Росії та поразки Національно-демократичної революції в Україні 1917-1921 рр., узурпації більшовиками влади, розпочався процес нав'язування історикам комуністичних ідеалів, ідеологічних схем, що базувались на марксистсько-ленінському вченні. Водночас спотворювався український історичний процес, національно-визвольний рух українства. Лише невеликий період «українізації» позитивно вплинув на розвиток історичної науки. У добу тоталітаризму національно-свідома частина істориків потрапила в коловорот репресивно-каральних заходів радянської влади, зазнала арештів і репресій. Деяка частина науковців була змушена емігрувати за кордон. Підпорядкування більшовиками історичних досліджень політичному диктату, перетворення історичної науки у свою ідеологічну служницю,⁴⁷ її централізація та одержавлення призвели до фальшування, перекручення та міфологізації історії України. Утверджується

⁴⁷ Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці, 1999. – С. 389.

офіційна радянська марксистська псевдоісторіографія, «вмонтована в тоталітарний механізм науки».⁴⁸

1930-ті – перша половина 1940-х рр. характеризувалися перетворенням історичної науки в ідеологічне знаряддя більшовизму, засіб утвердження режиму одноособової влади. Сталінські репресії проти українських істориків, розгром наукових установ, нищення наукових праць, дискредитація національної історіографії, її зросійщення – стали тогочасним повсякденням. Великий терор 1937-1938 рр. не оминув і істориків: судові процеси, масові арешти, депортації, заслання в Сибір та Соловки. Небачених масштабів набуло тотальне нищення «ворогів народу». Все робилося для знищення національної пам'яті українського народу.

У другій половині 1940-х – першій половині 1980-х рр. на розвитку української історичної думки позначилися апогей культу особи Сталіна, ідеологічні репресії, боротьба з «викоріненням буржуазного націоналізму», «чистка» наукових кадрів від «неблагонадійних», комуністична апологетика, профанація історичної науки. Кульмінації досягає фальсифікація та міфологізація історії України. Зокрема, про «всесвітнє значення Великого Жовтня та його вплив на триумфальну ходу радянської влади в Україні», «вирішення національного питання», «добровільне входження України до складу СРСР», «вічну дружбу українського та російського народів», «навіки воз'єднання з братнім російським народом у 1654 р.», «колиски трьох братніх народів» із її «старшим братом», «давньоруську народність», «побудову розвинутого соціалізму» тощо. Авторитаризм, тотальна політика русифікації та інтернаціоналізації суспільства, боротьба з «українським націоналізмом», насадження принципу партійності науки, переслідування інакомислення, дисидентів та ін. негативно впливали на історичну науку 1970-х – першої половини 1980-х рр. Більшість праць радянських істориків мали пропагандистське призначення, виступали інструментом ідеологічного

⁴⁸ Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – С. 316.

протистояння. Найбільша кількість опублікованих досліджень присвячувалась радянській добі української історії – до 80%.⁴⁹ У другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. в Україні не було видано жодної більш-менш вагомої праці з історії українського козацтва.⁵⁰

Об'єктивна історія України писалася в цей час у діаспорних осередках української історіографії. Вагомою подією в житті української діаспори стало створення «Енциклопедії українознавства», що складалася з трьох томів загальної частини (1949-1952 рр.) та 10 томів словникової частини (1955-1989 рр.). Українське історичне товариство, журнал «Український історик» зіграли ключову роль у консолідації українських істориків в еміграції та обороні національних історіографічних традицій.

У другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр., на думку сучасних дослідників, українська історіографія перебувала на переломному шляху від тоталітарного монізму до плюралізму та гласності.⁵¹ У цей час формується нова історіографічна ситуація, розпочинається процес переосмислення всієї історії українського народу, розрив зі спадком радянської історіографії, винесення уроків з минувшини. Історики повертаються до національно-державницької схеми історії України, долучаються до здобутків національної та світової історичної науки.

Вивчення історії Запорозької Січі перебувало поза дослідницьким полем істориків. Ним займались окремі науковці. Так, ряд досліджень українського історика та правника, академіка ВУАН М. Слабченка в 1920-х рр. присвячувались історії господарства та права Гетьманщини й Запоріжжя XVII-XVIII ст.⁵² Важливим здобутком науковця стало включення історії

⁴⁹ Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2012. – С. 387.

⁵⁰ Там само. – С. 383.

⁵¹ Там само. – С. 393.

⁵² Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны / М. Е. Слабченко. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1922. – Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII ст. – Т. 1. Землевладение и формы сельского хозяйства Гетманщины в XVII-XVIII стол. – XIII+222 с.; Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от

окремого регіону до загальноукраїнського історичного процесу на основі українського національного світогляду. Козакознавець вважав Запорозьку Січ самодостатнім, самостійним державним утворенням. Критично переосмисливши праці багатьох попередників, він стверджував про головну роль українців у колонізаційних процесах Півдня України часів Нової Січі. Дослідник – автор «оригінальних» висновків про панування на Січі «мусульманського феодалізму». Вчений з'ясував процес утворення запорозької старшинської еліти, соціально-правову сутність інститутів державного механізму Коша Нової Січі. Зразки успішного господарювання історик розкриває на прикладі «великих підприємств» П. Калнишевського. За ініціативи М. Слабченка готувалось до друку видання архіву Запорозької Січі.

Історик, архівіст В. Греков у цілому позитивно оцінив господарську діяльність і хист кошового отамана П. Калнишевського, схвально відгукнувся про його бажання оживити «аграрний рух на Запорожжі», залюднити запорозькі землі.⁵³

Комплексно розкрив соціально-політичний устрій Запоріжжя М. Кириченко.⁵⁴ Дослідник наголосив на новому типі сільського господарства з вільнонайманою працею, висвітлив специфіку землеволодіння

Хмельнищины до мировой войны / М. Е. Слабченко. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1922. – Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII ст. – Т. 2. Судьба фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII-XVIII ст. – VII+2018 с.; Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны / М. Е. Слабченко. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1923. – Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII ст. – Т. 3. Очерки торговли и торгового капитализма Гетманщины в XVII-XVIII ст. – 192 с.; Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны / М. Е. Слабченко. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1925. – Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII ст. – Т. 4. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII-XVIII вв. – VII+325 с.; Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Слабченко // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К.: З друк. Укр. Акад. Наук, 1927. – Вип. III. – С. 202-340; Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Слабченко // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К.: З друк. Укр. Акад. Наук, 1929. – Вип. VI. – С. 159-252.

⁵³ Греков В. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. / В. Греков // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Кн. XI. – С. 53-209.

⁵⁴ Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя) / М. Кириченко. – Харків; Дніпропетровське: ДВОУ вид-во «Пролетар», 1931. – 172 с.

на Запоріжжі. До позитивних моментів діяльності П. Калнишевського він відносить політику заселення Запорозьких Вольностей і «культурну колонізацію».

Після тривалого «наукового вакууму» настає період часткової «легалізації» історії запорозького козацтва. Смерть Й. Сталіна, хрущовська «відлига», схвалення ЦК КПРС «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)» і спалах міфологізації української історії під час підготовки та відзначення цієї дати дещо превідкрили двері для дослідження проблеми історії українського козацтва взагалі та Запорозької Січі, зокрема. Попри ідеологічну заданість, окремі праці збагатили українську історіографію важливими узагальненнями, новими фактологічними даними. Наприклад, І. Крип'якевич у монографії «Богдан Хмельницький»,⁵⁵ попри цензурний контроль і вилучення значної частини тексту, охарактеризував цю історичну постать ширше, за межами Переяславської ради, акцентував увагу на значимості національного руху та «складанні української державності» й ролі в цьому процесі гетьмана-державника. У своїх працях історик розглядав Запорозьку Січ як демократичну, військово-адміністративну організацію українського козацтва із «самобутнім військовим мистецтвом», форпост і керманіча визвольної боротьби в Україні «проти феодално-кріпосницького гноблення та національного гніту».

«Офіційним» інтерпретатором козацької історії був В. Голобуцький, який написав монографічні праці синтетичного плану: «Чорноморське козацтво» (1956 р.), «Запорозьке козацтво» (1957 р.), «Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734 – 1775» (1961 р.).⁵⁶ В основу його

⁵⁵ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 533 с.

⁵⁶ Голобуцький В. А. Черноморское казачество / В. А. Голобуцкий. – К.: Изд-во АН УССР, 1956. – 415 с.; Голобуцький В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцький. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 462 с.; Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 / В. О. Голобуцький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 415 с.

«офіційного» підходу до вивчення запорозького козацтва покладено тлумачення про те, що причиною виникнення козацтва та Запорозької Січі було соціальне гнобленням народних мас. Автором акцентувалась увага на соціальному розшаруванні козацтва, яке помітне з перших днів існування Запоріжжя й особливо посилювалось у часи Нової Січі. Приділяючи значну увагу постаті кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, він бачив у ньому, перш за все, заможного представника козацької старшини, якого протиставляв запорозькій сіромі. Описуючи господарську діяльність кошового, його статки, підводив до думки про експлуататорську суть запорозької старшини, розшарування на Запорожжі, полярність власності й становища, які приводили до соціальних вибухів. Дослідник переконував, що Запорозька Січ у XVI – XVIII ст. була основою соціальних рухів козацтва та селянства, а її прогресивна роль зводилась до боротьби проти соціального й національного гноблення та ін. В. Голобуцький, використовуючи численні архівні матеріали, документально підтвердив та ввів до наукового обігу нові відомості щодо соціально-економічного розвитку Нової Січі. Висновки історика вимальовують його концепцію про ранній буржуазний розвиток козацьких земель європейського півдня Російської імперії.

Підкреслимо, що книга В. Голобуцького «Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775» – єдине спеціальне дослідження з історії Нової Січі, написане в радянський період. Історик з'ясував лише соціально-економічні складові розвитку Запорожжя, при цьому, базуючись на марксистсько-ленінській методології, «спростував» твердження окремих дослідників про «безкласове, рівноправне братство запорожців» та змалював його як осередок постійної боротьби між сіромою та заможним козацтвом.

Заідеологізованість й політична упередженість при висвітленні козацтва характерні для тогочасних істориків К. Гуслистого,⁵⁷ В. Дядиченка,⁵⁸ О. Касименка,⁵⁹ Ф. Шевченка⁶⁰ та ін.

Для О. Апанович характерне не властиве для тогочасної офіційної радянської історіографії акцентування уваги на національній своєрідності, що проявилось при висвітленні історії Запорозької Січі, запорозького козацтва. Ще 1950 р. нею захищена кандидатська дисертація «Запорозьке військо, його устрій і бойові дії у складі російської армії та під час останньої російсько-турецької війни 1768–1774 років»⁶¹. Під впливом «хрущовської відлиги» істориком написані праці «Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу» (1954 р.), «Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50-70-ті роки XVII ст.» (1961 р.), «Збройні Сили України першої половини XVIII ст.» (1969 р.)⁶² тощо. О. Апанович відносила кошового отамана П. Калнишевського до «багатої верхівки», яка експлуатувала та грабувала козацьку сірому й наймитів.

Дослідниця козакознавчої тематики, з одного боку, визнавала «офіційні» версії історії Запоріжжя, зокрема, причини, час, місце започаткування Січі,

⁵⁷ Гуслистий К. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу / К. Гуслистий, О. Апанович. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 89 с.; Гуслистий К. До питання про утворення української нації / К. Гуслистий. – К.: Тов-во «Знання», 1967. – 53 с.

⁵⁸ Визвольна війна 1648-1654 рр. і возз'єднання України з Росією / В. А. Дядиченко (ред.) та ін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 332 с.; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.

⁵⁹ Касименко О. Возз'єднання України з Росією і його історичне значення / О. Касименко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 132 с.

⁶⁰ Шевченко Ф. Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів / Ф. Шевченко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 166 с.

⁶¹ Апанович Е.М. Запорожское Войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768-1774 гг.: дисс. канд. ист. наук / Апанович Елена Михайловна. – К., 1949. – 348 с.

⁶² Гуслистий К. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу / К. Гуслистий, О. Апанович. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 89 с.; Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50-70-ті роки XVII ст. / О. М. Апанович. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 299 с.; Апанович О. М. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. / О. Апанович. – К.: Наук. думка, 1969. – 224 с.

структури, причини та наслідки її ліквідації, історичну роль. З іншого, прагнула вийти за межі офіційної історичної науки, подавши відмінні погляди на питання історії Запорозжя через ідеалізацію січового устрою.

У 1950-ті – 1960-ті рр. з'явилося ряд публікацій про пенітенціарну систему дореволюційної Росії. Зокрема, світ побачило багатотомне (у 5-ти томах) видання радянського юриста М. Гернета, що ґрунтувалося виключно на архівних матеріалах⁶³. Його фундаментальна праця – це найповніше дослідження царської тюрми, яке коли-небудь виходило з-під пера радянських науковців. Том I містить п'ятий розділ «Монастирські тюрми», що включає в себе окремий параграф 36 «Тюрма Соловецького монастиря». У ньому автор наголошує, що тюрма при Соловецькому монастирі була не лише найстарішою в імперії, а й «найжорстокішою», куди ув'язнювали осіб, які «визнавались небезпечними для державного ладу».⁶⁴ Знаходимо у праці М. Гернета «Відомість про утримуваних у Соловецькому монастирі колодників від червня по жовтень місяць 1786 року», де під № 8 значиться «Петро Калнишевський, кошовий колишньої Січі Запорозької, з 1776 р. червня 29. Згідно доповіді Потьомкіна, за височ. велінням для утримання безвипускно з монастиря і позбавлення не лише від переписування, але й від усякого зі сторонніми людьми спілкування за неослабним караулом солдат, що знаходились у монастирі».⁶⁵

М. Гернет зазначає, що в'язень Соловецького монастиря останній кошовий Запорозької Січі П. Калнишевський був негодним тодішньому режиму, «жертвою національної політики Катерини, засланий сюди за пропозицією Потьомкіна. На Калнишевському дуже яскраво відобразилось усе віроломство катерининських політиків».⁶⁶

⁶³ Гернет М. Н. История царской тюрьмы / М. Н. Гернет. – М.: Госюриздат, 1951. – Т. 1. 1762-1825. – 384 с.

⁶⁴ Там само. – С. 267.

⁶⁵ Там само. – С. 270.

⁶⁶ Там само. – С. 274.

М. Гернет детально описав долю П. Калнишевського від червня 1776 р., коли кошового отамана з контори військової колегії під конвоєм вивезли на Соловки, шлях слідування, до 29 липня 1776 р., коли арештанта передали архімандриту Соловецького монастиря. Далі висвітлює жахливі, нелюдські умови утримання П. Калнишевського, який «життя своє проводить смиренно і ніяких турбот не завдає».⁶⁷ Автор пише й про місце поховання в'язня та передає зміст напису на надмогильній плиті.

Хоча в радянську добу образ П. Калнишевського всіляко спотворювався, фальсифікувався, або ж покривався таємницями, залишаючи місце для різного роду інсинуаціям і науковому невігластву, знаходились і такі дослідники, які прагнули об'єктивно відобразити постать кошового отамана. Серед них слід виділити радянського вченого М. Гернета. В його фундаментальній «Історії царської тюрми» окреме місце відводиться постаті останнього керманіча Запорозької Січі П. Калнишевського, зокрема, розкривається соловецьке ув'язнення.

Вчений-історик і педагог Г. Фруменков у дослідженні історії заслання в Соловецький монастир XVIII ст. детально описує Соловецьку тюрму в зазначений період, становище арештантів.⁶⁸ Уже в перших рядках видання автор наголошує, що в дореволюційні часи Соловецький монастир був «не лише проповідником християнства і місцем чернецьких молитов, але й державною в'язницею, страшним місцем ув'язнення ворогів самодержавства, кріпацтва та церкви. Функції ката монастир виконував понад триста років – з 50-х років XVI ст. до кінця XIX ст.».⁶⁹ Монастирська тюрма була «найсуровішою, ...найжорстокішим застінком синоду, куди ув'язнювали найнебезпечніших ворогів політичного ладу, всіляких «супротивників» влади, котрих звинувачували в «зухвалості та безчинстві».⁷⁰ За словами

⁶⁷ Гернет М. Н. История царской тюрьмы / М. Н. Гернет. – Т. 1. – С. 275.

⁶⁸ Фруменков Г. Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке / Г. Фруменков. – Архангельск: Книжн. изд-во, 1963. – 96 с.

⁶⁹ Там само. – С. 3.

⁷⁰ Там само.

науковця, сумну, криваву пам'ять залишив про себе в серцях людей острог Соловецького монастиря.

Як зазначає Г. Фруменков, тривалий час глибока таємниця приховувала все, що творилось у соловецькій в'язниці. До кінця XIX ст. у друк не потрапляло жодної інформації про монастирське ув'язнення взагалі й про соловецьку тюрму та її режим зокрема. Лише серед народу ходили таємні чутки про страшні соловецькі каземати.

Г. Фруменков пише, що у кам'яному мішку монастиря заживо замурували нещасних в'язнів. Хто потрапляв у застінки Соловецького монастиря, того можна було викреслювати зі списку живих. Про них нічого не знали ні рідні, ні друзі, ніхто не бачив їхніх сліз, не чув їх стогону, ні скарг, ні проклять. Минали роки, десятиліття, але крім вартового в'язні нікого не бачили. Більшість арештантів закінчували своє життя в казематах монастирського острогу. Сотні людей були замучені в цьому філіалі пекла тільки за те, що мали та відстоювали власні думки й переконання.⁷¹

Історик стверджує, що суворість режиму ув'язнення забезпечував настоятель монастиря, який був «найпершою владою» на острові, повним і необмеженим господарем з комендантськими правами. Жорстокістю по відношенню до соловецьких в'язнів славились усі соловецькі ігумени. Вони добровільно й ревно виконували обов'язки жандармів.⁷²

У розділі «Політичні в'язні» даного видання окремий підрозділ має назву «Останній кошовий Січі Запорозької». Г. Фруменков стверджує, що серед «найвідоміших синів «плодовитої матки козацької», ув'язнених у XVIII столітті до Соловецької фортеці був Петро Іванович Калнишевський – останній кошовий Запорозької Січі».⁷³ Історик, ретельно опрацювавши матеріали Центрального державного архіву давніх актів (далі – ЦДАДА), пише про доноси на кошового, які регулярно надходили до Петербурга.

⁷¹ Фруменков Г. Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке / Г. Фруменков. – С. 6.

⁷² Там само. – С. 15.

⁷³ Там само. – С. 44.

Г. Фруменков розповідає про військову звитягу кошового, який разом із запорожцями мужньо воював з кримськими татарами та турками під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. За хоробрість П. Калнишевський був нагороджений (у середині кампанії) золотою медаллю, обсипану діамантами, а війську запорозькому оголошено подяку. Історик наголошує на високій оцінці новоросійським генерал-губернатором Г. Потьомкіним заслуг П. Калнишевського перед державою.

Окремо описує дослідник знищення Запорозької Січі 4 червня 1775 р., арешт козацької верхівки, указ Катерини II від 3 серпня 1775 р. про узаконення знищення осередку вольностей. Г. Фруменков детально прослідковує долю П. Калнишевського після знищення царатом Січі. Спочатку кошовий разом із військовим писарем та суддею потрапляє в Москву, де всіх трьох посадили в контору Воєнної колегії до остаточного визначення їх подальшої долі. Як зазначає історик, уряд не хотів судити останніх представників влади Січі Запорозької. Він вирішив «розквитатися з ними безшумним адміністративним шляхом», адже «такі методи розправи... цілком влаштовували царизм», «беззаконня не бентежило його».⁷⁴

Г. Фруменков по днях висвітлює шлях етапування кошового отамана П. Калнишевського на Соловки, поіменний склад конвою із семи осіб, щоб бува арештант не втік, чи не поспілкувався зі сторонніми. У Соловецькому монастирі П. Калнишевського кинули в один із найжахливіших казематів Головленкової тюрми, який знаходився в башті з однойменною назвою, що в південній частині фортечної стіни. Ув'язнення було жахливим, умови існування – нелюдські. Історик дослівно передає текст опису каземату, в якому сидів П. Калнишевський, зроблений соловецьким фельдшером М. Колчиним. Г. Фруменков стверджує, що козацького отамана, фактично заживо замуrowаного в казематі, виводили з камери лише тричі на рік: на

⁷⁴ Фруменков Г. Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке / Г. Фруменков. – С. 47.

Пасху, Преображення та Різдва.⁷⁵ Також автор пише, що влітку П. Калнишевського постійно охороняло 4 солдати (називає й прізвища караульних і їх офіцера), водночас біля всіх інших вартувало по двоє. Взимку каземат під № 15, де перебував П. Калнишевський, охороняло троє солдатів, інших арештантів – по одному.

Дослідник згадує про указ Олександра I від 2 квітня 1801 р. і «дарування прощення» колишньому кошовому. Петру Калнишевському було тоді 110 років; із них останні чверть століття арештант провів у одиночних казематах монастирських застінків. Г. Фруменков називає дату смерті П. Калнишевського 31 жовтня 1803 р. у віці 112 років. Описує могилу останнього кошового, яка знаходилася на головному дворі Соловецького кремля перед Преображенським собором, поряд з могилами Авраама Паліцина та Петра Толстого. Згадує про надгробну плиту з сірого відполірованого граніту, передає текст епітафії на ній.

Г. Фруменков приходять до висновку, що П. Калнишевський став жертвою національно-колоніальної політики царизму, виявився без вини винним.

У книзі Г. Фруменкова «В'язні Соловецького монастиря»⁷⁶ розділ «Політичні в'язні XVIII століття» містить окремий підрозділ «Останній кошовий Січі Запорозької», присвячений ув'язненню П. Калнишевського на Соловках. Його текст ідентичний тому, що поданий у вже проаналізованій книзі цього ж автора.

Друге перевидання книги Г. Фруменкова⁷⁷ збільшилося майже на 80 сторінок за рахунок розширення вступної частини, окремих сюжетів загального опису тюрми Соловецького монастиря та становища арештантів.

⁷⁵ Фруменков Г. Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке / Г. Фруменков. – С. 51.

⁷⁶ Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастыря. Политическая ссылка в Соловецкий монастырь в XVIII – XIX веках / Г. Г. Фруменков. – Архангельск: Северо-Западное книж. изд-во, 1965. – 120 с.

⁷⁷ Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастыря / Г. Г. Фруменков. – Архангельск: Северо-Западное книж. изд-во, 1968. – 200 с.

У підрозділі, що стосується останнього кошового отамана Запорозької Січі, з'явилися деякі уточнення щодо конвоювання П. Калнишевського з Архангельська на Соловки, його жахливих умов ув'язнення, царського указу щодо помилування, у тексті подається фото надгробної плити на могилі козацького керманича.

У 1970 р. вийшло третє видання книги Г. Фруменкова⁷⁸, яке фактично ідентичне попередньому. Лише у вступній частині підкорегованої книги подається детальна характеристика історіографії проблеми заслання та ув'язнення в Соловецькому монастирі. Зокрема, історик аналізує праці П. Єфименка, М. Колчина, В. Іконникова, О. Пругавіна, А. Іванова, М. Гернета та ін. Окремо згадує про статті з даної тематики, опубліковані на сторінках журналу «Соловецкие острова» (1924-1930 рр.).

Отже, серед небагатьох радянських дослідників останнього періоду життя П. Калнишевського слід виділити вченого-педагога Г. Фруменкова, більшість праць якого присвячені історії Соловецького монастиря, долі його в'язнів. Чільне місце у його фундаментальних дослідженнях займає кошовий отаман П. Калнишевський, зокрема, детально розкривається соловецький період його біографії.

Перша половина 1960-х рр. принесла нам декілька науково-популярних праць про Запорозьку Січ, її кошового отамана П. Калнишевського. Мова йде про видання Р. Пересветова, яке переважно базується на матеріалах, раніше опублікованих П. Єфименком⁷⁹ та І. Шаповала, що опирається на наукову спадщину Д. Яворницького.⁸⁰

Викликом панівним у радянській історіографії ідеологемам стала праця М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу

⁷⁸ Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастыря / Г. Г. Фруменков. – Архангельск: Северо-Западное книж. изд-во, 1979. – 224 с.

⁷⁹ Пересветов Р. Тайны выцветших страниц / Р. Пересветов. – М.: Детгиз, 1961. – С. 257-270.

⁸⁰ Шаповал І. В пошуках скарбів / І. Шаповал. – К.: Дніпро, 1965. – С. 27-33.

однієї концепції»,⁸¹ написана 1966 р., розповсюджувалась самвидавом, а потім опублікована в Канаді. Автор об'єктивно проаналізував і спростував офіційну версію «возз'єднання України з Росією», розкрив фальш «Тез» до 300-річчя подій 1654 р.

У цей же час розвивалась українська історична думка в діаспорі, як повноправна частина української історіографії взагалі. Вагомий внесок у її розвиток зробили М. Антонович, І. Борщак, Л. Винар, Д. Дорошенко, Т. Мацьків, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, О. Пріцак, М. Чубатий та ін. Історики діаспори переважно за пріоритетні обирали ті теми дослідження, які фальсифікувались, замовчувались чи міфологізувались радянською історіографією. Вони хоча й перебували поза ідеологічним впливом радянської тоталітарної системи, мали широкі можливості для вільного історіописання, в той же час, були позбавлені доступу до архівних та опублікованих джерел в Україні та СРСР.

Виняток становлять хіба що дослідження представниці державницької школи в українській історіографії, авторки понад 200 наукових праць у царині історії Південної України та Запоріжжя Н. Полонської-Василенко. Окремі з них написані ще під час перебування її на теренах України, але видрукувані за кордоном у 1972–1976 рр.⁸² У контексті теми, яка нами досліджується, особливо цінним є окремий розділ першого тому книги «Запоріжжя XVIII століття та його спадщина», присвячений історіографії проблеми. Авторка подає порівняльний аналіз і характеристику праць про Нову Січ Д. Багалія, С. Мишецького, Г. Міллера, А. Скальковського, М. Слабченка, Д. Яворницького та ін. З використанням масиву документів історик описує останні часи Запоріжжя, зруйнування Січі, розподіл

⁸¹ Брайчевський М. Ю. Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції / М. Ю. Брайчевський. – Торонто: Нові дні, 1972. – 66 с.

⁸² Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – Т. 1. – 397 с.; Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1967. – Т. 2. – 248 с.

«запорозької спадщини», соціальний і національний склад «спадкоємців» запорозьких козаків тощо. У центрі її дослідження: постать кошового отамана П. Калнишевського – «визначного представника запорозької провідної верстви», його військова, господарська, благодійна діяльність. Запорозький керманіч, як зазначає Н. Полонська-Василенко, всіляко «протидіяв наступу московського уряду на Січ», «відстоював політичні права запорожців», «модернізував свою маленьку державу», «досяг небаченого економічного піднесення Запоріжжя».⁸³ Саме це, стверджує дослідниця, й послужило причиною знищення царизмом «єдиної в своїм роді в Європі республіки» – Запорозької Січі – «визначного місця серед земель України і в психології українського народу».⁸⁴ У передмові до видання О. Оглоблин високо оцінив «талановиту дослідницю» Н. Полонську-Василенко, яка вперше «об'єднала історію Запоріжжя і Південної України в єдину наукову цілість», «рік за роком, архів за архівом, документ за документом... відобразила грандіозну картину становлення нової України».⁸⁵

Знищенню імперською Росією Запорозької Січі та долі кошового отамана П. Калнишевського відведено окремі параграфи в книзі «Історія України»⁸⁶ Н. Полонської-Василенко.

1966 р. у Мюнхені перевидано двохтомник «Нарис історії України»⁸⁷ Д. Дорошенка. У передмові видання О. Оглоблин наголошував, що «українська історіографія має повне право вважати цей твір Дмитра Дорошенка за одне з великих своїх досягнень, значення якого далеко

⁸³ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина / Н. Полонська-Василенко. – Т. 1. – С. 127, 138, 143, 210.

⁸⁴ Там само. – С.127, 138.

⁸⁵ Оглоблин О. Передмова / О. Оглоблин // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – Т. 1. – С. 9.

⁸⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Мюнхен: Накладом Українського Видавництва, 1976. – Т. 2. Від половини XVII сторіччя до 1923 року. – 599 с.

⁸⁷ Дорошенко Д. І. Нарис історії України: в 2 т. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. – Т. 2. – С.459-475.

виходить за межі його доби».⁸⁸ Книга містить аналіз розвитку української історичної думки з кінця XVIII до початку XX ст., подаючи характеристику наукових досліджень про козацтво Г. і В. Полетик, Д. Бантиш-Каменського, О. Бодяньського, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського та ін. Розділ XI містить невеликий історіографічний огляд праць про Запоріжжя XVIII ст., відображення політичного та соціального устрою, економічного життя, колонізації запорозьких земель, зруйнування Запорозької Січі, козацької еміграції в турецькі володіння⁸⁹ тощо. У ньому також висвітлюється постать «талановитого, славного кошового», «мужнього лицаря» П. Калнишевського,⁹⁰ його внесок у державницьку, господарську та благодійну діяльність.

Отже, радянська історіографія остаточно втратила український характер. За незначним винятком досліджень, праці радянських істориків з проблем історії козацтва, Запорозької Січі, життя та діяльності кошового отамана П. Калнишевського носили контрверсійний характер. Українська діаспорна історіографія, зберігаючи національні традиції, зосередилась на пріоритетних дослідженнях історії України, у тому числі й запорозького козацтва.

Третій етап: 1991-2018 рр. Відродження кращих національних традицій української історичної науки сприяло позитивному розвитку сучасної вітчизняної історіографії. Відбулося очищення істориків від стереотипів минулого, їх методологічна переорієнтація, докорінне оновлення тематики наукових досліджень. Перші в незалежній Україні історіографічні праці А. Коцура та В. Коцура,⁹¹ поява робіт Я. Калакури,⁹² І. Колесник,⁹³

⁸⁸ Оглоблин О. Передмова / О. Оглоблин // Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. – С. VII-IX.

⁸⁹ Дорошенко Д. І. Нарис історії України: в 2 т. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. – Т. 2. – С. 229-245.

⁹⁰ Там само. – С. 234-237.

⁹¹ Коцур В. П. Історіографія історії України: Навч. посібник / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – К., 1996. – 214 с.; Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці, 1999. – 519 с.

В. Кравченка,⁹⁴ В. Масненко⁹⁵ та ін. сприяли започаткуванню модерної вітчизняної історіографічної школи, новому баченню та створенню наукової історії України. У публікації І. Демуз⁹⁶ обґрунтовуються сучасні дослідницькі моделі, інституціональний капітал, тематичний сегмент (у тому числі й козакознавчий), персоніфіковані виміри, особливості методологічних інтерпретацій при вивченні діяльності наукових (насамперед, гуманітарного спрямування) товариств України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Для козакознавчих студій сучасної національної історіографії пріоритетними стали проблеми «походження та станової еволюції українського козацтва; козацького фактору в національно-визвольних рухах українців на зламі середньовіччя та раннього нового часу; міжнародних аспектів діяльності українського козацтва; розбудови Української козацької держави та її місця в політично-державних структурах Європи; дослідження політичної культури козацької старшини та її взаємозв'язку з формуванням суспільної свідомості української ранньомодерної нації».⁹⁷ Тобто, пріоритетом у дослідженнях українських істориків стає козацька тематика. Мова йде про тисячі праць з історії козацтва, Гетьманщини, Запорозької Січі, їх визначних і менше знаних особистостей. Серед них вагоме місце зайняла постать останнього кошового отамана П. Калнишевського.

⁹² Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.; Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. 2-е вид., доп. / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.

⁹³ Колесник І. І. Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття) / І. І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.; Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с.

⁹⁴ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). – Харків: Основа, 1996. – 376 с.

⁹⁵ Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – К., Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.

⁹⁶ Демуз І. О. Наукові товариства на теренах України ХІХ – початку ХХ ст.: полілог учених і епох: Монографія / І. О. Демуз. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2014. – 681 с.

⁹⁷ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (вп. ред.) та ін. – Т. 2. – С. 539.

Незважаючи на те, що на сьогоднішній день вийшло понад 1600 праць,⁹⁸ які безпосередньо чи дотично стосуються П. Калнишевського, в його біографії можна виділити ряд питань, які залишилися поза увагою науковців або ж є дискусійними. Мається на увазі дата народження, період біографії від дитячих років до 1754 р., місце поховання кошового отамана, автентичність його портрета тощо.

Щодо дати народження, то сучасні науковці схиляються до 1691 р. Цей рік вираховується дослідниками, виходячи з напису на могильній плиті, встановленій на Соловках після смерті П. Калнишевського. У епітафії зазначено, що він помер 23 жовтня 1803 р., у суботу, у віці 112 років. Складніше щодо числа і місяця народження кошового отамана. На сьогодні відсутні будь-які архівні матеріали, які б містили таку інформацію. Дослідники прив'язують день народження до тезоіменитства П. Калнишевського. При цьому посилаються на історичні джерела, зокрема, витяг з екстракту щодо дій Війська Запорозького під Очаковом у ході російсько-турецької війни 1768-1774 рр., де зазначено, що козаки 1770 р. «стояли нижче Очакова, не переїжджаючи Тілідуля, над оним розмістились і стояли до 29 д[ня] червня (за старим стилем. – Г. К.), тобто святих апостолів Петра і Павла, якого день, князь Прозоровський з усім штабом і обердрагунськими також і гусарськими офіцерами в наш табір до пана кошового з привітаннями тезоіменитства приходили».⁹⁹ Науковці посилаються також і на вітання із тезоіменитством П. Калнишевського 29 червня 1678 р. ієромонахом Самарського монастиря Феодоритом.

Стосовно місця народження, то сучасні історики одностайні: це – с. Пустовійтівка Роменської сотні Лубенського полку (сьогодні – с. Пустовійтівка Роменського р-ну Сумської обл.).

⁹⁸ Коцур Г. Кошовий отаман Петро Калнишевський: біобібліогр. покажч. / уклад. і авт. вступ. ст. Г.Г. Коцур; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К.-Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2016. – 182 с.

⁹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 257. – Арк. 165 зв.

Родовід кошового отамана П. Калнишевського з'ясовано й відображено в публікаціях Л. Гісцової,¹⁰⁰ В. Грибовського,¹⁰¹ Д. Кулиняка,¹⁰² Г. Коцур,¹⁰³ Ф. Сахна.¹⁰⁴ Автори встановили імена найближчих рідних, родинні зв'язки, значимість оточення у кар'єрному рості П. Калнишевського на Січі, регіональну специфіку його благодійної діяльності.

Період від народження до перших документальних підтверджень появи П. Калнишевського на Запорозькій Січі не досліджено взагалі.

Перші звістки про перебування П. Калнишевського на Січі датуються 1754 р., коли він уже був військовим осавулом. Питання періоду до його отаманування можна вважати одним із відносно досліджених. На початку 1760-х р. П. Калнишевський займав помітне місце у колі запорозької старшини, обіймаючи ключові посади, отримавши досвід взаємин із вельможами, зав'язавши впливові знайомства під час депутацій до російської столиці. Всі сучасні дослідники постаті П. Калнишевського зазначають 1762 р. як дату його першого обрання кошовим отаманом, пишуть про відвідини Москви 12 вересня цього ж року при коронації Катерини II. Перша його каденція на цій посаді була недовготривалою. У 1765 р.

¹⁰⁰ Гісцова Л. До портрета П. Калнишевського (3 нагоди 300-річчя від дня народження) / Л. Гісцова // Архіви України. – 1991. – № 3. – С. 52-58; Гісцова Л. Приватне листування Петра Калнишевського / Л. Гісцова // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 16-23.

¹⁰¹ Грибовський В. Петро Калнишевський: у вимірі політики та повсякденності / В. Грибовський // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – Вип. 3. – С. 146-165; Грибовський В. В. Мережа особистих зв'язків Петра Калнишевського / В. В. Грибовський // Історія і культура Придніпров'я: Невидані та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 7. – С. 41-60.

¹⁰² Кулиняк Д. «Од Калниша вісті ...»; Триста спартанців: [історична повість-дослідження про останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського] / Д. Кулиняк. – К., 2001. – 112 с.; Кулиняк Д. І. Лицар Дикого Поля: останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський та його доба / Д.І. Кулиняк. – К.: Варта, 2005. – 144 с.

¹⁰³ Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: нові підходи до з'ясування дискусійних сторінок біографії / Г. Коцур // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці, 2011. – С. 25-29; Коцур Г. Г. Сучасна українська історіографія (1991 – 2011 рр.) про кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / Г. Г. Коцур // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Науковий збірник. – 2011. – № 4 (60). – С. 105-110.

¹⁰⁴ Сахно Ф. Історія Смілого / Ф. Сахно. – К.: Варта, 2004. – 488 с.

П. Калнишевського обрали вдруге кошовим отаманом Запорозької Січі, яку очолював 10 років поспіль.

У вітчизняній історичній науці по-різному оцінюють причину першого короткочасного перебування П. Калнишевського при владі. Зокрема, О. Апанович вбачає її в особистій неприязні до кошового Катерини II, бажанні бачити на цій посаді «свою» людину.¹⁰⁵ Таких міркувань дотримуються сучасні автори Д. Кулиняк та О. Струкевич.¹⁰⁶

Питання участі П. Калнишевського у депутаціях до царського двору з'ясовували О. Апанович, А. Коцур, В. Грибовський, Н. Ченцова, Ю. Шовкун та ін. Зокрема, А. Коцур¹⁰⁷ та Ю. Шовкун¹⁰⁸ стверджують, що у складі депутації 1765 р. П. Калнишевський своїм найважливішим завданням вважав, як захист запорозьких земель, так і вимогу вилучення Запорозької Січ зі сфери управління Малоросійської колегії. Розкриваючи діяльність депутацій 1767, 1771, 1773, 1774 р., дослідники пишуть про їх безуспішність для запорожців. На думку авторів, регулярні відвідини запорозькими депутаціями імперської столиці можна вважати як один із важливих засобів налагодження правового механізму забезпечення автономності Війська Запорозького.

По-різному висвітлюють сучасні історики ставлення П. Калнишевського до гайдамацького руху, інколи, навіть, діаметрально протилежні погляди. Так, А. Бровко¹⁰⁹ і В. Грибовський¹¹⁰ погоджуються з А. Скальковським про

¹⁰⁵ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – С. 245.

¹⁰⁶ Кулиняк Д. І. Останній кошовий Петро Калнишевський / Д. І. Кулиняк. – К.: Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. – 48 с.; Струкевич О. Останній кошовий Запорозької Січі / О. Струкевич // День. – 2003. – 5 лип.

¹⁰⁷ Коцур А. Найтрагічніший кошовий отаман Запорозької Січі П. І. Калнишевський / А. Коцур // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 108-112.

¹⁰⁸ Шовкун Ю. Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П. Калнишевського: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Шовкун Юрій Ігорович. – Переяслав-Хмельницький, 2007. – С. 61-65.

¹⁰⁹ Бровко А.Г. Нова Січ (1734 – 1775 рр.): історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Бровко Альона Григорівна. – К., 2009. – С. 148-150.

те, що, перебуваючи на посаді військового осавула, П. Калнишевський активно боровся з гайдамацьким рухом 50–60-х рр. XVIII ст. Хоча маємо й інше бачення цих подій, яке полягало в переконанні формальності такої боротьби П. Калнишевського проти гайдамаків. Запорозька старшина співчувала гайдамакам, надавала таємну допомогу. А П. Калнишевський особисто надавав дозвіл козакам іти гайдамакувати до Польщі. Таку позицію відстоюють А. Діланян, В. Дмитрушко, Д. Кулиняк та ін.

На наш погляд, участь П. Калнишевського в переслідуванні гайдамацького руху безсумнівна, вона відображена в цілій низці історичних джерел. Також знайшла своє висвітлення у більшості наукових студій, де розкривається дана проблема.

Світоглядно-моральний портрет кошового отамана П. Калнишевського, його державно-політична, адміністративна діяльність та історична роль як кошового отамана Запорозької Січі, розкриваються у наукових працях О. Апанович, В. Грибовського, А. Коцура, В. Кривошеї, М. Мандрик, О. Салтовського, Б. Сушинського, Ю. Фігурного та ін.

У сучасній вітчизняній історіографії важливе місце займає питання господарської діяльності П. Калнишевського, яка спрямовувалась на економічне піднесення Запорозької Січі. Найвагомішою складовою діянь кошового отамана в даному напрямку було заселення козацького краю, яке ввійшло в історіографію як «політика колонізації». Саме її науковці подають як один із засобів досягнення економічної незалежності Війська Запорізького від російського уряду та створення економічної основи козацької республіки.

¹¹⁰ Грибовський В. Петро Калнишевський: нарис біографії (до 320-річчя від дня народження) / В. Грибовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.memory.gov.ua/ua/.../1596.htm

До речі, вперше дефініцію «колонізація» стосовно політики П. Калнишевського по заселенню вільних земель запропонував ще в кінці XIX ст. Ф. Ніколайчик.¹¹¹

Великий масив праць О. Олійник¹¹² присвятив запорозьким зимівникам часів Нової Січі, їх чисельності та типологізації, значимості у соціально-економічному розвитку Запоріжжя, колонізаційних процесах Південної України, де окреме місце відводиться висвітленню господарської діяльності П. Калнишевського.

У дослідженнях А. Бойка¹¹³ також доведено, що найпоширенішою формою господарювання на Новій Січі були зимівники, які відігравали провідну роль в економіці краю.

О. Мірущенко¹¹⁴ дослідив економічну політику російського уряду на Запоріжжі періоду Нової Січі (1734–1775 рр.), економічний розвиток Війська Запорозького (Низового) у роки російсько-турецької війни 1768–1774 рр., вплив геополітичного становища Нової Січі на економічний розвиток запорозьких вольностей, економічні взаємини між Гетьманщиною та Новою Січчю, вирішення Кошем економічних питань через запорозькі депутації до

¹¹¹ Ф. Н. Родина Калнишевського / Ф. Н. // Кіевская старина. – 1892. – Т. XXXVII. Май. – С. 249–277.

¹¹² Олійник О. Про локалізацію запорозьких зимівників / О. Олійник // Український історичний журнал. – 1992. – № 10-11. – С. 123-126; Олійник О. Л. Зимівник у колонізаційних процесах Південної України / О. Л. Олійник // Запорозька старовина. Спеціальний випуск. Присвячується світлій пам'яті останнього кошового отамана Запорозького Війська Низового Петра Калнишевського з нагоди 200-ї річниці від дня його смерті. – К. – Запоріжжя, 2003. – С. 143-153; Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775) / О. Л. Олійник. – Запорожжя: Дике Поле, 2005. – 256 с. та ін.

¹¹³ Бойко А. Зимівники великого Лугу / А. Бойко // Козацтво. – 1993. – № 1. – С. 29-31; Бойко А. В. Запорізький зимівник останньої чверті XVIII століття / А. В. Бойко. – Запоріжжя: РВП «Видавець», 1995. – 53 с.

¹¹⁴ Мірущенко О. П. Вплив геополітичного становища Нової Січі на економічний розвиток запорозьких вольностей / О. П. Мірущенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету / Відп. ред. В. Г. Турченко. – Запоріжжя, 2005. – Вип. XIX. – С. 44-55; Мірущенко О. П. Економічна політика російського уряду на Запорожжі періоду Нової Січі (1734–1775 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. П. Мірущенко. – Запоріжжя, 2010. – 20 с.; Мірущенко О. Економічний розвиток Війська Запорозького (Низового) у роки російсько-турецької війни 1768–1774 рр. / О. Мірущенко // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 128-143.

Петербурга, напрямки розвитку запорозької торгівлі, грошовий обіг тощо. Із цих праць черпаємо цінну інформацію про багатогранність господарської діяльності П. Калнишевського.

Новаторським є висновки В. Грибовського про те, що кошовий отаман П. Калнишевський належав до нового покоління козацької старшини, призвичаєного до товарно-грошових відносин, що склалися на степовому порубіжжі.¹¹⁵ За переконанням автора, саме завдяки діям П. Калнишевського господарства Запорожжя в останнє десятиліття існування Січі характеризувалися остаточним відходом від традиційної привласнюючої економіки, розвинулася господарська інфраструктура, розширилися масштаби хліборобства, Запорожжя стало економічно самодостатньою територією.¹¹⁶

С. Андреева¹¹⁷ переконана, що основна хвиля колонізації Вольностей ішла з етнічних українських земель та осідала у північних паланках, де бурхливо розвивалося землеробство, яке потребувало великої кількості робочих рук. Освоєння південних районів Вольностей мало свою специфіку, базувалося переважно на розвитку тваринництва, промислів та торгівлі, що не потребувало великої кількості робітників, хоча висувало до них певні вимоги: власну господарську та підприємницьку ініціативу, широту поглядів, вміння відстоювати свої економічні інтереси в небезпечних умовах прикордонної смуги. Дослідниця також розкрила специфіку економічних відносин Нової Січі в часи П. Калнишевського, особливості монетарної політики, важливість «кримського вектора» його зовнішньої політики¹¹⁸ тощо.

¹¹⁵ Грибовський В. Петро Калнишевський: у вимірі політики та повсякденності / В. Грибовський. – С. 152.

¹¹⁶ Там само. – С. 158.

¹¹⁷ Андреева С. С. Обіг робочої сили між Запоріжжям і Кримом у період Нової Січі / С. С. Андреева // Збірник наукових праць Бердянського держ. педаг. ін-ту ім. П. Д. Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 78-87.

¹¹⁸ Андреева С. С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі / С. С. Андреева // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – Вип. IV. – С. 100-109; Андреева С. С. «Кримський вектор» зовнішньої політики П. Калнишевського (штрихи до біографії

Через призму документів Г. Швидько¹¹⁹ охарактеризувала торговельні відносин між Запорозькою Січчю та Гетьманщиною у другій половині XVIII ст., колонізаційну політику кошового отамана П. Калнишевського, економічну протидію імперській експансії, боротьбу запорозьких козаків за збереження своїх вольностей у протистоянні з Російською імперією.

У публікаціях В. Мільчева розвінчуються чисельні «історіографічні міфи» щодо ряду сторінок історії Запорожжя, зокрема, його соціальної складової, конфігурації та устрою Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі.¹²⁰

Історичний нарис О. Гуржій¹²¹ про український хутір XV-XVIII ст. поглиблює сучасні теоретико-методологічні підходи до вивчення виникнення, формування та розвитку хутірського господарства, усвідомлення хутора як економічного та соціального явища.

Сучасна українська історіографія представлена низкою видань, що стосуються виникнення господарств фермерського типу в Україні, які науковці пов'язують із колонізацією її південних просторів і формуванням

останнього кошового отамана Нової Запорозької Січі, 1756–1764 роки) / С. Андреева // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – Вип. 3. – С. 166-169 та ін.

¹¹⁹ Швидько Г. К. Документи РДВІА про торговельні відносини між Запорозькою Січчю і Гетьманщиною у другій половині XVIII ст. / Г. К. Швидько // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4. – С. 9; Швидько Г. К. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх володінь в 50-60-ті рр. XVIII ст. / Г. К. Швидько // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 26; Швидько Г. К. Актові джерела до історії Запорожжя останніх років його існування / Г. К. Швидько // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 9-14.

¹²⁰ Мільчев В. І. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі / В. І. Мільчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2006. – Вип. XX. – С. 29-35; Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII-XVIII століття: джерелознавчий аналіз / В. Мільчев. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 369 с. та ін.

¹²¹ Гуржій О. Український хутір XV-XVIII ст.: Історичний нарис / О. Гуржій. – К., 2007. – 82 с.

козацького стану. Так, у монографії В. Нечитайла¹²² основна увага зосереджується на господарствах фермерського типу в добу козаччини, де аргументовано доводиться значимість хутора-зимівника, найефективнішої форми виробництва, як основи економічної структури Запорозької Січі, що відповідав вимогам її демократичного устрою. На його думку, саме в період Нової Січі хутори-зимівники стають справжніми фермами – багатогалузевими або спеціалізованими.¹²³ Саме завдяки П. Калнишевському утверджувалося нове економічне мислення, формувалася унікальна хліборобська культура. У монографії В. Нечитайла вперше так глибоко аналізується господарський хист П. Калнишевського. Дослідник називає кошового дбайливим господарем, який добре розумівся на технології сільськогосподарського виробництва, цікавився новинами європейської ветеринарної науки, особливо селекції.¹²⁴

Книга В. Брехуненка «Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст.»,¹²⁵ серед іншого, акцентує увагу на запорозькій колонізації та перспективі Степового Кордону Європи, економічній моделі Запорожжя та її трансформаційному потенціалі, відповіді еліт на московську експансію, технології зросійщення тощо.

Розгляд в історичній ретроспективі Півдня України подається у дослідженні Г. і Ф. Турченків.¹²⁶ Серед багатьох позитивів книги слід відзначити комплексне з'ясування історичних передумов появи в 1764 р. російського імперською проекту «Новоросія» і спроби його реалізації в наступні століття, у тому числі й сучасною Росією. Все це подається у контексті 250-річної еволюції українсько-російських відносин. Солідне

¹²² Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В. В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.

¹²³ Там само. – С. 93.

¹²⁴ Там само. – С. 148.

¹²⁵ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. / В. Брехуненко. – К.: Темпора, 2014. – 504 с.

¹²⁶ Турченко Г. Проект «Новоросія» 1764-2014 рр.: Ювілей на крові / Г. Турченко, Ф. Турченко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – 116 с.

видання дає змогу краще зрозуміти політику російських режимів щодо України, витоки «гібридної» війни на Сході України тощо.

Цілий комплекс різнопланових питань соціально-економічного розвитку Запорозької Січі, господарської діяльності кошового отамана П. Калнишевського відобразили у своїх дослідженнях С. Андрєєва, О. Бачинська, Я. Верменич, Ю. Головка, В. Горобець, І. Грозовський, С. Краснобай, Ю. Мицик, С. Пелецький, В. Полторак, Н. Чермошенцева, Т. Чухліб, Н. Швайба, І. Шульга, В. Щербак та багато ін.

Військова діяльність кошового отамана П. Калнишевського розкривається через висвітлення його участі у російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 рр., показ військового мистецтва запорозького козацтва та військового хисту їхнього керманіча. Особливістю праць сучасних дослідників є залучення до наукового обігу архівних матеріалів, що дозволило по-новому й глибше вивчити уже відомі аспекти військового мистецтва запорозького козацтва періоду Нової Січі та П. Калнишевського. Не дивлячись на окремі зміни у вивченні проблеми, вона залишається недостатньо дослідженою.

Для 1990-х рр. характерна поява праць, які комплексно розкривають питання військової діяльності запорожців у XVIII ст. і військової майстерності кошового отамана. Так, О. Апанович акцентувала увагу на участі П. Калнишевського в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр., який, попри свій поважний вік, проявив себе мудрим і мужнім полководцем, очолюючи запорозьке військо.¹²⁷ Він відзначився у боях під турецькою фортецею Очаків, де «козаки як найбільша ударна, досвідчена, майстерна і мужня сила іррегулярних військ російської армії», виконували важливі стратегічні завдання.¹²⁸

¹²⁷ Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

¹²⁸ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – С. 248.

У працях В. Бережинського йдеться про військову кар'єру П. Калнишевського, участь у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр., виявлені мужність і героїзм, відзначення вищою нагородою Російської імперії – орденом Андрія Первозванного та присвоєння військового звання генерал-лейтенант.¹²⁹ У дослідженні А. та В. Коцурів¹³⁰ описується участь П. Калнишевського на чолі козацького війська у боях під Очаковом, Кінбурном і Хаджибеєм у складі авангарду військ О. Прозоровського. В. Сергійчук при висвітленні морських походів запорожців по Чорному морю та Дунаю пише про звитягу козаків і старшини Війська Запорозького, згадуючи й П. Калнишевського, та відзначення нагородами їх бойових заслуг.¹³¹ Високу боєздатність запорожці Нової Січі, заслуги запорозької флотилії, полководський хист П. Калнишевського у ході ведення військових дій на Чорному та Азовському морях під час російсько-турецької війни відзначає А. Сокульський.¹³² Даному питанню також приділено увагу в публікаціях П. Богуша,¹³³ В. Кравцевича,¹³⁴ Н. Нікуліної,¹³⁵ М. Михайлуца,¹³⁶ І. Пугача.¹³⁷ Роль і місце запорозького та чорноморського козацтва в історії міста Одеси та його околиць через призму унікальних, раніше невідомих

¹²⁹Бережинський В. Військова організація основних українських державних формувань: у 2 ч. / В. Бережинський. – К., 1995. – Ч. 2. Збройні сили Запорізької Січі. – 24 с.

¹³⁰Коцур А. П. Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СВУ / А. П. Коцур, В. П. Коцур. – С. 22.

¹³¹Сергійчук В. Морські походи запорожців / В. Сергійчук. – К., 1992. – С. 59.

¹³²Сокульський А. Морські походи запорожців / А. Сокульський. – Дніпропетровськ: Січ, 1995. – 218 с.

¹³³Богуш П. Морська душа / П. Богуш // Південна зоря. – 1991. – 27 лип.

¹³⁴Кравцевич В. Українському флоту 500 лет / В. Кравцевич // Запорожская Сечь. – 1996. – 1 ноября.

¹³⁵Нікуліна Н. Лоцманування у запорожців / Н. Нікуліна // Київська старовина. – 1996. – № 2–3. – С. 67–82.

¹³⁶Михайлуца М. Морські походи та тактика воєнного флоту козацько-гетьманського часу / М. Михайлуца // Південна Україна: проблеми історичних досліджень: зб. наук. праць. – Миколаїв, 1998. – Ч. I. – С. 135–140.

¹³⁷Пугач І. С. Днепровская укрепленная линия 1770 – 1798 гг. / И. Пугач // История запорожского края в дооктябрьский период: тезисы областной историко-краеведческой конф. – Запорожье, 1991. – С. 28–29.

документів, досліджено І. Сапожниковим та Г. Сапожниковою.¹³⁸ Розвідувальну службу запорожців вивчають О. Олійник¹³⁹ та П. Макарова¹⁴⁰.

Новітня українська історіографія представлена рядом праць, що побачили світ у 2000-х рр., присвячених військовій історії козацтва. Більшість авторів військово мистецтво запорозького козацтва періоду Нової Січі пов'язує безпосередньо з його участю в російсько-турецьких війнах XVIII ст. До цієї групи видань належать дослідження Г. Шпитальова.¹⁴¹ На основі джерел, виявлених в архівосховищах Росії, автор з'ясував питання організації військової служби та різні аспекти військового мистецтва запорожців і кошового отамана, створив цілісну картину військових баталій у ході російсько-турецьких війн. Г. Шпитальов висвітлив участь запорозького козацтва в основних тогочасних військових операціях: Перекоп, Кінбурн, Бахчисарай, Очаків, Хаджибей, Перекопська лінія, Кафа та ін. Науковець зробив підрахунки по роках чисельності запорожців, які воювали на боці російської армії. Детально розкрив несення козаками прикордонно-сторожової, розвідувальної, кур'єрної та авангардної служби. Особливе місце у своїх працях історик відвів запорозькій флотилії. Перебуваючи у складі

¹³⁸ Сапожников И. В. Запорожские и Черноморские казаки в Хаджибее и Одессе / И. В. Сапожников, Г. В. Сапожникова. – Одесса, 1998. – 270 с.

¹³⁹ Олійник О. Розвідувальна діяльність запорожців за документами архіву Коша Нової Січі (1734–1775 рр.) / О. Олійник // Наук. доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України. ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 1998. – Вип. IV. – С. 18–27.

¹⁴⁰ Макаров П. Организация разведки и контрразведки Войска Низового Запорожского / П. Макаров // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 153-156.

¹⁴¹ Шпитальов Г. Запорозька флотилія в російсько-турецькій війні 1768–1774 років / Г. Шпитальов // Південна Україна XVIII-XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 1999. – Вип. 4 (5). – С. 134 – 142; Шпитальов Г. Запорозька кіннота в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. / Г. Шпитальов // Південна Україна XVIII-XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 2000. – Вип. 5. – С. 71–81; Шпитальов Г. Бойові дії запорозьких човнів у складі Дніпровської воєнної флотилії під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. / Г. Шпитальов // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 7. – С. 92–101; Шпитальов Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 років / Г. Шпитальов. – Запоріжжя: РА «Тандем–У», 2002. – 72 с.

Дніпровської флотилії, запорожці відіграли ключову роль у боротьбі проти ворога, адже російський флот фактично був до неї не придатний. Підсумовуючи, Г. Шпитальов приходить до висновку про високий рівень військового мистецтва запорожців, які зробили вагомий внесок у перемогу Росії над Туреччиною.

Участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. запорозьких козаків дослідив І. Ільєнко.¹⁴² Він з'ясував чисельність запорозького війська, яке було в авангарді бойових дій, його завдання і функції у ході битв під Очаковом, Кінбурном, Хаджибеєм. Відобразив одну зі сторінок діяльності запорозької флотилії на Дунаї.

Військова діяльність кошового отамана П. Калнишевського, його полководське мистецтво, хоробрість у ході російсько-турецьких війн досліджені О. Іващенко.¹⁴³ Бойові успіхи запорозьких козаків під командуванням П. Калнишевського в ході воєнних кампаній 1768–1774 рр., майстерність військового командувача, вміння орієнтуватись у військовій та політичній обстановці з'ясовані Ю. Шовкуном.¹⁴⁴ У книзі «Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса)» Т. Гончарука¹⁴⁵ розкриваються питання участі кошового в поході російських військ на Хаджибей та битві 12 липня 1770 р. за фортецю. Окремі аспекти участі П. Калнишевського в

¹⁴² Ільєнко І. В пазурах у двоглавого : Українство під царським гнітом (1654–1917) / І. Ільєнко. – К.: Ярославів Вал, 2004. – 226 с.

¹⁴³ Іващенко О. Славні перемоги Калниша / О. Іващенко // Вісті Роменщини. – 2000. – 19 лип.; Іващенко О. Військова діяльність Петра Калнишевського / О. Іващенко // Козацька спадщина: альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – Вип. 6. – С. 174–175.

¹⁴⁴ Шовкун Ю. І. Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П. Калнишевського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07. 00. 01 «Історія України» / Ю. І. Шовкун. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 20 с.

¹⁴⁵ Гончарук Т. Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса) / Т. Гончарук. – О.: Фенікс, 2011. – 240 с.

російсько-турецьких війнах висвітлили у спільній монографії Г. Коцур та Ю. Шовкун.¹⁴⁶

Праці С. Андрєєвої, В. Грибовського, Д. Кулиняка, С. Плєцького, О. Пугра, Ю. Чижєнока, Ю. Федоровського та ін. доповнюють сторінки історії участі запорожців і П. Калнишевського у російсько-турецьких війнах XVIII ст.

Феномен українського козацтва, проблематика з історії козацтва в сучасній українській історіографії відображені в одному з найфундаментальніших видань сьогодення «Історія українського козацтва»¹⁴⁷ (2006-2007 рр.). Том другий містить окремий розділ 21, присвячений козакознавчим студіям в українській історіографії. У ньому прослідковується їх шлях від зародження наукових підходів при вивченні історії українського козацтва до досліджень в сучасній вітчизняній історичній науці.

Означена проблематика розробляється зарубіжною історіографією. У працях сучасних російських істориків спостерігаємо або ж уникнення, або обережне ставлення до запорозького козацтва. Однією з небагатьох праць, де безпосередньо висвітлюється участь козацтва у військових кампаніях Російської імперії XVIII ст. є монографія О. Широкограда.¹⁴⁸ Науковець висвітлює військові дії запорожців на чолі з кошовим отаманом П. Калнишевським як складової частини корпусу О. Прозоровського у 1770 р. Називається чисельність козаків – учасників військових баталій у різні роки війни. Описуються морські походи козаків проти турецького війська в 1771 р. У цілому, дане дослідження хоча і містить значну кількість

¹⁴⁶Коцур Г. Петро Калнишевський: нескорений духом / Г. Коцур, Ю. Шовкун. – К.; Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2012. – 183 с.

¹⁴⁷ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.; Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.

¹⁴⁸ Широкоград А. Запорожцы – русские рыцари. История запорожского войска / А. Широкоград. – М.: АСТ, 2008. – 688 с.

фактологічного матеріалу, проте є тенденційним, часто подаються твердження антиукраїнського спрямування.

Російський дослідник В. Шамбров¹⁴⁹ позитивно оцінює внесок у перемогу під час воєн запорозького козацтва. Особливо хвалить кінноту, яка блискуче воювала з ворогом. Наголошує, що завдяки загонам П. Калнишевського, військового судді П. Головатого, полковників Чепіги, Ковпака, Носа росіяни фактично виграли боротьбу за степ. Автор описує військові «дива, які творила запорозька флотилія».

Отже, на сучасному історіографічному етапі дослідження військової майстерності запорожців та їх керманича П. Калнишевського проходить переважно у контексті висвітлення російсько-турецьких війн XVIII ст. Розширюється предметне поле вивчення проблеми, опубліковані праці збагачуються архівними документами, що вводяться до наукового обігу вперше. Загалом військова діяльність П. Калнишевського залишається малодослідженою, хоча вийшла на рівень активних дискусій та оцінок його особистості.

Сучасну наукову літературу, що стосується благодійної діяльності П. Калнишевського, можна поділити на декілька груп: 1) публікації, що безпосередньо присвячені добродійності кошового отамана; 2) видання, де окремі розділи, параграфи, сторінки відведені відображенню благодійності запорозького керманича; 3) праці загального плану, де коротко йдеться й про дану проблему.

До першої групи відносяться наукові статті, опубліковані у різних фахових українських і зарубіжних історичних виданнях. В останні роки найактивніше благодійну діяльність П. Калнишевського досліджують А. Коцур і В. Коцур. У 2000-х рр. ними опубліковано ряд статей з цього питання. Йдеться про будівництво кошовим отаманом Покровської церкви в

¹⁴⁹Шамбров В. Казачество: История вольной Руси / В. Шамбров. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2007. – 568 с.

Ромнах,¹⁵⁰ Троїцької – в Пустовійтівці,¹⁵¹ церкви Різдва Богородиці та Миколаївської в Лохвиці,¹⁵² Троїцького собору в Самарі.¹⁵³ Благодійність П. Калнишевського щодо церков у Петриківцях, Могилеві, Байбаківцях, Личківцях, Гупалівці та ін. досліджені А. Коцуrom та Г. Коцур.¹⁵⁴

Про дари П. Калнишевського духовним святиням, зокрема, церкві Гроба Господнього в Єрусалимі йдеться в публікаціях В. Коцур.¹⁵⁵ Євангелія, виготовлені коштом П. Калнишевського та даровані храмам, досліджували Г. Діброва¹⁵⁶, О. Іващенко,¹⁵⁷ С. Кот,¹⁵⁸ Г. Коцур.¹⁵⁹

¹⁵⁰ Коцур А. Добродієвство останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського (на прикладі Покровської церкви в Ромнах) / А. Коцур // Часопис української історії. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 5-12.

¹⁵¹ Коцур А. Троїцька церква П. Калнишевського в Пустовійтівці – пам'ятка дерев'яної архітектури України XVIII ст. / А. Коцур // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 10-16.

¹⁵² Коцур В. А. Вклад кошового отамана Запорожской Сечи Петра Калнышевского в церковное строительство / В. А. Коцур // Теория и практика общественного развития: Научный журнал. – Краснодар: Издательский дом «ХОРС», 2013. – № 10. – С. 276-278.

¹⁵³ Коцур А. Троїцький собор П. Калнишевського в Новомосковську – вершина українського дерев'яного зодчества XVIII ст. / А. Коцур // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К.: Книги-XXI, 2006. – Вип. 5. – С. 5-9.

¹⁵⁴ Коцур Г. Добродієвство-меценатська діяльність останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / Г. Коцур, А. Коцур // Національно-державне відродження України: історія та сучасність: Матеріали наук.-практ. конф., 11-12 травня 2005 р. – Коломия, 2005. – Ч. 1. – С. 4-9; Коцур А. П. Церковно-доброчинна діяльність кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / А. П. Коцур, Г. Г. Коцур // Perejaslavica. Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». – К.: Міленіум, 2007. – Ч. 1. Релігійне життя Переяславської землі (IX-XXI ст.) (До 1100-річчя першої літописної згадки про Переяслав). – С. 92-95.

¹⁵⁵ Коцур В. А. Сучасна українська історіографія про благодійність П. Калнишевського як прояв загальнолюдських та релігійних цінностей / В. А. Коцур // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції «Дні науки історичного факультету – 2013» / Наук. ред. проф. Г. Д. Казьмирчук. – К.: ПП КП «УкрСІЧ», 2013. – С. 39-40.

¹⁵⁶ Діброва Г. На сторожі духовності і культури / Г. Діброва // Вісті Роменщини. – 2000. – 12 лип.

¹⁵⁷ Іващенко О. Євангеліє Калнишевського / О. Іващенко // Наука і суспільство. – 2015. – № 7/8. – С. 57-60.

¹⁵⁸ Кот С. І. Реліквії козацтва в контексті українсько-російських переговорів щодо їх повернення (1920-1930-ті рр.) / С. І. Кот // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 129-143.

¹⁵⁹ Коцур Г. Останній кошовий / Г. Коцур // Nova газета (Нью-Йорк, США). – 2013. – № 14. – 4 квіт. – С. 17; Коцур Г. Г. Євангелія, подаренні кошовим отаманом Запорожской Сечи Петром Калнышевским / Г. Г. Коцур // Вестник Академии знаний. Всероссийский научный журнал. – Краснодар, 2013. – № 4. – С. 17-22.

До другої групи праць відносяться ті, де в контексті висвітлення постаті П. Калнишевського, добродійності козацтва загалом, чи запорожців зокрема, йдеться й про благодійну діяльність кошового отамана. Це стосується, насамперед, публікацій А. Бровко,¹⁶⁰ В. Грибовського,¹⁶¹ Ф. Ступака,¹⁶² Ю. Шовкуна.¹⁶³ Вивчаючи еволюцію взаємовідносин Запорозжя із духовними святинями, сучасні історики не оминають при цьому й постать П. Калнишевського, його благодійну діяльність. Фінансова підтримка Січчю та особисто кошовим отаманом Києво-Софійського, Спасо-Преображенського Києво-Межигірського, Самарського Пустинно-Миколаївського монастирів розкривається О. Кузьмуком¹⁶⁴ і Г. Коцур.¹⁶⁵ Висвітлюючи сторінки життя та діяльності відомого українського святого, культурного й релігійного діяча XVIII ст. Паїсія Величковського, С. Шумило звернув увагу на його взаємозв'язки з П. Калнишевським.¹⁶⁶ Дослідник науково обґрунтував, що кошовий отаман виступав ктитором Свято-Духівського монастиря в Драгомирні (нині Румунія) та особисто прп. Паїсія

¹⁶⁰ Бровко А. П. Калнишевський – останній кошовий отаман Запорозької Січі: сучасна історіографія / А. Бровко // Воєнна історія. – 2006. – № 4–6. – С. 97-104.

¹⁶¹ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 128 с.

¹⁶² Ступак Ф. Я. Добродійність епохи Козаччини / Ф. Я. Ступак // Київська старовина. – 2003. – № 4. – С. 17-23. Ступак Ф. Я. З історії добродійно-меценатської діяльності епохи Козаччини і Гетьманщини / Ф. Я. Ступак // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 3. – С. 391-396.

¹⁶³ Шовкун Ю. Останній кошовий отаман Запорозької Січі П. І. Калнишевський: історіографія / Ю. Шовкун // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 14-24.

¹⁶⁴ Кузьмук О. С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція взаємовідносин / О. С. Кузьмук. – К.: ВД «Стилос», 2006. – 228 с.

¹⁶⁵ Коцур Г. Зв'язки між духовними святинями Києва та Нової Січі часів Петра Калнишевського / Г. Коцур // Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Зб. матеріалів Міжн. наук.-практ. конф., присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського (Київ, 27 березня 2014 р.) / Редкол.: О. П. Реєнт (голова), В. П. Капелюшний, О. П. Гончаров та ін. – К.: ПП «Фоліант», 2014. – С. 376-379.

¹⁶⁶ Шумило С. В. Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сечь. Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к Кошовому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому: к истории взаимоотношений / С. В. Шумило. – Киев; Серпухов: Международный институт афонского наследия в Украине; «Наследие Православного Востока», 2015. – 128 с.

Величковського. П. Калнишевський був одним із найактивніших жертводавців козачого скиту «Чорний Вир» на Святій Горі Афон.¹⁶⁷ Благодійність П. Калнишевського у контексті розвитку освіти на Запоріжжі розкривають у наукових студіях О. Апанович,¹⁶⁸ А. Білоцерківська,¹⁶⁹ Г. Діброва,¹⁷⁰ Г. Коцур.¹⁷¹

До третьої групи праць відносяться фундаментальні видання з історії козацтва,¹⁷² енциклопедії, довідники, універсальні словники¹⁷³ тощо, де коротко йдеться про благодійність П. Калнишевського.

Свідченням посиленого інтересу науковців до окресленої проблематики став вихід у світ 2016 р. спеціального 34-го випуску «Часопису української історії», присвяченого 325-річчю з дня народження останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. У ньому подаються статті, що відображають раніше не досліджені віхи його життя та діяльності, історіографію цієї славної постаті, канонізацію, відродження пам'яті про запорозького керманіча, сторінки історії запорозького козацтва періоду Нової Січі тощо.

¹⁶⁷ Шумило С. Духовное Запорожье на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Вир» на Святой Горе / С. Шумило. – К.: Издат. Отдел УПЦ, 2015. – 116 с.

¹⁶⁸ Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

¹⁶⁹ Білоцерківська А. Організаційна діяльність останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського / А. Білоцерківська // Часопис української історії. – 2011. – Вип. 21. – С. 103-104.

¹⁷⁰ Діброва Г. На сторожі духовності і культури / Г. Діброва // Вісті Роменщини. – 2000. – 12 лип.

¹⁷¹ Коцур Г. Внесок Калнишевського у розвиток української культури та духовності / Г. Коцур // Часопис української історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 24–27.

¹⁷² Україна – земля козацька: Ucraina terra Cozaccorum / Укл.: О. І. Шкира, Л. В. Губар, Л. М. Забаріло та ін. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 540 с.; Україна – козацька держава / Наук. ред. В. О. Щербак, О. К. Федорук. – К.: Вид-во «ЕММА», 2004. – 1216 с.; Історія Запорозької Січі / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред. та упорядн.), В. Горобець, О. Гуржій та ін. – К.: Арій, 2015. – 240 с.

¹⁷³ Калнишевський Петро Іванович // Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – С. 281; Мицик Ю. А. Калнишевський (Калниш) Петро Іванович // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 190-191; Струкевич О. Калнишевський Петро Іванович // Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 180; Калнишевський Петро // УСЕ. Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К.: Всеувиго; Новий друк, 2003. – С. 543 та ін.

Підсумовуючи, зазначимо, що в українській історіографії 1991-2018 рр. відбулися величезні зміни, вона звільнилася від ідеологічних нашарувань минулого, продовжила кращі національні традиції історичної думки, виступила важливою складовою самоідентифікації української нації. Широка козакознавча проблематика, історія Запорозької Січі, Нової Січі та П. Калнишевського займають одне з ключових місць у вітчизняній історіографії. Сучасними дослідниками переглянуто цілий ряд віх біографії кошового отамана, світоглядно-морального портрета, переосмислено його військову, господарську, благодійну діяльність. Спостерігаються позитивні зміни в оцінці постаті запорозького керманіча в зарубіжній історіографії.

Отже, наявний комплекс досліджень постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського дає підстави виокремити три основних історіографічних періоди, які невіддільні від тенденцій розвитку історичної науки загалом: перший – кінець XVIII – початок XX ст.; наступний – 1920-ті рр. – 1991 р. і сучасний – 1991-2018 рр. Історіографія проблеми пройшла у своєму розвитку складний і суперечливий шлях: від перших спроб документалізації знань до формування наукової школи істориків-документалістів, від антикварної до потужної археографічної діяльності, від ностальгічних ідей про автономію до національної та державницької ідей, обґрунтування самобутності історії українського народу, її тяглості. Тяжкими для української історичної науки були часи тоталітаризму, коли національно-свідома частина істориків потрапила в коловорот репресивно-каральних заходів радянської влади, зазнала арештів і репресій. Підпорядкування більшовиками історичних досліджень політичному диктату, перетворення історичної науки у свою ідеологічну служницю, її централізація та одержавлення призвели до фальшування, перекручення та міфологізації історії України. Все робилося для нищення національної пам'яті українського народу. У цей час оборонцем національних традицій історіографії залишалася українська діаспора. Відновлення державного суверенітету й незалежності України сприяло

відродженню української історичної науки, докорінному оновленню тематики наукових досліджень, інтеграції вітчизняної історіографії в європейську та світову. Кардинальні зміни відбулися і в зарубіжній історіографії. Відображення постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського пройшло історіографічний шлях від перших загальних, описових, з відсутністю джерел праць до фундаментальних робіт наукового характеру (монографій, статей, збірників, енциклопедій тощо). Інтегративність дає змогу історіографії поєднати кращі здобутки історичної науки в просторовому та часовому вимірах.

1.2 Джерельний комплекс, його класифікація та інформаційний потенціал

Сучасна історична наука немає єдиного концепту щодо універсальності класифікації історіографічних джерел. На думку провідних учених-істориків, на сьогодні відсутня готова схема їх наукової систематизації та групування за певними спільними ознаками, адже для кожного періоду розвитку історичних знань, епохи, країни, для кожного окремого дослідження, автора характерні певні різновиди джерел. При вивченні будь-якої проблеми, дослідники визначають конкретну мету та завдання, використовуючи вибіркового метод добору джерел, групуючи їх за відповідними принципами. При цьому, їх виважено й вдумливо класифікують за інформативною насиченістю щодо об'єкта та предмета дослідження. Тому будемо відштовхуватись від умовної класифікації історіографічних джерел.

Великий інформаційний матеріал містять історіографічні джерела (праці українських і зарубіжних вчених), що стосуються постаті кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. Умовно їх можна поділити на наступні групи:

1) документальні джерела, які віддзеркалюють розвиток історичної науки, інтенсивність наукових студій, дають змогу простежити

історіографічний дискурс щодо викладених подій і фактів. У ході дослідження використовувалися опубліковані збірники документів і матеріалів, які дають змогу по-новому, через призму сучасних парадигм, оцінити життя та діяльність кошового отамана П. Калнишевського. Так, у книзі «Петро Калнишевський та його доба»¹⁷⁴ (2009 р.) опубліковано джерела, що зберігаються в архівах України, Росії, Польщі, а також наративи. Вони відображають усі сходинки політичної кар'єри останнього кошового отамана. Документи висвітлюють його взаємини з російськими, польськими та турецько-кримськими адміністративними установами; розкривають внутрішнє управління, контроль над кордонами та боротьбу з гайдамаками; простежують опікування справами Православної Церкви; характеризують участь у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр.; подають приватне листування; з'ясовують особливості колонізації та господарського освоєння Степової України; відносини з центральними та регіональними органами влади Російської імперії напередодні й під час ліквідації Запорозької Січі; розглядають Соловецький період життя П. Калнишевського тощо.

Важко переоцінити значимість видруку унікальних документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі,¹⁷⁵ які знаходяться в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Це, насамперед, матеріали фонду 229 (368 справ): універсали, грамоти, листи, накази, ордери, розпорядження, донесення, повідомлення, рапорти, записки, переписи населення, описи майна, діловодні папери та багато ін. Вони

¹⁷⁴ Петро Калнишевський та його доба. Документи та матеріали / Ред. кол.: І. М. Рішняк (голова), О. С. Кучерук, Д. І. Кулиняк та ін. – К., 2009. – 432 с.

¹⁷⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713-1776 / Упоряд. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко. – К.: Наук. думка, 1994. – 232 с.; Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775. Корпус документів / Гол. ред. кол. П. С. Сохань. – К., 1998. – Т. 1. – 696 с.; Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775. Корпус документів / Гол. ред. кол. П. С. Сохань. – К., 2000. – Т. 2. – 750 с.; Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775. Корпус документів / Гол. ред. кол. П. С. Сохань. – К., 2003. – Т. 3. – 952 с.; Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775. Корпус документів / Гол. ред. кол. П. С. Сохань. – К., 2006. – Т. 4. – 887 с.; Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775. Корпус документів / Гол. ред. кол. П. С. Сохань. – К., 2008. – Т. 5. – 528 с.

відображають багатогранну історію Нової Січі 1734-1775 рр., діяльність запорозької старшини, кошових отаманів, зокрема, й П. Калнишевського.

Комплекс документів та матеріалів, які відтворюють світоглядно-моральний портрет останнього запорозького керманіча, його тверді переконання щодо розширення прав і вольностей Запорозької Січі, розвитку благодійництва, освіти, сприяння автономізації української церкви містить видання «Від Сули до Білого моря: шлях через три століття»¹⁷⁶ (2004 р.).

Неабияку цінність для дослідження історії запорозького козацтва та постаті П. Калнишевського мають також збірники документів і матеріалів різних років видання.¹⁷⁷

Важливі матеріали містять збірники, що відображають історію Запорозької Січі, підготовлені наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Д. Яворницьким, Я. Новицьким, П. Івановим, В. Грибовським.¹⁷⁸ Зокрема, вони дають можливість з'ясувати запровадження нововведень у Запорозькій Січі стосовно виборів козацької старшини, які нав'язувалися російською владою протягом 1750-1770-х рр. Черпаємо інформацію про депутації разом

¹⁷⁶ Коцур В. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського) / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – К. – Переяслав-Хмельницький: Книги-ХХІ, 2004. – 359 с.

¹⁷⁷ Жерела до історії України-Руси. Видає Археографічна Комісія Наукового Товариства імени Шевченка / Під заг. ред. М. Грушевського. – Львів: В друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, 1908. – Т. 8. Матеріали до історії української козащини. – 485 с.; Гайдамацький рух на Україні в ХVІІІ ст.: Зб. док. / Упоряд. І. Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський та ін. – К.: Наук. думка, 1970. – 659 с.; Ділова документація Гетьманщини ХVІІІ ст.: Зб. док. / Упорядн., авт. передм. та комент. В. Й. Горобець; Відп. ред. Л. А. Дубровіна. – К.: Наук. думка, 1993. – 392 с.

¹⁷⁸ Эварницкій Д. И. Сборникъ матеріаловъ для исторіи запорожскихъ козаковъ / Д. И. Эварницкій. – С.-Петербургъ: Типографія И. Н. Скороходова, 1888. – 248 с.; Новицкій Я. П. Матеріали для исторіи Запорожскихъ козаковъ / Я. П. Новицкій. – Екатеринославъ: Типографія Губернскаго Земства, 1909. – 168 с., отд. протоколы 24 с.; Матерьялы по исторіи Запорожья в ХVІІІ вѣкѣ / Сообщ. д. чл. П. А. Иванова // Записки Императорскаго Одесскаго Общества Исторіи и Древностей. – Одесса: Въ городской типографіи, 1897. – Т. ХХ. – С. 92-102; Сборникъ русскихъ законодательныхъ памятниковъ ХVІІІ столѣтія / Составиль В. М. Грибовскій. – С.-Петербургъ: Паровая скоропечатня Г. П. Пожарова, 1900. – Вып. 2. Эпоха Петра ІІІ и Екатерины Великой. – 85 с.

із П. Калнишевським до російської столиці з метою захисту прав запорожців та територій від імперського втручання.¹⁷⁹

Окрім того, суттєво доповнюють історичний портрет П. Калнишевського у контексті своєї доби документи із архівів, що публікувалися на сторінках альманахів «Кіевская старина», «Русская старина», «Исторические записки» та ін.

У 1885 р. А. Скальковський оприлюднив архівні матеріали, які відображають козацькі походи на Дунай 1771-1774 рр., дають можливість краще зрозуміти військове мистецтво та здібності талановитого полководця П. Калнишевського.¹⁸⁰

У 1887 р. на сторінках «Кіевской старины» опубліковано «Клопотання Потьомкіна про заміну запорозькій старшині смертної кари ув'язненням у монастир».¹⁸¹ Йдеться про лист Г. Потьомкіна до Катерини II, з якого дізнаємось про «загадкову долю» П. Калнишевського, П. Головатого та І. Глоби після знищення Січі. Стає відомо, які «злочини» приписувались запорозькій верхівці та який вирок було винесено.

У другій половині ХХ ст. виходять друком праці М. Гернета та Г. Фруменкова, присвячені Соловецькому монастирю та його арештантам, що проливають світло на «темні» сторони цієї проблеми та відзначаються новизною. Серед політичних в'язнів Соловків називається й П. Калнишевський. Досліджуючи монастирські тюрми, М. Гернет належну увагу приділив саме Соловецькому монастирю, детально описавши внутрішню його будову, розміри казематів та умови утримання в'язнів.¹⁸² Цінність праці полягає в публікації цілого ряду документів, зокрема,

¹⁷⁹ Матерьялы по исторіи Запорожья в XVIII вѣкѣ / Сообщ. д. чл. П. А. Иванова // Записки Императорскаго Одесскаго Общества Исторіи и Древностей. – Одесса: Въ городской типографіи, 1897. – Т. XX. – С. 97-98.

¹⁸⁰ Скальковскій А. Дунайцы / А. Скальковскій // Кіевская старина. – 1885. Январь. – Т. XI. – С. 117-132.

¹⁸¹ Ходатайство Потемкина о замѣнѣ запорожской старшинѣ смертной казни заточеніемъ въ монастырь // Кіевская старина. – 1887. – Т. XIX. Сентябрь. – С. 191-193.

¹⁸² Гернет М. Н. История царской тюрьмы / М. Н. Гернет. – М.: Госюриздат, 1951. – Т. 1. 1762–1825. – С. 218.

«Відомостей про утримання в Соловецькому монастирі колодників від червня по жовтень місяць 1786 року».¹⁸³ У них під № 8 подається прізвище П. Калнишевського, який, згідно документу, «перебував у монастирі з 29 липня 1776 р., згідно з донесенням Г. Потьомкіна, за височайшим повелінням, для утримання безвипускно з монастиря, позбавлення не лише переписки, а й будь-якого зі сторонніми людьми спілкування та тримання під посиленою вартою солдат».¹⁸⁴

У дослідженнях Г. Фруменкова, що стосуються пенітенціарної системи дореволюційної Росії, міститься ряд документів, які стосуються ув'язнення П. Калнишевського на Соловках. Зокрема, «Зошит, виданий конторою монастирського правління казначею ієромонаху Іоанну, для записів видачі кормчих грошей колишньому Січі Запорозької кошовому Петру Калнишевському».¹⁸⁵

Хоча тема нашого дослідження історіографічного характеру, її джерельну базу склали також окремі оригінальні документи та матеріали з фондів ЦДІАК України. Зокрема, йдеться про ф. 229 «Архів Коша Нової Запорозької Січі»,¹⁸⁶ що своїми хронологічними межами охоплює час Нової Січі (1734-1775 рр.) від виходу Запорожжя з-під кримської протекції до скасування Січі. Документи відображають устрій Нової Січі, особливості військового ладу, діяльність органів влади, біографічні відомості про запорожців. Тут міститься багатючий матеріал про кошового отамана П. Калнишевського, його політику по колонізації та освоєнню Півдня України, новизну в господарській діяльності, військовий хист, участь у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр., благодійність, церковне

¹⁸³ Гернет М. Н. История царской тюрьмы / М. Н. Гернет. – С. 270-271.

¹⁸⁴ Там само. – С. 270.

¹⁸⁵ Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастыря / Г. Г. Фруменков. – Архангельск: Северо-Западное книжное издательство, 1968. – С. 72-73.

¹⁸⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 229, оп. 1, спр. 16, 63, 77, 105, 163, 170, 175, 176 та ін.

будівництво, вирішення прикордонних конфліктів, взаємини із сусідніми державами, ставлення до гайдамацького руху тощо.

2) Монографії (індивідуальні та колективні). Саме вони стали головним об'єктом історіографічного аналізу. Широке коло питань дипломатичної, військової, господарської, благодійної діяльності кошового отамана, протистояння російській експансії, захисту запорозьких вольностей з'ясовано авторами в контексті досліджень історії Запорозької Січі загалом, Нової Січі зокрема, власне козацької старшини та феномена українського козацтва. Це, насамперед, дослідження Б. Брехуненка,¹⁸⁷ А. Бровко,¹⁸⁸ Я. Верменич,¹⁸⁹ В. Голобуцького,¹⁹⁰ В. Грибовського,¹⁹¹ Г. Коцур,¹⁹² Є. Луняка,¹⁹³ В. Мільчева,¹⁹⁴ О. Олійник¹⁹⁵ та багато ін.

3) Узагальнюючі праці, які присвячені козацькій добі вітчизняної історії, Гетьманщині та Запорозькій Січі, козацькій еліті, національно-визвольній боротьбі українського народу в контексті загальноісторичних чи локальних процесів тощо.¹⁹⁶ З одного боку, узагальнюючі роботи в найбільш

¹⁸⁷ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. / В. Брехуненко. – К.: Темпора, 2014. – 504 с.

¹⁸⁸ Бровко А. Г. Історіографія історії Нової Січі (1734-1775 рр.): Монографія / А. Г. Бровко, Г. Г. Коцур. – К.: Книги-XXI, 2011. – 280 с.

¹⁸⁹ Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 482 с.

¹⁹⁰ Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К.: Вища шк., 1994. – 539 с.

¹⁹¹ Грибовський В. Кошовий отаман П. Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 130 с.

¹⁹² Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: історіографічний дискурс: Монографія / Г. Коцур. – К.; Чернівці: Книги-XXI, 2017. – 480 с.

¹⁹³ Луняк Є. Козацька Україна XVI-XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях / Є. Луняк. – К.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2012. – 808 с.

¹⁹⁴ Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII-XVIII століття: джерелознавчий аналіз / В. Мільчев. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 369 с.

¹⁹⁵ Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775) / О. Олійник. – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – 256 с.

¹⁹⁶ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 342 с.; Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.; Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 5. – Ч. II. Заселення Полудневої України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її господарства і культурного розвитку. З додатками Н.Д. Полонської-Василенко. – Х.: Вид-во НУА, 2008. – 552 с.; Бачинська О. А. Українське козацтво. Золоті сторінки історії / Бачинська О. А.,

концентрованому вигляді відображають ступінь і глибину розкриття напрямів історичної науки, місця проблеми, яка вивчається, в розвитку історичних знань. Такі дослідження з точки зору джерельного потенціалу важливі для визначення внеску того чи іншого автора у розкриття теми, рівня опрацювання джерельної бази, глибини теоретико-методологічних узагальнень і висновків. З іншого боку, вони дають нову інформацію про особливості отаманування П. Калнишевського, його світоглядно-моральний портрет в умовах тогочасних реалій. По-новому розкривається внесок запорозького керманіча в перетворення південних земель на житницю не лише всієї України, але й Росії. П. Калнишевський не лише направив народну колонізацію в потрібне русло, але й не дозволяв тривалий час російській владі втручатися у цей процес. Портрет Калнишевського-оборонця постає також через призму дипломатії в ході відвідин запорозькими депутаціями північної столиці, де він добивався скасування мита на товари запорозьких купців, повернення під січову юрисдикцію земель, захоплених російськими військами тощо. У цих виданнях ми бачимо точку зору авторів щодо оцінки дипломатії П. Калнишевського у ході зустрічей з урядовцями та послами Османської імперії й Кримського ханства. Оригінальними є авторські погляди на благодійну діяльність кошового отамана, зокрема, у справі підтримки православної церкви в Україні.

Чухліб Т. В., Щербак В. О. – К.: ПП «Кристал БУК», 2015. – 400 с.; Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.; 2007. – Т. 2. – 724 с.; Історія української культури: У п'яти томах. Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. А. Смолій (ред.). – К.: Наук. думка, 2003. – 1246 с.; Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782 рр. / В. В. Кривошея. – К., 1998. – Ч. 1. – 270 с.; Ч. 2. – 344 с.; Смолій В. А. Українська державна ідея XVI-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 368 с. та ін.

4) Статті у наукових журналах і збірниках, яким належить винятково важлива роль у історіографічному джерельному комплексі. Враховуючи їх публікацію у періодичних виданнях від другої половини XIX ст. до нинішніх часів, статті розкривають, насамперед, погляди науковців на проблему відповідного історіографічного періоду. Цінність цих публікацій полягає також у оперативності введення історіографічного матеріалу до наукового обігу. Статті займають ключове місце у науковій комунікації, адже вони дають найновіші узагальнення з теми відповідної епохи на основі сучасних науково-теоретичних потреб. Історіографічні студії несуть важливі аналітичні, дискусійні, інформаційні складові. Проаналізовані статті відображають бачення автором стану дослідження питання історіографії постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. Вони є вагомим різновидом продукування знань, виконують як дослідницьку, так і презентаційну функцію. Кількісний аналіз наукових статей з проблеми, що нами досліджується, засвідчує їх найбільшу питому вагу серед історіографічних джерел (близько 50%).

5) Матеріали наукових конференцій, круглих столів і читань. Їх значимість полягає у лаконічному, короткому, тезисному формулюванні важливих положень поставленої проблеми. Серед використаних нами матеріалів помічаємо, що частина з них у майбутньому розширена авторами до наукових статей, науково-популярних розвідок. Цінність їх також у тому, що під час проведення наукових форумів, безпосередньо інформацію можна отримати з «перших рук», наживо зорієнтуватись у поглядах і концепціях дослідника.

6) Дисертації та автореферати дисертацій. Насамперед, вони подають науково обґрунтовані теоретичні результати дослідження, вказують на особистий внесок здобувача в історичну науку. Доробок представників радянської історіографії використаний для з'ясування особливостей предметного поля дослідження як складової тогочасної історичної науки, яка перебувала в лещатах тоталітарної доби, репрезентації історії Нової Січі та

П. Калнишевського. Дисертації сучасних українських науковців С. Андрєєвої, А. Бровко, І. Демуз, В. Коцур, А. Кузьменка, О. Ластовської, В. Ластовського, І. Лимана, О. Мірущенка, О. Олійника, Ф. Ступака, Н. Швайби, Ю. Шовкуна, Г. Шпитальова та ін. презентують новітню методологію історіографічного дослідження, сегмент інтелектуальної та духовної культури. Відповідно, мають фактологічну й концептуальну складову нашої теми дослідження. Аналізуючи дисертації та їх автореферати, враховувалася публікаційна активність авторів.

7) Довідкова та навчальна література (підручники та навчальні посібники, довідники з історії України, про українське козацтво тощо). Зроблено історіографічну репрезентацію статей в енциклопедичних виданнях, зокрема, «Енциклопедичного словника Ф. Брокгауза й І. Ефрона» (1890-1907 рр.), «Енциклопедії українознавства» (1959-1965, 1969-1979 рр., перевидання в Україні 1991-2003 рр.), «Української радянської енциклопедії» (1959-1965 рр.), «Радянської енциклопедії історії України» (1969-1972 рр.), «Українське козацтво: Мала енциклопедія» (2002 р.), «Енциклопедії історії України» (2003-2013 рр.), «Енциклопедії сучасної України» (2001-2018 рр.), довідниках «Історія в термінах і поняттях: довідник» (2014 р.), «Довідник з історії України (А-Я)» (2001 р.), які відображають постать останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, дають наукові визначення ряду дефініцій, які використовуються в нашому дослідженні. Навчальна література синтезує ідеї та концепції сучасних історичних досліджень. Підручники та посібники з історіографії Я. Калакури, І. Колесник, А. та В. Коцурів ще й відображають особливості періодизації та розвитку вітчизняної історичної думки, розкривають внесок провідних істориків, наукових інституцій у створення наукової історії України.

8) Бібліографічні довідники, бібліографічні огляди історичної літератури з даної проблематики, рецензії на наукові дослідження. Бібліографічні видання подають не лише опис вихідних даних праць, а й містять цінні нотатки, стислий виклад їх змісту та основних ідей. Окремі з них включають

біобібліографічну складову, якщо мова йде про конкретну постать. Опрацьовані рецензії, як комунікативні роботи високого аналітичного рівня, містять як позитивну, так і критичну оцінку праці, звертають увагу на її сильні та слабкі сторони, полеміку, дискусії рецензента з її автором. У рецензіях помітні уподобання, власні мотиви, зацікавлення, наукові пріоритети рецензента. Рецензії доповнюють загальну картину історіографічного процесу, у тому числі й щодо теми нашого дослідження.

9) Дослідження про персоналії, в яких аналізуються документальні матеріали, листування кошових отаманів та його оцінка сучасними науковцями. Експліковано ряд історіографічних стереотипів щодо багатогранної діяльності кошового отамана П. Калнишевського у працях Л. Гісцової,¹⁹⁷ О. Гуржія,¹⁹⁸ Г. Швидько,¹⁹⁹ С. Шумила²⁰⁰ та ін.

10) Джерела особового походження, насамперед, автобіографії істориків, листи, спогади, мемуари, щоденники тощо. Публікація матеріалів Д. Багалія, М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Драгоманова, М. Костомарова, М. Максимовича, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Д. Яворницького та багатьох ін. сприяла оцінці історіографічної ситуації певної історичної епохи. Ці джерела збагатили інформацію про біографічне поле науковців, їх творчий шлях, середовище формування наукових поглядів,

¹⁹⁷ Гісцова Л. До портрета П. Калнишевського (З нагоди 300-річчя від дня народження) / Л. Гісцова // Архіви України. – 1991. – № 3. – С. 52-58; Гісцова Л. Приватне листування Петра Калнишевського / Л. Гісцова // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 16-23.

¹⁹⁸ Гуржій О. І. Праця П. С. Єфименка про П. І. Калнишевського (До 300-річчя з дня народження) / О. І. Гуржій // Укр. іст. журн. – 1990. – № 12. – С. 121-131.

¹⁹⁹ Швидько Г. К. Документи РДВІА про торгівельні відносини між Запорозькою Січчю і Гетьманщиною у другій половині XVIII ст. / Г. К. Швидько // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4. – С. 9-15; Швидько Г. К. Актові джерела до історії Запорожжя останніх років його існування / Г. К. Швидько // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 9-14.

²⁰⁰ Шумило С. В. Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сечь. Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к Кошовому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому: к истории взаимоотношений / С. В. Шумило. – Киев; Серпухов: Международный институт афонского наследия в Украине; «Наследие Православного Востока», 2015. – 128 с.

концепцій, шкіл. Вони відобразили громадянську позицію автора та її вплив на зміст джерела. При цьому, потрібно не забувати про вплив спонукальних мотивів на створення джерела, його змістове наповнення. Вони дали можливість у просторово-часовому вимірі історичних знань зробити порівняльний аналіз і з'ясувати внесок інтелектуального співтовариства вчених у дослідження постаті П. Калнишевського.

11) Матеріали періодики, пов'язані з розвитком досліджень постаті П. Калнишевського та його оточення. Ця група історіографічних джерел дає змогу з'ясувати аберацію, вплив суб'єктивних факторів на розвиток історичної науки.

12) Інтернет-ресурси як джерело інформації для історика. Використання традиційних носіїв інформації у поєднанні з інтернет-ресурсами дало змогу ширше задовільнити інформаційні запити з теми, що досліджується. Інформація, представлена в Інтернеті, охоплює цілий комплекс питань, пов'язаних як із біографічним полем П. Калнишевського, так і конкретикою його діяльності на різних посадах у Запорозькій Січі через призму світоглядно-морального портрету. Інтернет пропонує портали з різним інформаційним матеріалом щодо нашої проблематики. Вони дали змогу частково задовільнити пошукову евристику та виробити алгоритм з'ясування дискусійних моментів.

В дослідженні, присвяченому відображенню постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського в історіографії кінця XVIII – початку XXI ст., не можуть бути проаналізовані всі праці, що стосуються даної проблеми. До речі, за концептуальним наповненням частина з них перекликається, подібна у твердженнях, інколи компілятивна тощо. Тому авторка опрацювала ті видання, які дають найбільш повну картину історіографічного дискурсу із даної теми, з одного боку, інваріантивно висвітлюють тенденції та закономірності вивчення проблеми, а з іншого, показують її особливості, розмаїття думок і концепцій.

Використані історіографічні джерела стали важливими носіями інформації про історичну думку та репрезентацію знань з історіографії життя та діяльності кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, їх значимості для розвитку національних традицій української історичної науки. Комплексний підхід при використанні історіографічних джерел дав змогу з'ясувати специфіку зародження та розвитку знань з проблеми, що досліджується, достовірність експлікації її ключових аспектів, визначити недостатньо розроблені питання. Кожна із основних груп історіографічних джерел дозволила прослідкувати еволюцію конкретних результатів вивчення актуальних питань теми з кінця XVIII – до початку XXI ст. Репрезентативність опрацьованих джерел забезпечила необхідні умови для досягнення поставлених у дослідженні мети та завдань.

1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження

Наукова новизна проблеми та складна структура світоглядного, соціоментального, духовно-культурного, морального комплексу, який відтворює історичну постать, її роль в українській минувшині та вплив на прийдешні періоди посилюють значення теоретико-методологічних питань історіографічного дослідження. Ґрунтовне вивчення теми в історіографічному та конкретно-історичному контексті можливе за умови здійснення аналізу найважливіших теоретико-методологічних складових історичного пізнання. Значимість теми нашого дослідження зростає ще й тому, що українська історична наука після обвалу радянського історіографічного простору, де нав'язувались шаблонні методологічні кліше, опинившись в «океані» світоглядного плюралізму, очищаючись від догматичних нашарувань тоталітаризму, долучаючись до надбань світової історіографії, самостійно вибудовує методологічні орієнтири і намагається задовільнити виклики часу.

Важливими є висновки сучасних науковців про те, що методологія – це «система знань про шляхи і методи дослідження», тобто мова йде про «науку

пізнання, учення про методи».²⁰¹ Методологія історії «досліджує і впроваджує вироблену історичною думкою та історіографічною практикою систему пізнавальних правил, принципів, операцій і методів, які використовуються в професійній історіографії для досягнення правдивої реконструкції минулої людської діяльності».²⁰²

Виходячи з концептуальних поглядів на українську історіографію як національну складову світової історичної думки, важливим є з'ясування методологічних підвалин, які визначають основу історіографічного дослідження біографічного поля знаної особистості. А також її світоглядно-моральних принципів, що вибудовують «систему координат», де могла б здійснюватись реконструкція як усіх напрямків діяльності постаті, так і контексту, що дозволить комплексно й критично оцінювати вчинки та їх доленосне значення для історії України.

Подаючи історіографічне осмислення життя та діяльності останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, виходимо з традиційних методологічних засад світової історіософії щодо оцінки історичного процесу через призму ментальності людини, її духовного світу, аналізу ролі особи в суспільно-політичних, соціально-економічних і культурних процесах.

Британський історик, філософ Р. Дж. Коллінгвуд розумів історичні знання як відтворення в мізках історика всієї сукупної думки про ту, чи іншу подію, будь-яка історія для нього – не що інше як історія думки. У його розумінні, історія – це самопізнання духу, тому події цікавлять історика як такі, що розкривають думки, становлять контекст, для того, щоб зрозуміти

²⁰¹ Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2012. – С. 25-26.

²⁰² Стельмах С. П. Методологія історії, методологія історичної науки / С. П. Стельмах // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2009. – С. 621-622.

справжню мотивацію поведінки, вчинків історичної постаті, що знаходиться у центрі наукового пошуку²⁰³.

Англійський історик, філософ історії А. Дж. Тойнбі переконаний, що доля суспільства напряму залежить від його представників – творців, які мають свободу вибору. Окремими людьми керує не історична доля, а хід історії, що визначає вектор їхніх дій. Хоча в основі філософсько-історичного дискурсу вченого виступає релігійний чинник²⁰⁴.

Методологічні підходи нашого дослідження враховують стан наукової розробки теми та високий рівень дискусійності. Суть дискусій зводиться передусім до співвідношення на пострадянському історіографічному просторі марксистської та немарксистської, «традиційної» та «нової» методологій. Ознакою сьогодення є те, що українські історики беруть все активнішу участь у обговоренні теоретико-методологічних проблем сучасної історичної науки.

В методологічному інструментарію історіографа пріоритетне місце належить принципам дослідження: історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності)²⁰⁵ та ін. Принцип історизму постійно орієнтував на дотримання конкретно-історичного підходу під час дослідження історіографічного процесу, врахування своєрідності умов соціального середовища, в якому творив історик тієї чи іншої доби. Саме цей принцип надав необхідну конкретність дослідженню кожної історіографічної ситуації, сприяв розгляду історіографічного процесу в загальному річищі інтелектуальної історії. Він забезпечив аналіз історіографії постаті кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського відповідно до хронологічних рамок дослідження у конкретних історичних умовах України. Принцип історизму дав змогу простежити: хто та коли розпочав студіювати певні

²⁰³ Коллінгвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / Р. Дж. Коллингвуд / Пер. и коммент. Ю. А. Асеева. – М.: Наука, 1980. – С. 207.

²⁰⁴ Тойнби А. Дж. Постигание истории / А. Дж. Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – С. 358.

²⁰⁵ Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – С. 26.

аспекти теми, продовжив їх вивчення та в чому полягала новизна. На думку сучасних науковців, принцип історизму в історіографічному дослідженні націлений на «з'ясування того, коли, як і при яких обставинах сформувалася та чи інша історична думка, які етапи у своєму розвитку вона пройшла, утверджуючись як наукова концепція, як вона співвідносилась з іншими поглядами і яка її сучасна доля».²⁰⁶

Обираючи методологічні принципи, потрібно завжди пам'ятати, що це обов'язкові правила та критерії науковості. Принцип історизму забезпечує ідею розвитку, дослідження подій і явищ відбувається в залежності від менталітету науковця, від предмета й завдань, які визначає автор. Сьогодні дедалі більше західних науковців (К. Холл, Г. Ліндсей,²⁰⁷ Л. Первін, О. Джон,²⁰⁸ Е. Хьелл, Д. Зіглер,²⁰⁹ С. Клонінгер²¹⁰ та ін.) схиляються до думки про те, що світ змінюється завдяки зусиллям окремих особистостей. Пояснюючи, що історія – це не автоматичний плин подій, між ними усіма та людьми існує невидимий зв'язок. Концептуалізація взаємозв'язку між особистістю та історією актуалізує проблематику історичної онтології.

Продуктивність історіографічного дослідження досягається також на основі принципу системності, що враховує багатofакторність історичного та історіографічного процесів і орієнтує на комплексне осмислення історичних знань. Системний підхід дав змогу поєднати загальнонаукові та специфічні методи наукового аналізу, що сприяло залученню нами фундаментальних

²⁰⁶ Капелюшний В. П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. П. Капелюшний. – К., 2004. – С. 3.

²⁰⁷ Келвін С. Холл. Теорії личности / С. Холл Келвін, Ліндсей Гарднер; Перевод І. Б. Гриншпун. – М.: «КСП+», 1997. – 720 с.

²⁰⁸ Первін Л. Психологія личности: Теорія и исследование / Л. Первін, О. Джон; Пер. с англ. М. С. Жамкоцьян. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 607 с.

²⁰⁹ Хьелл Л. Теорії личности (Основные положения, исследование и применения) / Л. Хьелл, Д. Зиглер; Перевод С. Меленевской, Д. Викторовой. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.

²¹⁰ Клонінгер С. Теорії личности: познание человека / С. Клонінгер. – СПб.: Питер, 2003. – 720 с.

монографічних досліджень і наукових статей, науково-популярних і краєзнавчих розвідок, енциклопедичних видань і матеріалів конференцій, дисертаційних робіт і публікацій періодичних видань тощо. Дотримання системності дозволило досягнути у комплексі праці, написані у дорадянські, радянські та пострадянські часи, здобутки українських і зарубіжних авторів, з'ясувати їх сильні та слабкі сторони, недостатньо досліджені питання. Принцип системності допоміг створити цілісний історіографічний образ постаті кошового отамана П. Калнишевського у контексті державно-політичної, військової, дипломатичної, соціально-економічної історії, духовної культури запорозького козацтва. Він сприяв системному залученню історіографічних джерел з історії Нової Січі, формуванню їх відповідного комплексу.

Принцип всебічності дав змогу врахувати особливості, які впливали на розвиток історичних досліджень на кожному з історіографічних етапів, у кожному різновиді та групі використаної наукової літератури. Йдеться як про всебічний аналіз сукупності історіографічних джерел, так і врахування впливу зовнішніх чинників на процес розширення історичних знань. Цей принцип допоміг, з одного боку, проаналізувати праці, які розкривають розвиток історичної науки, з'ясувати напрямки, течії, наукові школи, внесок кожного дослідника у вивчення проблеми. З іншого боку, комплексно підійти до вивчення політичних, економічних, соціальних, духовних складових історії Нової Січі, світоглядно-морального портрета й особливостей діяльності П. Калнишевського.

Важливе значення для пізнання феномена української історіографії має принцип наступності (спадкоємності). Його дотримання забезпечило зв'язок нових знань із надбаннями попередніх дослідників, рух історичної думки в руслі національних історіографічних традицій. У той же час, зазначений принцип дав можливість уникнути однобічності та суб'єктивізму, зорієнтував на концептуальні проблеми, що потребують свого вивчення. Наступність є важливою складовою розвитку історіографії в цілому,

виявлення співвідношення старих і нових знань, у тому числі тих, які потребують критичного переосмислення (зокрема, праці російських авторів кінця XVIII – початку XX ст. і представників радянської історіографії тощо).

Ще одним важливим правилом історіографічного дослідження вважають принцип об'єктивності, який засвідчує прагнення науковця використовувати такі джерела, які б максимально адекватно відображали функціонування історичної думки в усіх її складових. Відомо, що у ході написання історіографічної праці фігурують дві сторони: перша – дослідник як суб'єкт і друга – об'єкт вивчення, тобто творці історичних знань. Мова йде про подвійну суб'єктивізацію історіографічного пізнання. Адже маємо не тільки певну обмеженість знань історіографа, а й суб'єктивний характер творчості науковця, який є об'єктом пізнання. Усвідомлюючи неможливість досягнення абсолютно об'єктивного знання, ми все ж прагнемо на основі досягнень сучасної історичної науки відтворити історіографічний процес у всіх його складових.

Принцип світоглядності є ключовим для нашого історіографічного дослідження. Українська національна ідея є важливою складовою світоглядних цінностей українців, а отже, й історіографії. Українська історична наука базується на світоглядно-етичних принципах і духовних цінностях, які акумулюють характер та ідеали українського народу впродовж тисячолітньої історії. Світоглядно-моральні пріоритети, особливості ментальності українського народу сприяють національному та духовному відродженню України. На вітчизняну історіографію покладена місія примножувати національні традиції історичної думки у контексті європейської та світової науки. Світоглядність історіографії не повинна бути під ідеологічним впливом політиків, пропагандистською кон'юнктурою (у нашому дослідженні йде мова про добу тоталітаризму, марксистсько-ленінську методологію, спотворення та міфологізація історії українського козацтва з нагоди 300-річчя «возз'єднання» України з Росією тощо).

Важливою складовою методологічного інструментарію історіографа є методи дослідження. На сучасному етапі методологічних пошуків вагомого значення набувають загальнонаукові засади історіографічних дискурсів. Йдеться, зокрема, про діалектичний метод, що, в свій час, був перетворений в ідеологічний атрибут радянської історіографії, його взаємозв'язок із принципами об'єктивності та історизму. Чимало істориків вважають, що цей метод не вичерпав свої можливості, що саме він забезпечує досягнення історизму та об'єктивності у вивченні минулого.

Ключове місце в сучасній історіографії посідає цивілізаційний підхід,²¹¹ який дає змогу цілісно осмислити історичний та соціокультурний процес на теренах України. У контексті теми нашого дослідження він відіграє важливу роль як при характеристиці праць з історії українського козацтва, Запорозької Січі загалом, так і при оцінці наукових надбань щодо відображення портретів видатних діячів, у тому числі й П. Калнишевського, систематичному викладі феноменів національної пам'яті.

Має прихильників також аксіологічний (ціннісний) метод, який забезпечує віднесення об'єктів, які вивчаються, до тих чи інших цінностей, завдяки чому здійснюється відбір об'єктів та їх оцінка. На думку О. Удода, «найважливіша гносеологічна функція оціночних суджень в історичній науці полягає в тому, що з їх допомогою об'єкт пізнання – минуле – розглядається як явище, значиме для сучасної дійсності».²¹² Сучасні науковці до найважливіших духовних вимог відносять цінності свободи, співпричетності, блага, добра, істини, правди, святості, мудрості, гармонії тощо. Ціннісний метод ліг в основу розділу, де розкриваються світоглядні орієнтири та морально-етичні принципи кошового отамана П. Калнишевського та при

²¹¹ Цивілізаційна історія України / Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. – К.: ТОВ УВПК «Екс Об», 20005. – 632 с.

²¹² Удод О. А. Аксіологічний (ціннісний) підхід у методології та методиці історії / О. А. Удод // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2000. – Вип. XI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://istznu.org/page/issues/11/udod.pdf>

оцінці діяльності істориків, їх поглядів і принципів, бачення епохи та постаті запорозького керманіча загалом.

Серед масиву підходів і методів історичного пізнання, які культивуються сьогодні у світовій історіографії, фундаментального значення набуває антропологічна методологія.²¹³ Згідно з нею, центральне місце в історії має зайняти людина – діяльна соціальна істота зі своїми ідеями та уявленнями, почуттями й суб'єктивним світом. Не відкидаючи впливу «антропологічної моди», яка заповнює український історіографічний простір, все ж хочемо наголосити, що такий своєрідний людиноцентризм має для вітчизняної історіографії особливе значення. Це є цілком пояснювана і природна реакція істориків на багаторічне відсторонення від пошуку «живої» історичної людини, реакція на вимушене конструювання «нової», нерідко схематично-«мертвої» людини. При цьому, немає значення, чи йдеться про конкретно-історичний аспект проблеми, де фігурує, скажімо, «людина-історична постать, державний діяч» (наприклад, кошовий отаман Запорозької Січі П. Калнишевський), чи історіографічний, діячем якого є «людина-історик». В обох випадках у центрі знаходиться людина з її світоглядно-моральним виміром. Історичний антропологізм орієнтує історіографічне дослідження саме на людинознавчий, людиноцентричний підхід.

На думку сучасних науковців, в переході до нової парадигми розвитку, не технології, не економіка, а людина в її новій якості стане метою і смислом прогресу. Людиноцентризм – це «нова стратегія поступу суспільства, в основі якої – не накопичення матеріальних благ і цінностей, а орієнтація на цінності духовні, на знання, культуру, науку, без яких життя втрачає сенс і перспективу».²¹⁴

²¹³ Добролюбська Ю. А. Антропологічна методологія історичних процесів (на прикладі «нової історичної науки»): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / Ю. А. Добролюбська. – Одеса, 1999. – 18 с.

²¹⁴ Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В. Г. Кремень. – К.: Педагогічна думка, 2008. – С. 7-8.

Історичні знання – продукт творчості конкретних людей, представників свого часу, з притаманним лише їм світобаченням, мораллю та почуттями. Тому саме антропологічний підхід, що ставить людину-творця в центр подій, дає можливість «оживити» історіографічний процес, виявити у ньому не тільки загальне та типове, а й індивідуально-неповторне. Цей підхід дозволяє подивитися на історичні знання не як на сукупність позасуспільних констатацій, а як на результат взаємодії соціально-політичних чинників та інтелектуально-чуттєвої сфери історика. За таких умов можна чіткіше висвітлити мотиваційну сторону творчості історика, повніше врахувати фактор соціального замовлення.

Стрижнем антропологічного підходу вважають психологізм – адже сутність людини становить її інтелектуально-психічна, ментальна складова. Науковий напрям в історіографії, що орієнтується на психічну сторону життя та діяльності постаті, має давню традицію. Відомо, що такий підхід до історії був однією з найхарактерніших рис французької школи «Анналів». Один з її фундаторів Л. Февр закликав істориків бути психологами, вказував на взаємозв'язок історії та психології у дослідженні людської особистості. Він радив людям, які скаржаться на те, що вже немає що відкривати у царині історії, занурюватися у пільму психології.²¹⁵ Ці побажання цілком можна віднести й до історіографів, які вивчають особистість історика та результати його наукової діяльності. Сьогодні зазначений напрям популярний і часто фігурує в літературі як «психоісторія». На думку дослідників ментальностей, орієнтація на психологію є найпродуктивнішим і найперспективнішим напрямом сучасного історичного знання.²¹⁶ О. Удод слушно зауважив, що методи психоісторії найбільш важливі та суттєві для сучасної української історіографії. Як стверджує науковець, односторонність марксистської історіографії привела до того, що з історичних досліджень були викинуті такі

²¹⁵ Февр Л. Бои за историю / Л. Февр . – М.: Наука, 1991. – С. 37, 97, 109.

²¹⁶ Гуревич А. Я. История и психология / А. Я. Гуревич // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. – № 4. – С. 3, 6.

явища, як ментальність, національний характер, когнітивний дисонанс, лідерство і підпорядкованість, конформізм і багато інших психічних факторів, які часто вирішальним чином впливали на хід самої історії.²¹⁷ Зазначені вище підходи мають ключове значення для історіографа, який прагне збагнути творчий шлях історика, неповторність його стилю, зміну пріоритетів у складних суспільно-політичних умовах. Окрім того, важливою методологічною складовою сучасної історіографічної парадигми є розуміння історіографічного джерела як витвору ціленаправленої людської діяльності та явища культури. Що у підсумку націлює на комплексне дослідження різнопланових джерел, які відображають психоісторичні, соціальні, комунікаційно-інформаційні та інші складові розвитку як суспільства загалом, так і особи зокрема, мотивів поведінки, моралі людини. Проблема, що нами досліджується, перегукується із сьогоденням, а саме: психоісторичною війною в контексті інформаційної агресії Росії проти України.

Що стосується безпосередньо методів історіографії, то сучасна наука розрізняє способи конкретного історіографічного аналізу та методи історіографічного синтезу. Складовими «моделі» історіографічного дослідження є аналіз соціокультурних передумов розвитку історичної науки певної доби, визначення характеру та проблематики історичних досліджень, обсягу та рівнів їх джерельної бази. Найважливішим чинником історіографічного аналізу є послідовне дотримання методологічних принципів, а його кінцевою метою – дослідження історичних концепцій, теорій і схем. Науковий аналіз допоміг нам розібратися з автентичністю джерел, достовірністю даних, які подають дослідники на різних історіографічних етапах, прямій і прихованій інформації, її вірогідності. На основі результатів аналізу здійснюється синтез, тобто реконструкція

²¹⁷ Удод О. Про психоаналітичний підхід до історії / О. Удод // Бористен. – 2000. – № 3. – С. 12.

історіографічного процесу чи певної ситуації. Синтез дав змогу поєднати інформацію історіографічних джерел, з'ясувати пізнавальні процеси, узагальнити висновки, сформувати цілісну картину щодо теми, яку ми вивчаємо. Тобто, аналіз і синтез – це універсальні методи історіографічного дослідження, що забезпечують формування цілісного знання про становлення та розвиток історичної думки. У контексті нашої теми: історіописання про життя та діяльність кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського.

Великі можливості для історіографічного дослідження відкриває історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний та інші загальноісторичні методи.

Суть історико-генетичного методу полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій і змін реальності, що вивчається, в процесі її історичного розвитку. Він дав можливість показати причинно-наслідкові зв'язки та закономірності історичного розвитку в їх безпосередності, а історичні події й особистість, охарактеризувати в їх індивідуальності та образності. Цей метод ліг в основу з'ясування достовірності картини історіографічних напрацювань з означеної тематики, при цьому змістовно націлюючи на пояснення фактів і умов, закономірностей і специфіки формування історіографічних джерел. Історико-генетичний метод – універсальний і гнучкий метод дослідження, що спрямований, насамперед, на аналіз розвитку.

Для з'ясування змісту історіографічного процесу, визначення його просторово-часових параметрів важливе значення має історико-порівняльний метод. Для виявлення специфіки методологічних засад, напрямів, динаміки та змісту історичної думки у її людинознавчому аспекті порівняння здійснювалось у такому контексті: українська історіографія (материкова та діаспорна, радянська та сучасна), зарубіжна історіографія. Особливість української історіографії полягала у тому, що вона тривалий час була представлена двома «гілками»: еміграційною, діаспорною та офіційною

історіографією радянської України. Оскільки вони перебували в діаметрально протилежних суспільних системах, їх паралельний розгляд дає можливість поглибити розуміння проблеми «політичний режим та історична наука». Важливе значення для виявлення особливостей українського історіографічного процесу має його порівняння із зарубіжною історіографією. Сенс компаративного підходу зумовлений тим, що українська радянська історіографія в умовах тоталітаризму функціонувала на єдиному марксистсько-ленінському фундаменті СРСР і входила до єдиної системи ідеологічного забезпечення тодішнього режиму. Однак, при цьому, роль істориків була чітко розподілена: російські історики, як представники імперського ідеологічного центру, мали можливість безпосередньо впливати на визначення напрямів дослідження, були своєрідними «законодавцями моди», а українські – повинні були забезпечити ілюстрування закономірностей історичного поступу матеріалами національної периферії. Таке порівняння дає можливість з'ясувати особливості історичної думки в Україні в умовах єдиної ідеологічної системи з точки зору висвітлення окремо взятої постаті минулого, яка належить до когорти найяскравіших і найвпливовіших особистостей своєї епохи. В такій же мірі є актуальним питання щодо особливостей розвитку української суспільно-історичної думки після падіння імперії за відсутності прямих «методичних порад» із Москви, її здатності до самостійного засвоєння світової історіографічної спадщини та самобутнього розвитку. Порівняння старої та нової науки, наукових напрямів, історіографічних праць дало змогу з'ясувати чи то інваріантність, чи, навпаки, відмежування істориків від ідеологічних догм, новизну та оригінальність у трактуванні ними проблеми, яку ми досліджуємо.

Історико-типологічний метод забезпечив важливу сторону пізнавального процесу – впорядкування сукупності об'єктів чи явищ на якісно визначені типи (типології) на основі властивих їм загальних істотних ознак. Перш за

все, мова йде про типологію історичних напрямів, шкіл, течій, діяльності як окремих істориків, так і цілих колективів.

Історико-системний метод дав можливість з'ясувати суть історіографічного процесу як сукупності історіографічних ситуацій і явищ у їх цілісності та взаємозв'язку. Його основу склав структурно-функціональний аналіз, який допоміг комплексно пізнати загальну тенденцію історичної думки кінця XVIII – початку XXI ст. і наукові надбання істориків.

Особливе місце в історіографічному дослідженні посів біографічний метод, оскільки йдеться про життя та творчість істориків. Цей метод, забезпечуючи персоніфікацію історичної думки, дав змогу реконструювати творчий шлях науковців, їх внутрішній життєвий світ, простежити зміни поглядів, методології, внесок у розвиток історичних знань. Цей метод дав можливість виокремити риси інтелектуального портрету істориків радянського та сучасного періодів, прослідкувати еволюцію дослідницьких методик. Якщо ширше, то він сприяв з'ясуванню найхарактерніших рис певного покоління істориків відповідної епохи, зв'язку між біографіями дослідників та вагомими подіями соціокультурного життя. Особливістю нашої теми є те, що ми поєднуємо біографічний метод у підході до життєпису істориків із вивченням «історії» окремої особистості – кошового отамана П. Калнишевського (через призму індивідуальних цінностей, світогляду, характеру, етичних норм, здібностей тощо).

У дослідженні використовувалися методи інших наук: регіоналістичних підходів (сприяв виявленню та відображенню специфіки розвитку історіописання в різних історико-географічних регіонах українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій, СРСР, сучасної України, таким чином, з'ясуванню внеску кожного з них у процес продукування знань з історії України); бібліографічний (виявлення, бібліографічний опис видань, наукових праць про Нову Січ, багатогранну діяльність П. Калнишевського, його світоглядно-моральний портрет тощо).

Різноманітність методів і підходів, які практикує сучасна історична наука, є важливою умовою розвитку історіографії. Завдання та творче право історика – використати той інструментарій, який дає можливість реконструювати історичну реальність та збагатити історичні знання. При цьому, зазначимо, що вибір методів залежить від теми, мети та завдань, які поставив перед собою історіограф. На нашу думку, методологічна криза, «плутанина», про яку часто пишуть дослідники, пов'язана не лише з непродуктивністю чи помилковістю використання певних методів, принципів і підходів, а й з їх спрощенням, примітивізацією, спотворенням, підміною змісту понять і категорій.

Вагоме наукове значення має понятійне та термінологічне забезпечення історіографічного студіювання соціокультурних процесів. Сьогодні, як ніколи, йде активний процес «поповнення» та «засвоєння мови» історичної науки, серед широкого загалу істориків набуває популярності «міждисциплінарна методологія».²¹⁸ Українська історіографія традиційно оперує поняттями «історіографічний процес», «історіографічний факт», «історіографічна концепція», «історіографічна ситуація», «історіографічна модель» тощо.²¹⁹ Неодмінними атрибутами історіографічного дослідження є терміни «течія», «напрямок», «наукова школа», «тип історико-наукового дослідження». Як відомо, уточнення та упорядкування понятійно-категоріального апарату є неодмінною умовою розвитку будь-якої науки. Із відновленням державної незалежності України вітчизняна історична наука повертає собі втрачену соборність, забуті імена істориків, їхні праці, опановує нові методологічні засади, оновлює понятійно-категоріальний

²¹⁸ Історіографічний словник: Навч. посібник для студентів історичних факультетів університетів / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева та ін.; За ред. С. І. Посохова. – Харків: Східнорегіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С. 4.

²¹⁹ Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посібник / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – С. 173-176, 241-244; Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія / Я. Калакура. – Тернопіль: Джура, 2012. – С. 71-76, 172-179; Історія в термінах і поняттях: довідник: Навч. посібник / За заг. ред. Т. В. Орлової. – Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2014. – С. 258-259, 703-704.

апарат. Науковці прагнуть методологічні проблеми перевести в площину сучасної практики науково-дослідної роботи в царині історіографічних досліджень. Оволодіння методологічним інструментарієм, понятійно-категоріальним апаратом є одним із вирішальних чинників розвитку вітчизняної історіографії.

Оновлення термінологічного арсеналу слід розглядати також як важливу умову виходу з кризового стану, оскільки, на думку О. Ресента, однією зі складових кризи історичної науки є саме криза понять і категорій, якими вона оперує.²²⁰ При цьому йдеться не лише про суто історіографічні поняття, а й ті загальнонаукові дефініції, з якими доводиться мати справу істориків у кожній конкретній дослідницькій ситуації. У контексті даного дослідження необхідність перегляду наукового інструментарію продиктована як складністю дослідження самого феномена історичної персоналії П. Калнишевського, ментальності, чинників, що вплинули на її формування, та об'єктивної оцінки її впливу на епоху, так і певними розбіжностями в тлумаченні цього складного комплексу питань. Актуальність проблем, пов'язаних із мовою науки, підсилюється тим, що антропологізація та психологізація історичного знання призводить до термінологічних запозичень, наповнення історичної науки новими поняттями. Маємо на увазі зміст і співвідношення понять «історична персоналія», «ментальність», «подвижництво», «благодійність», «духовність», «державницьке мислення», «моральність», «релігійність», «патріотизм», «лицарство», «козацьке товариство» тощо. Питання полягає у доцільності, конкретності та об'єктивності використання цих визначень дефініцій, зважаючи на ідеологічне нашарування, яке на них накладалося радянською історіографією протягом десятиліть. Так, оперуючи поняттям «духовність», ми виходимо з того, що воно є найширшим з усіх, що позначають нематеріальну сферу та

²²⁰ Ресент О. П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти / О. П. Ресент // Наука та наукознавство. – 1998. – № 2. – С. 46.

охоплює розмаїття виявів інтелектуально-психічної активності людей як на рівні соціальної психології, так і на рівні ідеології. У контексті пропонованого дослідження важливо зауважити, що поняття «духовність» частково збігається з поняттям «релігійність». Ще немає усталеного погляду на сутність духовності, в більшості публікацій її розуміють як вищий принцип самопобудови людини, як вихід до вищих ціннісних інстанцій конструювання особистості, тобто увага акцентується на якісній стороні духовного світу людини, чітких моральних засадах, згідно з якими особистість будує своє життя та діяльність.²²¹ З цими термінами пов'язаний інший – «подвижництво» – як служіння Богові, як самовіддана праця, боротьба за досягнення високих цілей у будь-якій складній царині. Стосовно феномену козацької доби історії у контексті світоглядно-морального портрета П. Калнишевського використовується дефініція «благодійність» – добровільна безкорислива пожертва у вигляді матеріальної, фінансової, організаційної чи іншої допомоги. Саме у такому розумінні у дослідженні вживаються ці дефініції стосовно постаті П. Калнишевського.

Згадані чесноти є складовими своєрідного комплексу – лицарського кодексу честі українського козацтва. Істотним складником політичних позицій та орієнтацій, власне його політичної культури, була вироблена козаками система цінностей. Ще до Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. серед козаків закорінилися цінності, що, зокрема, пов'язувалися з поняттями лицарства і козацького товариства. Моральними чеснотами вважалися особиста гідність козака-воїна, вірність, воєнна звитяга, дотримання лицарського слова, захист вітчизни від ворогів, оборона православної церкви²²². Саме крізь цю своєрідну призму

²²¹ Абрамов В. І. Духовність суспільства: методологія системного вивчення: Монографія / В. І. Абрамов. – К.: КНЕУ, 2004. – С. 42.

²²² Історія української культури: У п'яти томах. – Т. 3. Українська культура другої половини XVII - XVIII століть / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. А. Смолій (ред.). – К.: Наук. думка, 2003. – С. 401.

характеризується особистість останнього кошового отамана Запорозької Січі, його погляди, світобачення, ментальність, моральність.

За останні роки у понятійному апараті української історичної науки закріпилися терміни «менталітет» та «ментальність», що розширює її пізнавальні можливості. При цьому згадані терміни набували різних відтінків, що залежало й від того, з якого історіографічного «поля», – західноєвропейського чи російського, – вони проникали в українську історичну думку. Зрозуміло, що історіограф мусить зважати на ці термінологічні новації. Н. Яковенко зазначила, що поняття «менталітет» або «ментальність» «передає комплекс основних уявлень про навколишній світ, властивий свідомості людей тієї чи іншої епохи».²²³ В. Дорошкевич визначив ментальність як «глибинний рівень свідомості нації, на якому формується настанова й схильність відчувати і сприймати світ, мислити і діяти в ім'я утвердження свого місця в цьому світі».²²⁴ Тобто, «ментальність» додає духовному життю той національний колорит, без якого суспільна свідомість набуває ознак всезагальної абстрактної схеми. Поняття «культура», «духовне життя» і «ментальність» хоча і є близькими за змістом, не можуть замінити одне одного. Навпаки, їх використання забезпечує максимальне охоплення духовної сторони історичного процесу. Ці поняття є ключовими, тому саме на їх основі ми будемо історіографічне дослідження історії запорізького козацтва взагалі та постаті П. Калнишевського, як одного з найяскравіших його представників, зокрема.

Різні точки зору на зміст та обсяг згаданих понять пояснюються складністю та багатогранністю предмета дослідження. Авторка не ставить завдання дати завершене трактування згаданих вище понять та категорій. Наше завдання полягає у тому, щоб окреслити загальні підходи до їх

²²³ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна / Н. М. Яковенко. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 6.

²²⁴ Дорошкевич В. Ментальність України і проблеми її державності / В. Дорошкевич // Розбудова держави. – 1992. – № 7. – С. 20.

розуміння в окремо взятому історичному контексті та стосовно конкретної особистості керманіча Запорозької Січі.

Отже, строкатість наукової літератури та історіографічних джерел з теми дослідження вимагала використання значної кількості методів і принципів для систематизації та вивчення отриманої інформації. Комплексний підхід дозволив дослідити й проаналізувати історіографію проблеми, виявити нові дані та узагальнити кращі здобутки попередніх науковців, що сприяло повноті та достовірності висновків. Методологічний інструментарій сформував цілий комплекс дослідницьких методів і методологічних принципів історіографічного дослідження. Саме методи дослідження належать до найдинамічніших складових історичної науки, які рухають її вперед. На сьогодні в історичній науці сформувалася система принципів від яких залежить парадигма наукового знання, тобто детермінантність постановки проблеми та шляхи її розв'язання. У пропонованій праці ми орієнтувались на відбір оптимальних методів пізнання протягом усього дослідження, від етапу опрацювання матеріалів, підготовки змістовної частини до отримання кінцевого результату. Поєднання важливих методологічних засад, методологічного інструментарію інших наук із системними основоположними принципами історіографічного дослідження дало змогу з'ясувати малодосліджені питання та окреслити напрями майбутніх дослідницьких пошуків.

Висновки до розділу. Проведений аналіз стану вивчення постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського в українській та зарубіжній історіографії свідчить про наявність великого пласта різнопланової літератури, що з'явилася протягом кінця XVIII – початку XXI ст. Розгляд складного і суперечливого розвитку історіографії дав змогу виявити провідні напрями та найхарактерніші тенденції дослідження теми. З'ясований рівень конкретних результатів вивчення проблеми дозволив виокремити три його історіографічні етапи: перший –

кінець XVIII – початок XX ст.; наступний – 1920-ті рр. – 1991 р. і сучасний – 1991-2018 рр. Кожен із них має певні особливості.

Для першого з них характерний шлях від нерішучих спроб документалізації знань до формування наукової школи істориків-документалістів, від антикварної до серйозної археографічної діяльності, від ностальгічних ідей про автономію до національної та державницької ідей, обґрунтування самобутності історії українського народу, її тягlosti тощо. Відбувається виокремлення української історіографії від польської та російської, формування нової генерації істориків. Виникають наукові історичні товариства, розширюється географія історичних центрів досліджень, посилюється видавнича діяльність. Важливу роль у національно-культурному відродженні відіграють українські часописи. Створено наукову схему і періодизацію української історії. Дослідники В. Антонович, М. Грушевський, А. Кащенко, Я. Новицький, М. Макаренко, М. Максимович, А. Скальковський, А. Флоровський, Д. Яворницький та багато інших активно звертаються до вивчення історії запорозького козацтва, Нової Січі, кошового отамана П. Калнишевського. Вперше до вивчення різних сторінок біографії П. Калнишевського приступають В. Біднов, П. Єфименко, І. Курилов, О. Кониський, Ф. Ніколайчик. Російські історики, восхваляючи імперську колоніальну політику, негативно висвітлювали історію Запорозької Січі, прагнучи довести необхідність її ліквідації. Різноманітна за змістом західноєвропейська україніка відображає зацікавленість «козацькою Україною», тогочасні видання вказують на всеєвропейську значимість історії запорозького козацтва.

Надзвичайно важкими для української історичної науки були часи тоталітаризму, коли національно-свідома частина істориків потрапила в коловорот репресивно-каральних заходів радянської влади, зазнала арештів і репресій. Підпорядкування більшовиками історичних досліджень політичному диктату, перетворення історичної науки у свою ідеологічну служницю, її централізація та одержавлення призвели до фальшування,

перекручення та міфологізації історії України, зокрема й історії Запорозької Січі. Нав'язуються постулати про «всесвітнє значення Великого Жовтня та його вплив на триумфальну ходу радянської влади в Україні», «добровільне входження України до складу СРСР», «навіки возз'єднання з братнім російським народом у 1654 р.», «колиску трьох братніх народів» із її «старшим братом», «давньоруську народність» тощо. Радянська історіографія залишила свій негативний відбиток на дослідження постаті П. Калнишевського. В даний період виходить обмаль праць в яких би згадувалась постать запорозького керманіча (О. Апанович, В. Греков, М. Кириченко, М. Слабченко). «Офіційним» інтерпретатором історії запорозького козацтва став В. Голобуцький. Його та більшість робіт інших тогочасних істориків (К. Гуслистого, В. Дядиченка, О. Касименка, Ф. Шевченка та ін.) пронизані негативним ставленням до запорожців і кошового отамана П. Калнишевського. У 1950-ті – 1960-ті рр. з'явилося ряд публікацій про пенітенціарну систему дореволюційної Росії, зокрема, видання М. Гернета та Г. Фруменкова, що ґрунтувалися виключно на архівних матеріалах і подавали інформацію про Соловецьке ув'язнення П. Калнишевського. У цей період оборонцем національних традицій історіографії залишалися науковці української діаспори (І. Борщак, Л. Винар, Д. Дорошенко, Т. Мацьків, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, О. Пріцак, М. Чубатий та ін.).

Проголошення незалежності України сприяло відродженню української історичної науки, докорінному оновленню тематики наукових досліджень, інтеграції вітчизняної історіографії у європейську та світову. Кардинальні зміни відбулися і в зарубіжній історіографії. У цей час постать П. Калнишевського все більше привертає увагу науковців. 1991-2015 роки характеризуються виходом цілого ряду різноманітних за змістом та обсягом наукових праць про кошового отамана Запорозької Січі. Біографію та родовід П. Калнишевського відображено в публікаціях Л. Гісцової, В. Грибовського, Д. Кулиняка, Г. Коцур, Ф. Сахна, Ю. Шовкуна. Світоглядно-моральний

портрет кошового отамана, його державно-політична, адміністративна діяльність розкриваються у наукових працях О. Апанович, А. Коцура, В. Кривошеї, О. Салтовського, Б. Сушинського, Ю. Фігурного та ін. Питання соціально-економічного розвитку Запорозької Січі, господарської діяльності П. Калнишевського відобразили у своїх дослідженнях С. Андрєєва, О. Бачинська, А. Бойко, В. Брехуненко, Я. Верменич, Ю. Головка, В. Горобець, І. Грозовський, О. Гуржій, С. Краснобай, Ю. Мицик, О. Мірущенко, В. Нечитайло, С. Плєцький, В. Полторак, Г. і Ф. Турченки, Н. Чермошенцева, Т. Чухліб, Н. Швайба, І. Шульга, В. Щербак та багато ін. Військове мистецтво та участь запорожців і П. Калнишевського у російсько-турецьких війнах XVIII ст. розкривають праці О. Апанович, С. Андрєєвої, В. Бережанського, Т. Гончарука, І. Іваценка, Д. Кулиняка, Н. Нікуліної, І. та Г. Сапожнікових, В. Сергійчука, А. Сокульського, С. Плєцького, О. Путра, Ю. Чиженока, Г. Шпитальова, Ю. Федоровського та ін. Серед небагатьох праць, де безпосередньо висвітлюється участь козацтва у військових кампаніях Російської імперії XVIII ст. є монографії А. Широкограда та В. Шамброва. Феномен благодійності запорозького козацтва та особисто П. Калнишевського найактивніше досліджують А. Бровко, Г. Діброва, Н. Колосова, А. Коцур, В. Коцур, Г. Коцур, О. Кузьмук, Ф. Ступак, Ю. Шовкун, С. Шумило та ін.

Найважливіші тенденції розвитку української національної історіографії, її теоретико-методологічні засади знайшли своє відображення у працях Я. Калакури, Анатолія та Віктора Коцурів, І. Колесник. Важливими орієнтирами у вивченні історіографічного аспекту теми слугує доробок І. Демуз, В. Кравченка, В. Ластовського, Є. Луняка, В. Масненка, О. Реєнта та ін.

Джерельний комплекс дослідження складають різні за своїм призначенням і змістом історіографічні джерела, які умовно можна поділити на такі групи: документальні джерела, які віддзеркалюють розвиток історичної науки, інтенсивність наукових студій, дають змогу простежити

історіографічний дискурс щодо викладених подій і фактів; монографії (індивідуальні та колективні); узагальнюючі праці, які присвячені козацькій добі вітчизняної історії, Гетьманщині та Запорозькій Січі, козацькій еліті, національно-визвольній боротьбі українського народу в контексті загальноісторичних чи локальних процесів тощо; статті у наукових журналах і збірниках; матеріали наукових конференцій, круглих столів і читань; дисертації та автореферати дисертацій; довідкова та навчальна література (підручники та навчальні посібники, довідники з історії України, про українське козацтво тощо); бібліографічні довідники, бібліографічні огляди історичної літератури з даної проблематики, рецензії на наукові дослідження; дослідження про персоналії, в яких аналізуються документальні матеріали, листування кошового отамана та його оцінка сучасними науковцями; джерела особового походження, насамперед, автобіографії істориків, спогади, мемуари, щоденники тощо; матеріали періодики, пов'язані з розвитком досліджень постаті П. Калнишевського та його оточення; Інтернет-ресурси як джерело інформації для історика.

Кожна із груп історіографічних джерел дозволила прослідкувати еволюцію конкретних результатів вивчення актуальних питань теми з кінця XVIII – до початку XXI ст. Репрезентативність опрацьованих джерел забезпечила необхідні умови для досягнення поставлених у дослідженні мети та завдань.

Цілком очевидним є те, що постать останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського є багатогранною, містить ряд суперечливих оцінок, потребує застосування цілого комплексу методів, прийомів і підходів загально-теоретичного та спеціально-історичного характеру. Ґрунтовне осмислення теми, з огляду на її значущість, особливості історіографічних джерел, вимагали використання загальнонаукових принципів та підходів, які відповідають сучасному методологічному інструментарію історика. В основу дослідження покладено принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності

(спадкоємності), світоглядності. Важливою складовою історіографічного пізнання є комплекс основних і допоміжних дослідницьких методів. У роботі застосовані діалектичний, цивілізаційний, аксіологічний (ціннісний), антропологічний, біографічний методи, історіографічного аналізу та синтезу. Для досягнення поставлених завдань використовувались як загальноісторичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, так і методи інших наук: регіоналістичних підходів та бібліографічний. Жоден із історичних методів аналізу історіографічних джерел не претендує на роль універсального, вони використовувались нами комбіновано. У дослідженні проаналізовано використання та тлумачення понятійно-категоріального апарату, здійснено його контекстуальне уточнення.

РОЗДІЛ 2

ВИСВІТЛЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО

2.1 Наукові дискусії щодо дати, місця народження та родоводу

П. Калнишевського

Історіографічна репрезентація постаті П. Калнишевського у контексті вивчення історії Запорозької Січі та козацької доби загалом, позначена, головним чином, збагаченням фактологічної основи для наукового осмислення його діяльності на посаді кошового отамана. Водночас, висвітлення останньої нерозривно пов'язане із дослідженням його біографії. З огляду на час та обставини діяльності П. Калнишевського, реконструкція його життєпису залишається відкритою у науковому плані, потребує з'ясування низки обставин та уточнення ряду фактів.

Початки вивчення проблеми сягають романтичної історіографії другої половини ХІХ ст. Першими, хто звернувся до питань походження та дати й місця народження П. Калнишевського були П. Єфименко, К. Одовець, Ф. Ніколайчик та Д. Яворницький.

П. Єфименко²²⁵ порушив питання походження отамана, яке до сьогодні залишається дискусійним. За твердженням історика, П. Калнишевський походив із «козацького, тобто дворянського звання малоросійського, саме з Лубенського полку. Але, подібно до всіх запорожців дворянського походження, він приховував своє ім'я і рід, поки не став кошовим».²²⁶ Датою народження вказано 1691 р.

²²⁵ Єфименко П. С. Калнишевській, послѣдній кошевой Запорожской Сѣчи, 1691-1803 / П. С. Ефименко // Русская Старина. – 1875. Ноябрь. – Т. XV. – С. 405-420.

²²⁶ Там само. – С. 408.

Наприкінці 1880-х рр. з'являється праця К. Одовця,²²⁷ який теж зазначає рік народження отамана – 1691 р., а місце походження – Лубенський полк. Поряд з цим, К. Одовець відзначає містечко Лохвиця, як ще одне знакове місце для П. Калнишевського.²²⁸ Підтвердженням цього свідчить участь отамана у будівництві впродовж 1763–1767 рр. місцевої церкви та опіка справами громади містечка.

На основі джерелознавчого аналізу метричних книг Святодухівського собору у Ромнах, вкладного напису Євангелія Свято-Троїцької церкви у Пустовійтівці (подарунка П. Калнишевського храму) Ф. Ніколайчик виявив фрагментарні відомості щодо проблеми походження П. Калнишевського, які слугують підставою дискусій і в сучасній історіографії. Так, у розвідці під назвою «Родина Калнышевского»²²⁹, Ф. Ніколайчик вказував на відсутність у даних джерелах відомостей про день народження кошового,²³⁰ поряд з цим, наголошував, що «ніде не зустрілось прізвища Калнишевського чи Калниша. Книги ж охоплювали час від 1723 до 1768 та 1780 до 1804 рр.»,²³¹ що наштовхувало на роздуми про інше прізвище кошового отамана. Що ж стосується пошуку генеалогічної інформації, то Ф. Ніколайчиком при опрацюванні вкладного напису на Євангелії, виявлено імена найближчих родичів П. Калнишевського: «померлі Іоан, Агафія, Зеновія»²³² та «ще у живих Андрій, Параскевія, Симеон, Андрій і Йосиф»²³³. Одним із перших Ф. Ніколайчик пов'язував благодійницьку діяльність отамана із визначенням місця його народження. Про це свідчать матеріали документів, виявлених при вивченні метрик Святодухівського собору, у яких йшлося про плани

²²⁷ Одовець К. Історія України за часовъ Петра Великого и Катерины II / К. Одовець. – Львовъ: З друкарнѣ Товариства имени Шевченка, 1886. – Ч. II. Петро Кальнишевскій. – С. 16–33.

²²⁸ Там само. – С. 25-26.

²²⁹ О. Н. Родина Калнишевскаго / Н. О. // Кіевская старина. – 1892. Май. – Т. XXVII. – С. 249-277.

²³⁰ Там само. – С. 270.

²³¹ Там само. – С. 267, 272-276.

²³² Там само. – С. 270.

²³³ Там само.

спорудження П. Калнишевським церкви у с. Пустовійтівка, «у якому він, пан кошовий, народився»²³⁴. Факт «великої церковної благодійності», якою займався отаман, дав підстави Ф. Ніколайчику для протилежної «дворянській» версії його походження, адже «потрібно було перейнятися суто народним почуттям живого переконання у невимовній важливості пожертвувань на справу релігії, щоб так захоплюватися цими пожертвуваннями»²³⁵.

Прикметно, що в «Енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона»²³⁶ у статті, присвяченій П. Калнишевському наведені тотожні вищезазначеним фактам дані: «Останній кошовий отаман Запорозької Січі, за походженням дворянин із Лубенського полку».²³⁷ Останнє дозволяє стверджувати про спільність поглядів авторів видання та П. Єфименка щодо походження П. Калнишевського. Роки життя кошового не зазначалися, але серед фрагментарних біографічних даних присутня інформація про те, що він «відправлений до Соловецького монастиря, де і помер у 1803 р.»²³⁸ у віці 112 років. Як бачимо, у даному історіографічному джерелі теж йшлося про 1691 р. як рік народження П. Калнишевського.

У той же час, Д. Яворницький піддав сумніву точність вказаних фактів. Історик вважав малоімовірним те, що «85-річний старець управляв вільною ватагою запорозьких козаків».²³⁹

Працюючи над своїм першим дослідженням «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу»,²⁴⁰ Д. Яворницький зауважив, що у матеріалах Соловецького монастиря відсутні дані щодо віку П. Калнишевського.²⁴¹

²³⁴ О. Н. Родина Калнишевскаго / Н. О. – С. 272.

²³⁵ Там само. – С. 276.

²³⁶ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб.: Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона), 1895. – Том XIV: Калака- Кардам. – 488 с.

²³⁷ Калнышевский Петр Иванович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб.: Семеновская Типолитография (И.А. Ефрона), 1895. – Т. XIV: Калака- Кардам. – С. 75.

²³⁸ Там само.

²³⁹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. / Д. Яворницький. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 391.

З огляду на методологічні засади радянської історичної науки, персоналізація історичного процесу була поза межами наукової розробки.

Повернення до з'ясування та накопичення біографічного матеріалу стосовно постаті П. Калнишевського стало можливим після зміни політичного статусу України наприкінці ХХ ст., відповідно, зміни орієнтирів дослідницької діяльності, активізації розкриття маловідомих сторінок вітчизняної історії, що уможливило появу ряду історичних досліджень, присвячених П. Калнишевському.

На початку 1990-х рр. звернувся до подальшого вивчення даної тематики Д. Кулиняк,²⁴² який спробував пролити світло на цю загадкову постать в історії України, проте не без певних перебільшень і міфологізацій навколо образу П. Калнишевського.

Дослідник, у першу чергу, звернувся до з'ясування часу появи П. Калнишевського на Січі. Суперечливими видаються факти, наведені Д. Кулиняком щодо віку П. Калнишевського, коли він входить до козацького (січового) середовища. З одного боку, йдеться про його дружбу та ділові взаємини із старшинами Лубенського полку, тобто високу ймовірність прибуття П. Калнишевського на Запоріжжя у достатньо зрілому віці. Поряд з цим, наводиться легенда, за якою П. Калнишевський прийшов на Січ у восьмирічному віці. За легендою, його матір'ю була козацька вдова Агафія. Коли він ще маленьким хлопчиком випасав худобу за селом, зустрів козаків і відтоді, як вони «дали хлопцю запалити козацької люльки», «пройшов

²⁴⁰Еварницький Д. Запорож'є в остатках старини и преданиях народа. – СПб.: Издание Л. Ф. Пантелеева (Типография Н. А. Лебедева, Невский просп., д. № 8), 1888. – Ч. I. – 294 с.; Эварницький Д. Запорож'є в остатках старини и преданиях народа. – СПб.: Издание Л. Ф. Пантелеева (Типография Н. А. Лебедева, Невский просп., д. № 8), 1888. – Ч. II. – 259 с.

²⁴¹ Яворницький Д. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. Яворницький. – К.: Веселка, 1995. – Ч. 1. – С. 12.

²⁴² Кулиняк Д. Соловецький в'язень (До 300-я з дня народження останнього кошового Запорізької Січі П. І. Калнишевського) / Д. Кулиняк // Буковинське віче. – 1991. – 14 липня.

шляхом від козацького джури до запорозького старшини».²⁴³ Отже, якщо відштовхуватися від легенди, то очевидним постає факт участі П. Калнишевського у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр., але це досі не має документального підтвердження.

До предметної сфери новітньої української історіографії належить також фактор родинних зв'язків кошового отамана. Так, Л. Гісцовою²⁴⁴ на основі вивчення приватного епістолярію П. Калнишевського встановлено сімейний стан однієї із його сестер, що дало підстави для виявлення фрагментарних фактів щодо родинного статусу кошового. Л. Гісцовій вдалося встановити ім'я Стефана Лук'яновича, мешканця села Процівка, чоловіка сестри П. Калнишевського. Дослідницею висвітлено факт заручин племінниці П. Калнишевського з сином хорунжого Лубенського полку Стефана Воротиляка, про що отаманові у 1768 р. повідомляв згаданий вище С. Лук'янович.²⁴⁵ Під час аналізу приватного листування з'ясувалося, що П. Калнишевський товаришував із старшиною Лубенського полку: хорунжим Й. Борисенком, значковим товаришем І. Стефановичем, сотником В. Негловським, а також козаками О. Маркевичем, К. Кривецьким, П. Шкляревським, що належали до Лохвицької сотні.²⁴⁶

На початку ХХІ ст. вводиться все більше нових матеріалів до наукового обігу, історія України другої половини ХVІ–ХVІІІ ст. стає пріоритетним напрямом дослідження в українській історіографії. Конкретизація відомостей щодо видатних постатей характерна для довідкових видань. Так, у

²⁴³ Кулиняк Д. Соловецький в'язень (До 300-я з дня народження останнього кошового Запорізької Січі П. І. Калнишевського) / Д. Кулиняк // Буковинське віче. – 1991. – 14 липня.

²⁴⁴ Гісцова Л. До портрета П. Калнишевського (З нагоди 300-річчя від дня народження) / Л. Гісцова // Архіви України. – 1991. – № 3. – С. 52-58; Гісцова Л. Приватне листування Петра Калнишевського / Л. Гісцова // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 16-23; Гісцова Л. Чи Були блакитні й жовті прапори на Запорожжі? / Л. Гісцова // Архіви України. – 1990. – № 5. – С. 72-74.

²⁴⁵ Гісцова Л. Приватне листування Петра Калнишевського / Л. Гісцова. – С. 18.

²⁴⁶ Архів Коша Запорозького (Приватне листування Петра Калнишевського) / Підгот. і публік. Л. Гісцової // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 7-21.

«Довіднику з історії України»²⁴⁷ (2001 р.) з'являються перші чітко визначені дати життєпису П. Калнишевського. Стосовно раннього періоду життя кошового у даному історіографічному джерелі наведено тільки дату народження – 1690 р. Відомості про початки кар'єрного шляху датуються 1752–1761 рр., коли П. Калнишевський перебував на посаді похідного полковника, а з 1754 р. по 1761 р. – військового осавула.²⁴⁸

І. Сварник²⁴⁹ теж дотримується версії про 1690 р. як дату народження кошового. Стосовно ранніх років життя останнього, історик зауважує, що «юнаком іще застав П. Калнишевський гетьманування І. Мазепи, був свідком виступу запорожців на чолі з К. Гордієнком проти московської тиранії та їх вимушеного вигнання. Був сучасником гетьманів І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола й К. Розумовського».²⁵⁰

Одним із провідних сучасних дослідників життєвого шляху П. Калнишевського вважається В. Грибовський – автор монографії та ряду наукових статей, присвячених як історичному, так й історіографічному аспектам проблеми. Попри здобутки у реконструкції біографічних відомостей про П. Калнишевського, істориком констатується, що наявні дані «не дозволяють вдатися до переконливих узагальнень».²⁵¹

У дослідженні «Кошовий отаман Петро Калнишевський»²⁵² В. Грибовський погоджується із твердженням Ф. Ніколайчика стосовно с. Пустовійтівки як місця народження кошового. Історик один із перших наголосив на двоякому трактуванні дати народження П. Калнишевського: 1690 р. та більш поширений в історіографії 1691 р. автор вважає наслідком

²⁴⁷ Калнишевський Петро Іванович // Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – С. 281.

²⁴⁸ Там само. – С. 281.

²⁴⁹ Сварник І. Останній кошовий отаман війська запорозького низового / І. Сварник // Універсум. – 2004. – № 1-2. – С. 37.

²⁵⁰ Там само.

²⁵¹ Грибовський В. Петро Калнишевський: у вимірі політики та повсякденності / В. Грибовський // Козацька спадщина. – 2006. – Вип. 3. – С. 146.

²⁵² Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпроперовськ: Пороги, 2004. – 128 с.

штучного датування, «виходячи з напису на могильній плиті, встановленій 53 роком згодом після смерті Калнишевського».²⁵³ На жаль, фактів документального підтвердження усталених в історіографічних джерелах даних, не знайшлося.

В. Грибовський на основі історіографічного аналізу праць попередників частково репрезентує генеалогічні відомості про родичів П. Калнишевського. Він встановлює існування у П. Калнишевського брата Семена,²⁵⁴ який мав духовний сан, був священиком у сотенному містечку Сміле Лубенського полку, а племінника отамана – Йосипа Калнишевського називає «найбільш близьким серед племінників..., котрого Петро Калнишевський, вже будучи кошовим отаманом, призначив полковником Кодацької паланки».²⁵⁵

В. Грибовський спростовує дискусійний факт, що стосується т. зв. «польського» дворянського походження П. Калнишевського, що побутував в історіографії з часу хибного трактування Д. Яворницьким маніфесту Олександра I від 1801 р., де П. Калнишевський зазначався як «бывший запорожский кошевой атаман»,²⁵⁶ поряд із постановою про дарування свободи польському шляхтичеві Єменському, що й викликало помилкове висвітлення змісту документа.

У ґрунтовному дослідженні «Мережа особистих зв'язків Петра Калнишевського»²⁵⁷ В. Грибовський окремо виділив аспекти родинних зв'язків, ролі оточення П. Калнишевського у кар'єрі на Запоріжжі, регіональних особливостей його благодійницької діяльності. Так, історик встановлює імена п'яти племінників та двох племінниць кошового. Найбільш близьким називає Йосипа Підгайного-Калнишевського, котрий згадується у

²⁵³ Грибовський В. Петро Калнишевський: у вимірі політики та повсякденності / В. Грибовський // Козацька спадщина. – 2006. – Вип. 3. – С. 148.

²⁵⁴ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – С. 56.

²⁵⁵ Там само. – С. 147.

²⁵⁶ Там само.

²⁵⁷ Грибовський В. Мережа особистих зв'язків Петра Калнишевського / В. Грибовський // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – 2011. – Вип. 7. – С. 41-60.

вкладному написі на Євангелії²⁵⁸. В. Грибовський спростовує популярні,²⁵⁹ але документально не підтверджені факти родовідних зв'язків Нечипора Яценка (Юценка), що, ймовірно, доводився П. Калнишевському двоюрідним братом по материнській лінії,²⁶⁰ з письменником Олексою Ющенком та, навіть, колишнім президентом України В. Ющенком. Простеживши соціальний статус родичів П. Калнишевського, В. Грибовський наголошує на відсутності стратегії, яка спрямовувалася б на проникнення майбутнього кошового отамана до старшинського середовища.

Історик торкнувся також і такого малодослідженого аспекту, як роль земляцьких зв'язків у зміцненні впливу П. Калнишевського. На його переконання, значення Куцівського куреня полягало в «стартовій» ролі для відповідного статусу, а в подальшому таким фактором стала мережа приватних зв'язків, що виникали при будівництві храмів.

У 2004 р. опубліковано працю роменського краєзнавця Ф. Сахна, присвячену історії рідного села, яке у XVII ст. було сотенним містечком, під назвою «Історія Смілого»,²⁶¹ що містить багато цінних фактів про найближчих родичів П. Калнишевського, адже базувалась на численних документах і публікаціях, переказах. Так, автор встановив особистості рідних братів П. Калнишевського – Андрія та Семена. Про першого йшлося у листі запорожця Семена Чорного, який писав у 1768 р., згадуючи покійного Андрія Калниша.²⁶² Ф. Сахно висвітлив факт служіння у цьому містечку у Миколаївській церкві другого рідного брата П. Калнишевського – Семена Івановича, та вказав рік його смерті – 1796.²⁶³

²⁵⁸ Грибовський В. Мережа особистих зв'язків Петра Калнишевського / В. Грибовський. – С. 46.

²⁵⁹ Кулиняк Д. «Од Калниша вісті...» / Д. Кулиняк. – К., 2001. – 112 с.

²⁶⁰ Там само. – С. 47.

²⁶¹ Сахно Ф. Історія Смілого / Ф. Сахно. – К.: Варта, 2004. – 488 с.

²⁶² Там само. – С. 223.

²⁶³ Там само. – С. 249.

Уточнення окремих відомостей біографічного характеру знаходимо в працях істориків А. Коцура²⁶⁴ та Г. Коцур.²⁶⁵ Посилаючись на дослідження роменського краєзнавця Ф. Сахна, зазначається, що П. Калнишевський «був найстаршим сином козацької вдови Агафії».²⁶⁶ Г. Коцур наголошує: «документи архіву Коша Запорозької Січі з початку 50-х років XVIII ст. усе частіше подають інформацію про П. Калнишевського»,²⁶⁷ що підтверджує дані більшості історіографічних джерел з теми про те, що П. Калнишевський у достатньо зрілому віці займав старшинські посади. Розширюють інформацію про біографічне поле П. Калнишевського й інші наукові статті київської дослідниці.²⁶⁸

А. Діланян, автор статті «Останній із кошових»,²⁶⁹ також вказує на 1691 р. як час народження П. Калнишевського. Автор, відзначаючи відсутність даних щодо соціального статусу предків кошового, підтримує усталену в історіографії версію його походження з української шляхти.

Дослідниця Н. Приступко²⁷⁰ вказує 1690 р. як час народження П. Калнишевського. Щодо ймовірності обрання на вищі посади козаків у

²⁶⁴ Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки звитяги, добродчинства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / А. Коцур, Г. Коцур // Свобода слова. – 2004. – 19 серпня.

²⁶⁵ Коцур Г. Петро Калнишевський: штрихи до портрета / Г. Коцур // Історія науки і біографістика. – 2011. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2011-3/11_kotcur.pdf

²⁶⁶ Там само.

²⁶⁷ Там само.

²⁶⁸ Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: нові підходи до з'ясування дискусійних сторінок біографії / Г. Коцур // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці, 2011. – С. 25-29; Коцур Г. Петро Калнишевський – останній кошовий отаман Війська Запорозького Низового (До 250-річчя обрання козацьким керманічем) / Г. Коцур // Часопис української історії. – К.: Книги-XXI, 2012. – Вип. 24. – С. 9-17; Коцур Г.Г. Останній запорозький отаман Петро Калнишевський: звитяга і жертвність / Г.Г. Коцур // Black Sea: Scientific Journal of Academic Research Multidisciplinary Journal. – Tbilisi, Georgia, 2015. – V. 22. – Is. 4. – P. 4-7; Kotsur Halyna. Charity of Kish Ataman of the Zaporozhian Sich Petro Kalnyshevsky / Halyna Kotsur // Evropský filozofický a historický diskurz. – Praha, 2016. – Volume 2. – Issue 1. – P. 19-23.

²⁶⁹ Діланян А. Останній із кошових / А. Діланян // Дзеркало тижня. – 2003. – № 43. – 14 листопада.

²⁷⁰ Приступко Н. Соловецький в'язень. Останній запорозький отаман Петро Калнишевський просидів у кам'яному мішку двадцять п'ять років / Н. Приступко //

поважному віці (з огляду на те, що П. Калнишевський став військовим осавулом у 1754 р.) дослідниця, враховуючи сумніви у цьому ще наприкінці ХІХ ст. Д. Яворницького, звертає увагу на сучасні дослідження, зокрема В. Кривошеї, пояснюючи це наступним чином: «якщо козаки не гинули в боях молодими, то зберігали міцне здоров'я і світлий розум до найповажнішого віку... Та й у списках, так би мовити, особового складу Війська запорозького нерідко значилися сотники, навіть полковники, які розміняли дев'ятий десяток».²⁷¹ Тобто, у публікації спростовуються сумніви щодо дати народження П. Калнишевського, а відповідно його спроможності в такому віці керувати козаками.

Отже, здійснений історіографічний аналіз свідчить про те, що наукові дискусії навколо встановлення точних біографічних даних про П. Калнишевського тривають. Найбільш плідно вони розгорнулися протягом останніх десяти років, коли науковці намагалися критично переосмислити вже загальновідомі дати, факти та розставити важливі акценти щодо родинних і соціальних зв'язків останнього кошового отамана, його походження. Проте, незважаючи на часті спроби з'ясувати біографію цієї непересічної постаті, історики й нині не прийшли до єдиної думки щодо точної дати народження П. Калнишевського, залишається багато сумнівів щодо його прямих родичів.

2.2 Історична наука про формування особистості майбутнього кошового отамана

Дослідження кар'єри П. Калнишевського на Січі передбачає реконструкцію комплексу аспектів: специфіки виборності влади на Запоріжжі у другій половині XVIII ст., чинників, які впливали на авторитет особистості, повноваження, які передбачала та чи інша посада.

Першими спробами висвітлення даних питань в історіографії стали праці з історії Нової Січі, що побачили світ у XIX ст.

Особливості виборів старшин досліджував відомий історик та архівіст А. Скальковський. В «Історії Нової Січі, або останнього Коша Запорізького»,²⁷² що вперше була опублікована у 1840 р., автор встановив факт втручання російського уряду у вибори керівних осіб у козацькому війську, проте, незважаючи на категоричну заборону уряду, старшина не наважувалася зовсім ліквідувати вибори, з одного боку, побоювалася протесту козацтва, з іншого – не було повної згоди в цьому питанні у середовищі самої старшини. Деякі старшини, можливо із тих, що самі врятувалися від кріпацтва втечею на Запоріжжя, вважали, що повне скасування виборів матиме згубні наслідки і для війська, і для них особисто. Старшину остаточно обирали не на радах, а на старшинських сходках. Історик наводить текст реляції Коша від 1764 р., з якої відомо, що вибори старшин відбувались «без голосів загальних».²⁷³

Про вплив не лише імперського уряду, але й козацького середовища на перебіг виборів старшини зазначав у своєму дослідженні і П. Єфименко. Яскравим прикладом при цьому є відомості щодо обрання П. Калнишевського кошовим отаманом. Серед причин, коли протягом трьох

²⁷²Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорізького / А. Скальковський / Передмова та коментарі Г. Швидько. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.

²⁷³ Там само. – С. 59.

років П. Калнишевський не обирався кошовим, називає його популярність серед «розсудливих козаків»²⁷⁴ і відсутність авторитету серед «партії простонародної».²⁷⁵ Однак, у цей час він був на посаді військового судді.

К. Одовцю належить розкриття аспекту взаємозалежності рішень кошового отамана та позиції щодо них козаків, а також регламентація його влади козацьким звичаєвим правом. Це підтверджується тим фактом, що, незважаючи на, здавалося б, необмеженість влади кошового отамана, в усіх найважливіших справах він не міг самовільно приймати рішення, питання розглядалися на раді і «як громада скаже на раді, так він мусив робити».²⁷⁶ Отамана вибирали на один рік, якщо він в чомусь провинився, то рада скидала його і до року, а коли справлявся зі своїми обов'язками, то міг бути обраний на наступний термін.

Непересічним історіографічним джерелом з проблеми є «Історія запорозьких козаків» Д. Яворницького, у якому детально розкриті процес обрання кошового отамана та рівень влади останнього. Так, історик, аналізуючи загальну козацьку раду як свого роду «представницький» орган влади, наголошує, що тут вирішувалися найголовніші питання та щорічно обирали кошового й старшину. За присутності козаків на раді зачитувалася кореспонденція Коша, документи дипломатичного листування, обговорювалися питання внутрішнього управління та зовнішньополітичної орієнтації. Кожен рядовий козак міг контролювати дії старшини, схвалювати або оскаржувати рішення козацьких урядовців. Кошовий отаман усі питання вирішував за згодою та з відома всього товариства.

Д. Яворницький також говорить про нововведення, запроваджені Катериною II, які торкалися споконвічних прав козаків – обрання кошового отамана. Історик пише, що незважаючи на ці нововведення, їх не було так

²⁷⁴ Ефименко П. С. Калнишевській, послѣдній кошевой Запорожской Сѣчи, 1691-1803 / П. С. Ефименко. – С. 409.

²⁷⁵ Там само.

²⁷⁶ Одовець К. Історія України за часовъ Петра Великого и Катерины II / К. Одовець. – С. 20.

просто впроваджувати в життя, тому перевибори старшини на Запоріжжі мали місце і в наступні роки, зокрема і в 1762 р., коли відбулися вибори П. Калнишевського. Тоді військова старшина знову спробувала зміцнити владу над козаками й ухвалила на сходці встановити новий порядок у війську. У рішенні сходки зазначалося, що для запровадження «для державної та загальної військової користі кращих порядків старшина повинна жорстоко карати всякого, хто б насмілювався порушити чи ослуhatися цієї резолюції».²⁷⁷ Однак оголошення цієї постанови викликало бурю невдоволення і П. Калнишевському довелося залишити свою посаду кошового отамана. Причину зміщення П. Калнишевського з посади на січневій раді 1763 р. слід шукати в гострому протистоянні козацьких угруповань на Січі, коли вплив сіроми на загальній раді 1763 р. спричинив до обрання кошовим Г. Федорова, а наступного року П. Федорова. Та російський уряд не влаштовували такі тимчасові компромісні фігури, котрі змінювались кожного року і не мали сили виконувати завдання, що ставилися Кошу запорозькому. Через нестабільну ситуацію на кордонах із Туреччиною царат особливо клопотався тим, щоб зміцнити владу кошового над норовливим запорозьким товариством і водночас збільшити його залежність від своєї прикордонної адміністрації. Задля цього уряд намагався заборонити вибори кошового та старшини. У серпні 1763 р. видано указ, згідно з положеннями якого, козацькому товариству рекомендовано, щоб кошовий отаман та інша старшина не були так часто змінювані без особливих на те причин. Як підтвердження схвалення урядом обраного кандидата, він отримував від імператриці знак своєї влади. Д. Яворницький наводить документальне підтвердження даних відомостей. Зокрема, істориком виявлено лист канцеляриста Луки Герасимова та ряду чиновників Київської губернської канцелярії з поздоровленнями П. Калнишевського після обранням на посаду кошового та врученням медалі від Катерини II.

²⁷⁷ Сборник материалов для истории запорожских казаков / Сост. Д. И. Эварницкий. – СПб., 1888. – С. 189.

Д. Яворницький подає також дослівний текст напису на ній: «Ця медаль пожалувана Війська Запорозького кошовому отаману в знак імператорської до всього Запорізького Війська милості за їхню вірність».²⁷⁸

Істориком репрезентовано весь комплекс прав та напрямків діяльності кошового на Січі. По-перше, перебування на цій посаді зобов'язувало отамана вирішувати, насамперед, військові, адміністративні, судові та духовні питання. За умов війни він мав повноваження головного командувача війська і його влада була фактично необмеженою: «він міг викинути непокірного за борт човна або ж тягнути його, з мотузком на шиї, за важким обозом».²⁷⁹

30 листопада 1903 р. історик В. Біднов на засіданні Катеринославської губернської архівної комісії прочитав свій відомий реферат «Последний кошевой Запорожья П. Ив. Калнышевский»,²⁸⁰ у якому не подає нових відомостей про кар'єрне зростання Калниша, погоджуючись із твердженнями своїх попередників. Зокрема, він зазначає, що нічого невідомо про час його вступу в козацьке товариство. Обставина, що П. Калнишевський у складі Куцівського куреня починає відігравати визначну роль серед січовиків, трактується істориком як така, що він не був новачком на Січі. Далі дослідник згадує про П. Калнишевського в якості військового осавула, що вів боротьбу з набігами гайдамаків. Автор чітко вказує на те, що осавул «виконував розпорядження Київського генерал-губернатора, у володіннях якого в 1750 р. перебувала Запорозька Січ, який вимагав від коша вжити негайних заходів для припинення гайдамацьких набігів».²⁸¹ Наступне обрання П. Калнишевського на посаду військового осавула означало, що він

²⁷⁸ Сборник материалов для истории запорожских казаков / Сост. Д. И. Эварницкий. – С. 189.

²⁷⁹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 138.

²⁸⁰ Бедновъ В. Послѣдній кошевой Запорожья П. Ив. Калнышевскій / В. Бедновъ // Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. – Екатеринославъ: Типографія Губернскаго Земства, 1904. – Вып. 1. – С. 18-32.

²⁸¹ Там само. – С. 19.

отримав значний авторитет серед козацтва. Особливо його вплив серед запорожців та довіра до нього почали зростати з часу його обрання військовим суддею. Саме ці якості стали підставою для включення Калнишевського до складу «особливих депутацій» до офіційного Петербургу. Активна робота в складі цих депутацій та наполегливе відстоювання інтересів Січі, зауважує дослідник, підняли Калниша в очах січовиків так, що його обрання на посаду кошового не викликало сумніву. Навіть виступ «сіроми», що зірвав у 1763 р. наступні вибори отамана не завадив П. Калнишевському обійняти цю посаду на небувалий раніше термін – 10 років.

Про політику наступу імперської влади на козацькі вольності та втручання у внутрішні справи Коша писав у 1904 р. російський історик М. Терновський в історичній розвідці під назвою «До історії Запорізького краю».²⁸² Так, зазначає автор, ця тактика активізувалася після указу від 10 листопада 1764 р., яким Катерина II оповістила про скасування гетьманства. Управління Лівобережжям передано відновленій Малоросійській колегії. Останній доручалося підготувати ліквідацію рештків автономії Лівобережної України й запровадити загальнодержавну систему управління. Наскільки все це зачіпало інтереси Запорозького війська, можна судити з наказів запорозьким депутатам у Комісії нового уложення 1767 р., які подаються М. Терновським. У наказах йшлося про необхідність негайного виведення з Запорожжя урядового війська і знищення «влаштованого при р. Самарі Старо-Самарського, Новосічинського, Каменського і Беркутського ретраншементів, редутів Микитинського, Сокольського, Кодацького та фортеці св. Єлизавети...».²⁸³ Звільнитись від тяжкої егиди Малоросійської Колегії П. Калнишевський сподівався шляхом повернення війська у відомство Колегії Закордонних справ.

²⁸² Терновский Н. К истории Запорожского края // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – № 25. – С. 5-7.

²⁸³ Там само. – С. 6.

Л. Падалка,²⁸⁴ якому належить ґрунтовне вивчення постаті П. Калнишевського, його світоглядних та моральних засад, побіжно згадує про те, що отаман за походженням належав до козаків Лубенського полку. Про питання кар'єри автор лише обмовився короткою ремаркою, що П. Калнишевський був однією з найвизначніших постатей в історії українського народу завдяки своїм непересічним здібностям, авторитету, моральним принципам, які найяскравіше проявилися в період його десятилітнього перебування на посаді кошового отамана.

Українська історіографія радянського періоду позначена, головним чином, ідеологізованою інтерпретацією українського минулого. Нехтувались питання становлення української державності, ряд сторінок історії українського козацтва або замовчувалися, або висвітлювалися з точки зору «класового підходу», що позначилося і на відображенні постаті П. Калнишевського.

На думку сучасного українського історика І. Сварника, «радянська історична наука, керуючись «класовими» критеріями, вважала, що П. Калнишевський дуже довго – 10 років займав посаду кошового отамана, користуючись лише своїм економічним становищем багатого козака...»,²⁸⁵ що підтверджують фрагментарні відомості в історіографічних джерелах даного етапу.

Впродовж 1950-1960-х рр. опубліковано праці М. Гернета,²⁸⁶ В. Голобуцького,²⁸⁷ О. Апанович²⁸⁸ присвячені, в основному, політичним та

²⁸⁴ Падалка Л. О старинномъ Покровскомъ храмѣ козацкой поры и его строителѣ / Л. Падалка // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – Полтава, 1908. – Вып. 5. – С. 59-60.

²⁸⁵ Сварник І. Останній кошовий отаман війська Запорізького низового: Петро Калнишевський / І. Сварник // Універсум. – 2004. – № 1-2. – С.4-9.

²⁸⁶ Гернет М. История царской тюрьмы / М. Гернет. – М.: Госюриздат, 1951. – Т.1. 1762-1825. – 357 с.

²⁸⁷ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування, 1734-1775 / В. Голобуцький. – К.: Держполітвидав, 1961. – 420 с.; Голобуцький В. Запорожское казачество / В. Голобуцький. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 462 с.

соціально-економічним аспектам історії Нової Січі, військовим походам 1769–1774 рр. Стосовно історії кар'єрного сходження авторами не привнесено суттєвих доповнень. Однак матеріали даних досліджень дозволяють відновити історичний контекст специфіки входження П. Калнишевського до козацького товариства, формування його авторитету на Січі. Більш зрозумілими стають обставини його обрання на ті чи інші посади та чинники, що дозволили йому залишатися кошовим отаманом протягом десяти років, зрозуміти роль цієї посади і чому саме П. Калнишевський став обранцем козацького товариства.

Опосередковано висвітлювались моменти, пов'язані із кар'єрним шляхом П. Калнишевського, у дослідженнях українських істориків діаспори Л. Винара,²⁸⁹ Н. Полонської-Василенко,²⁹⁰ Д. Дорошенка.²⁹¹ Зокрема, у «Нарисі історії України» Д. Дорошенка у контексті реконструкції подій на Запоріжжі після переходу в 1734 р. під російську владу, його політичного та соціального устрою, економічного життя, сербської колонізації запорозьких земель, зруйнування Запорозької Січі у загальних рисах йдеться і про діяльність П. Калнишевського.

У монографічних дослідженнях і біографічних статтях сьогодення про козацьку старшину XVI-XVIII ст., а саме: А. Коцура, В. Коцура, Г. Коцур, О. Олійника, В. Сергійчука, В. Гребьонкіна, М. Скорик, А. Федориної, В. Голобуцького, здійснено науковий аналіз існуючих відомостей про діяльність П. Калнишевського, з'ясовано маловідомі аспекти.

²⁸⁸ Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. Апанович. – К.: Наук. думка, 1969. – 223 с.

²⁸⁹ Винар Л. Огляд історичної літератури про початки козаччини / Л. Винар // Український історик. – Нью-Йорк, 1965. – Ч. 1-2. – С. 28-37.

²⁹⁰ Полонська-Василенко Н. Історики Запоріжжя / Н. Полонська-Василенко // Ювілейний збірник на пошану Д. І. Багалія. – К., 1927. – Т.1. – С. 811-824.

²⁹¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992. – Том II (від половини XVII століття). – 349 с.

О. Апанович,²⁹² висвітлила специфіку діяльності П. Калнишевського на різних посадах, наголошуючи на тому, що «достовірні дані, підтвержені архівними документами про його діяльність, маємо лише за час його перебування в останній Запорозькій Січі, яка звалася Підпільненською або Новою й існувала в 1734–1775 роках».²⁹³ Його кар'єрний шлях відображено дослідницею наступним чином: військовий осавул, військовий суддя (третя особа після кошового отамана), з 1762 р. – кошовий отаман, впродовж 1765–1775 рр. – «беззмінний кошовий отаман».²⁹⁴ Про повагу та довіру козаків до П. Калнишевського свідчить і факт його перебування у складі депутації до Петербурга у 1755–1756 рр.

Історіографічна цінність довідкових виданнях,²⁹⁵ опублікованих на початку 2000-х рр., полягає в уточненні авторами статей, присвячених П. Калнишевському, хронологічних даних що стосуються його перебування на різних посадах на Січі. Так, у «Довіднику з історії України»,²⁹⁶ окрім загальновідомих фактів про діяльність військового осавула та згодом кошового отамана П. Калнишевського, зазначається його перша посада – похідний полковник. Ю. Мицик, автор статті про П. Калнишевського до довідкового видання «Українське козацтво: мала енциклопедія», подаючи біографічні відомості про останнього кошового, обмежується дуже стислою інформацією про те, що П. Калнишевський у 1754 р. був обраний військовим осавулом, згодом військовим суддею, у 1762 р. знову став військовим осавулом у якості представника Коша в Уложенній Комісії, а з цієї посади був уперше обраний кошовим отаманом. У 1759–1761 рр., зауважує Ю. Мицик, він згадується як похідний полковник Війська Запорозького.

²⁹² Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.

²⁹³ Там само. – С. 120.

²⁹⁴ Там само.

²⁹⁵ Калнишевський Петро Іванович // Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2001. – С. 281; Мицик Ю. Калнишевський (Калниш) Петро Іванович / Ю. Мицик // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза, Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 190-191.

²⁹⁶ Калнишевський Петро Іванович // Довідник з історії України (А-Я). – С. 281.

1 січня 1765 р. козацьке товариство знову обрало П. Калнишевського кошовим отаманом «і потім десять разів поспіль переобирався запорожцями, – отже, був на цій посаді з 1765 до 1775 рр.».²⁹⁷

А. Діланян²⁹⁸ теж відзначає значимість авторитету П. Калнишевського у повторному обранні його очільником Кошу Запорозької Січі.

Короткі відомості про шлях П. Калнишевського до посади кошового отамана містить публікація українського історіографа А. Коцура «Голгофа останнього гетьмана».²⁹⁹ Істориком розкрито факт порушення «Справи про самовільне обрання козаками отамана коша Запорозької Січі Калнишевського» після обрання П. Калнишевського отаманом у 1765 р. усупереч імператорській волі. Проте, враховуючи напружену зовнішньополітичну ситуацію, вирішення даного питання відкладалося.

У спільній публікації А. Коцура та Г. Коцур³⁰⁰ висвітлюються причини усунення П. Калнишевського з посади кошового. Г. Коцур, розкриває особливості участі П. Калнишевського у складі депутацій до російської столиці, «де клопотав про видання грамот на земельне володіння в Запорозькому краї, частина якого відійшла в Донське військо, під сербські і новосербські поселення».³⁰¹ В інших публікаціях автор акцентує увагу на особливостях кар'єрного росту майбутнього запорозького керманіча.³⁰²

²⁹⁷ Мицик Ю. Калнишевський (Калниш) Петро Іванович. – С. 190.

²⁹⁸ Діланян А. Останній із кошових / А. Діланян // Дзеркало тижня. – 2003. – № 43. – 14 листопада.

²⁹⁹ Коцур А. Голгофа останнього гетьмана / А. Коцур // Україна молода. – 2003. – № 201. – 30 жовтня.

³⁰⁰ Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки звитяги, доброчинства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / А. Коцур, Г. Коцур // Свобода слова. – 2004. – 19 серпня.

³⁰¹ Коцур Г. Петро Калнишевський: штрихи до портрета / Г. Коцур // Історія науки і біографістика. – 2011. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2011-3/11_kotcur.pdf

³⁰² Коцур Г. Петро Калнишевський – нескорений духом / Г. Коцур // Патріоти Черкащини. – 2012. – № 4. – 28 верес. – С. 3; Коцур Г.Г. Етапи кар'єрного зростання Петра Калнишевського: історіографія / Г.Г. Коцур // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції «Дні науки історичного факультету – 2013» / Наук. ред. проф. Г.Д. Казьмирчук. – К.: ПП КП «УкрСІЧ», 2013. – Вип. 2. – С. 41-43; Коцур Г. Г. Петро Калнишевський: шлях від кошового отамана Запорозької Січі

В. Грибовський³⁰³ умовно виділяє три етапи кар'єрного шляху П. Калнишевського. Йдеться про зростання обсягу його повноважень у зв'язку із зміною статусу впродовж 1750–1760-х рр. Від забезпечення внутрішньої стабільності на Запоріжжі, будучи на посаді осавула, до фактичного зосередження усієї влади, ставши кошовим отаманом. Історик детально описує ключові аспекти усунення П. Калнишевського з посади через протидію «сіроми», а згодом і друге обрання кошовим у 1765 р.

Дослідник біографії П. Калнишевського Д. Кулиняк³⁰⁴ також не залишив поза увагою питання кар'єрного просування майбутнього кошового отамана. Автор зазначає час розгляду справи щодо обрання П. Калнишевського отаманом як «вияв зухвалої непокори і сваволі запорожців».³⁰⁵ Поряд з цим, він одним із перших серед сучасних авторів висвітлив військові досягнення П. Калнишевського, а саме – присвоєння імператрицею у 1773 р. військового звання «генерал-лейтенанта».

Отже, послідовність кар'єрного просування П. Калнишевського почала висвітлюватися в працях перших істориків козацтва й продовжує викликати дослідницький інтерес і нині. Незважаючи на це, в українській історіографії відсутні спеціальні дослідження з окресленої проблематики. Дане питання розглядалося і далі привертає увагу істориків лише у контексті вивчення історії козацтва взагалі або ж життя та діяльності П. Калнишевського. Протягом останнього десятиліття зроблені спроби визначити етапи кар'єрного шляху запорозького керманіча. Більшість істориків обґрунтовує цей процес здобутим авторитетом серед козацького товариства, силою духу, управлінськими здібностями, коли кожна сходинка ставала підставою і

до святості / Г. Г. Коцур // Україна – на шляху до Незалежності: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 7 грудня 2017 р. – Корсунь-Шевченківський: Видавець І. В. Майдаченко, 2018. – С. 56-61.

³⁰³ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпроперовськ : Пороги, 2004. – 128 с.

³⁰⁴ Кулиняк Д. Лицар дикого поля / Д. Кулиняк // Персонал-плюс. – 2008. – № 7(259) . – 21-27 лютого.

³⁰⁵ Там само.

хорошим фундаментом для подальшого зростання впливу П. Калнишевського, а, отже, просування до найвищої посади на Запорозькій Січі.

2.3 Відображення соловецького періоду життя П. Калнишевського в історіографії

П. Калнишевський – непересічна постать в історії України, інтерес до якої постійно стимулюється національно-ідеологічними чинниками. Історична реконструкція його біографії, особливо її соловецького періоду, зважаючи на вплив достатньо стійких історіографічних міфів, тривале замовчування імені останнього кошового та, найголовніше, відсутність комплексу матеріалів, які б підтверджували, або спростовували окремі відомості про П. Калнишевського, потребує обережного та вільного від упереджених оцінок наукового осмислення. Наявний історіографічний доробок з даної проблеми демонструє еволюцію вивчення питання, починаючи з встановлення поодиноких фактів щодо ув'язнення П. Калнишевського у Соловецькому монастирі вітчизняними істориками у другій половині XIX ст., до аналізу історіографії проблеми сучасними вченими.

Прикметно, що в «Історії Нової Січі, або останнього Коша Запорозького»³⁰⁶ А. Скальковського, яка фактично є першою фундаментальною працею, базованою на архівних матеріалах, відсутні відомості щодо долі П. Калнишевського після ліквідації Запорозької Січі. У даному дослідженні зустрічається лише припущення А. Скальковського,

³⁰⁶Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А.Скальковський [Передмова та коментарі Г. К. Швидько]. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.

згідно з яким «Калнишевський був спершу відправлений на проживання десь на береги Дону».³⁰⁷

Тривалий час ім'я останнього кошового Запорозької Січі П. Калнишевського було оточене таємницею. З'ясувати місце, де було ув'язнено козацького ватажка, вдалося П. Єфименку. Перебуваючи на засланні в Архангельській губернії на початку 1860-х рр., П. Єфименко зустрівся із сучасниками П. Калнишевського, розповіді яких підтверджували перебування кошового у Соловецькому монастирі. Історик опрацював матеріали архіву Архангельського губернського управління і, проглянувши «Описи не секретних справ» губернської канцелярії, знайшов перше документальне підтвердження перебування останнього кошового отамана Запорозької Січі на Соловках. На основі виявлених даних 1875 р. у журналі «Русская старина» з'явилася перша стаття про кошового під назвою «Калнышевский последний кошевой Запорожской Сечи (1691–1803)».³⁰⁸ П. Єфименко присвятив її 100-річчю з часу ліквідації Січі. Однак, через зміну місця заслання історика, йому не вдалося завершити наукові пошуки. Продовжили цю справу члени Російського географічного товариства П. Чубинський та А. Гоздаво-Тишинський, які все ж відвідали монастир на Соловках наприкінці XIX ст. та знайшли певну інформацію про отамана: декілька документів монастирського архіву, які підтверджували факт ув'язнення кошового на Соловках. П. Чубинський розшукав могилу та речі, подаровані П. Калнишевським монастирю з нагоди свого звільнення у 1801 р., зафіксував напис на його могильній плиті.

Навесні 1887 р. Соловки відвідав український історик Д. Яворницький. Його праці залишаються донині одним із найважливіших джерел про ув'язнення отамана. Історик знайшов нові документи в монастирському архіві, серед яких «Полугодовая черновая ведомость о монашествующих и

³⁰⁷ Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорізького / А. Скальковський. – С. 563.

³⁰⁸ Єфименко П. С. Калнишевській послѣдній кошевой Запорожской Сѣчи 1691-1803 / П. С. Ефименко // Русская старина. – 1875. Ноябрь. – Т. XV. – С. 412.

содержащихся арестантах» за № 121. Перебуваючи в монастирі на Соловках, дослідник встановив зміст указу Катерини II про довічне заслання кошового, склад конвою, який його супроводжував, а також специфіку утримання в'язня без права виходу із монастиря, права листування та спілкування зі сторонніми.³⁰⁹ Д. Яворницький зазначав також місце (Архангельська та Прядильна башти) й щоденний розмір утримання в 1 крб. П. Калнишевського.³¹⁰

Арешт П. Калнишевського хоч і не був предметом дослідження Ф. Ніколайчика,³¹¹ проте в його праці зазначалося, що конвой супроводжував отамана спочатку до Архангельська, а потім і до самих Соловків. Історіографічну цінність дослідження підтверджує подана Ф. Ніколайчиком інформація про архімандрита Олександра Павловича, українця за походженням, який, дізнавшись про ув'язнення та смерть на Соловках П. Калнишевського, знайшов його могилу і покрити її кам'яною плитою з таким написом: «Господь наш Ісус Христос поклав душу свою на хрест за всіх нас, не хоче смерті грішника. Тут поховане тіло померлого у Бозі кошового колись запорозької грізної січі козаків Отамана Петра Калнишевського, засланою в цю обитель за Височайшим Повелінням у 1776 році на смиріння».³¹²

Неоднозначним історіографічним джерелом постає «История Украины за часовъ Петра Великого и Катерины II»³¹³ К. Одовця. Ймовірно, саме наведені ним відомості про умови перебування кошового в темній ямі, де «світло проходило до неї через дірку таку завбільшки, що ледве можна було просунути в ню руку. Нікого з людей до неї не впускали, з тюрми тричі на рік

³⁰⁹ Яворницький Д. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. Яворницький. – К.: Веселка, 1995. – С. 386.

³¹⁰ Там само. – С. 389.

³¹¹ О. Н. Родина Калнишевскаго / Н. О. // Кіевская старина. – 1892. Май. – Т. XXVII. – С. 251.

³¹² Там само. – С. 252.

³¹³ Одовець К. История Украины за часовъ Петра Великого и Катерины II / К. Одовець. – С. 16-33.

виводили його під вартою»³¹⁴ ведуть свій початок усталені твердження щодо заслання П. Калнишевського.

Надалі публікації П. Єфименка та Д. Яворницького залишалися основними і найбільш повними зібраннями відомостей про соловецьке ув'язнення П. Калнишевського для подальших наукових і популярних видань.

На початку ХХ ст. опубліковано нарис М. Колчина,³¹⁵ який побував наприкінці ХІХ ст. у казематі, що розташовувався у Білій башті Соловецької фортеці, де перебував П. Калнишевський. Опис М. Колчина став підґрунтям для укорінення даного питання в історіографії.

У радянський період історію Соловецького монастиря у ХVІІІ–ХІХ ст., як місця політичних ув'язнень, вивчав російський історик Г. Фруменков.³¹⁶ Автор досліджував на основі історіографічного доробку попередників та через введення нових матеріалів з московських, ленінградських і архангельського архівів, висвітлив специфіку приміщень на Соловках, режим ув'язнення та відомості про долю знаних в історії революційного руху борців, які мучилися в соловецьких казематах. Окремий розділ книги присвячувався П. Калнишевському. Послугуючись фактами, виявленими ще П. Єфименком, базуючись на архівних матеріалах, Г. Фруменков репрезентує «прогалини» в історії арешту та висилку отамана на Соловки. При цьому, наголошується на виключній ролі Г. Потьомкіна в ув'язненні кошового: «Г. О. Потьомкін, колись ревний «шанувальник» Калнишевського, а зараз настільки ж ревний його ненависник, сформулював обвинувачення з галантністю, так йому властивою».³¹⁷ Історик наводить повний текст

³¹⁴ Одовецъ К. Исторія України за часовъ Петра Великого и Катерины II / К. Одовецъ. – С. 29.

³¹⁵ Колчин М. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в ХVІ–ХІХ вв.: Исторический очерк / М. Колчин. – М.: Посредник, 1908. – 176 с.

³¹⁶ Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастыря. Политическая ссылка в Соловецкий монастырь в ХVІІІ - ХІХ веках / Г. Г. Фруменков. – Архангельск: Северо-западное книжное издательство, 1968. – 72 с.

³¹⁷ Там само. – С. 41.

документу з висновком князя, у якому він писав імператриці про «всі «зухвалі» вчинки колишнього Січі Запорозької кошового Петра Кальнишевського і його спільників».³¹⁸ Автор розкриває і той факт, що за рішенням Сенату місцем заслання П. Калнишевського визначено Соловецький монастир.

Поряд з цим, дослідник намагається спростувати низку попередніх відомостей щодо соловецького ув'язнення отамана. Серед архівних документів Російського державного архіву давніх актів Г. Фруменков знайшов «Зошит, виданий конторою монастирського правління скарбника ієромонаху Іоанну, для запису видачі кормових грошей колишньому Січі Запорозької кошовому Петру Кальнишевському», проаналізувавши який, істориком відзначається, що «один з вартових солдатів ретельно, раз на місяць, отримував у монастирського скарбника гроші на утримання арештанта, якого охороняв, по одному карбованцю на добу, видавав розписку скарбника і на замовлення в'язня купував йому їжу».³¹⁹ Порівнявши річні норми утримання в'язнів, наголошується, що отаман отримував з казни достатню суму, відтак, немає сенсу стверджувати про його складне матеріальне становище. Проте, цей аспект залишається дискусійним, що підтверджують неоднозначні погляди більшості сучасних істориків щодо Соловецького періоду ув'язнення П. Калнишевського.

1965 р. опубліковано працю українського краєзнавця, письменника І. Шаповала «В пошуках скарбів»,³²⁰ в якій він описує останній – соловецький – період у житті кошового отамана. Автор використав наративні джерела, почерпнувши їх із доробку Д. Яворницького. Завдяки І. Шаповалу в радянську історіографію перейшла монастирська версія М. Колчина про жахливий каземат, у якому утримували П. Калнишевського. Такі дані підтверджували образ Калнишевського-мученика. У книзі також йдеться про

³¹⁸ Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастыря. Политическая ссылка в Соловецкий монастырь в XVIII - XIX веках / Г. Г. Фруменков. – С. 42.

³¹⁹ Там само. – С. 44.

³²⁰ Шаповал І. В пошуках скарбів / І. Шаповал. – К. : Дніпро, 1965. – 115 с.

амністію Олександром I соловецького в'язня під номером 28 – Петра Калнишевського. І. Шаповал також, як і більшість дослідників, наводить легенду про те, що цар наказав звільнити в'язня та запропонував винагороду за заподіяні страждання, але П. Калнишевський відмовився повертатися додому, залишившись простим послухником і через два роки помер у 1803 р.

Популярним напрямом вивчення життєвого шляху персоналій в історії Нової Січі, враховуючи поступову зміну методологічних засад вітчизняної історіографії після здобуття незалежності, стало ув'язнення П. Калнишевського на Соловках, та, як наслідок, наукове осмислення цього питання. З одного боку, продовжується репрезентація істориками соловецького ув'язнення П. Калнишевського на основі легенд та припущень, з іншого, – вводяться нові матеріали та вивчаються документи, які розкривають раніше невідомі факти його біографії.

До першого напряму належать праці Д. Кулиняка,³²¹ Н. Приступко,³²² А. Діланяна.³²³

Д. Кулиняк, автор низки публікацій, присвячених постаті П. Калнишевського, також, як більшість авторів, посилається на М. Колчина, висвітлюючи нелюдські умови утримання соловецького в'язня.

Н. Приступко описує т. зв. «кам'яний мішок», де перебував П. Калнишевський «розміром два з половиною метри на три з половиною. Там було завжди вогко, не вистачало повітря. Єдине маленьке віконце дивилося прямо на монастирське кладовище».³²⁴

³²¹ Кулиняк Д. Останній кошовий Петро Калнишевський / Д. Кулиняк. – К. : Знання, 1991. – 48 с.; Кулиняк Д. Принеси нам од Калниша вісті / Д. Кулиняк // Старожитності. – 1992. – № 10. – С. 8-9.

³²² Приступко Н. Соловецький в'язень. Останній запорозький отаман Петро Калнишевський просидів у кам'яному мішку двадцять п'ять років / Н. Приступко // Хрещатик. – 2003. – № 47. – 4 листопада.

³²³ Діланян А. Останній із кошових. До 200-річчя смерті Петра Калнишевського / А. Діланян // Дзеркало тижня. – 2003. – 14 листопада. – С. 2.

³²⁴ Приступко Н. Соловецький в'язень. Останній запорозький отаман Петро Калнишевський просидів у кам'яному мішку двадцять п'ять років / Н. Приступко // Хрещатик. – 2003. – № 47. – 4 листопада.

О. Апанович³²⁵ також підтверджує думку більшості істориків про те, що останній кошовий отаман прожив 112 років, 25 з яких провів в ув'язненні на Соловках.

А. Діланян подає коротку ретроспективу подій літа 1775 р., коли царські війська під командуванням генерал-поручика П. Текелі оточили Запорозьку Січ, коли там перебувало всього кілька десятків осіб і чинити оборону було безглуздо. А. Діланян підкреслює, що у П. Калнишевського вибір був невеликий – «опір жменьки козаків проти 100-тисячного війська чи уникнення цього кровопролиття».³²⁶ Автор говорить про парадоксальність ситуації, коли імператриця дозволила П. Калнишевському повернутися до свого рідного хутора на Роменщині, а через рік після зруйнування Січі ув'язнила його, вирішивши без розголосу розправитися з кошовим отаманом. Описуючи умови перебування П. Калнишевського на Соловках, А. Діланян підкреслює, що йому було заборонено вести листування і взагалі будь-яке спілкування зі сторонніми людьми. Автор публікації також наводить дані про те, що старого отамана було заживо замуровано, на прогулянку його виводили лише тричі на рік: на Великдень, Преображення і Різдво. А. Діланян пише, що у кам'яному казематі П. Калнишевський провів 16 років, а решта терміну відбував у звичайній камері.

Найактивніше проблематика соловецького ув'язнення останнього кошового отамана досліджувалася протягом 2000–2011 рр., коли в обіг ввійшли нові джерельні матеріали, між науковцями розгорнулася полеміка щодо версій викладу цього періоду життя П. Калнишевського. Можна з упевненістю говорити, що в українській історіографії сформувався своєрідний напрямок досліджень, присвячений цій знаменитій постаті.

³²⁵ Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К. : Либідь, 1993. – С. 272.

³²⁶ Діланян А. Останній із кошових. До 200-річчя смерті Петра Калнишевського / А. Діланян. – С. 2.

В. Грибовський,³²⁷ один із провідних дослідників життєвого шляху останнього кошового отамана Запорозької Січі, автор низки ґрунтовних публікацій із цієї проблематики відзначає роль приватних інтересів Г. Потьомкіна у процесі ліквідації Запорозької Січі, що підтверджує аналіз істориком змісту обвинувачень П. Калнишевському, поданих князем у 1776 р. Катерині II.

Суперечливим, на думку В. Грибовського, видається утримання кошового в земляній ямі, заповненій нечистотами. Автор підкреслює, що колодницькі ями не були місцем його утримання, адже П. Калнишевський вважався державним злочинцем, а не тим, хто вчинив злочин проти моралі та релігії, за що карали таким утриманням. Дивним на наш погляд є те, що В. Грибовський піддав сумніву твердження про надзвичайно тривалий час життя кошового, котрий, в цілому, при несприятливих умовах ув'язнення (1776-1801 рр.), прожив нібито 112 років.

Серед головних причин, які спонукали російську імператрицю ліквідувати Січ, а отамана ув'язнити на Соловках, історик називає політику П. Калнишевського «колонізації причорноморських степів українською людністю»,³²⁸ що суперечило статусу Запоріжжя у складі Російської імперії та свідчило про політичні амбіції кошового.

В. Грибовський висвітлює три точки зору істориків на умови утримання Калнишевського в ув'язненні. Зокрема, він говорить про можливе утримання кошового в одному з казематів Головленківської тюрми, що розташовувався в Архангельській башті, не визнаючи поширену серед біографів П. Калнишевського думку про його перебування в одному казематі впродовж усього ув'язнення. За іншою версією, автор зазначає, що після

³²⁷ Грибовський В. Соловецьке ув'язнення Петра Калнишевського / В. Грибовський // Чортотлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району: Матеріали всеукр. науково-практ. конфер. 10-11 жовтня 2002 р. – Нікополь – Запорожжя – Херсон: РА «Тандем –У», 2002. – С. 10-118.

³²⁸ Грибовський В. Останній кошовий Січі Запорозької / В. Грибовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.museum-ukraine.info/>

каземату отамана переводили у келії Прядильної башти. Історик наводить відомості також про його ймовірне ув'язнення у Білій башті Соловецької фортеці. Згідно з третьою версією, П. Калнишевський перебував «у добудові зліва від входу до Трапезної палати».³²⁹

Умови та місця утримання П. Калнишевського на основі узагальнень матеріалів праць Д. Яворницького, П. Єфименка, переказів, особистих вражень від відвідин Соловецьких островів та самого місця ув'язнення П. Калнишевського описані колишнім політв'язнем, істориком дисидентського руху В. Овсієнком.³³⁰

Вагомий внесок у реконструкцію життєпису П. Калнишевського належить А. Коцуру та Г. Коцур. Цінним історіографічним джерелом з даного аспекту біографії найвідомішого кошового отамана є стаття А. Коцура «Голгофа останнього гетьмана».³³¹ Істориком також відзначається виняткова роль князя О. Потьомкіна у засланні П. Калнишевського на Соловки. Вказано точну дату, коли П. Калнишевського було вивезено з Москви до Архангельська – 25 червня 1776 р. та зазначено першим місцем ув'язнення П. Калнишевського каземат Головленкової башти.

Монографічні дослідження³³² та наукові статті³³³ Г. Коцур, присвячені діяльності П. Калнишевського та розкриттю маловідомих фактів біографії, також містять важливі відомості щодо періоду життя отамана на Соловках. В

³²⁹ Грибовський В. Останній кошовий Січі Запорозької / В. Грибовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.museum-ukraine.info/>

³³⁰ Овсієнко В. Світло людей: мемуари та публіцистика: У 2 кн. / Упоряд. автор. – Харків : Харківська правозахисна група. – К. : Смолоскип, 2005. – Кн. 2. – 352 с.

³³¹ Коцур А. Голгофа останнього гетьмана / А. Коцур // Україна молода. – 2003. – № 201. – 30 жовтня.

³³² Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: історіографічний дискурс: Монографія / Г. Коцур. – К.; Чернівці: Книги-XXI, 2017. – С. 120-132; Коцур Г. Петро Калнишевський: нескорений духом / Г. Коцур, Ю. Шовкун. – К.; Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2012. – С. 10-12, 14, 18-19, 152-162.

³³³ Коцур Г. Останній кошовий / Г. Коцур // Nova газета (Нью-Йорк, США). – 2013. – № 14. – 4 квіт. – С. 17. Коцур Г. Відображення постаті Петра Калнишевського в історичних дослідженнях ХІХ – початку ХХ ст. / Г. Коцур // Україна в сучасному світі: проблеми регіональної історії: Матеріали Всеукр. наук. конф., 25-26 квітня 2013 р. – Луганськ, 2013. – С. 58-61.

історіографічному плані виняткове місце займає стаття під назвою «Петро Калнишевський: дискусії щодо соловецького періоду біографії».³³⁴ Г. Коцур визначено коло спірних питань біографії отамана (насамперед, точних дат років життя), наголошено на історіографічній цінності доробку П. Єфименка та Д. Яворницького щодо точного встановлення місцезнаходження П. Калнишевського після 1775 р., місця ув'язнення, найголовніше, збагачення джерельної бази вивчення проблеми сучасними українськими істориками. Прикметно, що Г. Коцур одна з небагатьох дослідників, яка звернула увагу на ще один аспект – місце поховання отамана, що також постає одним із факторів наукового осмислення специфіки та мотивів покарання П. Калнишевського. Складність історичної репрезентації питання полягає у тому, що заслання П. Калнишевського залишається оповитим легендами, що позначається на дискусійності та розмаїтті наукових висновків щодо цього.

Наукова розробка проблеми, повернення ім'я П. Калнишевського в історії, чинник національної пам'яті стали поштовхом до оформлення «місць пам'яті» про отамана. Ще «у серпні 2003 р. між Нікопольською районною державною адміністрацією Дніпропетровської області та Соловецьким історико-архітектурним і природним музеєм-заповідником підписано протокол про наміри щодо спільного облаштування імовірних місць перебування в ув'язненні останнього кошового отамана».³³⁵ Ці заходи також сприяли зростанню наукового інтересу до подальших пошуків істориків.

Отже, аналіз стану вивчення постаті кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського в середині XIX – на початку XX ст. засвідчив нерівномірне зацікавлення цією проблематикою і неоднозначне ставлення до

³³⁴ Коцур Г. Петро Калнишевський: дискусії щодо соловецького періоду біографії / Г. Коцур // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2011. – Вип. 108. – С. 23-26.

³³⁵ Грибовський В. Історія вивчення та перспективи дослідження соловецького періоду життя Петра Калнишевського / В. Грибовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Hrybovskiy_Vladyslav/Istoriia_vyvchennia_ta_perspektyvy_doslidz_hennia_solovetskoho_periodu_zhyttia_Petra_Kalnyshevskoho.pdf

неї, в т.ч. Соловецьким періодом його життя, а саме – ув'язнення. Потрібно віддати належне тому, що саме дослідження зазначеного періоду П. Єфименка, М. Колчина, Ф. Ніколайчика, А. Скальковського, Д. Яворницького та ін. і публікації документів заклали основу для подальшого формування напрямку об'єктивних досліджень з історії Нової Січі, безпосередньо діяльності П. Калнишевського, його арешту і 25-річного ув'язнення на Соловках. У той же час з'явилися і перші псевдодослідження, що висвітлювали цю проблематику з позицій офіційного ставлення Російської імперії до Запорозької Січі.

У незалежній Україні постать кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського все більше привертає увагу науковців. 1991-2018 рр. характеризуються виходом цілого ряду наукових праць і розвідок про славного козацького отамана, його Соловецький період біографії. Різноманітні за змістом та обсягом, вони заклали підвалини для створення комплексного спеціального дослідження з даної проблеми, а також дали змогу з'ясувати, які питання так і залишилися спірними та недослідженими.

Висновки до розділу. Наукова полеміка навколо встановлення точних біографічних даних про П. Калнишевського зародилася ще в середині ХІХ ст. і триває досі, наближаючи виклад життєпису останнього кошового отамана до більш реалістичного варіанту. Особливо плідно вони розгорнулися сучасною українською історіографією, коли науковці намагаються критично переосмислити вже загальновідомі дати, факти і розставити важливі акценти щодо родинних та соціальних зв'язків П. Калнишевського, його походження. Проте, незважаючи на часті спроби створити біографію цієї непересічної постаті, історики нерідко використовують досягнення і недоліки своїх попередників, а суперечливі питання щодо точної дати і місця народження П. Калнишевського викликають ряд сумнівів. Незважаючи на значне наукове зацікавлення постаттю останнього кошового отамана, в українській історіографії відсутні спеціальні дослідження, присвячені історії його

кар'єрного сходження. Сучасними науковцями зроблені спроби визначити етапи кар'єри П. Калнишевського, обґрунтовуючи їх поступовим зростанням його авторитету серед козацького товариства, силою духу, управлінськими здібностями, коли кожна сходинка ставала підставою і хорошим фундаментом для подальшого зростання впливу. Не останню роль у цьому відіграли його добрі стосунки з російськими та українськими вельможами, мережа його особистих зв'язків.

Історіографічний аналіз стану висвітлення Соловецького періоду біографії П. Калнишевського засвідчив розмаїття думок, що пояснюється недостатнім дослідженням проблеми та відсутністю джерел, які б пролили світло на спірні питання. Крім того, перебуваючи тривалий час поза дослідницьким процесом, особистість П. Калнишевського все більше покривалася таємницями, залишаючи місце різного роду інсенауціям, перекрученням, фальшуванню та науковому невігластву. Лише з проголошенням незалежності України відкрилися можливості позбавитися політичних стереотипів та віддати належну шану останньому кошовому отаману Запорозької Січі П. Калнишевському. Саме протягом останніх двадцяти років розгорнулися наукові дискусії, розвіяні окремі міфи, введено до обігу ряд раніше невідомих фактів, що дозволило пролити світло на останній період життя запорозького керманіча.

РОЗДІЛ 3

СВІТОГЛЯДНО-МОРАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО: ІСТОРИОГРАФІЯ

3.1 Світоглядні орієнтири П. Калнишевського: зміни в акцентах досліджень

Персоналізація історичного процесу є невід’ємною складовою його історіографічного відображення. Остання третина XVIII ст., як окремий етап козацької доби, нерозривно пов’язаний із особистістю П. Калнишевського. Світоглядні засади, які лягли в основу його діяльності – політичної, економічної, дипломатичної, військової, благодійної – послідовне відстоювання, захист та опіка інтересами та потребами українського народу – стали життєвим кредо цієї непересічної постаті.

У чіткості позиції П. Калнишевського в розбудові Січі, прояві вимогливості та принциповості в управлінні всіма галузями життя запорожців безумовно прослідковується лінія дотримання ключових засад козацької демократії, непорушності давніх традицій запорожців, непідробності патріотичних почуттів і водночас розширення прав Запорозжя шляхом розвитку економічних аспектів діяльності, колонізації нових територій. Економічна, політична та духовна складові в діях останнього кошового отамана тісно переплелися через свою взаємозалежність і взаємовизначальність. Вперше про це заговорили історики другої половини XIX – початку XX ст. О. Біднов, П. Єфименко, Ф. Ніколайчик, К. Одовець, Л. Падалка, Д. Яворницький та ін.

Пріоритетним напрямом діяльності П. Калнишевського був захист інтересів козацтва та кордонів Запорозької Січі, реалізація політики заселення Півдня України.

Одним із перших про цей важливий аспект діяльності останнього кошового отамана описав П. Єфименко ще в 1875 р. у праці «Калнишевський, останній кошовий Запорозької Січі».³³⁶ Так, зауважує автор, П. Калнишевський добре знав і усвідомлював, що нестача в землях була головною причиною залежності війська запорозького від казенного провіанту. Тому він усі зусилля спрямував на збільшення кількості сіл, хуторів та зимівників, вимагаючи, щоб нові поселенці неодмінно обробляли землю та сіяли жито. Так, він переманив багато молдован та болгар із Нової Сербії, Польщі і Буджака і поселив їх у Кодацькій паланці, неподалік порогів.

Дослідник біографії П. Калнишевського Г. Надхін³³⁷ серед основних напрямів діяльності кошового відзначав: розвиток господарства, торгівлі, реалізація політики заселення запорожцями причорноморських земель, чії поселення стали основою освоєння цього регіону.

К. Одовець³³⁸ звертав увагу на межі діяльності кошового отамана як головного високопосадовця Січі, підпорядкування усталеним правилам і принципам життя Запорозжя, не будучи уособленням одноосібності у прийнятті рішень, оскільки посада була виборною. Описуючи управлінські якості П. Калнишевського, К. Одовець зазначав, що отаман «був великого розуму і твердого характеру і не потурав безладам».³³⁹

Подаючи світоглядний портрет П. Калнишевського, Ф. Ніколайчик називає останнього кошового отамана «чи не найкращим запорозьким ватажком. Спритний дипломат, обдарований адміністратор, який однаково успішно будував відносини з петербурзькими вельможами, і з січовою

³³⁶ Єфименко П. С. Калнишевській, послѣдній кошевой Запорожской Сѣчи, 1691-1803 / П. С. Єфименко // Русская Старина. – 1875. Ноябрь. – Т. XV. – С. 405-420.

³³⁷ Надхін Г. Память о Запорожье и о послѣднихъ дняхъ Запорожской Сечи / Г. Надхінъ. – М.: Университетская типографія (Катковъ), 1877. – 69 с.

³³⁸ Одовець К. Історія України за часовъ Петра Великого и Катерины II / К. Одовець. – Львовъ: З друкарнѣ Товариства имени Шевченка, 1886. – Ч. II. Петро Кальнишевській. – С. 20-21.

³³⁹ Там само. – С. 25.

голою, він один був здатний підтримати, навіть обновили (...) Запорожжя».³⁴⁰ Автор чітко дає зрозуміти, що П. Калнишевський користувався великим авторитетом у козацькому середовищі, оскільки, на думку дослідника, козаки робили на нього великі ставки, як на рятівника Січі, її реформатора, що може її в складні часи уберегти від руйнації й дати своєрідне нове дихання в умовах неоднозначних відносин із Росією. Автор одним із перших проаналізував історичний контекст, коли П. Калнишевський керував Запорозькою Січчю.³⁴¹ Як зауважує історик, кошовому отаману доводилося шукати шляхи збереження за Січчю великої території, саме тому він розробив політику колонізації. В умовах фактичної ліквідації автономії Запоріжжя П. Калнишевський мусив дбати про те, щоб мудро вести землеробство, промисли та торгівлю. Крім того, потрібно було вести обережну політику стосовно втікачів та новоприбулих вільних людей.

В. Біднов³⁴² описав значення тих заходів, яких вживав П. Калнишевський, щоб протидіяти наступу Російської імперії на козацькі території. Так, як пише дослідник, колонізація була вигідна місцевому військовому керівництву, оскільки мало свій зиск із цих територій. Саме тому воно всіляко намагалось підірвати довіру російської влади до запорожців, висувуючи їм обвинувачення в розбійництві, гайдамацтві, державній зраді. Отже, в таких умовах П. Калнишевський, як мудрий керівник, захищав інтереси козаків та протидіяв шаленому тиску та різним звинуваченням з боку Росії. В. Біднов зазначає, що по завершенні російсько-турецької війни, у 1774 р. російські території значно розширилися. Запоріжжя опинилося в оточенні володінь імперії. Для ліквідації останньої

³⁴⁰ О. Н. Родина Калнишевскаго / Н. О. // Кіевская старина. – 1892. Май. – Т. XXVII. – С. 249.

³⁴¹ Там само. – С. 250.

³⁴² Бедновъ В. Послѣдній кошевой Запорожья П. Ив. Кальнишевській / В. Бедновъ. – С. 20-25.

перешкоди – Запорозької Січі – Г. Потьомкін «сам провокував конфлікт, щоб викликати агресію з боку козацтва та отримати привід для знищення Січі».³⁴³

Л. Падалка продовжує цю думку, говорячи про складність і суперечливість історичних обставин, коли П. Калнишевському доводилося очолювати запорожців. Він підкреслює, що усі заходи, яких він вживав, від самого початку свого кар'єрного зростання і до останніх днів Нової Січі, були спрямовані на зміцнення політичних та економічних позицій Запорозжя шляхом максимального унезалежнення від офіційного Петербурга. Саме завдяки добре продуманій політиці, П. Калнишевський зумів, за висловом Л. Падалки, послідовно перетворити Запорозжя у «нове громадянське суспільство, відособлене, що суттєво відрізнялося від військової запорозької общини».³⁴⁴ Ця політика, на думку історика, вже чітко проглядається у перших дипломатичних досягненнях П. Калнишевського, який «приклав дуже багато праці та зусиль, щоб запобігти роковому моменту в історії Запоріжжя. Це знайшло вираження в широкій колонізації прикордонних з Україною запорозьких земель вихідцями з Правобережної та Лівобережної України».³⁴⁵

З другої половини XVIII ст. все частішими ставали сутички козацтва та представників імперської влади щодо освоєння земель Півдня України, різними були форми опору січовиків та їх старшин. О. Рігельман у «Літописній оповіді про Малу Росію»³⁴⁶ описав протистояння запорожців та гусарських полків, які за рішенням Сенату, мали зайняти територію поблизу Дніпра, Бугу та Самари. Частими були збройні сутички запорожців і лівобережних поміщиків, які посягали на землі Запорозької Січі.

³⁴³ Бедновъ В. Последний кошевой Запорозья П. Ив. Калнышевскій / В. Бедновъ. – С. 28.

³⁴⁴ Падалка Л. О старинномъ Покровскомъ храмѣ козацкой поры и его строителѣ / Л. Падалка. – С. 61.

³⁴⁵ Там само. – С. 60.

³⁴⁶ Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. Рігельман. – К.: Либідь, 1994. – 767 с

Засобом впливу на дану ситуацію зі сторони П. Калнишевського були депутації запорожців до столиці, головна увага яких зосереджувалася на завданнях політичних та економічних, питаннях захисту запорозьких територій від зазіхань російських поміщиків, скасування мита у торгівлі Запорожжя з Гетьманщиною та російськими губерніями, висунення територіальних та майнових претензій Війську Донському, вирішення питань, що призводили до ускладнень взаємин із російською прикордонною адміністрацією тощо. Особливо обстоював кошовий торговельні та господарські інтереси запорозького товариства. Запорозькі представники не оббивали пороги прикордонних губернаторів, а закріпили за собою право вирішувати свої питання безпосередньо в російській столиці. Засобом систематичного надсилання запорозьких депутацій до Петербурга налагоджувався правовий механізм забезпечення автономності Війська Запорозького в імперській системі самодержавної Росії, в котрій зовсім не культивувалися поширені на заході Європи традиції політичної автономії, регіоналізму, станових прав.

Одним із перших про цей аспект діяльності П. Калнишевського писав П. Єфименко.³⁴⁷ Так, говорячи про земельні суперечки між запорожцями та Російською імперією щодо територій, на яких споруджувалися прикордонні фортеці та військові поселення, П. Єфименко зазначав, що для їх вирішення до Петербурга засилалися депутації. На них покладалося завдання відстоювання інтересів Запорожжя та прав на ці землі. Історик писав про діяльність П. Калнишевського у складі депутацій ще до його обрання на посаду кошового отамана. Зокрема, протягом 1755–1756 рр. він працював у депутації, призначення якої полягало у клопотанні про розгляд прав земельного володіння в запорозькому краї, частина яких відійшла до донського війська, під сербські та новосербські поселення. Результатом цієї

³⁴⁷ Єфименко П. С. Калнишевській, послѣдній кошевой Запорожской Сѣчи, 1691-1803 / П. С. Ефименко. – С.409.

роботи, зауважує П. Єфименко, були підписані грамоти. Такою ж ефективною була його діяльність у складі ще двох депутацій.

К. Одовець також притримується версії, що саме поступовий наступ Російської імперії на козацькі вольності, що були перешкодою у доступі до Чорного моря та здійсненні її зовнішньополітичних планів щодо Туреччини, стали головною причиною надіслання депутацій до Катерини II.³⁴⁸ Автор, на відміну від інших дослідників, критично описує ці відрядження до Петербургу, невдачі, яких зазнавали депутації у перемовинах з імператрицею.

Ще один дослідник постаті П. Калнишевського Ф. Ніколайчик звертав увагу на процес колонізації Запорожжя, у результаті чого з'являлися нові зимівники, хутори, села. Історик зауважував: «Народ йшов із України руської та польської, з Молдавії, з Новосербських поселень і навіть з татарського Буджака».³⁴⁹ Автор неодноразово наголошував на тому, що керувати Січчю Калнишу довелося у дуже складний період, де потрібно було лавірувати між тим, щоб не накликати невдоволення офіційного Петербурга, а, з іншого боку, максимально захистити козацькі вольності.

В. Біднов³⁵⁰ зазначав, що особливі депутації були одним із оптимальних шляхів для того, щоб спростувати певні обвинувачення, які висувалися Кошеві російською адміністрацією, надати докази законності своїх дій, а також представити до відома імператриці реальний стан речей, проблеми, потреби. Автор зауважує, що у 1752 р. за іменним указом імператриці Єлизавети Петрівни, до двох поселень Новосербії та Слов'яносербії долучилося третє, на межі вольностей запорозьких козаків, – поселення слобідського малоросійського полку. Однак, як описується в цій праці, нові поселенці були невдоволені відведеними для них урядом наділами, все більше зазіхали на землі, що належали запорожцям. Це призводило до

³⁴⁸ Одовець К. Історія України за часовь Петра Великого и Катерини II / К. Одовець. – С. 21-22.

³⁴⁹ О. Н. Родина Калнишевскаго / Н. О. – С. 250.

³⁵⁰ Бедновъ В. Последний кошевой Запорожья П. Ив. Калнышевскій / В. Бедновъ. – С. 22.

значних непорозумінь між кошем і керівництвом військових поселень. Автор подає боротьбу козаків із новопоселенцями як відстоювання недоторканості своїх володінь згідно із старими привілеями польських королів та універсалами козацьких гетьманів.

В. Біднов говорить про те, що запорожці через свою депутацію клопотали перед імператорським двором про забезпечення недоторканості своїх володінь і прагнули отримати від імператриці грамоту щодо права володіння землями. Сенат, до якого козаки зверталися з проханням вирішити це питання відмовлявся нібито через те, що він не володів точними даними та описами цих володінь, а також через відсутність у державних архівах універсалу Б. Хмельницького і царської грамоти 1688 р., на які запорожці посилалися у підтвердження своїх давніх прав на землі.³⁵¹ В. Біднов зауважує, що участь П. Калнишевського у депутаціях значно підняла рейтинги козацької довіри до нього. Це посприяло, головним чином, пише автор, щоб саме Калниша обрали кошовим отаманом. Як бачимо, основну роль відіграли не якісь фрагментарні кроки спочатку осавула, потім судді, представника інтересів Запорозької Січі в складі депутацій, а світоглядні засади – мудрість дипломата, виваженість у відносинах із Росією, принциповість, і разом з тим, вміння йти на компроміси заради розвитку Січі та розширення її володінь.

Світоглядні орієнтири, яуї відігравали роль своєрідної призми, крізь яку можна найбільш об'єктивно оцінювати політичну, економічну, дипломатичну діяльність П. Калнишевського, після радянської доби переважного замовчування цієї непересічної постаті, у перші роки незалежності України були висвітлені на сторінках видань, що вперше побачили світ або були перевидані на початку 1990-х рр. Йдеться про узагальнюючі праці М. Аркаса, М. Грушевського, В. Голобуцького.

³⁵¹ Бедновъ В. Последний кошевой Запорожья П. Ив. Калнышевскій / В. Бедновъ. – С. 22.

В «Ілюстрованій історії України»³⁵² М. Грушевського П. Калнишевський характеризується як виважений і обережний керівник, який стримував запал запорожців від будь-якого протистояння з російською владою, дбав про заселення запорозьких земель, сприяв створенню слобід і хуторів. Причини ліквідації Нової Січі, які наводить історик, проливають світло на світоглядні засади П. Калнишевського. Серед головних: запорожці разом зі своїм кошовим отаманом налагодили нові економічні відносини, що надто унезалежнювало їх від Російської імперії.

Про останні дні Нової Січі пише М. Аркас,³⁵³ який також показує П. Калнишевського як виваженого керівника козацького товариства, який в умовах оточення Січі російськими військами не став зрадником, а мусив приймати неприйнятне для себе рішення не чинити опору, щоб зберегти життя вцілілої частини запорожців.

У праці В. Голобуцького³⁵⁴ розглядається Нова Січ, її устрій, господарство, торговельні відносини, а не сама постать П. Калнишевського. Однак вона цінна тим, що автор показав наслідки активної реформаторської діяльності, яку здійснював кошовий отаман. Як стверджує історик, у часи П. Калнишевського «Запорожжя, оточене з усіх сторін феодалними країнами, становило вільний острів, де панували передові форми соціально-економічних відносин».³⁵⁵ Саме це, на його думку, викликало неминуче зіткнення двох різних соціальних систем – Запорожжя та Російської імперії.

О. Олійник³⁵⁶ окрему увагу присвятив постаті П. Калнишевського та його ролі у створенні зимівників. Так, зауважує дослідник, заселяли землі

³⁵² Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. [вступ. ст. В. А. Смоля, П. С. Соханя]. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.

³⁵³ Аркас М. Історія України-Руси / М. Аркас / Вступне слово і комент. В. Г. Сарбея. – Факс. вид. – К.: Вища школа, 1990. – С. 352-358.

³⁵⁴ Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.

³⁵⁵ Там само. – С. 510.

³⁵⁶ Олійник О. Економіка творення і політика зруйнування: (Несподіваний погляд на причини знищення Запорізької Січі) / О. Олійник // Старожитності. – 1991. – № 1. – С. 8; Олійник О. Місце зимівника в територіально-адміністративному устрої Запорозьких

Війська Запорозького досить успішно, переважно українці, разом із збільшенням кількості запорожців на Січі, зростала й кількість їхніх зимівників. Це особливо ставало помітним із початку 1750-х років, коли тут починають активно займатися хліборобством. О. Олійник підкреслив, що впроваджував його на Запорожжі П. Калнишевський, завдяки діяльності якого запорожці чинили протидію колонізаторській політиці царського уряду і самим колонізаторам – поміщикам, котрі отримували тут землі. Вже у 1766 р. історик нарахував на Запорожжі до чотирьох тисяч зимівників. За часів кошівства Калниша відбулося поліпшення торговельних зв'язків із Кримом, Польщею, що давало неабиякі прибутки, а до Криму збіжжя вивозили навіть під час війни 1768-1774 рр. Завдяки продуманій політиці господарювання П. Калнишевського, пише О. Олійник, Запорожжя не тільки позбулося економічної залежності від Росії, а й стало серйозно конкурувати з нею на півдні. Уряд спочатку намагався чинити всілякі перешкоди господарюванню на Запорожжі. Історик пише, що були вжиті спеціальні заходи – з 1764 р. заборонено розраховуватися срібною монетою. На кордонах і перевозах поставили митниці, здирали потрійну плату, грабували чумаків тощо.

Д. Кулиняк³⁵⁷ зауважував, що П. Калнишевський послідовно захищав земельні інтереси й межі Запорозької Січі, провадив активне заселення козацьких степів селянами з Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережжя України. За той час, що він був кошовим, на землях Запорожжя з'явилася низка сіл. Козацький отаман дбав про розвиток хліборобства і ремесел на залюднених землях.

вольностей / О. Олійник // Південна Україна XVIII –XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 52-57; Олійник О. Про локалізацію запорозьких зимівників / О. Олійник // Укр. іст. журн. – 1992. – № 10-11. – С. 123-126.

³⁵⁷ Кулиняк Д. Принеси нам од Калниша вісті / Д. Кулиняк // Старожитності. – 1992. – № 10. – С. 8-9.

Бачення П. Калнишевським шляхів реформування Січі, відстоювання її інтересів в умовах наступу Російської імперії на козацькі вольності частково висвітлені О. Апанович.³⁵⁸ Називаючи П. Калнишевського жертвою національно-колоніальної політики царату, історик запевняє, що він був «патріотом України, стійким, невтомним, мужнім оборонцем Запорозької Січі».³⁵⁹ І будемо пам'ятати, наголошує дослідниця, що «Петро Калнишевський, обороняючи Запорозьку Січ – останнє вогнище волі, незалежності, демократизму, намагався врятувати Україну».³⁶⁰

Однак найбільш повно та ґрунтовно ці аспекти почали вивчатися на початку ХХІ ст. Так, слід віддати належне працям А. Бровко, В. Грибовського, В. Коцура, Анатолія та Галини Коцурів, Д. Колодчук, Н. Приступко, І. Сварника, Ю. Шовкуна, що побачили світ протягом 2000–2018 рр.

Відомий дослідник біографії П. Калнишевського, різних аспектів його життя та діяльності історик В. Грибовський аналізує дії П. Калнишевського, вчинки, морально-етичні та світоглядні засади, особисті якості, у тому числі якості козацького лідера, керівника, реформатора, які дозволили так довго обіймати посаду кошового отамана.³⁶¹ Історик висвітлив специфіку політики П. Калнишевського щодо призначення на старшинські посади представників зі свого найближчого оточення, відзначив привілейоване становище Куцівського куреня. Політична стратегія отамана П. Калнишевського, як вважає дослідник, базувалась на захисті прав Війська Запорозького від імперських претензій, які поступово нівельовували автономію Січі. Відзначається роль П. Калнишевського у створенні церковної організації на автономних засадах, що позначилася дипломатичною боротьбою з

³⁵⁸ Апанович О. Найтрагічніший 1775 рік / О. Апанович // Військо України. – 1993. – № 5. – С. 55-65.

³⁵⁹ Апанович О. Найтрагічніший 1775 рік / О. Апанович. – С. 64.

³⁶⁰ Там само.

³⁶¹ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпроперовськ : Пороги, 2004. – 128 с.

імперським духовенством, проте, завдяки зусиллям отамана, 1774 р. відбулося висвячення в архімандрита начальника січових церков В. Сокальського.

Перебування П. Калнишевського на посаді кошового отамана протягом десяти років Анатолій і Галина Коцур³⁶² розцінюють як свідчення його визначних здібностей воєначальника, політика, керівника. У ході історіографічного аналізу та характеристики архівних матеріалів, історики наголошують на авторитеті отамана, про що свідчить існування на тогочасних землях Запорозжя низки сіл, названих на його честь. Висвітлено також військове мистецтво П. Калнишевського у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр., зокрема, при взятті Кінбурга та Очакова, його роль у налагодженні козацької розвідки в Криму.³⁶³

Д. Кулиняк³⁶⁴ досліджував реформаторські здібності останнього кошового отамана та якості стратега у контексті політики заселення пониззя Дніпра. Автор також чимало уваги присвятив ролі П. Калнишевського у зміцненні української церкви та популяризації української освіти. Автор зазначає, що при всіх 16 церквах, які діяли на запорозьких землях, були церковнопарафіяльні та три підвищеного типу спеціальні школи. При церквах діяли притулки для немічних, старих і хворих. Саме завдяки кошовому отаману в 1770 р. у Ромнах був відкритий ліцей для козацьких дітей із поглибленим вивчення французької мови. Крім того, пише дослідник, була школа в самій Січі, яка готувала писарів військових канцелярій і паланкових старшин.³⁶⁵

³⁶² Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки звитяги, добродієства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / А. Коцур, Г. Коцур // Свобода слова. – 2004. – 19 серпня.

³⁶³ Коцур А. Голгофа останнього гетьмана / А. Коцур // Україна молода. – 2003. – 30 жовтня. – С. 6.

³⁶⁴ Кулиняк Д. Лицар дикого поля / Д. Кулиняк // Персонал-плюс. – 2008. – № 7(259). – 21-27 лютого.

³⁶⁵ Кулиняк Д. Лицар дикого поля / Д. Кулиняк // Персонал-плюс. – 2008. – № 7(259). – 21-27 лютого.

Цікавою з точки зору історіографічного осмислення постаті П. Калнишевського є стаття Д. Колодчук,³⁶⁶ в якій, на підставі ретельного вивчення праць дорадянських, радянських і сучасних дослідників, систематизовано погляди науковців на постать П. Калнишевського, виявлено прогалини та визначено перспективи подальшого вивчення цієї особистості.

Непересічні здібності дипломата, якими володів П. Калнишевський, описуються Н. Приступко.³⁶⁷ Так, зауважує вона, кошовий отаман не раз вів перемовини з Османською імперією, Кримським ханством. За доблесть, виявлену під час російсько-турецької війни, зазначає автор, Катерина II нагородила його найвищою відзнакою – орденом Андрія Первозванного і присвоїла звання генерал-лейтенанта.

Дуже лаконічно описав світоглядні орієнтири кошового отамана В. Золотарьов.³⁶⁸ Дослідник вважає П. Калнишевського палким оборонцем козацької волі, мудрим політиком, дипломатом, господарником, хоробрим воїном, покровителем освіти і духовності. Він небезпідставно називає П. Калнишевського представником справжньої національної еліти, який керувався інтересами свого народу, послідовно відстоюючи його права і не дозволяючи колонізаторській політиці Російської імперії стосовно українських територій зрусифікувати ці землі в духовному та економічному розумінні. Автор зазначає, що під керівництвом Калниша протягом дуже короткого проміжку часу територія Вольностей війська Запорозького покрилась густою мережею зимівників, хуторів, сіл, містечок. Автор публікації зауважує про найголовніше для керівника такого рівня, як П. Калнишевський, світоглядне переконання – здійснення політики протидії

³⁶⁶ Колодчук Д. Доля і діяльність Петра Калнишевського: історіографія проблем / Д. Колодчук // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2010. – Вип. 34. – С. 35-45.

³⁶⁷ Приступко Н. Соловецький в'язень. Останній запорозький отаман Петро Калнишевський просидів у кам'яному мішку двадцять п'ять років / Н. Приступко // Хрещатик. – 2003. – № 47. – 4 листопада.

³⁶⁸ Золотарьов В. Перший козацький святий / В. Золотарьов // Козацька варта. – 2011. – № 10. – С. 3.

загарбницьким планам Катерини II стосовно українських земель. Про наслідки таких послідовних кроків кошового отамана в політичній, економічній та духовній галузі, зауважує В. Золотарьов, свідчить той факт, що навіть після знищення Запорозької Січі та перейменування козацького краю на російський кшталт «Таврія», «Новоросія», ці землі все одно залишалися українськими.

Протягом останніх років постать П. Калнишевського стала предметом вивчення в дисертаційних дослідженнях. Комплексне з'ясування політики, підтримки різних галузей господарства, стратегії відстоювання автономії Запорозької Січі, церковних ініціатив на фоні висвітлення процесу формування авторитету, полководських здібностей кошового отамана здійснив Ю. Шовкун.³⁶⁹

А. Бровко³⁷⁰ вивчила постать П. Калнишевського у контексті становлення та життєдіяльності багатокладного комплексу, яким стала за часів кошового Нова Січ, крізь призму її висвітлення в історіографії. В окремому розділі дисертації дослідниця виділила етапи вивчення цієї непересічної історичної особистості, дискусійні моменти в його біографії, навколо яких найбільше точиться полеміка між науковцями.

Одним із найбільш суперечливих аспектів діяльності П. Калнишевського, що викликає досі неоднозначну полеміку між істориками, є боротьба з гайдамацьким рухом та сіромою. Так, ще П. Єфименко писав, що ім'я П. Калнишевського вперше зустрічається в літературі у зв'язку з переслідуванням гайдамаків тодішнім запорозьким кошовим Г. Федоровим у 1750 р. П. Калнишевський у якості військового осавула у 1754 р. переслідував «грабіжників, знайшов їх поблизу р. Буг,

³⁶⁹Шовкун Ю. Політико-адміністративна, господарська, благодійна а військова діяльність П. Калнишевського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. Шовкун. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 18 с.

³⁷⁰Бровко А. Г. Нова Січ (1734–1775 рр.): історіографія: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / А. Г. Бровко. – К., 2010. – 175 с.

укріпившись на півострові, серед очерету, пушками і засіками, але, незважаючи на їхній опір, розбив та знищив більшу частину, а решту – розігнав».³⁷¹

Детально причини боротьби з гайдамаками та самі походи козаків проти них, організовані П. Калнишевським, описував В. Біднов.³⁷² Автор зауважував, що ці походи починаються у 1750 р., ще в часи, коли П. Калнишевський перебував на посаді військового осавула. Саме через ці набіги, пише В. Біднов, були досить частими непорозуміння у представників польської влади з російською адміністрацією. Польська сторона постійно скаржилася на гайдамаків, серед яких нерідко бували і козаки. Відповідно боротьба з гайдамацьким рухом з боку П. Калнишевського була продиктована складними обставинами, в яких Запорозькій Січі доводилося існувати. Йдеться про те, що скарги поляків змушували Київського генерал-губернатора, у віданні якого перебувала Січ, вимагати від коша вжиття відповідних заходів для припинення гайдамацьких набігів. Отже, як мудрий військовий керівник, П. Калнишевський, бажаючи уберегти Січ від репресій зі сторони російської влади, був зобов'язаний організувати експедиції проти гайдамаків. Щоб об'єктивно оцінити Калниша у боротьбі з гайдамаками, потрібно оцінити період і суперечливість відносин між Січчю та офіційним Петербургом. Автор переконаний, що П. Калнишевський хотів не тільки зберегти її, але й дати своєрідне нове дихання, щоб продовжити якомога триваліше повноцінне існування Січі. В. Біднов також звертає увагу на створення П. Калнишевським спеціальних форпостів та роз'їзних загонів, які під керівництвом осавула повинні були розшукувати гайдамаків по степах, річкових заплавах. Як стверджує автор, навіть після повторного обрання в 1754 р. осавулом, П. Калнишевський незмінно залишався борцем із гайдамачиною. Однак кілька організованих ним походів були

³⁷¹ Ефименко П. С. Калнишевській, послѣдній кошевой Запорожской Сѣчи, 1691-1803 / П. С. Ефименко. – С. 408-409.

³⁷² Бедновъ В. Послѣдній кошевой Запорожья П. Ив. Кальнишевській / В. Бедновъ. – С. 19-20.

безрезультатними.³⁷³ Проте, його чітка позиція у відстоюванні інтересів козацьких вольностей імпонувала запорожцям, оскільки, як пише В. Біднов, вплив Калниша та довіра до нього в їхньому середовищі лише зростали.

В. Голобуцький³⁷⁴ виправдовує походи проти гайдамаків, оскільки Запорозький Кіш був змушений стримувати цей рух. Але адміністрація Коша, пише він, не мала достатньо на це сил, з одного боку, а з іншого – не хотіла вступати у відкриті ворожі стосунки з гайдамаками, яких підтримували рядові запорожці.

Саме за боротьбу з гайдамацьким рухом П. Калнишевського критикують більшість дослідників.

На думку В. Біднова, витoki конфлікту між сіромою та старшиною сягають у 1762 р., коли яскраво проявилось розмежування козацького середовища на дві партії – до першої належали заможні січовики, які мали свої зимівники та хутори, займалися скотарством і торгівлею, й були прихильниками порядку та повного підпорядкування російській владі, інша – так звана бідна «сірома», яка прагнула збереження давніх січових порядків, козацького ладу та недоторканості прав запорожців.³⁷⁵ Як зауважує автор, П. Калнишевський не міг подобатися «сіромі», оскільки був зобов'язаний виконувати приписи російського уряду та карати будь-які прояви свавілля в козацькому середовищі. Бідна частина козацтва все-таки свого домоглася і в 1763 р. завадила його обранню на посаду кошового отамана. П. Калнишевський, на думку В. Біднова, був змушений заради реалізації своїх задумів у політичній, соціальній та економічній царині лавірувати між налагодженими відносинами з офіційним Петербургом та збереженням давніх традицій Запорозжя і створенням сприятливих умов для зміцнення і розширення його позицій у політичному та господарському плані. В. Біднов також пише про те, що П. Калнишевський мав твердий характер,

³⁷³ Бедновъ В. Послѣдній кошевой Запорожья П. Ив. Кальнишевській. – С. 20.

³⁷⁴ Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – С. 515.

³⁷⁵ Бедновъ В. Послѣдній кошевой Запорожья П. Ив. Кальнишевській / В. Бедновъ. – С. 24.

використовував жорсткі методи управління та не поступався своїми принципами.³⁷⁶

В. Грибовський одним із перших звернув увагу не стільки на визнання та підтвердження факту протистояння всередині козацького середовища за часів очільництва П. Калнишевського на Січі, скільки на суть та характер конфлікту. На противагу класовому підходу щодо цього радянських істориків, В. Грибовський стверджує, що причина таких суперечностей полягає у «належності старшини і «сіроми» до різних моделей повсякденної поведінки, несуміжних соціально-побутових укладів і господарсько-культурних типів: здобичницького (здобич) і хліборобського».³⁷⁷ Історик виділяє ще один дестабілізуючий фактор – боротьба П. Калнишевського з гайдамацтвом, що потребувало обережної та виваженої політики отамана.

Благодійна діяльність займала дуже важливе місце в житті П. Калнишевського. Ініціативність кошового отамана у справі будівництва храмів підтверджує його непокірну вдачу за умов обмежень та втручання імперської влади у церковне життя.

Доброчинна діяльність П. Калнишевського почала досліджуватися ще наприкінці ХІХ ст. Так, Ф. Ніколайчик³⁷⁸ одним із перших згадав про фінансову підтримку та покровительство у спорудженні багатьох храмів. Як писав автор, найбільші церковні споруди Калниш побудував на своїй батьківщині – у Посуллі: в містечках Лохвиця, Ромни та селі Пустовійтівка. За даними, наведеними автором, перша пожертва П. Калнишевського була для Троїцького храму с. Пустовійтівка.³⁷⁹

У 1908 р. опубліковано працю М. Макаренка «Памятникъ украинского искусства XVIII века»,³⁸⁰ в якій охарактеризував найбільш яскраві пам'ятки

³⁷⁶ Бедновъ В. Послѣдній кошевой Запорожья П. Ив. Кальнишевській. – С. 26.

³⁷⁷ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – С. 12.

³⁷⁸ О. Н. Родина Калнишевскаго / Н. О. – С. 255-273.

³⁷⁹ Там само. – С. 270.

³⁸⁰ Макаренко Н. Памятникъ украинского искусства XVIII века / Н. Макаренко // Зодчій. Журналь архитектурный и художественно-технический. Органъ Императорского Спб.

церковного зодчества козацької доби. Добročинність на користь церкви та активна благодійна діяльність по спорудженню храмів, стверджує автор, були у великій пошані серед козацького стану і мали поширення. Як зазначає М. Макаренко, «вони (козаки) вміли споруджувати стрункі храми, вміли їх прикрашати, а головне носили в собі велике і могутнє почуття, що дає можливість полегшувати тяготи життя, облагороджувати його – почуття краси – радості життя».³⁸¹ Ця характеристика стосується не лише запорожців, але й їхнього провідника, кошового отамана П. Калнишевського, який сприяв, покровительствував, фінансово допомагав та контролював спорудження храмів. Описуючи ці унікальні споруди, автор публікації підкреслює їхню архітектурну привабливість, чарівність та вишуканість стилю, без використання зайвих елементів, що відвертають увагу прихожанина. Також дослідник звертає увагу на ставлення російської влади до українських храмів, споруджених П. Калнишевським, яка недолуго проводила реконструкцію цих церков, нерідко спотворюючи їхній первозданий вигляд. Це також говорить про те, що Калнишу доводилося керувати Запорозькою Січчю в досить суперечливі часи, намагаючись відстояти все українське перед нахабним наступом імперської політики. Не лише характер, а головне – світоглядні засади, яких дотримувався отаман, спричинили реалізацію Росією підступних планів по ліквідації козацької вольниці та ув'язнення П. Калнишевського.

Благодійна діяльність П. Калнишевського, як складова його світоглядно-морального портрета, почала активно досліджуватися вже в період становлення сучасної української історіографії. Йдеться про роботи І. Анишкіна, В. Грибовського, Анатолія та Галини Коцурів, Д. Кулиняка, В. Золотарьова, Н. Приступко та ін.

Общества архитекторовъ. – 1908. – № 24. – С. 211-215; Макаренко Н. Памятникъ украинского искусства XVIII века / Н. Макаренко // Зодчій. Журналъ архитектурный и художественно-технический. Органъ Императорского Спб. Общества архитекторовъ. – 1908. – № 25. – С. 220-222.

³⁸¹ Там само.

Найбільш ґрунтовним дослідженням з цієї проблематики можна вважати працю історика В. Грибовського.³⁸² Зокрема, він висвітлює роль П. Калнишевського у церковному будівництві періоду українського барокового мистецтва та архітектури. У публікації розглядається питання здобуття кошовим отаманом автономії церкви на Запоріжжі, оскільки 26 червня 1774 р. Синод наказав київському митрополиту Гавриїлу висвятити начальника січових церков В. Сокальського в сан архімандрита. В. Грибовський зауважує, що масштабне храмове будівництво П. Калнишевський розпочав у найбільш несприятливий для доброчинності час, коли після створення І Малоросійської колегії багато родів, що опікувалися справами православних храмів, опинилися перед загрозою втрати своїх статків і застрягли в судовій тяганині. Автор розповідає про опіку П. Калнишевського Києво-Межигірським монастирем, сприяння побудові Троїцької церкви в с. Пустовійтівка, церков у містечках Лохвиця та Ромни.

Історик підкреслює, що до цієї, здавалося б, виключно духовної справи, впліталися інтереси світського характеру, націлені на зміцнення авторитету П. Калнишевського серед земляків і використання їхньої підтримки у боротьбі за кошівську булаву. Йдеться, в першу чергу, про Куцівський курінь, який був опорою для П. Калнишевського у часи нестабільності на Січі.

Серед перших спроб дослідити цей аспект діяльності останнього кошового отамана в сучасній українській історіографії була праця краєзнавця Д. Кулиняка.³⁸³ Більшу частину публікації «Принеси нам од Калниша вісті» автор присвятив саме ролі П. Калнишевського у спорудженні храмів у Пустовійтівці та Ромнах. Він детально пише про архітектурний стиль, використаний при спорудженні цих церков, про майстрів та іконописців,

³⁸² Грибовський В. Храми Петра Калнишевського / В. Грибовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kozak-ua.org/kbase/c2/id179>

³⁸³ Кулиняк Д. Принеси нам од Калниша вісті // Старожитності. – 1992. – № 10. – С. 8-9.

яких особисто підбирав кошовий отаман. Д. Кулиняк також підтверджує думку про прискіпливість, прагматичність та вимогливість

П. Калнишевського, який вимагав чіткої звітності за витрачені кошти на придбаний будівельний матеріал та оплату майстрам. Він говорить про унікальний стиль церковного зодчества, що сформувався в часи П. Калнишевського – з пишними іконостасами, симетричність композиції будівлі, різьблені скульптури – козацьке бароко. Проте, як зауважує автор, 1803 р. Синод Російської православної церкви заборонив будувати рублені церкви українського типу, прикрашати іконостаси скульптурами, коронованою Дівою Марією як ніби то неправославними, схизматичними.

І. Анцишкін³⁸⁴ розкрив раніше невідомий факт участі П. Калнишевського у відбудові Межигірського монастиря після пожежі 1775 р., під час якої було втрачено архів монастиря та переважну більшість споруд. Автор повідомляє, що «тоді кошовий Калнишевський побудував на свої кошти в 1772 р. велику кам'яну браму, а над нею церкву Петра і Павла та дзвіницю».³⁸⁵

Деякі відомості про благодійність П. Калнишевського знаходимо в публікації Н. Приступко,³⁸⁶ яка вказує на те, що очоливши Запорозьку Січ, П. Калнишевський показав себе не тільки мудрим політиком і хоробрим воїном, а й добрим господарем. Причому, пише вона, кошовий отаман найперше дбав про розвиток духовності: його коштом збудовані православні храми апостолів Петра і Павла у Межигірському монастирі під Києвом, Покрови Пресвятої Богородиці у Ромнах, церкви у Лохвиці та Петриківці.

³⁸⁴ Анцишкін І. Запорозька Січ і Межигірський монастир / І. Анцишкін // Матеріали науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва» 11-13 жовтня 2001 р., м. Нікополь. – Нікополь, 2001. – С. 114-117.

³⁸⁵ Анцишкін І. Запорозька Січ і Межигірський монастир / І. Анцишкін. – С. 115.

³⁸⁶ Приступко Н. Соловецький в'язень. Останній запорозький отаман Петро Калнишевський просидів у кам'яному мішку двадцять п'ять років / Н. Приступко // Хрещатик. – 2003. – № 47. – 4 листопада.

Також до перших досліджень в українській історіографії, присвячених цій проблематиці належать наукові праці та публіцистичні матеріали істориків Анатолія та Галини Коцурів. Результати дослідження біографічних матеріалів, що розкривають світоглядні орієнтири постаті П. Калнишевського, репрезентовані А. Коцуром у статті «Голгофа останнього гетьмана».³⁸⁷ У іншій публікації, підготовленій у співавторстві Анатолія та Галини Коцурів,³⁸⁸ подано перелік та опис окремих храмів, споруджених власним коштом П. Калнишевського чи за його сприяння. Окрім вищезазначених, були Троїцький собор (Самара), храми у Могилеві, Байбаківці, Личківці, Гупалівці. За підрахунками дослідників, усього П. Калнишевський опікувався будівництвом понад тридцяти храмів. Історики подають стислий опис цих унікальних архітектурних споруд, елементи, стиль зодчества, оформлення іконостасів, техніку розпису ікон. Також автори не могли оминати увагою і подальшу, переважно трагічну, долю цих унікальних споруд церковного зодчества, виконаних у стилі козацького бароко – руйнація й заміна на кам'яні споруди, зміна інтер'єру, що, на думку тодішніх церковних реформаторів, суперечив ортодоксальному православ'ю.

Внутрішній світ, моральні орієнтири, переконання, ціннісні пріоритети, принципи діяльності та вчинки П. Калнишевського знайшли своє критичне

³⁸⁷ Коцур А. Голгофа останнього гетьмана / А. Коцур // Україна молода. – 2003. – № 201. – 30 жовтня.

³⁸⁸ Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки звитяги, добродіянства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського) / А. Коцур, Г. Коцур // Свобода слова. – 2004. – 19 серпня; Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки звитяги, добродіянства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського) / А. Коцур, Г. Коцур // Свобода слова. – 2004. – 27 серпня; Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки звитяги, добродіянства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського) / А. Коцур, Г. Коцур // Свобода слова. – 2004. – 2 вересня; Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки звитяги, добродіянства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського) / А. Коцур, Г. Коцур // Свобода слова. – 2004. – 9 вересня; Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки звитяги, добродіянства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського) / А. Коцур, Г. Коцур // Свобода слова. – 2004. – 16 вересня.

відображення у наукових статтях Г. Коцур.³⁸⁹ Історик розглядає це важливе питання через аналіз найновіших досліджень і публікацій. У ряді видань³⁹⁰ авторка розкриває світогляд кошового отамана через з'ясування його життєвої позиції, ціннісних орієнтирів, духовності, досвіду в контексті буттєвої екзистенції тощо.

Отже, історіографічний аналіз стану дослідженості світоглядних орієнтирів, якими керувався останній кошовий отаман у своїй багатосторонній діяльності, свідчить про те, що ці питання викликали зацікавлення дослідників, починаючи з середини ХІХ ст. і цікавлять істориків і нині. Однак вони, за винятком поодиноких праць, розглядалися в загальному контексті вивчення історичного портрету П. Калнишевського і на сьогоднішній день не стали предметом окремих спеціальних досліджень.

3.2 Морально-етичні принципи П. Калнишевського: історіографічний аналіз

Мораль – одна із форм суспільної свідомості. У більшості випадків вона визначає вчинки та поведінку особистості. Дотримання моральних норм забезпечується громадським впливом, традиціями і, насамперед, особистим переконанням.

³⁸⁹ Коцур Г. Петриківка й Петро Калнишевський (до 315-ї річниці від дня народження останнього кошового отамана Запорозької Січі) / Г. Коцур // Часопис української історії. – 2006. – № 5. – С. 9-13; Коцур Г. Внесок Петра Калнишевського у розвиток української культури та духовності / Г. Коцур // Часопис української історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 24-27; Коцур Г. Г. Сучасна українська історіографія (1991 – 2011 рр.) про кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / Г. Г. Коцур // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Науковий збірник. – 2011. – № 4 (60). – С. 105-110.

³⁹⁰ Коцур Г. Історіософська та етнопсихологічна репрезентація національних рис українства у світоглядно-моральному синтезі (на прикладі козацтва та кошового отамана Петра Калнишевського) / Г. Коцур // Часопис української історії. – К.: Книги-XXI, 2012. – Вип. 23. – С. 84-88; Коцур Г. Світоглядно-моральний портрет кошового отамана П. Калнишевського: науковий дискурс / Г. Коцур // Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст: Матеріали Міжн. наук.-практ. конф., присв. 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету, 15-17 жовтня 2015 р. – Ізмаїл: РВВ ІДГУ; «СМИЛ», 2015. – Т. І: Історія. Економіка. Педагогіка. – С. 46-49.

Глибока релігійність та духовність разом із нестримним потягом до волі, свободи, бурхливим, запальним темпераментом, прагненням до життєвих задоволень – характерні для такого феномену як козацтво. Козаки поєднували у собі християнські чесноти та найрізноманітніші протиріччя і вади моральності. Спосіб життя козацтва, постійне перебування в екстремальних ситуаціях, бурхливі пригоди та події сповнювали людську душу суперечливими думками.

Запорожці були професійними воїнами й одним із головних завдань вважали оборону церкви та віри. Звідси – засвоєння чернечих звичаїв, традицій. Культ побратимства, товаришування у свідомості козака був нерозривно пов'язаний із християнською ідеєю самопожертви заради ближнього. За християнським ученням, «Бог є Любов».³⁹¹ Бог є те початкове буття і свідомість, завдяки якому існують усі форми матеріального й духовного буття та свідомості в їх різноманітті, пізнані і не пізнані людиною.

Як представник свого часу, П. Калнишевський виховувався на засадах християнської любові, все життя йшов шляхом Христа. Доля підготувала йому різні випробовування: як необмеженою владою, так і 25-річним каторжним перебуванням у «кам'яному мішку». За час свого ув'язнення останній кошовий мав можливість і переосмислити своє життя та діяльність, і перейнятися ненавистю до всіх і всього, міг і збожеволіти, як це ставалося з іншими в'язнями. П. Єфименко писав, що у щорічних звітах архімандритів про монастирських в'язнів, іноді навпроти багатьох прізвищ значилося: «находится въ несовершенномъ умѣ, въ разстроенныхъ мысляхъ, скорбень умом».³⁹² Але П. Калнишевський зі смиренністю християнина з честю виніс усі випробовування, які йому судилися і пішов з життя з непохитною вірою і любов'ю до Бога і людей.

Можна твердити, що в останньому кошовому отаманові переплелися

³⁹¹ Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2003. – 1 Ів. 4: 8.

³⁹² Єфименко П. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии 1708-1802 г. / П. Єфименко // Кіевская старина. – 1882. – 9 (сентябрь). – С. 412.

радість і смуток, добро і зло, любов та ненависть, життя і смерть, Бог і диявол.

Підтвердженням непересічності постаті П. Калнишевського, неординарних якостей управління, козацького ватажка, господарника, реформатора, мудрого дипломата, благодійника є морально-етичні засади, згідно з якими він жив та будував свою діяльність на різних посадах. Незалежно від того, чи він вирішував питання спорудження нового храму, продумував тактику відстоювання інтересів Січі перед російською владою в складі депутацій, дбав про розширення територій зимівників, заснування нових населених пунктів, ведучи в бій козацьку флотилію проти турків, чи закликаючи козаків не чинити опору військам генерала Текелія – для П. Калнишевського залишалися непорушними моральні та етичні принципи.

Не складайте скарбів собі на землі³⁹³ – йдеться у Святому Письмі. Дуже спокусливим було, маючи і можливість, і «зразок» для наслідування (зводилось чимало пишних палаців, резиденцій, маєтків) утриматись від задоволення власних амбіцій, віддавати кошти на будівництво та утримання християнських храмів, робити різного роду подарунки християнським святиням тощо. Не хлібом єдиним буде жити людина³⁹⁴.

А. Скальковський³⁹⁵ ще в 1840 р. дав оцінку останньому періоду існування Нової Січі, її брутальній ліквідації російськими військами та позиції кошового отамана П. Калнишевського щодо цих подій. Цей фрагмент дуже важливий, оскільки деякі дослідники намагалися нав'язати П. Калнишевському звинувачення у зраді інтересів козаків, бо, враховуючи нерівні сили, він наказав не чинити опору і здатися без бою. Як зауважує історик, Катерина II у своїх підступних планах щодо ліквідації Запорозької Січі вбачала шлях реалізації стратегічних намірів розширення володінь

³⁹³ Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – Мт. 6: 19.

³⁹⁴ Там само. – 5 М. 8: 3.

³⁹⁵ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорізького / А. О. Скальковський / Передмова та коментарі Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ: Січ, 1996. – 278 с.

російських губерній за рахунок територій Запоріжжя. Так, серед причин ліквідації Запорозької Січі А. Скальковський називає формування Азовської губернії, яка складалася з Азовської та Бахмутської провінцій, адже «вона (губернія) відділялася від своєї південної частини й Новоросійської губернії обширним простором запорозьких вольностей».³⁹⁶ Саме це, припускає дослідник, стало першим приводом для ліквідації козацьких володінь. Іншу причину підступних кроків зі сторони Російської імперії автор вбачав у тому, що «військо Запорозьке, надто зі своїм орденським невгамовним і неспокійним ладом, було майже не потрібне, а то й шкідливе».³⁹⁷ Катерина II, стверджував А. Скальковський, у такий спосіб вирішила розсікти «гордіїв вузол» суперечок, постійних позовів та козацьких депутацій.

Автор з'ясував чисельний склад російського війська, яке прибуло для взяття Запорозької Січі, щоб тим самим показати безвихідь для козаків, які змушені були здатися без кровопролиття через нерівність сил. Історик, посилаючись на донесення генерал-поручика Текелія, детально описав яким саме чином відбувалося захоплення Запорозької Січі – нерухомого і рухомого майна, амуніції, зброї, військової скарбниці. Козаки чекали рішення кошового отамана як діяти в такій складній ситуації. П. Калнишевський, писав А. Скальковський, прийняв єдине правильне рішення – не чинити опору, що було б безглуздом в обстановці повного оточення. Більше того, кошовий отаман був змушений приймати російських офіцерів як гостей, що суперечило його єству, оскільки добре усвідомлював усе безвихіддя ситуації, не лише для себе, але й для запорожців.

Історик П. Єфименко, дослідник постаті останнього кошового отамана, дав влучну його характеристику, наголосивши: «Калнишевський (...) був досить освіченим, сміливим і непохитного характеру. Він чудово знав своїх

³⁹⁶ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорізького / А. О. Скальковський. – С. 168.

³⁹⁷ Там само. – С. 169.

сучасників».³⁹⁸ Автор зауважив, що П. Калнишевський «міцно тримаючи в руках владу і не потураючи грубим інстинктам військової черні (...), викликав до себе ненависть непорядних людей у війську і двічі піддавався небезпеці загинути від їхніх рук».³⁹⁹ Отже, кошовий отаман чітко притримувався моральних принципів козацького укладу життя, ревно оберігаючи запорозькі демократичні цінності. Його принциповість та чітке виконання взятих на себе зобов'язань, а також домовленостей із Російською імперією не усіма козаками сприймалася однозначно, оскільки, як пише П. Єфименко, на кошового отамана було вчинено два замаху – у 1768 та 1770 рр. У першому випадку П. Калнишевському довелося переодягтись у чернечу рясу і втікати до Кодака під захист Куцівського куреня, у другому – змову вдалося викрити вчасно і уникнути негативних наслідків для кошового.

На цей важливий аспект звертав увагу і К. Одовець. Так, зокрема, він зауважував, що певна непоступливість Калниша, його характер і твердість духу сприймалися неоднозначно козаками. Наступного дня після Різдва 1768 р. П. Калнишевський «скликав військову раду, поздоровив товариство зі святом, сказав, що от-от готується війна Росії з Туреччиною і став радитися, що діяти Січі (...). Якась частина козаків, озброєних сокирами і шаблями не дали йому договорити, стали дорікати і сваритися».⁴⁰⁰ К. Одовець акцентує увагу на реакції старшини, яка підтримала свого кошового отамана, оскільки він користувався великим авторитетом у її середовищі. Не менш важливим є той факт, що у залагодженні цього конфлікту значну роль відіграв січовий

³⁹⁸ Єфименко П. Калнышевский последний кошевой Запорожской Сечи (1691-1803) / П. Єфименко // Коцур В., Коцур А. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського). – К. – Переяслав-Хмельницький : Книги-XXI, 2004. – С. 47.

³⁹⁹ Там само. – С. 49.

⁴⁰⁰ Одовець К. История Украины за часо́въ Петра Великого и Катерины II / К. Одовець. – Львовь: З друкарни Товариства имени Шевченка, 1886. – Ч. II. Петро Калнишевский // Коцур В., Коцур А. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського). – К. – Переяслав-Хмельницький : Книги-XXI, 2004. – С. 70-71.

священик, який також підтримав кошового отамана. К. Одовець також пише про набожність П. Калнишевського, його благодійність на користь церков, що споруджувалися на його кошти, щедрі подарунки, які він жертвував храмам. Коли автор описує соловецький період у житті П. Калнишевського, він знову ж підкреслює «міцний дух, високий дух славного, вільного козака, набожність, щедрість, жертвність».⁴⁰¹

Доповненням до розкриття морального образу останнього кошового є праця Ф. Ніколайчика, який звертає увагу на добродійність П. Калниша, що дуже цінувалося в козацькому середовищі та серед простого українського люду. У підтвердження своєї думки Ф. Ніколайчик зауважує, що запорожці полюбляли робити пожертви на користь церкви, «вони пишалися цим, оскільки приносили з собою в Запоріжжя засвоєне ними ще в народному середовищі почуття поваги до фундаторів та добродіїв храмів».⁴⁰²

В. Біднов також частково звертав увагу на морально-етичні засади, згідно з якими жив і діяв П. Калнишевський.⁴⁰³ Так, говорячи про тривале перебування Калниша на посаді кошового отамана, автор пояснює не тільки обставинами, що склалися у той період, але й моральними якостями цієї історичної постаті. На переконання В. Біднова, П. Калнишевський володів непересічними моральними якостями і незламним характером: «його сміливість і непохитність змушували всіх підпорядковуватися йому, а його благочестя, відоме усім, ще більше піднімало його авторитет у середовищі козаків».⁴⁰⁴ Також говорячи про П. Калнишевського як воєначальника, козацького провідника, В. Біднов стверджує, що запорожці під його

⁴⁰¹ Одовець К. История Украины за часовъ Петра Великого и Катерины II / К. Одовець. – С. 74-75.

⁴⁰² Ө. Н. Родина Калнышевского / Н. Ө. // Коцур В., Коцур А. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського). – К. – Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – С. 134.

⁴⁰³ Бедновъ В. Последний кошевой Запорожья П. Ив. Калнышевскій / В. Бедновъ // Коцур В., Коцур А. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського). – К. – Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – С. 136-150.

⁴⁰⁴ Бедновъ В. Последний кошевой Запорожья П. Ив. Калнышевскій / В. Бедновъ. – С. 143.

керівництвом у ході російсько-турецької війни блискуче виконували розвідувальну роботу, як на суші, так і на морі, наносячи своєю флотилією значних втрат турецьким військовим кораблям. Російська влада неодноразово відзначала медалями, грамотами, різними винагородами доблесть і подвиги запорожців. П. Калнишевський також не залишився поза увагою Катерини II – «за відмінно вчинений хоробрий спротив противнику та особливу до служби старанність» він отримав золоту медаль із портретом імператриці. Вона у 1772 р. доручила генерал-прокурору князю В'яземському написати кошовому улесливий ордер стосовно відправки запорозьких човнів у Чорне море до гирла Дунаю.⁴⁰⁵ Доповненням до моральної характеристики кошового отамана є поведінка П. Калнишевського, коли російські війська на чолі з генералом Текелієм у травні 1775 р. оточили Січ з усіх боків, а козаки отримали наказ кошового не чинити опору. Цей факт досить неоднозначно характеризується в історичній літературі й нерідко автори ним спекулюють, щоб звинуватити П. Калнишевського в зраді та боягузтві.⁴⁰⁶ В. Біднов схильний оцінювати цей вчинок кошового як прояв мужності та мудрості козацького провідника, який вирішив не ризикувати життями невеликої кількості козаків, оскільки у порівнянні з чисельністю російських військ, сили були нерівні.

Характеризуючи різні аспекти життя та діяльності П. Калнишевського, дослідник Л. Падалка⁴⁰⁷ подає моральний портрет останнього кошового – ті засади, які пронизують усі його кроки по реформуванню Запорозької Січі в напрямку її економічної та політичної автономізації, відстоюванні інтересів козацтва, захисті українських територій від зазіхань російської влади, благодійній діяльності, активній підтримці української церкви тощо. Автор

⁴⁰⁵ Там само. – С. 145-146.

⁴⁰⁶ Там само.

⁴⁰⁷ Падалка Л. О старинномъ Покровскомъ храме козацкой поры и его строителѣ, кошовомъ низового запорожскаго войска, Петрѣ Калнышѣ / Л. Падалка // Коцур В., Коцур А. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського). – К. – Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – С. 187-204.

зазначає, що вже сам факт обрання січовим товариством П. Калнишевського отаманом Коша свідчить про непересічні особисті якості цієї постаті: «не лише військові доблесті, що цінувалися на Запорозжжі понад усе, не лише адміністративні здібності, необхідні для управління свободолюбним низовим козацтвом, але й особлива тактовність вимагалася від представників вищої влади на Запоріжжі в той час, що вирізнявся різними тривогами загрозливого характеру».⁴⁰⁸

У радянській історіографії робилися окремі спроби дати оцінку морально-етичним засадам П. Калнишевського. Згідно методології радянської історичної науки, переважали характеристики кошового отамана як феодала, експлуататора народних мас, узурпатора влади, противника демократії на Січі.

Поступовий відхід від класового підходу у репрезентації історичного процесу наприкінці 1980-х рр. позначився на інтерпретації принципів діяльності П. Калнишевського. Утверджується абсолютно протилежна оцінка даного питання. Так, Г. Джеджула 1989 р. у статті «Останній кошовий Запорізької Січі»⁴⁰⁹ спростував різні твердження про своєрідне покаяння Калниша у власних діях, про те, що він зламався під тиском випробувань, що випали йому на долю. Дослідник пише, що «останній кошовий так і не покорився, до останнього подиху залишаючись славним запорізьким лицарем, людиною високого духу».⁴¹⁰

Морально-етичні аспекти життя та діяльності останнього кошового отамана не стали предметом спеціальних історичних досліджень у сучасній українській історіографії. Незважаючи на значне зростання наукового інтересу до цієї постаті протягом останніх п'ятнадцяти років, ці питання розглядалися досить поверхово, фрагментарно, лише в контексті вивчення

⁴⁰⁸ Падалка Л. О старинномъ Покровскомъ храме козацкой поры и его строителѣ, кошовомъ низового запорожскаго войска, Петръ Калнышѣ / Л. Падалка. – С. 198-199.

⁴⁰⁹ Джеджула Г. Останній кошовий Запорізької Січі / Г. Джеджула // Радянська освіта. – 1989. – 30 травня.

⁴¹⁰ Там само.

різних напрямків діяльності легендарного кошового. Серед провідних дослідників варто віддати належне О. Апанович, Д. Кулиняку, М. Ковальовій, А. Коцуру, В. Коцуру, Г. Коцур, В. Золотарьову, Ю. Мицику, І. Сварнику та ін.

Суттєвим доповненням до характеристики морально-етичних цінностей, яких дотримувався П. Калнишевський та того образу, яким його сприймали серед простого люду та козацтва, є публікація М. Ковальової.⁴¹¹ Незважаючи на те, що дослідження автора стосується більше історії українського мистецтва в козацьку добу, оскільки в ньому розглядається процес розвитку портретних зображень козацьких старшин та вплив на них іконопису, М. Ковальова не оминула увагою і постать П. Калнишевського. Так, говорячи про зібрання портретів і зображень часів Гетьманщини, автор виділяє в окрему групу зображення козаків, що долучалися до сакральних пам'яток – ікон та настінних розписів. М. Ковальова висуває гіпотезу щодо увічнення П. Калнишевського на іконі Покрови Богородиці, котра зберігалась у м. Нікополі, на якій зображені Матір Божа, Микола Чудотворець і Михаїл Архистратиг, а нижче були намальовані у повному озброєнні, в чоботях, в широких шароварах, оперезаних зеленими поясами, з відкритими ретельно поголеними головами, запорожці.

З приводу цього можна резюмувати про високі моральні цінності, які сповідував П. Калнишевський, його світобачення, що ввібрало в себе християнські засади, згідно з якими він будував своє життя і діяльність. Зображення на іконі говорить про те, що він був другим батьком для козаків, опікуючись їхньою долею. Введення його зображення до цієї іконографії не є чимось буденним, швидше воно свідчить про неабияке сприйняття цієї величної особистості серед народу, яку ризикнули навіть увічнити в святому образі ще задовго до його офіційної канонізації влітку 2008 р.

⁴¹¹Ковальова М. Портретні зображення козацької доби та їх зв'язок з іконописом (на прикладі образів Павла Полуботка ХУІІІ ст.) / М. Ковальова // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2007. – № 11. – С. 24-34.

В. Золотарьов⁴¹² висловив власне бачення моральних засад, яких чітко дотримувався П. Калнишевський. Так, автор спростовує поширену в науково-популярній літературі думку про зраду останнього кошового отамана, який наказав запорожцям не чинити збройного опору московським військам. На думку дослідника, П. Калнишевський через свою життєву мудрість та чіткі моральні переконання, знаючи, що ризикувати чужими життями в християнстві вважається великим гріхом, зупинив козаків та не дав їм полягти у нерівному бою. Автор також схвально відгукується про факт канонізації та приєднання П. Калнишевського до лику святих, його ім'я не випадково з'явилося в одному ряду з Іовом Борецьким, Ярославом Мудрим та Костянтином Острозьким. Головним критерієм моральності цих людей, а разом з ними й останнього кошового отамана стало служіння інтересам українського народу.

Однією з перших спроб цілісно відтворити постать П. Калнишевського та визначити його місце в українському минулому зроблено в 1996 р. А. Коцуром та В. Коцуром у книзі «Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СВУ»,⁴¹³ – життєписі їхнього земляка – кошового отамана, його моральних принципів та особистих якостей. Істориками активно досліджуються всі сторони життя останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. Протягом 2000–2006 рр. ними опубліковано низку наукових статей у фахових виданнях та науково-популярних нарисів у періодиці, присвячених державницькій, військовій, дипломатичній, доброчинній діяльності козацького отамана. У 2004 р. цими ж дослідниками видано ще одне унікальне видання – «Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього

⁴¹² Золотарьов В. Перший козацький святий / В. Золотарьов // Козацька варта. – 2011. – № 10. – С. 3.

⁴¹³ Коцур А. Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СВУ / А. Коцур, В. Коцур. – К.: Хрещатик, 1996. – 84 с.

кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського)»,⁴¹⁴ в якому вдалося зібрати значну колекцію документів, матеріалів, що друкувалися в тогочасній пресі, історичних альманахах, чималу кількість фотоматеріалів, що так чи інакше стосувалися трагічної долі цієї непересічної особистості. Книга дає змогу якнайповніше відтворити і світоглядно-моральний аспект, який був визначальним для П. Калнишевського, коли він так наполегливо захищав інтереси Запорозької Січі, протидіючи активній імперській політиці Росії.

В українському виданні книги В. Голобуцького «Запорозьке козацтво»⁴¹⁵ (К., 1994), збагаченому новими джерелами та матеріалами, які з'явилися за останні десятиріччя, автор ґрунтовно висвітлив історію Нової Січі, розкрив причини її ліквідації царським урядом. Постать П. Калнишевського у книзі – класичний приклад українського патріота, борця за кращу долю. А сам запорозький козак для українського народу став еталоном найкращих людських якостей, виразником національного духу. Так, В. Голобуцький спростовує твердження про те, що Калниш був фаворитом Катерини II. У підтвердження наводить факт, коли на П. Калнишевського у 1767 р. написали донос про те, що після безрезультатних перемовин із президентом Малоросійської колегії Румянцевим кошовий почав розробляти план походу проти Росії на випадок вступу російських військових формувань.

Певно мірою доповненням до морально-етичної характеристики постаті останнього кошового отамана є праці відомого українського історика О. Апанович,⁴¹⁶ в яких прослідковується образ справжнього патріота, символу козацької свободи, демократизму, незламності духу.

⁴¹⁴ Коцур В. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського) / В. Коцур, А. Коцур. – К. – Переяслав-Хмельницький : Книги-XXI, 2004. – 359 с.

⁴¹⁵ Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – С. 533.

⁴¹⁶ Апанович О. Найтрагічніший 1775 рік / О. Апанович // Військо України. – 1993. – № 5. – С. 55-65; Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. К.: Дніпро, 1991. – 335 с.

Стислі відомості про морально-етичний портрет П. Калнишевського знаходимо в праці І. Сварника.⁴¹⁷ На основі матеріалів ЦДІАК України, Державного архіву Дніпропетровської області, Архіву Коша Нової Запорозької Січі, історіографічного аналізу доробку О. Апанович, В. Голобуцького, Л. Гісцової, Д. Кулиняка автором написана стаття, як хроніка-літопис кар'єрного шляху П. Калнишевського, починаючи з 1752 р. Фактологічна основа дослідження уможливила спростування І. Сварником радянських стереотипних тверджень щодо характеристики постаті П. Калнишевського.

На думку вітчизняного історіографа Я. Калакури, «найголовнішим завданням українських істориків в умовах відновлення державної незалежності України стало створення фундаментальної, по-справжньому наукової історії українського народу»⁴¹⁸. У контексті реалізації завдання щодо переосмислення всієї попередньої історіографії стосовно постаті П. Калнишевського, важливим здобутком новаторських підходів до інтерпретації його діяльності стала спільна монографія А. Бровко та Г. Коцур⁴¹⁹. Окремий її розділ, присвячений історіографії багатогранної діяльності П. Калнишевського, містить оцінку історіографічного дискурсу світоглядно-моральних складових цієї особистості.

Історіографічний аналіз стану дослідження світоглядних орієнтирів, якими керувався останній кошовий отаман у своїй багатосторонній діяльності, подається у монографії Г. Коцур.⁴²⁰ На основі комплексної характеристики наукових праць у книзі з'ясовані найважливіші риси

⁴¹⁷Сварник І. Останній кошовий отаман Війська Запорозького Низового/ І. Сварник // Універсум. – 2004. – № 1-2. – С. 37-41.

⁴¹⁸ Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2012. – С. 434.

⁴¹⁹ Бровко А. Г. Історіографія історії Нової Січі (1734-1775 рр.): Монографія / А. Г. Бровко, Г. Г. Коцур. – К.: Книги-XXI, 2011. – 280 с.

⁴²⁰ Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: історіографічний дискурс: Монографія / Г. Коцур. – К.; Чернівці: Книги-XXI, 2017. – С. 133-169.

світоглядно-морального портрета П. Калнишевського. У статтях Г. Коцур⁴²¹ розкривається проблема морально-етичних принципів кошового отамана П. Калнишевського як системи поглядів козацької еліти XVIII ст. на тогочасну дійсність і місце запорозької старшини в ній.

Морально-етичний портрет П. Калнишевського неможливо відтворити без розгляду політичної культури, системи цінностей, якими жило українське козацтво. З огляду на це, наукову цінність становить третій том фундаментального узагальнюючого видання «Історія української культури».⁴²² Як стверджують автори, ще до Національно-визвольної війни середини XVII ст. серед козаків вкоренилися цінності, що, зокрема, пов'язувалися з поняттям лицарства і козацького товариства. В уявленні запорожців їхня лицарська належність зумовлювалася соціальним статусом особисто вільної людини, яка професійно займається військовою справою, спираючись при цьому на відповідні права й привілеї, а також дотримуючись неписаного кодексу лицарської честі. У цьому зв'язку, стверджується у виданні, моральними чеснотами вважалися особиста гідність козака-воїна, вірність, воєнна звитяга, дотримання лицарського слова, захист вітчизни від ворогів, оборона православної церкви.⁴²³ Така характеристика дозволяє найбільш повно і точно зрозуміти дії, вчинки, погляди П. Калнишевського, чим вони були продиктовані і що саме спонукало кошового отамана виробляти ту чи іншу стратегію, чому віддавати переваги і що для нього складало безперечну цінність. Книга дозволяє відійти від традиційних портретів П. Калнишевського – мученика чи зрадника – аналіз морально-

⁴²¹ Коцур Г. Історіософська та етнопсихологічна репрезентація національних рис українства у світоглядно-моральному синтезі (на прикладі козацтва та кошового отамана Петра Калнишевського) / Г. Коцур // Часопис української історії. – К.: Книги-XXI, 2012. – Вип. 23. – С. 84-88; Коцур Г. Історіографічна оцінка морально-етичних принципів кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / Г. Коцур // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 28. – С. 235-241.

⁴²² Історія української культури: У п'яти томах. Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть / Б.Є. Патон (голов.ред.), В.А. Смолій (ред.) – К.: Наук. думка, 2003. – 1246 с.

⁴²³ Там само. – С. 401.

етичних принципів, що були для нього непорушними все життя дає підстави говорити про нього як одного з найкращих представників українського лицарства.

Окреслюючи основні напрями наукового дослідження ціннісних орієнтацій українського суспільства в умовах російського протекторату, В. Матях наголошує, що «саме цінність, яка концентрує в собі весь спектр бажань і устремлінь соціуму, його установок, цілей і проектів, нормативів поведінки, ідейних переконань тощо, виступає мірилом розвитку суспільної свідомості, гарантом еволюційного поступу людської цивілізації, показником адаптованості суспільства до існуючих соціально-політичних реалій»⁴²⁴. Авторка закликає не забувати про співвідношення у системі ціннісних орієнтацій українського народу в другій половині XVII-XVIII ст. цінностей, на які орієнтувалося суспільство в цілому, та тих, хто спрямовував установки та устремління його окремих соціальних індивідів.⁴²⁵ Кошовий отаман П. Калнишевський зі своїми світоглядними орієнтирами та морально-етичними принципами, як представник «елітарного прошарку суспільства», був носієм тогочасної соціальної психології, соціокультурної спадщини. Він став репрезентантом суспільно-політичних цінностей, поєднавши «національні і загальнолюдські принципи та уявлення».⁴²⁶

Отже, як свідчить історіографічний аналіз, світогляд та моральні принципи кошового отамана П. Калнишевського фрагментарно відображені у ряді наукових, науково-популярних працях та публіцистиці. Про перспективність даного аспекту, як предмету досліджень, свідчить і формат його наукової розробки – від статей до розділів в окремих працях та дисертаційних роботах. Наявний історіографічний доробок все ж дозволяє

⁴²⁴ Матях В. Ціннісні орієнтації українського суспільства в умовах російського протекторату (основні напрями наукового дослідження) / В. Матях // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 419.

⁴²⁵ Там само. – С. 420.

⁴²⁶ Там само. – С. 422.

вийти на рівень комплексного висвітлення цієї тематики, відкидаючи різні спроби знову повернутися до надмірної міфологізації цієї постаті – подати його як мученика, який морально зламався під тиском історичних обставин, зрадив інтересам свого народу, або ж надто героїзувати, надмірно ідеалізуючи його образ. Проблематика потребує фундаментальних досліджень, побудованих на джерельній базі, які б розглядали світоглядні та морально-етичні принципи життя П. Калнишевського в історичному контексті, враховуючи складність і суперечливість епохи.

Висновки до розділу. Незважаючи на значний масив праць, присвячених кошовому отаману Запорозької Січі, низка питань біографічного характеру щодо П. Калнишевського залишаються малодослідженими. Причина того – у забороні царською, а згодом радянською владою вивчати цю героїчну історичну постать, знищення цілого ряду документів і матеріалів, які б могли пролити світло на питання, що так і залишилися на сьогодні «білими плямами» в історії. Із проголошенням незалежності України доступ до архівів хоча і дозволив науковцям глибше та ширше розкрити окреслену нами проблему, проте так і не подолано цілого ряду протиріч щодо біографії П. Калнишевського. На сьогоднішній день найменш вивченим є світоглядно-моральний портрет запорозького керманіча та його відображення в історіографії.

Питання світогляду та моральних засад кошового отамана через з'ясування його життєвої позиції, ціннісних орієнтирів, духовності, внутрішнього світу, переконань, пріоритетів, вчинків викликали інтерес у дослідників, починаючи з середини ХІХ ст. і цікавлять істориків сьогодні. Але вони, за винятком окремих праць, розглядалися в контексті вивчення біографічного поля П. Калнишевського і не стали предметом спеціальних досліджень.

Наявний історіографічний доробок все ж дає можливість комплексно розглянути цю тематику, уникнувши, з одного боку, перекозень,

применшення значимості постаті, фальшувань його біографії, недооцінки дипломатичної, господарської, військової, благодійної діяльності, інколи міфологізації, з іншого – через призму світоглядно-моральних орієнтирів представника козацької еліти показати велич цієї особи в історії України. На сьогодні зазначена проблема потребує фундаментального дослідження, яке б базувалось на джерельній базі, враховувало здобутки української історичної науки в минулому та найновіші концепції національної історіографії. Це сприятиме розгляду світоглядних і морально-етичних принципів життя П. Калнишевського в історичному контексті, враховуючи складність і суперечливість епохи, в якій він жив.

Проаналізувавши стан наукової розробки проблеми у різні історіографічні періоди, нами, на основі здобутків вчених, запропоновані такі критерії визначення світоглядно-морального портрета кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського: 1) походження, родовід, життєве середовище, фактори, які впливали на формування поглядів і переконань; 2) життєві принципи, ідеали; 3) шляхи та засоби досягнення мети; 4) відповідність мети та інтересів соціальному середовищу; 5) особистісні якості; 6) ставлення оточуючих до кошового отамана; 7) спільне та відмінне в оточенні, тогочасній козацькій еліті; 7) стереотипи сприйняття; 8) суперечності в діяльності запорозького керманіча; 9) роль цієї особи в історії та значимість діяльності. Важливими чинниками світоглядно-моральних складових постаті П. Калнишевського є: 1) ціннісний зміст і сенс життя; 2) гідність, зокрема, лицарська; 3) дружба, військове побратимство; 4) дисципліна; 5) особиста (внутрішня) свобода; 6) сміливість, мужність, героїзм; 7) благородність, щедрість, безкорисливість, благодущність, благодійність; 8) духовні, релігійні цінності тощо.

РОЗДІЛ 4.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ КОШОВОГО ОТАМАНА

4.1 Колонізація та економічний розвиток Запоріжжя в часи П. Калнишевського: історіографія XIX – 80-х рр. XX ст.

Запорозька Січ була не лише могутнім форпостом національно-визвольної боротьби українського народу, зразком демократичного устрою, а й характеризувалася прогресивною соціально-економічною діяльністю, особливо, в часи Нової Січі.

В історичній літературі значна увага приділяється соціально-економічній діяльності останнього кошового отамана П. Калнишевського, центральне місце в якій займає заселення вільних земель, яке трактується історіографією як «політика колонізації». Дослідники А. Скальковський, П. Єфименко, Ф. Ніколайчик, Д. Багалій та ін. наголошували, що ключовим завданням колонізаторської політики ставилося набуття економічної незалежності Запоріжжя від Російської імперії.

На думку сучасних істориків, саме А. Скальковський розкрив «військово-політичну історію Запорозької Січі і пов'язані з нею питання боротьби запорожців за свої землі проти натиску царизму, внутрішні незгоди в їх середовищі, викликані різними факторами об'єктивного і суб'єктивного порядку», з'ясував «взаємодію між природним середовищем і характером господарства, яке склалося у Подніпров'ї, між ступенем колонізації і історичною місією козацтва, характером існуючого на Запоріжжі устрою»⁴²⁷. Підкреслюючи важливість землеробства для запорожців, А. Скальковський пише: «сама громада, походючи від руської крові, була колонією народу

⁴²⁷ Швидько Г. К. А. О. Скальковський та його «Історія Нової Січі...» / Г. К. Швидько // Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 16.

землеробського»⁴²⁸. Характеризуючи освоєння запорозьких степів і економічний розвиток Самарської, Кодацької, Орільської та Протовчанської паланок, А. Скальковський приходить до висновку, що «там було й хліборобство, й інші галузі справжнього господарства»⁴²⁹.

Говорячи про заслуги кошового отамана П. Калнишевського в економічному розвитку запорозького краю, П. Єфименко зазначав: «знаючи, що недостаток в хліборобстві був основною причиною тієї залежності, в якій перебувало військо від царського жалування, він (П. Калнишевський. – Г.К.) всі зусилля спрямував на збільшення кількості сіл, хуторів та зимівників, вимагаючи, щоб нові поселенці неодмінно орали землю і сіяли жито»⁴³⁰. Освоєння нових територій відбувалося завдяки всілякому заохоченню переселенців з Польщі, Нової Сербії, Буджака, для яких відводились землі Кодацької паланки.

Термін «колонізація» стосовно економічної діяльності П. Калнишевського вперше використав у кінці XIX ст. Ф. Ніколайчик. Вивчаючи питання освоєння нових територій, дослідник відносив до заслуг останнього кошового отамана започаткування сотень населених пунктів. Ф. Ніколайчик переконаний, що «найчудовіший запорозький ватажок», «обдарований адміністратор», П. Калнишевський «активно займався колонізацією Запоріжжя»⁴³¹. При ньому на запорозькі землі «народ ішов з України руської і польської, з Молдавії, з Новосербських поселень і навіть з татарського Буджака»⁴³².

Вказуючи на здобутки П. Калнишевського, Г. Надхін наголошує, що в часи Нової Січі «бурхливо заселили пустирі Новоросійські зимівниками,

⁴²⁸ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – С. 143.

⁴²⁹ Там само.

⁴³⁰ Єфименко П. С. Калнишевській, послѣдній кошевой Запорожской Сѣчи, 1691-1803 / П. С. Єфименко // Русская Старина. – 1875. Ноябрь. – Кн. XIV. – С. 408.

⁴³¹ О. Н. Родина Калнишевскаго / Н. О. // Киевская старина. – 1892. Май. – Т. XXVII. – С. 250.

⁴³² Там само. – С. 250.

хуторами, селами, містечками, які перетворились потім у міста. Запорожці першими кинули багатоплідне зерно в благодатну тутешню землю, яка годувала хлібом всю Європу»⁴³³.

Д. Багалій поділяв думку американського дослідника Ф. Тернера, відводячи колонізації головну роль в історичному процесі. Як стверджують сучасні науковці, Д. Багалій вперше здійснив концептуалізацію історії Півдня України й розробив загальну схему її історичного розвитку⁴³⁴. Досліджуючи колонізацію Запоріжжя, науковець довів, що «вивчення питання колонізації має першочергове значення для істориків»⁴³⁵. Регіональна особливість історії, за переконанням Д. Багалія, полягала у темпах колонізаційного процесу запорозьких земель, вражаючих підсумках самої колонізації, участі в ній різних народів, хоча «головні контингенти його давала Україна»⁴³⁶.

Дослідивши великий масив історичних джерел, Д. Багалій з'ясував, що «першими колоністами Новоросійських степів стали запорозькі козаки»⁴³⁷. Саме вони стали безпосередніми учасниками колонізації Півдня, посівши ключове місце у цьому процесі: «поряд з військовою метою... – Запоріжжя переслідувало й інше завдання – колонізацію раніше пустинного краю; якщо раніше домінувала перша мета, то потім все більшого значення набувала друга... Остання Нова Січ досягла в цьому плані найбільших успіхів»⁴³⁸. Запорозькі козаки створили фундамент для швидкого заселення краю в

⁴³³ Надхінъ Г. Память о Запорожѣ и о послѣднихъ дняхъ Запорожской Сѣчи / Г. Надхінъ. – М.: Въ Университет. типогр. Катковъ, 1877. – С. 67.

⁴³⁴ Кравченко В. В. «Заселення Полудневої України» Д. І. Багалія та Н. Д. Полонської-Василенко / В. В. Кравченко, Н. І. Швайба // Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. / Д. І. Багалій. – Т. 5. – Ч. II. Заселення Полудневої України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її господарства і культурного розвитку. З додатками Н. Д. Полонської-Василенко. – Х.: Вид-во НУА, 2008. – С. 5.

⁴³⁵ Очерки изъ истории колонизации степной окраины Московскаго государства. Изслѣдованіе Д. И. Багалѣя. – М.: Въ Университет. типогр. М. Катковъ, 1887. – С. 1.

⁴³⁶ Там само. – С. 54.

⁴³⁷ Колонизація Новоросійскаго края и первые шаги его по пути культуры. Историческій этюдъ Д. И. Багалѣя. – К.: Типогр. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1889. – С. 20.

⁴³⁸ Там само. – С. 23-24.

другій половині XVIII ст., захищаючи його від зовнішньої агресії, приймаючи та роздаючи землі переселенцям із Гетьманщини, започатковуючи нові населені пункти⁴³⁹.

Д. Багалій довів, що за етнічним складом більшість на запорозьких землях була українською⁴⁴⁰. Але запорожці не лише створили основу для мирної колонізації Запоріжжя, а й продовжували її після ліквідації Січі в 1775 р., склавши провідну частку процесу вільної народної колонізації⁴⁴¹. На думку Д. Багалія, головним типом господарства на Запорожжі часів П. Калнишевського залишався український⁴⁴². Серед багатьох новаторських елементів праці Д. Багалія слід виділити й те, що він розглядав Донбас як історичну складову Півдня України⁴⁴³.

У своїй фундаментальній праці Д. Багалій розкриває питання зовнішньої та внутрішньої торгівлі в період Нової Січі, розвитку промислів, ролі зимівників для економіки краю. Скотарство другої половини XVIII ст. дослідник вважає «основою індивідуального багатства, джерелом для накопичення грошей»⁴⁴⁴. Як приклад, Д. Багалій описує продаж П. Калнишевським овець на величезну на той час суму, що складала 28 тис. крб. Автор також подає статистику за 1769 р., коли татари у ході свого нападу «захопили у кошового отамана 600 коней, у Колпака 1200 овець, 127 коней і 300 голів рогатої худоби; у військового писаря Глоби 4000 овець і 130 волів; у козака Дудника 250 коней і 70 волів; у козака Рудя 5010 овець і 6 волів; у козака Горюхи 2000 овець і 6 коней; у козака Абрама 200 коней і 50 волів, і це не зруйнувало остаточно їх господарство»⁴⁴⁵.

⁴³⁹ Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 5. – Ч. II. Заселення Полудневої України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її господарства і культурного розвитку. З додатками Н. Д. Полонської-Василенко. – Х.: Вид-во НУА, 2008. – С. 92, 95.

⁴⁴⁰ Там само. – С. 467.

⁴⁴¹ Там само. – С. 91.

⁴⁴² Там само. – С. 515.

⁴⁴³ Там само. – С. 68-72.

⁴⁴⁴ Там само. – С. 60.

⁴⁴⁵ Колонізація Новоросійського краю и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюдъ Д. И. Багалѣя. – С. 60.

Висвітлюючи форми господарювання запорозької старшини, Д. Багалій наводить дані про кількість козаків, найманих робітників, селян-хліборобів у зимівниках. Так, у 12 зимівниках Самарської паланки було 1546 козаків, наймитів – 1801; у зимівниках (не подається їх кількість. – Г.К.) Личківської паланки – відповідно 54 і 412 осіб. Як підсумок, у Самарській паланці на 1,5 хазяїв припадало 1,8 наймитів, а в Личківській – наймитів було в 7,6 разів більше, ніж господарів, що засвідчує все активніше використання в господарствах найманої праці⁴⁴⁶.

Д. Багалій на прикладі діяльності П. Калнишевського подає важливу інформацію про масштаби купівлі нерухомого майна, позику грошей тощо, підкреслюючи його «здібності в особистому зайнятті справами»⁴⁴⁷. Д. Багалій часто повторює раніше опубліковані Д. Яворницьким і А. Скальковським дані про статки П. Калнишевського у контексті його господарської діяльності⁴⁴⁸.

Історик пише про щорічне зростання кількості запорозьких зимівників, зазначаючи, що на 1766 р. їх чисельність зросла до 4000. Автор з'ясовує масштаби хліборобських господарств, торгівлі зерном, фінансових прибутків.

Знищення Січі Д. Багалій розглядає як сплановану дію Російської імперії по ліквідації економічної незалежності Запоріжжя, колоніальне загарбання освоєних запорожцями земель, «знищення українського конкурента»⁴⁴⁹.

Аналогічних поглядів дотримується й Д. Яворницький. Історик впевнений, що досягнення запорожців у хліборобстві, економічна незалежність (це засвідчує й маніфест Катерини II), «становили небезпеку»

⁴⁴⁶ Колонизація Новоросійського края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюдъ Д. И. Багалѣя. – С. 60.

⁴⁴⁷ Там само. – С. 65.

⁴⁴⁸ Там само. – С. 85.

⁴⁴⁹ Там само. – С. 65.

для Російської імперії, що й послужило однією з причин ліквідації Запорозької Січі⁴⁵⁰.

1886 р. у Львові товариство «Просвіта» видало «Історію України», на сторінках якої зазначалося, що запорозькі землі «спочатку лежали пустирем; у безкінечних запорозьких степах водилися табуни диких коней. З часом запорожці стали закликати на свої вільні степи селитися охочих людей. Приходили люди з України, з Волощини, з Польщі; товариство радо їх приймало, наділяло землями, але вимагало щоб вони оселившись орали землю і сіяли жито. Ось так на запорозьких землях поблизу Січі стали заводитися хутори і села»⁴⁵¹.

Цінним для науковців є архівний документ, який належав В.С. Попову, колишньому секретарю Г.О. Потьомкіна, та потрапив до приватної колекції професора університету св. Володимира О.І. Ставровського. У 1882 р. він вперше з'явився на шпальтах журналу «Кіевская старина». Тут знаходимо інформацію про освоєння козаками запорозьких земель, економічні успіхи у період кошівства П. Калнишевського. На відміну від вільної народної колонізації у період Нової Січі, здійснювалася «насильницька нова штучна колонізація краю Російською імперією», «руйнація зимівників і відмінно влаштованих господарств»⁴⁵², захоплення та розкрадання запорозьких земель («гігантського по розмірах запорозького пирога»), які «займали весь простір нинішніх двох губерній херсонської та катеринославської і становили понад десять мільйонів десятин землі»⁴⁵³. Документ підтверджує, що «ситий, балуваний, розпещений Потьомкін, який розпоряджався по своїх примхах долею величезного краю, додумався до неіснуючого грецького проекту, прагнучи переступити всі країни та моря, добратися до Царгорода, відновити

⁴⁵⁰Еварницкій Д. И. Послѣдній кошевой атаманъ Петръ Ивановичъ Калнишевскій / Д. И. Эварницкій. – Новочеркасскъ: Типографія А. А. Карасева, 1887. – С. 4.

⁴⁵¹ Одовецъ К. Петро Кальнишевскій, останній кошевой атаманъ «Сѣчи Запорожской» / К. Одовецъ // Исторія Украины за часовъ Петра Великого и Катерины II. – Львовъ: Выдане товариства «Просвѣта», 1886. – С. 2-3.

⁴⁵² Матеріали для історії б. Запорожья // Кіевская старина. – 1882. Март. – № 8. – С. 326.

⁴⁵³ Там само. – С. 323.

давню Візантію і заради своїх фантастичних проєктів він поспішав покінчити із запорожцями, знищуючи історичне їхнє право і значення, одна лише згадка їх про це право перетворюється в тяжкий державний злочин...»⁴⁵⁴.

У «Записках Императорского Одесского общества истории и древностей»⁴⁵⁵ за 1886 р. у ґрунтовній статті відображена кількість реєстрових козаків у Коші на 20 січня 1762 р., а саме, 3245 осіб, запорозької старшини – 5 (тут зустрічаємо прізвище військового судді П. Калнишевського), курінних отаманів – 38, священників січової церкви – 10 осіб тощо⁴⁵⁶. Окремо подається донесення кошового отамана генерал-губернатору Глебову від 7 січня 1763 р. про захоплення козацьких коней російськими військовими з фортеці св. Єлизавети⁴⁵⁷, яке проливає світло, з одного боку, на свавілля росіян, з іншого, подає інформацію про статки козацької старшини, в т.ч. і П. Калнишевського.

Близьку до попередників оцінку колонізаторської політики у наукових розвідках першої половини ХХ ст. подають В. Біднов, Л. Падалка, А. Кащенко, М. Аркас, І. Крип'якевич та ін. Так, В. Біднов, розкриваючи особливості освоєння запорозьких земель, наголошує, що місце розселення «нових людей» не обмежувалося лише Кодацькою паланкою, про що писав у свій час П. Єфименко, вони селились і в Орільській паланці⁴⁵⁸.

Л. Падалка дав дуже високу оцінку політиці колонізації, яка перетворила Запоріжжя в «нове суспільство, що суттєво відрізнялося від воєнної запорозької общини»⁴⁵⁹.

⁴⁵⁴ Матеріали для історії б. Запорожжя. – С. 325.

⁴⁵⁵ Дѣла, касающіяся запорожцевъ, съ 1715-1774 г. // Записки Императорскаго Одесскаго общества истории и древностей. – Одесса: Тип. А. Шульца, 1886. – Т. 14. – С. 283-704.

⁴⁵⁶ Там само. – С. 655.

⁴⁵⁷ Там само. – С. 647.

⁴⁵⁸ Бедновъ В. Послѣдній кошевой Запорожжя. П. Ив. Кальнишевській / В. Бедновъ. – Б.м., 1903. – С. 26.

⁴⁵⁹ Падалка Л. О старинномъ Покровскомъ храмѣ козацкой поры и его строителѣ, кошевомъ низового запорожскаго войска, Петрѣ Калнышѣ / Л. Падалка. – Полтава: Электрич. типогр. Г. И. Маркевича, 1908. – С. 14.

1905 р. Я. Новицький у книзі з історії міста Олександрівська (нині – Запоріжжя), описуючи створення російським урядом укріпленої Дніпровської лінії (1770-1806 рр.), зокрема, спорудження Олександрівської фортеці на запорозьких землях, подає листування (понад 3 десятки листів) між Кошем і отаманом П. Калнишевським (саме тоді кошовий отаман разом зі своїм військом виступили в придніпровські степи проти турецького війська), в яких обговорювався план спільної протидії московському засиллю. Так, влітку 1770 р. на Запорожжі з'явилися російські війська та «пригнані з Воронежської губернії 3000 робітників, які на р. Самарі будували редути, копали землянки, заготовляли сіно...»⁴⁶⁰ тощо. Ведеться мова також про хижацьке винищення ними багатьох запорозьких зимівників.

Радянська історіографія всіляко фальшувала та перекручувала історію запорозького козацтва та все те, що стосувалось постаті П. Калнишевського. Зокрема, це ми бачимо на прикладі опублікованих у другій половині ХХ ст. наукових робіт О. Апанович, К. Гуслистого, В. Голобуцького. У О. Апанович і К. Гуслистого зустрічаємо, що в 1775 р. на Запоріжжі нараховувалось близько 4 тис. зимівників. Автори не відносять це до заслуг останнього кошового отамана, хоча з цілого ряду документів і досліджень попередніх десятиліть відомо, що в цей час П. Калнишевський був на чолі Запорозької (Нової) Січі та саме він проводив активну колонізаційну політику в краї. Таке ігнорування можна пояснити, перш за все, негативним ставленням до П. Калнишевського офіційної радянської історіографії. Переважно акцентується увага істориків на питанні особистого господарства П. Калнишевського. І тут знову помічаємо негативне відображення його постаті, насамперед, як представника заможної козацької верхівки, яка гнобила рядове козацтво та селянство і особливо безжалісно використовував

⁴⁶⁰ Новицький Я. П. История города Александровска (Екатеринославской губ.) въ связи съ исторіей возникновенія крѣпостей Днѣпровской линіи 1770-1806 гг. / Я. П. Новицький. – Екатеринославъ: Типогр. Губернскаго Земства, 1905. – С. 5.

їхню працю в зимівниках і млинах⁴⁶¹.

На відміну від А. Скальковського та Д. Яворницького, які переважно відображали політичну історію Запорозької Січі, М. Слабченко акцентував увагу на соціально-економічній, адміністративно-територіальній, правовій тематиці. Український історик і правник скурпульозно опрацював архівні документи Коша, які на той час знаходилися в Одесі, критично, з позицій позитивістської, насамперед, соціологічної методології проаналізував праці Д. Яворницького, А. Скальковського, Л. Падалки, Ф. Міллера, П. Куліша, М. Грушевського та ін.

Так, у п'ятому томі дослідження науковця⁴⁶² охарактеризовано історіографію, відображено питання походження запорозького козацтва, колонізації Пониззя, з'ясовуються межі кордонів, дається теоретико-правове обґрунтування державного механізму в запорожців. Для М. Слабченка Січ – самостійна та самодостатня держава⁴⁶³. Розглядаючи економічний аспект історії Запоріжжя, автор наголошує, що господарство – це державний механізм, в основу якого покладено апарат управління, примусу й підприємств, установ, закладів, що в цілому охоплюють поняття держави у його тлумаченні. За переконанням вченого, соціальні зрушення серед старшини робили її землевласниками, по духу – «дворянами-поміщиками, а їхню владу на Січі – поміщицькою»⁴⁶⁴. Щодо дефініції «вольності», то історик розглядає її як волю козаків розпоряджатися та володіти землею.

Висвітлюючи у другому розділі історію запорозького куреня, М. Слабченко впевнений, що саме «курінь, як самостійна економічна одиниця», мав вирішальну роль в організації господарства козацькою

⁴⁶¹ Гуслистий К. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу / К. Гуслистий, О. Апанович. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – С. 14.

⁴⁶² Слабченко М. Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької / Організація народного господарства / М. Є. Слабченко. – Т. 5. – Вип. 1 // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права ВУАН. – К., 1927. – Вип. III. – С. 203-340 (Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. – № 12).

⁴⁶³ Там само. – С. 210.

⁴⁶⁴ Там само. – С. 212-213.

старшиною.⁴⁶⁵ Важливим є розкриття українським істориком і правником питань виникнення куренів та походження їх назв, особливостей структури, самоуправління, організації економічної діяльності, морально-етичних засад, психологічної та ментальної спорідненості запорожців тощо. Помітне місце приділяє автор такому «поширеному явищу споріднення запорожців, як побратимство»⁴⁶⁶. Важко не погодитися з твердженнями фахівця у галузі вітчизняної історіографії XIX – першої третини XX ст. В. Заруби, який прийшов до висновків, що «й до сьогодні немає аналогів в історичній літературі за глибиною і широтою аналізу куреня в динаміці його розвитку»⁴⁶⁷.

Третій розділ книги містить детальну характеристику кошового отамана та особливостей його діяльності. На конкретних прикладах автор розкриває специфіку обрання на цю посаду «одного із дужчих отаманів», «переважно з давніших куренів», «Калнишевського – з Куцівського», «військового осавула до кошівства»⁴⁶⁸. Кошовим отаманом могла обиратись одна й та ж особа «скільки разів», «вік при цьому не мав значення»⁴⁶⁹. Будучи прибічником тодішньої марксистської методології, М. Слабченко підсумовує, що на Запорозжі панував «мусульманський феодалізм».

Заслуговує на увагу розділ чотири. Він присвячений висвітленню питань, які стосуються норм запорозького права, і є корисним нам у контексті висвітлення особливостей розвитку приватної власності на Січі XVIII ст. (на землю та майно), грошової та натуральної форм оплати тощо. Неодноразово йдеться про розвиток «господарчо-індивідуальної власності»

⁴⁶⁵ Там само. – С. 245.

⁴⁶⁶ Слабченко М. Є. Соціально-правова організація Січи Запорозької / Організація народного господарства / М. Є. Слабченко. – С. 230-231.

⁴⁶⁷ Заруба В. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882-1952): Монографія / В. Заруба. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2004. – С. 362.

⁴⁶⁸ Там само. – С. 271.

⁴⁶⁹ Там само.

на Новій Січі⁴⁷⁰.

П'ятий розділ подає соціально-правові складові діяльності ради на Січі, функціонування господарства, особливості податкової системи, специфіку формування козацької еліти Нової Січі. У деталях розкриваються види господарювання: скотарство, рибальство, мисливство, бджільництво тощо⁴⁷¹. Отримавши інформацію про «великі підприємства» П. Калнишевського, стає зрозумілим, що скотарство на Новій Січі було значно прибутковішим від хліборобства⁴⁷². Окремо розкривається соціальний склад населення Запорозжя, описується майно старшини, специфіка сільськогосподарських робіт тощо.

Окремий розділ окреслює етапи колонізації запорозьких земель. М. Слабченко не відкидає факту українського селянського та козацького сліду в освоєнні Степу.

На думку В. Заруби, дослідника наукової спадщини М. Слабченка, «на підставі наукового, об'єктивного підходу до проблеми вчений подає виважені оцінки соціально-економічного та юридичного устрою Січі, пропонує власну концепцію минулого Вольностей, періодизацію їх розвитку. Створена М. Слабченком схема вбирає, перш за все, історію державних, юридичних, адміністративних та соціальних аспектів, чого не було у працях попередників, а відтак це був дійсно революційний переворот в історичній та історико-правовій науці»⁴⁷³.

Актуальними є міркування М. Слабченка з приводу того, що в основі індивідуального запорозького господарства закладена економічна свобода, як

⁴⁷⁰ Заруба В. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882-1952): Монографія / В. Заруба. – С. 311.

⁴⁷¹ Там само. – С. 315-340.

⁴⁷² Заруба В. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882-1952): Монографія / В. Заруба. – С. 323.

⁴⁷³ Там само. – С. 368.

гарантія вільного господарювання⁴⁷⁴. На думку вченого, економічна свобода була рушійною складовою при обігу земель, а хутірське господарство – основою сільськогосподарського виробництва.

У своєму дослідженні В. Греков стверджує, що Запорозьку Січ царат знищив би раніше 1775 р., якби не російсько-турецька війна: «... московський уряд, рано чи пізно, але мусів покінчити рахунки з Запорожжям, що енергійно відстоювало й свої автономні права на самоврядування й свої земельні вольності, що заваждали здійснювати урядові плани щодо адміністраційно-економічного устрою Новоросійського краю»⁴⁷⁵.

Автор подає статистичні дані (хоча й без посилань на будь-які джерела) стосовно зимівників у чотирьох паланках на Запоріжжі: якщо 1755 р. їх нараховувалось 431, то на дату ліквідації Січі в 1775 р. уже понад 2 тисячі, зокрема, на правому березі Дніпра – 1178, на лівому – 838⁴⁷⁶. В. Греков пише про зимівники, які «рясніли численними отарами овець й табунами коней». Дослідник простежує, що «поміщицький характер господарсько-побутового життя військової старшини особливо гостро визначився саме за Калнишевського з 1760-х років»⁴⁷⁷. Знаходимо інформацію, що у П. Калнишевського були великі хутори на Саксагані й Каменці. Описуючи сумні наслідки нападу татарів на запорозькі землі 1769 р., автор наводить дані про пограбування майна та крадіжку понад 600 коней в господарствах отамана. У козака Канівського куреня Ф. Горюхи забрали близько 2000 овець, козака Поповичського куреня Ф. Рудя – понад 5000, козака Величківського куреня А. Абази – 50 волів і 200 коней тощо. Наводячи інформацію про секвестрування після знищення Січі хутірського

⁴⁷⁴ Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях / М. Е. Слабченко. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1922. – Т. 1. Землевладение и формы сельского хозяйства. – С. 140.

⁴⁷⁵ Греков В. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. / В. Греков // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Кн. XI. – С. 209.

⁴⁷⁶ Там само. – С. 217.

⁴⁷⁷ Там само. – С. 218.

господарства останнього кошового отамана, отримуємо дані про його масштаби: 12 840 овець, 1069 кіз, 638 коней, 415 корів, 440 голів молодняка, 107 пар волів, 96 свиней, 18 бугаїв тощо⁴⁷⁸. Співставляючи різні цифри, оприлюднені В. Грековим, помічаємо, що через п'ять років, після згаданого набігу татар на запорозькі землі, у господарстві писаря І. Глоби вже нараховувалось 7272 вівці, 253 коней, 579 одиниць товару. Зазначимо, що наведені В. Грековим дані, які стосуються прізвищ козаків та їх втрат від набігів татар, різняться від опублікованої Д. Багалієм інформації ще в 1889 р.

Серед позитивів у діяльності П. Калнишевського В. Греков називає його господарський хист, бажання оживити «аграрний рух на Запорожжі», «залюднити запорозькі порожні землі шляхом збільшення сіл, хуторів і зимівників, ... переманювання чужинців і передачу їм земельних наділів у Кодацькій паланці»⁴⁷⁹. Автор пише, що «кмітливий і практичний розум Калнишевського завбачав, як відомо, надійний засіб боротьби з хижацькою Москвою та з її таємним, зрадливим заміром щодо Запорожжя»⁴⁸⁰. Вагомий авторитет П. Калнишевського серед запорожців він вбачає як у політико-адміністративному хисті, так і його заслугах в економічній діяльності.

Професор Є. Загоровський у науковій розвідці⁴⁸¹, що побачила світ 1927 р., зосереджується на питанні відстоювання запорожцями самостійності у веденні внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Автор бачить цю проблему через призму депутацій від запорозьких козаків до російського уряду, чисельних звернень, письмових скарг тощо. Дослідивши російську фіскальну

⁴⁷⁸ Слабченко М. Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької / Організація народного господарства / М. Є. Слабченко. – Т. 5. – Вип. 1 – С. 218.

⁴⁷⁹ Греков В. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. / В. Греков. – С. 221.

⁴⁸⁰ Там само. – С. 218.

⁴⁸¹ Загоровський Є. О. Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі / Є. О. Загоровська // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядеятих роковин наукової діяльності. – К.: З друкарні УАН, 1927. – № 51. – С. 806-810.

політику, Є. Загоровський переконаний, що вона була направлена на знищення економічної самостійності Запорожжя⁴⁸².

У 1931 р. Н. Полонська-Василенко⁴⁸³ проаналізувала праці XVIII ст. з історії Запорозької Січі: «Историю о казаках запорожских» С. Мишецького, «Летописное повествование о Малой России» О. Рігельмана, «Известие о казаках запорожских» Г. Міллера, розділ про Запорожжя «Истории Малой России» Д. Бантиш-Каменського. Порівнявши видання С. Мишецького та Г. Міллера, дослідниця з'ясувала, що останній «не тільки використав працю першого як історичне джерело, а мало не все оповідання Мишецького переписав, позбавив його прийнятної в автора систематичності»⁴⁸⁴. Потім Д. Бантиш-Каменський «мало не весь відділ, присвячений Запорожжю списав у Міллера»⁴⁸⁵. О. Рігельман також «списав все, що малює побут Запорожжя, його політичний устрій, соціальний лад», «списав у Мишецького більшу частину свого оповідання, присвяченого Запорожжю»⁴⁸⁶, а решту, що додав, «взяв таки у Міллера»⁴⁸⁷. У підсумку, Н. Полонська-Василенко зауважує: «за єдине першоджерело з історії Запорожжя XVIII століття можна брати лише працю С. Мишецького»⁴⁸⁸.

Для комплексного дослідження економічної політики П. Калнишевського певний інтерес становить книга М. Кириченка⁴⁸⁹, яка окреслює соціально-політичний устрій Запоріжжя. Співставляючи думки своїх попередників, автор прослідковує, що саме в другій половині XVIII ст.

⁴⁸² Загоровський Є. О. Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі / Є. О. Загоровська. – С. 808.

⁴⁸³ Василенкова-Полонська Н. Д. Історики Запорожжя XVIII ст. / Н. Д. Василенкова-Полонська // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – К.: З друкарні УАН, 1927. – № 51. – С. 811-824.

⁴⁸⁴ Там само. – С. 816.

⁴⁸⁵ Там само. – С. 818.

⁴⁸⁶ Там само. – С. 822.

⁴⁸⁷ Там само. – С. 823.

⁴⁸⁸ Там само. – С. 824.

⁴⁸⁹ Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя) / М. Кириченко. – Харків; Дніпропетровське: ДВОУ вид-во «Пролетар», 1931. – 172 с.

відбулися значні зміни в економічному житті Запоріжжя. В їх основі лежали нові форми економічних засад господарювання⁴⁹⁰. Критикуючи А. Скальковського, автор зазначав, що, з одного боку, Аполлон Олександрович не помітив на запорозьких землях приватної власності, з іншого – пише «про панів, які були власниками землі»⁴⁹¹. М. Кириченко однодумець С. Мишецького, який ще 1847 р. в «Истории о козаках запорожских» писав про приватну власність на землю в запорожців та її великі масштаби⁴⁹². Дослідник наголошує, що приватна власність у часи П. Калнишевського стала «основою господарства»⁴⁹³.

М. Кириченко, посилаючись на праці А. Скальковського, М. Слабченка, Д. Яворницького, описує землеволодіння та «отаманський масток П. Калнишевського»⁴⁹⁴.

Науковець розкриває суть російської політики стосовно Січі: «Царська камарилья почула близьку загрозу, а для того вона ближче підсунула до Запоріжжя експериментально вже не раз випробуваний історичний рецепт, що називають його московською демагогією. Поділяй і пануй – такою була російська політика щодо всіх своїх сусідів»⁴⁹⁵. Далі М. Кириченко продовжує: «У Петербурзі хвилювалися, побоювалися, економічного зросту Калнишевського, бо Калнишевських на Січі було багато»⁴⁹⁶. Автор вважає, що саме за отаманування П. Калнишевського «запорозьке сільське господарство було високотоварним, високоприбутковим»⁴⁹⁷.

Як наголошує М. Кириченко, «з вільнонайманою працею на Запоріжжі розвивався новий тип сільського господарства. Він за своїм виробничим

⁴⁹⁰ Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя) / М. Кириченко. – С. 45.

⁴⁹¹ Там само. – С. 48.

⁴⁹² Там само. – С. 49.

⁴⁹³ Там само. – С. 50.

⁴⁹⁴ Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя) / М. Кириченко. – С. 99.

⁴⁹⁵ Там само. – С. 103.

⁴⁹⁶ Там само. – С. 101.

⁴⁹⁷ Там само. – С. 74.

характером був схожий на суто буржуазне господарство українського степу..., воно було передумовою розвитку американського типу сільського господарства. Фермерський тип господарства в українському степу зародився ще до приходу німецького колоніста і бере свій початок з запорізького зимівника, з його вільнонайманою працею... В Запорозьких Вольностях за хліборобство брався вільний селянин, а тому тут розвиток виробничих відносин йшов скоріше, ніж там, де кріпацтво гальмувало буржуазний розвиток сільського господарства»⁴⁹⁸.

Важливе значення для зміцнення Запоріжжя, на думку М. Кириченка, мало заселення та освоєння нових земель, яке особливо наполегливо здійснював П. Калнишевський, розуміючи роль колонізації⁴⁹⁹. Запорозькі поселення були заходами П. Калнишевського державного значення й несли на собі сліди «культурної колонізації» (будівництво церков, розвиток шкільної освіти)⁵⁰⁰.

Декілька разів М. Кириченко підкреслює «суто буржуазний характер запорозького господарства, в основі якого лежали товарно-промислові підприємства зимівничанського козацтва» та «експортно-імпортна торгівля»⁵⁰¹. На думку науковця, помилкою було б «заперечувати і наявність на Запоріжжі не лише великої (типу Калнишевського, Білецького, Іваненка, Тарана, Гаркуші), а й середньої торгової буржуазії»⁵⁰².

У контексті радянської методології В. Дядиченко з'ясовує питання соціально-економічної історії Запорозької Січі 1860-1870-х рр. У центрі його уваги – «загострення класових суперечностей»⁵⁰³. Провідна теза дослідника полягає у визнанні запорозької старшини та заможного козацтва пануючим

⁴⁹⁸ Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя) / М. Кириченко. – С. 125.

⁴⁹⁹ Там само. – С. 139.

⁵⁰⁰ Там само. – С. 142.

⁵⁰¹ Там само. – С. 80.

⁵⁰² Там само. – С. 101.

⁵⁰³ Дядиченко В. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII-XVIII ст. / В. Дядиченко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – С. 41.

класом, який «безпощадно гнобив рядових козаків і селян», заставляючи їх відробляти масу повинностей⁵⁰⁴. Саме за рахунок цього, вважав автор, запорозька старшина наживала незмірні багатства. Свої висновки він підкріплює наведенням опису багатства отамана П. Калнишевського та писаря І. Глоби після знищення Січі.

У радянського історика В. Кабузана⁵⁰⁵ також зустрічаємо матеріали про заселення Запоріжжя, великий приплив населення, започаткування нових населених пунктів, коли народна колонізація вийшла на перші позиції. Автор обережно натякає, що в період Нової Січі ці землі перетворились в осередки розвинутого землеробства та тваринництва і «все це робилося без скільки-небудь серйозної допомоги царської адміністрації»⁵⁰⁶.

На початку статті В. Кабузан подає коротку історіографічну характеристику праць А. Скальковського, Д. Багалія, О. Дружиніна, Ф. Макар'євського. Детально простежує хід заселення цього регіону на основі архівних матеріалів Центрального державного архіву давніх актів у Москві, які опрацював у 1960-х рр. Вони ґрунтуються на даних перепису населення на землях, які належали Війську Запорозькому в 1775 р., проведеного зразу ж після знищення Січі. В. Кабузан стверджує, що «все її населення (козаки неодружені і сімейні, селяни і т.д.) становило 59637 чол. (38845 душ чоловічої статі і 20792 жіночої)»⁵⁰⁷. Дослідник переконаний, що сумарну чисельність населення Запорожжя, виведену військовими командами, слід вважати заниженою. Додамо, що Д. Яворницький та А. Скальковський у своїх працях називали кількість населення запорозького краю в середині 1775 р. – 100 тис. осіб. Проаналізувавши всі наявні на той час дані, В. Кабузан називає цифру: «близько 72 тис. осіб обох статей»⁵⁰⁸.

⁵⁰⁴ Дядиченко В. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII-XVIII ст. / В. Дядиченко. – С. 41.

⁵⁰⁵ Кабузан В. Заселення і освоєння земель запорозького козацтва в 1775-1782 рр. / В. Кабузан // Архіви України. – 1969. – № 3. – С. 37-45.

⁵⁰⁶ Там само. – С. 45.

⁵⁰⁷ Там само. – С. 38.

⁵⁰⁸ Там само. – С. 39.

Монографія В. Кабузана⁵⁰⁹, хоча й не позбавлена вад тодішньої радянської історіографії, містить деякі позитивні моменти. Зокрема, з'ясовуються особливості колонізації Новоросії, звертається увага на її домінуюче заселення вихідцями з Лівобережжя, що й вплинуло на більшість етнічних українців у краї⁵¹⁰. Виявлені автором матеріали доводять, що в Новоросії швидше, ніж в інших районах імперії, розвивались буржуазні відносини. Автор з'ясовує основні зміни в чисельності, становому та етнічному складі населення.

У 1857 р. українці становили більше половини мешканців Новоросії, росіяни – 7,63%⁵¹¹. Із наведених В. Кабузаном даних про кількісний склад населення регіону, бачимо повсюдне переважання по чисельності українців. Зокрема, 1763 р. на землях майбутнього Бахмутського повіту Катеринославської губернії 75,41% складали українці, а росіяни – 4,72% від загальної кількості мешканців краю⁵¹². В. Кабузан зазначає: «кидається у вічі ріст питомої ваги українців, у той час чисельність російського населення зменшилася навіть в абсолютних цифрах (з 536 до 361 душі ч.с.)»⁵¹³. У Донецькому повіті цього ж року українці складали – 65,12%, молдавани – 26,77%, «інші етнічні компоненти» – 8,11% населення⁵¹⁴. У Єлизаветградській провінції в 1775 р. на долю українців припадало 64,94%, молдаван – 18,47%, росіян – 13,42%⁵¹⁵ тощо. В другій половині XVIII ст., за даними автора, на землях колишнього Війська Запорозького з'явилося щонайменше 487 нових поселень. У монографії, за нашими підрахунками, історик понад п'ятдесят разів вказує на «вирішальну роль в заселенні

⁵⁰⁹ Кабузан В. М. Заселение Новороссии / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 1976. – 306 с.

⁵¹⁰ Там само. – С. 4.

⁵¹¹ Кабузан В. Заселення і освоєння земель запорозького козацтва в 1775-1782 рр. / В. Кабузан. – С. 267.

⁵¹² Там само. – С. 256.

⁵¹³ Там само.

⁵¹⁴ Там само. – С. 257.

⁵¹⁵ Там само.

Новоросії українців»⁵¹⁶. Хоча в книзі і не подаються матеріали безпосередньо про економічну політику кошового отамана П. Калнишевського, але вона подає цінні дані про чисельність населення у часи Нової Січі та пізніше, етнічний склад, що дало змогу глибше зрозуміти соціально-економічні особливості краю.

У контексті нашого дисертаційного дослідження, важливим є розділ книги В. Кабузана, присвячений історіографії та характеристиці джерел⁵¹⁷. Він характеризує праці як представників «дворянсько-буржуазної» (А. Скальковського, Д. Багалія, О. Клауса, Г. Писаревського, С. Станіславського, М. Державіна, Д. Яворницького), так і радянської (В. Япунського, І. Койфмана, В. Голобуцького, С. Марецького, М. Сергієвського, В. Покшишевського, О. Дружиніної, О. Коцієвського) історіографії. В. Кабузан частково торкається й бачення ними соціально-економічної історії Запоріжжя.

В умовах сьогодення актуальною є наукова репрезентація біографічного поля вчених-істориків, історіографічна реконструкція їх публікації. Серед плеяди вітчизняних науковців слід виділити В. Голобуцького – фахівця із соціально-економічної історії України та козаччини. Професор П. Михайлина, один із представників наукової школи В. Голобуцького, писав про свого наставника: «Енциклопедичність знань, широта поглядів, багатогранність духовності, надзвичайна чесність і життєстійкість визначили велику гуманістичну місію його творчості, породили неповторність таланту як вченого, що прагнув об'єктивно досліджувати минуле свого народу»⁵¹⁸. Дослідник наукової та педагогічної діяльності В. Голобуцького С. Юсов підсумував: «В. Голобуцький жив і працював у складних (іноді, вочевидь

⁵¹⁶ Кабузан В. Заселення і освоєння земель запорозького козацтва в 1775-1782 рр. / В. Кабузан. – С. 9, 111, 123, 247, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 263, 266, 268 та ін.

⁵¹⁷ Там само. – С. 5-48.

⁵¹⁸ Михайлина П. Видатний український історик ХХ століття (до 100-річчя від дня народження В. О. Голобуцького) / П. Михайлина, А. Федорук // Буковинський журнал. – 2005. – № 1. – С. 77.

жахливих) суспільно-історичних умовах тоталітарної доби. Сама його біографія і праці – свідчення вимушеного компромісу, на який він йшов, щоб мати можливість вивчати і викладати українську історію. Зовні здавалось, що вчений був одним з представників вихованої у комуністичному дусі радянської наукової інтелігенції, але джерела усної інформації свідчать, що це була здебільшого соціальна мімікрія українського патріота», науковець «тяжів до виявів українськості»⁵¹⁹.

Серед понад двохста праць В. Голобуцького чільне місце займають дослідження з історії козацтва: «Черноморское казачество» (1956), «Запорожское казачество» (1957), «Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775» (1961), які опираються на солідну джерельну базу та архівні документи, вперше введені до наукового обігу.

У монографії В. Голобуцького «Черноморское казачество»⁵²⁰, яка характеризується фундаментальністю й масштабністю джерельної бази, зокрема, в першому розділі, значна увага приділяється соціально-економічному розвитку запорозьких земель часів Нової Січі. Насамперед, висвітлюються питання соціального складу переселенців та їх становища, землеволодіння, розвитку землеробства, скотарства, промислів, ремесла та торгівлі, чисельності зимівників і слобід тощо. Історик звертає увагу на відсутність кріпацтва, специфіку господарського розвитку Запоріжжя. Науковець приходиться до висновку про ранній буржуазний розвиток запорозьких земель півдня Російської імперії.

У монографії «Запорожское казачество» В. Голобуцький зосередився на провідній, досить складній формі ведення господарства періоду Нової Січі – зимівнику (хуторі)⁵²¹, де паралельно розвивались, як тваринництво

⁵¹⁹ Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903-1993): життя, наукова і педагогічна діяльність / С. Юсов. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2011. – С. 16.

⁵²⁰ Голобуцький В. А. Черноморское казачество / В. А. Голобуцький. – К.: Изд-во АН УССР, 1956. – 415 с.

⁵²¹ Голобуцький В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцький. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – С. 347.

(скотарство й конярство), так і землеробство, бджільництво, рибальство тощо.

Про масштаби господарювання можна судити, виходячи з поданого опису зимівників кошового П. Калнишевського в 1775 р.: «639 коней, 9 буйволів, 1076 голів великої рогатої худоби різного віку, 14045 овець і кіз, 106 свиней, 5 ослів» та «загальної суми описаного майна у 38718 крб.»⁵²². Автор також наводить цілий ряд прикладів, з яких стає зрозуміло, що в багатьох випадках зимівники заможних козаків переважали над старшинськими.

Розкриваючи питання економічного розвитку періоду кошового отамана П. Калнишевського, В. Голобуцький наголошує, що зимівник у цей час був переважно господарством скотарським. На підтвердження, наводить дані про запорожця А. Придатка, у якого 1769 р., під час пограбування татарами, «викрадено 50 голів великої рогатої худоби, 70 коней, 300 овець». у козака А. Губи: «50 голів великої рогатої худоби, 10 коней, 800 овець»; із зимівника козака Ф. Рудя: «4 коней і 5010 овець» тощо.⁵²³

В. Голобуцький, критикуючи «українського буржуазного історика» Д. Яворницького за тезу про «дух рівності та братства серед запорожців», пише про «соціальну нерівність» та збагачення за рахунок зимівників, «розвінчує» «надуману попередниками ідилічну картину» на Запоріжжі⁵²⁴.

В. Голобуцький прибічник думки про товарність господарства у період Нової Січі. Саме зимівники у значній кількості збували худобу та продукцію землеробства на внутрішньому й зовнішньому ринках. Так, 1763 р. П. Калнишевський продав чигиринському купцю В. Новицькому «100 голів коней по 9 крб. за голову, 1765 р. йому ж – табун коней і стадо худоби на суму 1500 крб.», у 1769 р. «уклав договір з двома орловськими купцями, Дмитром і Євдокимом Немитовими, на продаж табуна коней у 250 голів»,

⁵²² Голобуцький В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – С. 348.

⁵²³ Там само. – С. 349.

⁵²⁴ Там само. – С. 350.

«отримавши 3750 крб.»; у 1774 р. кошовий отаман «продав очаківським купцям 2000 овець, а в наступному році – 14000 овець (по 2 крб. за голову)»⁵²⁵. Запорожці не тільки задовільняли свої потреби в хлібі, а й везли його на продаж. Як приклад, 1772 р. козак Я. Лошака реалізував приїжджому торговцю М. Соломону «муки житньої власного виробництва 122 чверті, кожна по 6 крб. 20 коп., пшеничної та пшона 38, кожна по 6 крб. 60 коп., всього 160 чвертей (1120 пудів. – Г.К.), ... за що отримав 10414 крб. 40 коп.»⁵²⁶.

Аж ніяк автор не применшує значимості землеробства в економіці Нової Січі. Навпаки, він пише про розміри земельних площ під посівами зернових, а також вирощування тютюну, кавунів, різних овочів. Зупиняється на масштабах садівництва й бджільництва. Дає характеристику загальнопоширеним та новим сільськогосподарським знаряддям праці⁵²⁷.

На відміну від інших дослідників, В. Голобуцький з'ясовує питання використання найманої праці у зимівниках періоду Запорозької (Нової) Січі, називаючи наймитів робітниками або молодиками. Історик подає інформацію про 1766 р., коли на Запоріжжі нараховувалось близько 4 тис. зимівників, з кількістю працюючих робітників у кожному з них від 15 до 50 осіб. За даними В. Голобуцького, в одному із зимівників кошового отамана П. Калнишевського 1765 р. трудилося 44 молодики, які отримали за рік платні по 7 крб. кожен⁵²⁸. У 1775 р. в його ж зимівнику на р. Кам'янці працювало 30 робітників⁵²⁹. Кількість найманих робітників у зимівниках військового писаря І. Глоби та військового судді П. Головатого коливалась від 13 до 22 осіб⁵³⁰. В архівних документах В. Голобуцький віднайшов дані за 1775 р. про чисельність робітників, які працювали у старшини та заможних

⁵²⁵ Голобуцький В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – С. 351.

⁵²⁶ Там само. – С. 353.

⁵²⁷ Там само. – С. 352.

⁵²⁸ Там само. – С. 356.

⁵²⁹ Там само. – С. 354.

⁵³⁰ Там само.

козаків Самарської паланки: в 587 зимівниках було зайнято 1043 наймити; у Личківській паланці: в 49 зимівниках трудилось 219 наймитів⁵³¹. Як пише дослідник, більшість із них мали річну зарплату та проживали із сім'ями у своїх господарів.

В. Голобуцький у висновках наголошує, що зимівник періоду Нової Січі набував «все більш виразних рис буржуазного господарства», а відсутність кріпацтва сприяла економічному піднесенню Запоріжжя та «утвердженню капіталістичних відносин»⁵³².

Питання економічного розвитку запорозьких земель часів П. Калнишевського детально висвітлено в монографії В. Голобуцького «Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775»⁵³³. Що стосується конкретно П. Калнишевського, то автор розкриває динаміку росту його власності (зимівників, млинів, реманенту)⁵³⁴. Подається традиційна для радянської історіографії теза про збагачення козацької старшини за рахунок «безпощадної експлуатації сіроми». Автор встановив, що в переддень знищення Січі П. Калнишевський мав 47 403 крб. 95 коп. готівкою та декілька десятків боргових записок від запорозьких козаків.

На думку В. Голобуцького, економічному піднесенню Нової Січі сприяли кліматичні умови, природні багатства, господарський підхід до розвитку скотарства, землеробства, промислів⁵³⁵.

Окремий розділ монографії присвячений запорозькому зимівнику. В. Голобуцький схильний до думки, що зимівники були багаточисельними і відігравали основну роль в економіці Нової Січі⁵³⁶. Поруч із маленькими, розвивались дрібні, середні та великі зимівники. У старшинських господарствах рівноцінно з тваринництвом (скотарством і конярством), на

⁵³¹ Голобуцький В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцький. – С. 354.

⁵³² Там само. – С. 360.

⁵³³ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775 / В. О. Голобуцький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 414 с.

⁵³⁴ Там само. – С. 163.

⁵³⁵ Там само. – С. 71-72.

⁵³⁶ Там само. – С. 162.

піднесенні перебували землеробство, бджільництво, рибальство, млинарство тощо⁵³⁷.

В. Голобуцький підкреслює, що заснувати власні господарства могли лише заможні козаки. Зокрема, 1774 р. кошовий отаман П. Калнишевський і військовий писар І. Глоба мали по три зимівники, полковник Гараджа – два⁵³⁸.

Дослідник з'ясовує розмір і особливості функціонування запорозького зимівника на прикладі господарства П. Калнишевського, яке знаходилось у Водяній балці. Зокрема, на дату руйнації Січі тут було 3 хати (одна – «панська», рублена, вкрита гонтом, з двох покоїв, з чотирма великими вікнами й «сінцями» та «присінками», коморами; друга – для 30 робітників, укрита очеретом, з 5-ма вікнами; третя – майстерня для кравців⁵³⁹. Поруч розташовувались три великі комори, хлів довжиною в 25 кроків, де зберігались 14 волових і 32 кінних возів, птахарня, дві стайні по 32 стійла в вожній, два льохи, кузня, млин та ін.⁵⁴⁰

Із віднайдених В. Голобуцьким у архівах даних дізнаємось не лише про чисельність табунів і стад великої та дрібної рогатої худоби в зимівниках кошового отамана, а й про масштаби продукції землеробства: жита, пшениці, вівса, проса. Так, взявши копу жита за 6 пудів зерна, копу проса – за 10 пудів, а четвертину – за 6-7 пудів, історик з'ясовує загальну чисельність зерна, конфіскованого в зимівниках П. Калнишевського: пшениці – 1055, жита – 1120, ячменю – 1010, проса – 1350, вівса – 476 пудів⁵⁴¹.

Досліджуючи зимівники середніх і бідних козаків, В. Голобуцький підкреслює, що в них переважала «особиста праця самого господаря, звичайно бачимо одну або дві пари робочих волів, коня і кілька голів великої

⁵³⁷ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775 / В. О. Голобуцький. – С. 166.

⁵³⁸ Там само. – С. 163.

⁵³⁹ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775 / В. О. Голобуцький. – С. 166.

⁵⁴⁰ Там само. – С. 167.

⁵⁴¹ Там само. – С. 172.

й дрібної худоби. Додамо, що посіви хліба... були майже в кожному зимівнику»⁵⁴².

В. Голобуцький розкриває суть соціальної природи зимівника, з'ясовуючи його широкі зв'язки із внутрішнім та зовнішнім ринком. Не оминає й питання соціальних відносин в самому зимівнику (зокрема, між його власником і робочою силою), описує особливості техніки землеробства на запорозьких землях.

Важливою є інформація не лише про отримання прибутків від продажу коней, худоби, сільськогосподарської продукції з власних господарств П. Калнишевським і запорозькою старшиною, а й рядовими козаками. Серед багатьох прикладів знаходимо, що козак Минського куреня І. Череп, який раніше сам наймитував, у 1767 р. придбав зимівник і зайнявся господарством. Через два роки він разом із іншим козаком Ф. Седенком ганяли в Прилуки на продаж своїх коней та рогату худобу. Запорожець із Щербинівського куреня М. Кравець у липні 1757 р. отримав від полковника П. Кирилова документ на право прогону табуна коней на продаж до фортеці св. Єлизавети⁵⁴³.

Не менш важливим у монографії В. Голобуцького є розділ «Запорізькі слободи», де відображена чисельність слобід на Запоріжжі періоду Нової Січі, кількість дворів у них, громад, а також висвітлюються їх стосунки із паланкою та Кошем.

У ході російсько-турецької війни 1768-1774 рр., коли питання про постачання запорозького війська власним хлібом і козацької кінноти фуражем загострилося, Кіш вживав усіляких заходів для того, щоб заохочувати запорожців вирощувати зернові⁵⁴⁴. Дослідник переконаний, що надіслані весною 1769 р. отаманом листи паланковим полковникам із закликом до всіх козаків і посполитих відновити польові роботи навесні,

⁵⁴² Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775 / В. О. Голобуцький. – С. 187.

⁵⁴³ Там само. – С. 188.

⁵⁴⁴ Там само. – С. 211.

незважаючи на воєнний час, сприяли вирішенню даної проблеми. Збільшились посіви, порівняно з мирним часом, зросла кількість хліба, який вивозився на продаж⁵⁴⁵.

В. Голобуцький розкриває тісний взаємозв'язок землеробства і млинарства. Наголошує на значному зростанні будівництва млинів. Так, на 8 вересня 1774 р. із 41 наявного млина 2 належало П. Калнишевському, 1 – військовому старшині В. Пишмичу, 5 – духовенству, 4 – козакам, 29 – посполитим. Менш, ніж через рік, кошовий отаман мав уже 3 млини: «один був з борошномельним каменем і чотирма просяними штовхачами, другий – в трьох колах з двома борошномельними каміннями, а третій – з штовхачем на три ступи»⁵⁴⁶.

На думку В. Голобуцького, саме в період Нової Січі завдяки розвитку товарно-грошових відносин поглиблювалась майнова нерівність запорозького слобідського люду, започатковувались і розвивались буржуазні відносини⁵⁴⁷.

На прикладі важливих галузей господарства, зокрема, полювання, рибальства, чумацького промислу, видобування солі, різних ремесел В. Голобуцький в окремому розділі монографії розкриває економічні особливості Запоріжжя в часи П. Калнишевського. Науковець також порівнює специфіку рибних промислів на Дніпрі, Бузі, Калміусі та їх притоках, у дніпровських лиманах.

Вагоме місце в економіці Нової Січі займало мисливство. В. Голобуцький пише, що запорожці займались ним переважно ватагами, організаторами яких виступала заможна старшина. Історик наводить листування з цього питання між управителем колишнього гетьмана К. Розумовського Тульчанським і кошовим отаманом П. Калнишевським,

⁵⁴⁵ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775 / В. О. Голобуцький. – С. 212.

⁵⁴⁶ Там само – С. 213, 215.

⁵⁴⁷ Там само. – С. 260.

коли той уперше очолив Січ. Дослідник також у деталях подає перелік дичини, яка надходила із Запоріжжя до Гетьманщини⁵⁴⁸.

У цьому підпункті ми навмисно, для порівняння, звернемо увагу на доопрацьоване перевидання «Запорозького козацтва»,⁵⁴⁹ де, на відміну від попереднього за 1957 р., у В. Голобуцького підкреслюється значимість відсутності кріпацтва на Запоріжжі, що сприяло економічному розвитку краю, утвердженню буржуазних відносин. Автор підсумовує: «Запорожжя, оточене з усіх сторін феодальними країнами, становило вільний острів, де панували передові форми соціально-економічних відносин. І тому в міру просування Російської імперії на південь дві різні соціальні системи неминуче повинні були зіткнутись»⁵⁵⁰.

У розділі XIV «Нова Січ» йдеться про розвиток торгівлі. На запорозьких базарах «десятками стояли «торгові будки», лавки і шинки. Існували цілі торгові ряди, як наприклад крамний, хлібний тощо»⁵⁵¹. Подається інформація про обіг коштів крамних лавок. В. Голобуцький зазначає: «З лавки новокодацьких крамарів Олекси і Григора Баранчикових 1771 року було украдено 500 карбованців сріблом... 1760 року козак Джереліївського куреня П. Купка ходив до Калміуса з двома валками «сукон на продаж». Свій крам Купка оцінював у 233 карбованці».⁵⁵² Опрацювавши великий масив документів, автор розкриває особливість торгівлі на січових базарах: «із металів і металевих виробів: листове біле залізо, мідь проста і «дощата», свинець, олово, ртуть, баняки (казани з чавуну), залізні заступи, коси, гвіздки, шила тощо; з тканин: різні сукна, полотна, китайка; одяг; ювелірні вироби: каблучки, сережки тощо; шкіри; зброю: рушниці козацькі і «павлівські»; з предметів домашнього вжитку: сковороди залізні, ложки,

⁵⁴⁸ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775 / В. О. Голобуцький. – С. 279.

⁵⁴⁹ Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.

⁵⁵⁰ Там само. – С. 504.

⁵⁵¹ Там само.

⁵⁵² Там само. – С. 505.

чарки кришталеві, папір, люльки, чубуки; хліб, цукор, перець, тютюн, горілку, вино; ліки: камінь синій і червоний, сірка горюча, скипидар, камфора, ладан тощо»⁵⁵³. Значна кількість товарів надходила з інших країн. За В. Голобуцьким, на Запоріжжя прибувало інколи одночасно по 8-10 суден, переважно турецьких і грецьких. Зі Сходу привозили найчастіше шовкові тканини, коштовну зброю, рис, виноград, родзинки, інжир, фініки, мигдаль, лимони, горіхи тощо⁵⁵⁴.

Характеризуючи економічну діяльність запорозької старшини часів П. Калнишевськогго, історик ретельно розглядає господарство полковника Гараджи з Барвінкової Стінки. У нього 1775 р. був «великий господарський дім, дві хати для робітників, куховарня, млин «на два кола» з сукновальнею, 3 комори, 4 загороди і хлів для худоби, конюшня, сінник, шинок (з двома кімнатами і сінями), солодовня, пивниця, льодовня. З сільськогосподарських знарядь там були: 3 плуги «з лемехами і череслами», коси, сокири тощо. За садибою росла пшениця (1 загорода), жито (2 загороди), по одній загороді ячменю, вівса, гречки й «різної городини», а також баштан (2 загороди кавунів і динь). Кількість зібраного збіжжя в господарстві: 68 кіп пшениці, 95 кіп жита, 55 кіп ячменю, 21,5 копи проса, 38 кіп вівса. Поблизу зимівника на річці Донці стояв млин «на три кола» (де було 802 чверті, тобто близько 900 пудів, борошна і збіжжя)»⁵⁵⁵.

Відбулися зміни у поглядах В. Голобуцького стосовно найважливіших причин ліквідації Січі. Це – «заведення власного хліборобства» та економічна незалежність⁵⁵⁶. Плюс до того, соціально-політичний устрій Січі, який суперечив державному ладу імперії.

Погоджуємось із думкою сучасних науковців, зокрема С. Юсова, про те, що В. Голобуцький, з одного боку, став провідним інтерпретатором історії козаччини в УРСР, вдавався до тактичної мімікрії, камуфляжу, приховування

⁵⁵³ Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво / В.О. Голобуцький. – С. 505.

⁵⁵⁴ Там само.

⁵⁵⁵ Там само. – С. 506.

⁵⁵⁶ Там само. – С. 538.

поглядів. Дослідження В. Голобуцького з історії запорозького козацтва мають як науково-практичне, так і суспільно-політичне значення. Його трилогія, на переконання сучасних вітчизняних історіографів, мала помітний вплив на формування суспільного погляду щодо унікальності та самобутності козацької історії.

У статті «Наукові студії В.О. Голобуцького про господарську діяльність запорожців періоду Нової Січі (1734-1775)»⁵⁵⁷ нами здійснено системний і комплексний аналіз творчої спадщини В. Голобуцького, концептуально переглянуто ключові аспекти його наукової діяльності.

Ведучи мову про праці В. Голобуцького, ми не повинні забувати про те, як влучно наголошував С. Юсов, що дослідник «творив у рамках «прокрустового ложа» тоталітарного ідеологічного монізму», що суттєво позначалося на його працях. У них наявні характерні для радянської історіографії риси: замовчування чи тенденційна інтерпретація ряду процесів і явищ, які не відповідали комуністичним методологічним ідеологемам. З іншого боку, вихолощування на передові позиції подій, що не мали ключового значення для історичного розвитку, але піднімалися тогочасною комуністичною ідеологією на рівень кардинальних⁵⁵⁸.

Отже, історіографія XIX – 80-х рр. XX ст. не оминала питань української колонізації та економічного розвитку Запоріжжя періоду Нової Січі. Дослідники наголошували, що тогочасна колонізаторська політика була спрямована на забезпечення економічної незалежності запорожців від Російської імперії. Радянська історіографія здебільшого викривлено та сфальшовано відображала економічну політику кошового отамана П. Калнишевського. Хоча окремі публікації містять важливі дані про

⁵⁵⁷ Коцур Г. Г. Наукові студії В. О. Голобуцького про господарську діяльність запорожців періоду Нової Січі (1734-1775) / Г. Г. Коцур // Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). – 2015. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/index.html>].

⁵⁵⁸ Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903-1993): життя, наукова і педагогічна діяльність / С. Юсов. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2011. – С. 300.

соціально-економічну історію Запоріжжя часів П. Калнишевського, простежують етапи колонізації запорозьких земель, не оминаючи при цьому важливої ролі українського чинника.

4.2 Сучасні науковці про найважливіші форми господарської діяльності П. Калнишевського

З проголошенням незалежності України розпочався новий етап у розвитку вітчизняної історичної науки. Кардинальні зміни у вивченні економічного розвитку Запорозької (Нової) Січі, господарської діяльності кошового отамана П. Калнишевського відбулися в сучасній вітчизняній історіографії. Насамперед, утвердилися нові методологічні підходи при з'ясуванні наукової проблеми, що викристалізувалися у відмову від радянських політичних догм та об'єктивне дослідження зазначеного періоду української історії.

На сучасному етапі спостерігається бачення українськими дослідниками (В. Грибовський, О. Мірущенко, О. Олійник, Г. Швидько) політики колонізації як одного із засобів досягнення економічної незалежності Запоріжжя від Росії та формування «економічної основи козацької республіки». Відзначається, що освоєння нових земель проходило не тільки за рахунок переселенців із Лівобережної та Правобережної України, як вважалося раніше, а й за рахунок військовополонених, звільнених під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Тому й виникла значна кількість поселень, яких на 1775 р. нараховувалось 9117⁵⁵⁹. О. Олійник не лише комплексно відобразив питання запорозького зимівника періоду Нової Січі, а й проаналізував господарську діяльність кошового отамана П. Калнишевського⁵⁶⁰.

⁵⁵⁹ Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775) / О. Олійник. – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С. 115.

⁵⁶⁰ Там само. – С. 165-198.

Узагальнена інформація про господарський чинник запорозьких зимівників, які з'являлися в Новій Січі, подається у науковій розвідці В. Титова⁵⁶¹. Зокрема, йдеться про Кривий Ріг, Зелене, Шестерню, Веселі Терни, Вечірній Кут, які виникли на берегах річок Інгулець, Саксагань та в Жовторіцькій долині.

Важливою рисою новітньої історіографії питання є констатація, що економіка Запоріжжя розвивалась автономно, забезпечуючи себе найнеобхіднішим, розширювались торгові зв'язки з Гетьманщиною, Слобожанщиною, Росією, Туреччиною⁵⁶². Дослідник О. Мірущенко переконаний, що Нова Січ економічно не залежала від Росії, саме це й стало головною причиною її ліквідації.

Характеризуючи господарський розвиток Нової Січі, О. Мірущенко розкриває вплив внутрішніх і зовнішніх факторів. Серед зовнішніх впливів автор називає наближеність території до театру бойових дій під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр., російську експансію на запорозькі землі. Але, не дивлячись на це, саме в останні роки існування Нової Січі «економіка Вольностей досягла найвищого рівня», що було «наслідком поступового розвитку запорізького господарства протягом кількох десятиліть»⁵⁶³. Автор наголошує на загарбницьких планах Російської імперії, висвітлює протидію запорожців таким новоутворенням, як Нова Дніпровська лінія, суперечки з Новоросійською губернією, що перешкоджало сталому економічному розвитку. Дослідником встановлено масштаби розорення російськими командами зимівників, хуторів і слобід, захоплення сінокосів, посівів, знищення угідь.

⁵⁶¹ Титов В. Пам'ятки часів Запорозької Січі на Криворіжжі / В. Титов // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Зб. наук. ст. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 34-39. – (Бібліотечка «Часи козацькі»).

⁵⁶² Мірущенко О. Економічний розвиток війська Запорозького (Низового) у роки російсько-турецької війни 1768-1774 рр. / О. Мірущенко // Київська старовина. – 2005. – № 3-4. – С. 128-142.

⁵⁶³ Там само. – С. 128.

Поряд із «досить високим рівнем запорозького господарства», О. Мірущенко побачив і його збитковість. Зокрема, науковець, на прикладі Кодацької паланки, зазначає, що у квітні 1768 р., у зв'язку із нестачею кормів, тут загинуло велике поголів'я коней, а саме – 1129 на суму 6979 крб., рогатої худоби – 1404 на суму 4422 крб. 70 коп., овець – 13365 на 12615 крб., загальна сума збитків становила 24016 крб. 70 коп.⁵⁶⁴ Значних збитків на Запоріжжі зазнавало скотарство від випасання коней російської армії. Також під час переходу через запорозькі землі калмицьких полків 3 липня 1770 р. бул завдано шкоди господарствам запорожців на суму 109,5 крб. У ході військових дій для проведення польових робіт у землеробстві не вистачало худоби. Негативно на економіці Запоріжжя позначилось вимушене безкоштовне надання сільськогосподарської продукції для потреб російської армії. Хоча під час російсько-турецьких війн торгівля запорожців не тільки не припинилась, а, навпаки, активізувалась. Насамперед, збільшилось число перевозів як ключових пунктів транзитної торгівлі. Відмінялося мито для цілого ряду товарів, необхідних для внутрішнього споживання на Запоріжжі.

Поділяємо думку О. Мірущенка про те, що в ході російсько-турецької війни господарство Запорозьких Вольностей суттєво змінилося. Російський уряд протидіяв українській колонізації запорозьких земель, нав'язуючи свою, насильницьку. Запорожці намагалися довести власні права на землеволодіння, підкріплюючи їх грамотами, наданими раніше російськими можновладцями. Російський уряд ігнорував вимоги Коша.

Ведучи мову про розвиток землеробства та скотарства, О. Мірущенко висвітлює дії січового уряду щодо проведення посівної кампанії та випасу худоби на запорозьких луках. Економічна політика П. Калнишевського в роки російсько-турецької війни 1768-1774 рр. набула нових рис, доказала свою життєздатність, підтвердила, що може розвиватися автономно⁵⁶⁵.

⁵⁶⁴ Мірущенко О. Економічний розвиток війська Запорозького (Низового) у роки російсько-турецької війни 1768-1774 рр. / О. Мірущенко.– С. 132.

⁵⁶⁵ Там само. – С. 141.

Вивчаючи економічні відносини Гетьманщини та Нової Січі в 1740-1760-х рр. через призму втручання російського уряду, сучасний український дослідник О. Мірущенко⁵⁶⁶ виділяє три їхні етапи. Для першого (40-ві рр. XVIII ст.) характерні царські укази та грамоти від 16 вересня 1742 р., 20 вересня 1743 р., 23 серпня 1744 р., що регламентували торгівлю між Гетьманщиною та Новою Січчю, а через неї й економічні взаємини. Для другого (кінець 40-х – початок 50-х рр. XVIII ст.) характерне пряме втручання російського уряду в запорозький імпор-експорт, створення митниць, відвідини козацькими депутаціями Петербурга з метою досягти звільнення від мита товарів першої необхідності, насильницьке втягування Запоріжжя в загальноросійський ринок. Для третього періоду, який припадає на період правління Катерини II (1762-1769), можна віднести зміну політичної ситуації, ліквідацію Гетьманщини, створення Малоросійської колегії, а незабаром і знищення Запорозької (Нової) Січі. Царський уряд законодавчо заборонив торгівлю багатьма товарами з Польщею, запорожцям не дозволялось торгувати за кримські башлики, під сербськими поселеннями опинилася значна частина північно-східних запорозьких земель. Поява у 1764 р. Новоросійської губернії законодавчо утврдила втрату запорожцями багатьох своїх земель. Як бачимо, третій етап наніс найбільшої шкоди економічним взаєминам Нової Січі та Гетьманщини. Фактично всі двосторонні економічні питання не могли вирішуватись без узгодження з російським урядом⁵⁶⁷.

Окрім поетапного знищення Російською імперією економічних вольностей на Запоріжжі, О. Мірущенко з'ясував проблему захисту козацтвом своїх земель у часи П. Калнишевського, зокрема, на південному,

⁵⁶⁶ Мірущенко О. П. Регулювання російським урядом економічних відносин Гетьманщини та Нової Січі у 40-60-х рр. XVIII ст. / О. П. Мірущенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Тандем-У, 1999. – Вип. VII. – С. 53-61.

⁵⁶⁷ Там само. – С. 60.

північному й східному напрямках⁵⁶⁸. Науковець переконаний, що особливістю геополітичного становища Війська Запорозького стала залежність від російських регіональних економічних інтересів⁵⁶⁹.

О. Мірущенко звертається й до питання грошового обігу на Запоріжжі у XVIII ст, розглядаючи його у контексті розвитку транзитної та зовнішньої торгівлі. Йому це вдалося завдяки аналізу джерельної бази та огляду археологічних матеріалів, нумізматичних скарбів, які були віднайдені на території Запорозьких Вольностей⁵⁷⁰. Автор зазначає, що запорозькі землі перебували в центрі перетину важливих торговельних шляхів. Це вплинуло на обіг на Січі монет польських, російських, турецьких, кримських, австрійських, німецьких тощо. Російський уряд в часи кошового отамана П. Калнишевського робив усе для того, щоб запорозькі землі стали ринком збуту мідних грошей. О. Мірущенко описує свавілля російських офіцерів на митницях.

Розвиток зовнішньої торгівлі сприяв накопиченню на Запоріжжі срібних грошей з інших країн⁵⁷¹. Заходи, які вживав російський уряд, не зупинили накопичення запасів срібної монети. Серед багатьох прикладів, які наводить науковець, зустрічаємо боргове зобов'язання від 13 травня 1768 р., відповідно до якого козак Полтавського куреня І. Караванець повинен повернути П. Калнишевському 2400 крб. сріблом. Інший засвідчує, що 1771 р. із крамниці Новокодацьких торговців було взято 500 крб. сріблом⁵⁷².

Серед головних напрямків запорозької торгівлі XVIII ст. сучасні дослідники виділяють транзитну, зовнішню та внутрішню. Хоча її пріоритети

⁵⁶⁸ Мірущенко О. Вплив геополітичного становища Нової Січі на економічний розвиток Запорозьких Вольностей / О. Мірущенко // Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 44-55.

⁵⁶⁹ Там само. – С. 53.

⁵⁷⁰ Мірущенко О. Грошовий обіг на запорозьких землях у XVIII ст. в контексті розвитку транзитної та зовнішньої торгівлі Вольностей / О. Мірущенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 134-144.

⁵⁷¹ Там само. – С. 141.

⁵⁷² Там само. – С. 140.

постійно змінювалися. Якщо на початку XVIII ст. домінувала транзитна торгівля, то з середини цього ж століття переважала зовнішня. Саме вона стала наслідком швидкого росту продуктивних сил Запоріжжя, яке у числі пріоритетів визначило збільшення свого економічного потенціалу⁵⁷³.

Боротьба Коша з російською адміністрацією за контроль над кордонами Вольностей Війська Запорізького періоду Нової Січі розглядається у науковій розвідці С. Плецького⁵⁷⁴. Автор прийшов до висновків, що російський уряд присвоїв собі право визначати межі запорозьких володінь, керуючись експансіоністськими планами, у т.ч. й економічного характеру. Повністю ігнорувалися прохання та скарги запорожців, звернення козацьких депутацій. Для захоплення земель уряд найчастіше усував запорожців від охорони кордонів, розташовуючи на січових землях російські війська, які спустошували запорозькі землі, грабували козаків і купців, вимагали хабарів та ін.⁵⁷⁵ Звинувачуючи запорожців у гайдамацтві, урядові війська розміщувалися для ніби-то «захисту хліборобського населення».

Теорію етно-економічного симбіозу Війська Запорізького з Росією запропонував Є. Ситник. На переконання автора, між північним сусідом та Запоріжжям склалася специфічна форма «взаємкорисного співіснування»: військова допомога запорозьких козаків і захист південних рубежів імперії від татар в обмін на зброю та продукти⁵⁷⁶. Є. Ситник прагне нав'язати біологічну дефініцію іншомовного походження стосовно Війська Запорізького, називаючи його «гетеротрофним утворенням», а відповідно

⁵⁷³ Мірущенко О. П. Напрямки запорозької торгівлі наприкінці XVII-XVIII століття / О. П. Мірущенко // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 251.

⁵⁷⁴ Плецький С.Ф. Боротьба Коша з російською адміністрацією за контроль над кордонами Вольностей Війська Запорізького в часи Нової Січі / С. Плецький // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Тандем-У, 1999. – Вип. VII. – С. 61-69.

⁵⁷⁵ Там само. – С. 64.

⁵⁷⁶ Ситник Є. Майбутнє об'єднаної Європи в світлі теорії етно-економічних симбіозів / Є. Ситник. – Донецьк, 2005. – С. 7, 17, 18, 36, 39.

економіку – «гетеротрофною»⁵⁷⁷. Дослідник вбачає головне завдання цього «гетеротрофного військово-політичного утворення» у «виконанні ролі буферу між Московською державою та Кримським ханством»⁵⁷⁸.

Непересічними в історіографічній реконструкції питання опору запорожців російській імперській колонізації постають публікації та дисертаційне дослідження В. Яценка⁵⁷⁹. Насамперед, автор зазначає, що прагнення запорозького козацтва відстояти свої права трактувалося у Петербурзі, як вияв економічного та політичного сепаратизму, що в кінцевому результаті привело до знищення Запорозької Січі.

В попереднє десятиліття активізувалось вивчення історіографії історії Нової Січі. Так, Д. Колодчук подає комплексну характеристику робіт сучасних дослідників історії запорозького козацтва доби П. Калнишевського, зокрема, й тих, що розкривають різні сторони її соціально-економічного життя⁵⁸⁰. Вона акцентує увагу на фундаментальних працях В. Смолія, О. Гуржія, В. Горобця, О. Струкевича, О. Міруценка та ін. Авторка окреслює коло питань з історії Нової Січі, які потребують свого дослідження в майбутньому: економічна діяльність останнього кошового отамана, економічні передумови ліквідації Січі, роль запорозького козацтва в освоєнні Півдня України та ін.

Кошовий отаман П. Калнишевський, на переконання київської дослідниці А. Білоцерківської, прикладав багато зусиль не лише для чіткого окреслення й захисту кордонів запорозьких земель, а й всіляко заохочував переселення селян на нові землі, створюючи «економічні підвалини

⁵⁷⁷ Ситник Є. Майбутнє об'єднаної Європи в світлі теорії етно-економічних симбіозів / Є. Ситник. – С. 6, 7, 36.

⁵⁷⁸ Там само. – С. 36.

⁵⁷⁹ Яценко В. В. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Яценко. – Харків, 2007. – С. 15.

⁵⁸⁰ Колодчук Д. В. Сучасна історіографія історії Нової Січі / Д. В. Колодчук // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2009. – Т. 115. – Вип. 102. Історія. – С. 101-106.

козацької республіки»⁵⁸¹. При ньому започатковано десятки нових населених пунктів. Як приклад, авторка наводить Петриківку, названу на честь Петра Калнишевського. За часи останнього кошового отамана стрімко розвивалося хліборобство, що сприяло економічній незалежності від Російської імперії. Б. Сушинський також з'ясовує важливість заняття хліборобством у Новій Січі⁵⁸², підкреслюючи, що саме завдяки економічній окремішності запорожці прагнули вийти з-під імперського впливу. Дослідник вважає «залюднення» Запоріжжя безземельним городовим козацтвом «геніальним планом» очільника Січі, «справді державним рішенням», оскільки лише «українські козаки могли врятувати свої землі від остаточної російської колонізації»⁵⁸³.

Наукове осмислення значення торгівлі в економічному житті Нової Січі подається І. Шульгою⁵⁸⁴. Автор оперує вагомими джерельними даними про те, що саме в 1755 р. «із Січі в Україну вивезено: риби – 1500, солі – 2 тис. четверикових возів, вовчого – 1, лисячого хутра – 4 тис. штук, коней і великої рогатої худоби – 2 тис. голів, сала – тисячу пудів та багато інших товарів»⁵⁸⁵. Подаються й інші переконливі дані про потужні економічні зв'язки Нової Січі часів П. Калнишевського. Актуальними є наукові висновки автора про те, що в останні роки існування Січ займала вагоме місце в національному ринку, який формувався, залучаючи до економічних взаємин українські землі, розтерзані іноземними державами.

Питання внеску запорозької старшини в соціально-економічний розвиток Нової Січі завжди були у центрі уваги істориків, хоча радянська історіографія це питання замовчувала чи фальшувала. Лише сучасна

⁵⁸¹ Білоцерківська А. Спогади про кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського як джерело вивчення історії повсякденності / А. Білоцерківська // Наукові записки з української історії: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 29. – С. 52-53.

⁵⁸² Сушинський Б. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX століть: У 2 т. / Б. Сушинський. – Одеса: ВМВ, 2004. – Т. 2. – С. 366-367.

⁵⁸³ Там само. – С. 366.

⁵⁸⁴ Шульга І. Г. Запорозька Січ у складі українського внутрішнього ринку / І. Г. Шульга // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали респ. історичних читань. – К., 1991. – С. 87-91.

⁵⁸⁵ Там само. – С. 89.

українська історична наука, долучившись до надбань світової та національної історіографії, активно вивчає дану проблему.

Важливим є дослідження С. Краснобая, присвячене питанню колонізації запорозькою старшиною Південної України. Як приклад, автор характеризує господарство запорозького полковника О. Ковпака⁵⁸⁶. У своїй праці, науковець звернув увагу на заснування слобід, площі земельних ділянок, їх урожайність, не оминув і питання благодійності. Дослідник зауважує, що важливою є інформація, яка міститься у переписі майна, проведеного після ліквідації Запоріжжя. Зокрема, там зазначено, що у полковника О. Ковпака, було від 3 до 5 тис. пудів обмолоченого хліба (значна частина збіжжя не була зібрана й знаходилася ще в копах у полі)⁵⁸⁷. Науковець О. Олійник переконаний, що наявність такої маси зерна є ознакою товарності землеробства, орієнтацією господарства на ринок⁵⁸⁸. У цьому переписі відсутня інформація про майно та худобу козака, які були конфісковані. С. Краснобай підсумовує: після руйнації Нової Січі, козацька старшина, яка зазнала репресій і вижила, вимушена була пристосовуватися до інших реалій, нав'язаних Російською імперією, при цьому відродити власне господарство та продовжувати освоювати південноукраїнські землі⁵⁸⁹.

У науковій розвідці А. Ложешник черпаємо інформацію про полковника А. Головатого, який «був не лише добрим полководцем та реформатором, але, насамперед, гарним господарем»⁵⁹⁰. Після знищення Запорозької (Нової)

⁵⁸⁶ Краснобай С. Колонізація запорозькою старшиною Південної України: Опанас Ковпак / С. Краснобай // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Одеса: Фенікс, 2009. – Вип. 4. – С. 82-87.

⁵⁸⁷ Там само. – С. 85.

⁵⁸⁸ Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775) / О. Олійник. – Запорожжя: Дике Поле, 2005. – С. 195.

⁵⁸⁹ Краснобай С. Колонізація запорозькою старшиною Південної України: Опанас Ковпак / С. Краснобай. – С. 87.

⁵⁹⁰ Ложешник А. Спадок родини Антона Андрійовича Головатого – військового судді Чорноморського козацького війська (за матеріалами Державного архіву Одеської області) / А. Ложешник // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. ст. – Одеса, 2011. – Вип. 6. – С. 102.

Січі, царат погодився на деяке визнання прав за колишньою запорозькою старшиною, зокрема, права володіння землею. Той же А. Головатий на кінець 1775 р. мав у Азовській губернії 3593 десятин землі. Його коштом у Слободзеї споруджено декілька будинків, вітряк, олійницю, засновано хутір, посаджено сади, започатковано декілька рибних заводів тощо.

Як і більшість сучасних дослідників, О. Олійник відносить до головних причин знищення Січі високий рівень господарського розвитку, прогресивніші форми господарювання, порівнюючи з імперськими, активізація капіталістичних відносин, домінування вільнонайманої праці, великі масштаби хутірського господарства, яке було продуктивнішим за всі інші⁵⁹¹. Дослідник найдетальніше розкрив нову, прогресивну форму господарювання – запорозький зимівник. Автор називає чисельність запорожців у десять тисяч осіб, які 1734 р. повернулися з-під влади Туреччини, не враховуючи при цьому деякої кількості сімейних запорозьких козаків і посполитих, що осіли на північних землях Запоріжжя. Проводячи порівняльний аналіз, науковець зазначає, що до 1745 р. на території Кодацької та Самарської паланок було понад 25 крупних поселень, на інших землях з'явилося ще 5 подібних, не враховуючи багаточисленних зимівників і хуторів самих запорозьких козаків. О. Олійник розділяє погляди В. Кабузана про те, що на Запоріжжі у цей час налічувалось 11109 душ чол., не беручи до уваги кількість мешканців у 25 поселеннях Самарської та Кодацької паланок. При цьому, 1760 р. їх вже нараховувалось 18,8 тис. душ, 1770 р. – 30,6 тис., 1775 р. – 54 тис. душ⁵⁹². Автор, провівши власні розрахунки, приходить до висновку про збільшення за 10 років кількості чоловіків на 187,71%. Такого зростання не спостерігалось в жодній із провінцій так званої Новоросії⁵⁹³. Різні дослідники наводять різні цифри. Так, зокрема, А. Скальковський і Д. Яворницький прийшли до спільної думки, що

⁵⁹¹ Олійник О. До причин ліквідації запорозького козацтва / О. Олійник // Запорозька старовина. – Запоріжжя, 1995. – Вип. 1. – С. 41.

⁵⁹² Там само.

⁵⁹³ Там само.

кількість усього населення складала біля 100 тис. осіб, В. Кабузан називає цифру 72 тис. Процес переселення був активним і успішним. Найбільше переселялися на землі Запоріжжя мешканці Гетьманщини. В основному це були українці, а тому відразу знаходили спільну мову й інтереси з запорожцями. Як правило, між новоприбулими й місцевими налагоджувалися добрі стосунки, адже останні були вельми зацікавлені в припливі вільної робочої сили. Збільшення кількості населення на землях Війська Запорозького мало наслідком появу нових зимівників, в яких активно розвивалося землеробство. Як зазначає О. Олійник, кошовий отаман П. Калнишевський не лише всіляко сприяв процесу розвитку землеробства, але й сам активно розвивав власне господарство, зокрема й землеробство, таким чином, залучаючи всіх охочих до землеробської справи⁵⁹⁴. Така політика запорозького очільника, як вважає дослідник, не вписувалася в концепцію офіційних імперських властей щодо колонізації краю, а також вступала в протиріччя з російськими поміщиками, які отримували тут земельні наділи для своїх господарств.

Науковець зазначає, що точно встановити площу оброблюваної землі виявилось не можливим, адже кожен зимівник мав різну її кількість, а козак-господарник мав право засівати зерном стільки, скільки могли обробити найняті ним робітники. Земля використовувалася до тих пір, поки можна було збирати високі врожаї. Коли вона виснажувалася, власник залишав її відпочивати, а сам освоював нові території біля річок чи балок. Землеробство не було єдиним заняттям запорожців. У їхніх господарствах активно розвивалися скотарство, бджільництво, садівництво, городництво тощо. Дослідник наголошує на тому, що козацькі фермерські господарства були різні за прибутковістю: від дрібних і середніх до великих, в яких використовувалася праця десятків найманих робітників, а прибутки вимірювалися тисячами. Між господарем-фермером і найманим робітником

⁵⁹⁴ Олійник О. До причин ліквідації запорозького козацтва / О. Олійник. – С. 42.

обов'язково укладалася угода, де вказувався час її дії та обов'язково визначався розмір платні, на яку міг розраховувати робітник. Автор подає інформацію про число працівників і їх заробіток у господарстві кошового отамана П. Калнишевського.

Акцентує увагу О. Олійник на те, що висока врожайність завжди була характерною для запорозьких господарств. Для підтвердження своїх висновків він наводить дані за 1766 і 1775 роки, коли кількість зібраного врожаю становила відповідно 6 і 12 сам, це свідчило, що кількість зібраного зерна перевищувала посіяне відповідно у 6 і 12 разів⁵⁹⁵. Історик переконаний, саме хліборобство найбільше сприяло росту економіки на Запоріжжі та чисельності заможних козаків: «кількість багатих запорожців з числа простих козаків збільшується, і в різних описах поряд з прізвищами старшини ми все частіше зустрічаємо прізвища простих січовиків, які в своїх хуторах використовували не тільки працю прийдешніх робітників, але й свого біднішого січового товариства»⁵⁹⁶.

У кінці 60-х рр. XVIII ст. запорожці не лише стовідсотково забезпечували себе хлібом, а й везли його на продаж у Крим, Польщу, постачали російську армію⁵⁹⁷. Завдяки продуманій політиці П. Калнишевського Запоріжжя не лише отримало економічну свободу, а й склало головну торговельну конкуренцію Російській імперії на півдні. О. Олійник стверджує, що це дуже турбувало російський уряд, який розумів, що економічна незалежність приведе запорожців і до політичної⁵⁹⁸. Автор розкриває політику російського уряду, спрямовану на протидію успішному економічному розвитку запорозьких земель, а саме: заборона в обігу срібної монети, встановлення митниць на кордоні, грабунки, примусове вилучення найродючіших земель, знищення ряду зимівників та ін. Тобто, російська політика проводилася за принципом «розподіляй і володарюй».

⁵⁹⁵ Олійник О. До причин ліквідації запорозького козацтва / О. Олійник. – С. 43.

⁵⁹⁶ Там само. – С. 44.

⁵⁹⁷ Там само.

⁵⁹⁸ Там само.

На думку О. Олійника, надмірне захоплення запорожців військовим аспектом вело до того, що економічні питання відходили на другий план, місцевою адміністрацією недооцінювалася значимість «зимівників в розвитку державницьких інституцій Запорозьких Вольностей»⁵⁹⁹. В останні роки Нової Січі через економізацію та демілітаризацію все більшу роль відіграють економічні закони, зимівник же прагне зберегти за собою окрему автономію. Для своїх жителів він має таке ж значення, як донедавна для них відігравала Січ: захисника й упорядника⁶⁰⁰.

В іншій науковій статті⁶⁰¹ О. Олійник, ретельно вивчивши давні мапи та порівнявши їх з архівними, археологічними даними та краєзнавчого характеру, підрахував чисельність зимівників на території Війська Запорозького, висвітлив ступінь залюдненості запорозьких степів, масштаби їх освоєння по паланках. У підсумку науковець стверджує, що лише в період Нової Січі зимівники перетворилися на справжні ферми, особливо в період отаманування П. Калнишевського, який на власному прикладі господарювання всіляко пропагував землеробство серед запорожців⁶⁰².

Так, на основі «Карты Земель или Войска Запорожского Низового в 1770-х годах», О. Олійник розкриває важливі дані про загальну площу Інгульської паланки (9781 кв. км) та робить розрахунки: 1 зимівник припадав у середньому на 33,3 кв. км. За іншою картою 1777 р. в Інгульському повіті на площі 10260 десятин було 6 зимівників, тобто 1 зимівник припадає на 18,7 кв. км⁶⁰³. Аналогічні підрахунки здійснив автор по Протовчанській, Бугогардівській, Кодацькій паланках. О. Олійник поділяє погляди В. Чернявського про те, що коли територія Війська Запорозького складала

⁵⁹⁹ Олійник О.Л. Місце зимівника в територіально-адміністративному устрої Запорозьких Вольностей / О.Л. Олійник // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 52.

⁶⁰⁰ Там само. – С. 55.

⁶⁰¹ Олійник О. Л. Про локалізацію запорозьких зимівників / О. Л. Олійник // Український історичний журнал. – 1992. – № 11-12. – С. 123-126.

⁶⁰² Там само. – С. 123.

⁶⁰³ Там само. – С. 124.

80555 кв. км, не враховуючи при цьому земель Ново-Сербії й Слов'яно-Сербії, тоді на кожних 20 кв. км у середньому знаходився 1 зимівник⁶⁰⁴. Історик підкреслює високу щільність розміщення в 1770-х рр. зимівників у Протовчанській, Бугогардівській, Орільській паланках. За твердженням дослідника, так само успішно розвивалося землеробство й на прикордонні, а коли не вистачало вільних земель, запорожці започатковували хутори та зимівники за межами власної території⁶⁰⁵.

В. Грибовський у науковій статті⁶⁰⁶ проаналізував праці Д. Багалія, В. Голобуцького, А. Бойка, О. Олійника, які заклали фундамент для реконструювання козацького зимівника як основного елемента економіки запорозького козацтва та з'ясували його значимість в українській колонізації причорноморського степу. Дослідження В. Грибовського вирізняється з-поміж інших постановкою проблеми взаємозв'язку запорозького зимівника з традиційним кочівницьким зимівником-кишлом (кишлау), який складав ключовий елемент господарств сусідів – ногайців. Провівши порівняння, автор побачив окремі тотожні риси: функціональне призначення, архітектурна особливість, домінуванням скотарства над землеробством. Визначив він і відмінності цих двох прикордонних спільнот: різні рівні рухливості скотарства, питома вага рибальства в загальній структурі економіки⁶⁰⁷ тощо. Запорозький зимівник, на переконання В. Грибовського, складав оптимальну господарську форму адаптації вихідців із землеробських регіонів України до степових умов, що визначалася тодішнім технологічним рівнем агрокультури. Історик довів, що в часи отаманування П. Калнишевського зимівник усе більше віддаляється від свого традиційного стану, на Запоріжжі започатковується смуга сільських поселень із зовсім

⁶⁰⁴ Олійник О. Л. Про локалізацію запорозьких зимівників / О. Л. Олійник. – С. 125.

⁶⁰⁵ Там само.

⁶⁰⁶ Грибовський В. Запорозький зимівник і ногайське кишло: спроба співставлення / В. Грибовський // Запорозька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 106-119.

⁶⁰⁷ Там само. – С. 118.

іншим господарським ладом і пов'язаною з ним суспільною організацією. Автор переосмислив низку оцінок щодо паралельного співіснування цих двох економічних укладів, витіснення господарств зимівників сільськими поселеннями, так само як і трансформація зимівницького на товарне господарство, тісно пов'язане із зовнішнім ринком. Хоча потрібно пам'ятати, що запорозький зимівник зник не з цієї причини, а внаслідок насильного «переселення» на початку 1780-х рр. російським урядом козаків-зимівчан до великих поселень.⁶⁰⁸

Історик В. Грибовський поділяє погляди російського науковця М. Зенченка (до речі, останній заперечував запропоновану М. Покровським концепцію народної колонізації, на чолі якої стояло «вільне козацтво») й висловив сумніви стосовно ймовірності саморозвитку селянських господарств у зоні Степу⁶⁰⁹. Підкреслюється, що лише напередодні знищення Запорозької (Нової) Січі, після появи кордонів лінійного типу та поширення на Запоріжжі сільських поселень, ситуація зазнала кардинальних змін, завершилась трансформація економічного устрою, зимівник переріс у товарне господарство, орієнтоване на зовнішній ринок⁶¹⁰. До цього, в умовах існування фронтального типу зимівник аж ніяк не міг перетворитися в підприємство, яке б орієнтувалося на отримання прибутків. У ньому й далі втримувалося натуральне господарство, яке переважно (та й то не сповна) задовільняло лише власні потреби⁶¹¹.

В. Грибовський звернув увагу на питання стабілізації кордонів степового порубіжжя, зростання рівня безпеки життя на прикордонні, що позитивно позначилось на українській селянській колонізації Степу. Розділяємо переконання автора в тій частині, що українські переселенці започатковували по сусідству із зимівниками хутори та слободи, цим самим

⁶⁰⁸ Грибовський В. Запорозький зимівник і ногайське кишло: спроба співставлення / В. Грибовський. – С. 118.

⁶⁰⁹ Там само. – С. 110.

⁶¹⁰ Там само. – С. 118.

⁶¹¹ Там само.

впливаючи на місцевий повсякденний побут. У той же час, російські переселенці майже увесь час захоплювали й розоряли землі Запоріжжя. Російські ретраншементи, митниці, фортеці, форпости, урядові війська захищали загарбані ними території, провокували конфлікти, грабували, вдавалися до хабарництва та ін. Не погоджуємось із твердженням науковця про те, що землеробська колонізація запорозьких земель стала головною метою керівництва Січі тільки в останні декілька років перед її знищенням Російською імперією та носила «вузько-локальний характер», суть якого полягала в підлаштуванні до потреб захисту своїх територій від поглинання російськими адміністративно-господарськими структурами.

Розкриваючи питання постаті кошового отамана П. Калнишевського у вимірі політики та повсякденності, В. Грибовський торкається його внеску в розвиток торгівлі. Автор висвітлює, як козаки та міщани Гетьманщини, насамперед, Полтавського та Лубенського полків долучалися до транзитної торгівлі, шляхи якої проходили через запорозькі землі⁶¹². Так, запорожці та полтавські купці засновували комерційні товариства, які в центр своєї діяльності ставили торгівлю з Кримом, що транзитно здійснювалась через Січ⁶¹³.

В. Грибовського сказав нове слово в історіографії про П. Калнишевського, віднісши кошового отамана «до нового покоління козацької старшини, призвичаєного до товарно-грошових відносин, що розгорталися в умовах мирних кордонів на степовому порубіжні. Це старшинське угруповання й привело його до кошівської булави в 1762 р.»⁶¹⁴. Правда, до сьогодні не збереглися документи про перше обрання П. Калнишевського очільником Нової Січі. В. Грибовський переконує:

⁶¹² Грибовський В. Петро Калнишевський: у вимірі політики та повсякденності / В. Грибовський // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при Інституті історії України НАНУ. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – Вип. 3. – С. 146-165.

⁶¹³ Там само. – С. 149.

⁶¹⁴ Там само. – С. 152.

«соціальне обличчя його прихильників зрозуміле: це – заможні козаки, які прагнули стабільних політичних умов та адміністративних гарантій для розвитку свого, орієнтованого на зовнішні ринки господарства»⁶¹⁵.

Автор поділяє думку В. Голобуцького щодо особливостей запорозьких зимівників та хуторів, землеробства у господарствах козацької старшини, врожайності, статків, прибутків запорожців (насамперед, оперуючи тими ж цифровими даними)⁶¹⁶.

Говорячи про господарську діяльність часів Нової Січі, В. Грибовський впевнений, що завдяки П. Калнишевському економіка Запоріжжя остаточно розірвала зі своєю замкнутістю, новаторських форм набула господарська інфраструктура, зросли масштаби хліборобства, активізувались товарно-грошові відносини; Запоріжжя стає економічно самодостатньою територією, яка спроможна експортувати продукцію власного виробництва за кордон⁶¹⁷.

При скрупульозному аналізові неопублікованих праць із історії Запоріжжя XVII-XVIII ст. Г. Швидько аргументовано доводить, що активне освоєння південних степів у переддень знищення Січі сприяло започаткуванню багатьох нових слобід і міст, розширенню запорозьких землеволодінь та виникненню нових паланок⁶¹⁸. Російська влада, як стверджує авторка, не придумала нічого іншого, як вдатися до апробованих (запорожцями в Новій Січі) методів колонізаційної політики в Новоросії: приймати всіх, хто прибуває, не цікавлячись хто прийшов і звідкіля, чому залишив свою попередню домівку. Переселенців всіляко оберігали від можливості повернення їх колишнім господарям⁶¹⁹. Тобто, російський уряд застосовував те, що в майбутньому стало мотивом для ліквідації ним же Січі.

⁶¹⁵ Грибовський В. Петро Калнишевський: у вимірі політики та повсякденності / В. Грибовський. – С. 152.

⁶¹⁶ Там само. – С. 156-157.

⁶¹⁷ Там само. – С. 158.

⁶¹⁸ Швидько Г. К. Неопубліковані праці до історії Запорожжя XVII-XVIII ст. / Г. К. Швидько // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 168.

⁶¹⁹ Там само.

Висвітлюючи питання колонізації південного Придніпров'я, С. Андрєєва уточнює, що саме запорозька старшина була найбільш зацікавленою в її здійсненні⁶²⁰. Згадує авторка і про худобу й майно П. Калнишевського та козацької старшини, що були конфісковані в них та зафіксовані в описі за 31 січня 1776 р. Дослідниця підкреслила, що вагома частка серед майна була татарського та турецького походження, що потрапили завдяки «торговельному імпорту та військовим трофеям»⁶²¹. С. Андрєєва поділяє бачення Н. Полонською-Василенко майна запорозької старшини, як вагомого джерела для з'ясування соціально-економічної історії Запорозьких Вольностей.

Науковець С. Лях проаналізував публікації з історії Південної України за матеріалами періодики 1991-1995 рр.⁶²² Історик зробив наголос на тих публікаціях, в яких автори аналізують стосунки запорожців із Туреччиною та Кримом, з'ясовують масштаби участі Запоріжжя в економічних взаєминах ключових сусідів. Не оминає він і розкриття питання посередницької та розподільчої ролі запорозьких земель.

Не оминають сучасні дослідники й питання торгівлі Запоріжжя з Доном у часи Нової Січі, яке на сьогодні слабо вивчене⁶²³. В. Полторака торкається проблеми тиску імперської влади на козацьку старшину та протидії запорожців російській економічній експансії.

І. Корнацький репрезентує історію взаємин між Запоріжжям і Бахмутом у XVIII ст.,⁶²⁴ детально розкриваючи участь запорозького козацтва в

⁶²⁰ Андрєєва С. С. Комісія для вирішення взаємних претензій татар і запорожців періоду Нової Січі / С. С. Андрєєва // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 45.

⁶²¹ Там само.

⁶²² Лях С. Р. Публікації з історії Південної України в періодичі 1991-1995 років / С. Р. Лях // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 153-166.

⁶²³ Полторака В. Торговля між запорозьким та донським військами у 1734-1775 рр. та її роль у між козацьких взаєминах / В. Полторака // Український історичний збірник. – К., 2006. – Вип. 9. – С. 84-88.

⁶²⁴ Корнацький І. Бахмут і Запоріжжя у XVIII столітті / І. Корнацький // Запорозька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. – К.: ДП НВЦ «Пріоритет», 2013. – С. 207-213.

колонізації та господарському освоєнні майбутньої Бахмутської провінції, заснування зимівників і хуторів на даній території та їх перетворенні у великі поселення в межах нинішніх Горлівки, Донецька, Макіївки, Ясинуватої тощо. Особливо активно ці взаємовідносини розвивалися в період Нової Січі, завдячуючи останньому кошовому отаману. Перші позиції займали фінансові та торговельні стосунки. Господарська діяльність запорожців та бахмутян переважно суперечила офіційним урядовими приписами.

Н. Чермошенцева висвітлює торговельні відносини запорозьких козаків та єврейських купців у контексті праць історика С. Борового⁶²⁵. Авторка стверджує, що саме завдяки кошовому отаману П. Калнишевському було зруйновано стереотипи упередженого ставлення запорожців до євреїв. Так, запорозький очільник 1772 р. запросив єврейських купців на Січ, наголосивши на її відкритості для них. Окрім того, отаман дав гарантію щодо безпечного перебування купців на Запоріжжі, виділивши власні кошти на їх охорону⁶²⁶.

Н. Чермошенцева, вивчивши торговельну політику П. Калнишевського і його взаємини із єврейським купецтвом, спростувала твердження про запорожців як «довічних» і «принципових» ворогів євреїв. Узагальнивши історіографічні надбання попередників, віднайшовши нові архівні матеріали, авторка означила широкі перспективи для з'ясування козацько-єврейських і українсько-єврейських відносин, що сприятиме в майбутньому очищенню від фальшованих положень і висновків⁶²⁷.

Оригінальною є стаття О. Репана⁶²⁸, що стосується стосунків російського гарнізону Старосамарського ретраншементу та запорожців, які

⁶²⁵ Чермошенцева Н. М. С. Я. Боровий про торгівельні відносини єврейських купців та запорозьких козаків / Н. М. Чермошенцева // Козацька спадщина. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – Вип. 3. – С. 214-216.

⁶²⁶ Там само. – С. 215.

⁶²⁷ Там само. – С. 216.

⁶²⁸ Репан О. Взаємини гарнізону Старосамарського ретраншементу з місцевим населенням: коні та навколо них / О. Репан // Запорозька Січ і українське козацтво: 36. наук. праць. – К.: ДП НВЦ «Пріоритет», 2013. – С. 157-163.

характеризувалися високим рівнем конфліктності. Форпост російської влади в регіоні з перших днів створення викликав обурення як Коша, так і місцевих жителів. Російські військові регулярно захоплювали зимівчанські землі, сіножаті, грабували рогату худобу, коней, овець і при цьому не несли ніякого покарання.

Однією з перших в українській історіографії стала праця В. Горобця про юридичні тонкощі торгівлі Війська Запорозького Низового часів Нової Січі⁶²⁹. Історик відображає питання відвідин у 1775 р. запорозькою депутацією, яку очолював П. Калнишевський, столиці Російської імперії та тяжких переговорів щодо нав'язаної митної політики. І тут автор звертає увагу на чиновницьку бюрократію, хабарництво, зневагу зі сторони міністерських чиновників. В. Горобець переконаний, що поява Новоросії та низки документів про митний контроль демонстрували посилення російського контролю над торгівлею, втрату Січчю економічної незалежності⁶³⁰. Російське втручання в торгівлю запорожців проявилось у суворому контролі за переміщення купців і товарів, а також забороні цілого ряду імпортованих речей. Застосовуючи політику фіскалізму й протекціонізму російські урядовці своїм законодавством штучно провокували грошові кризи в економіці Запоріжжя, при цьому всіляко підтримуючи власне виробництво на шкоду запорозькому⁶³¹.

Висвітлюючи впровадження митної системи на Півдні України у XVIII ст., Ю. Головка вказує на те, що на цих землях існувала митна автономія, а це перешкоджало купцям з Росії мати монополію на теренах

⁶²⁹ Горобець В. Юридичні засади торгівлі Війська Запорозького Низового доби Нової Січі / В. Горобець // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2010. – Т. 21. – С. 101-117.

⁶³⁰ Там само. – С. 114.

⁶³¹ Там само.

українського ринку⁶³². Незважаючи на те, що внаслідок митної реформи, проведеної в Російській імперії, запорозька торгівля наразилася на різного роду перепони, це аж ніяк не відобразилося на її становищі. Торгівля на Запоріжжі була звичною справою для козаків. За тривалий період тут утвердилися усталені норми й традиції, сприятливі для її розвитку, умов перебування іноземних купців, що позитивно впливало на розвиток і розквіт торговельної справи⁶³³.

С. Шевчук, у контексті дослідження судового процесу над запорозькою старшиною в Олексіївській фортеці, розглядає питання про господарство козацької старшини⁶³⁴. Як приклад, дослідник звертає увагу на одного з відомих і авторитетних козаків полковника І. Гараджу і зазначає, що той володів двома великими зимівниками, які розташовувалися в Барвінківській Стінці та на річці Донець. Станом на 1775 р. у зимівниках розташовувалися будинок полковника, хата для робітників, кухня, поварня, два млини з сукновальнею, три комори, шинок, солодовня, пивоварня, пасіка, 43 коней, 167 голів великої рогатої худоби, 2700 овець і кіз тощо⁶³⁵.

С. Шевчук звертає увагу на те, що судові процеси, які проводилися над козацькою старшиною, зокрема, полковниками С. Гелехом, І. Куликом, І. Гараджі, носили виразний політичний характер і були актом розправи й приниження відомих і авторитетних козаків, які активно захищали свої вольності, землю, майно⁶³⁶. Царська адміністрація розправлялася з усіма, хто гіпотетично міг очолити боротьбу за збереження Січі. І судовий процес у Олександрівській фортеці над полковниками був організований саме з метою

⁶³² Головка Ю.І. Впровадження митної системи на Півдні України / Ю.І. Головка // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 205.

⁶³³ Там само. – С. 208.

⁶³⁴ Шевчук С. П. Судовий процес над запорозькою старшиною в Олексіївській фортеці / С. П. Шевчук // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 213-214.

⁶³⁵ Там само. – С. 214.

⁶³⁶ Там само. – С. 213.

нейтралізувати чи залякати тих, хто ще мав надію на відродження Вольностей Зaporозьких.

Л. Маленко у центр дослідження ставить ліквідацію Російською імперією військово-адміністративного й економічного устрою на запорозьких землях по закінченню російсько-турецької війни 1768-1774 рр.⁶³⁷ Науковець підкреслює, що запорозьке козацтво втрачало головне – від способу життя до засобів існування – землі, худобу, можливість займатися традиційними заняттями та ін.⁶³⁸

Отже, в ході відродження традицій національної історіографії в незалежній Україні, об'єднання творчого потенціалу для створення наукової історії України, активізувалось вивчення питань, які стосуються української колонізації запорозьких земель, їх економічного розвитку в період Нової Січі, господарської діяльності останнього кошового отамана. Істориками доведено, що П. Калнишевський не лише наполегливо захищав земельні інтереси та кордони Січі, а й всіляко сприяв освоєнню та заселенню південноукраїнських степів, започаткуванню десятків нових поселень. Запорозький очільник проводив ефективну й далекоглядну політику щодо розвитку хліборобства, скотарства, торгівлі, ремесла. Новітня українська історіографія представлена рядом праць, які утверджують наукове осмислення того, що саме в період, коли Січ очолював П. Калнишевський, відбувся економічний розквіт запорозьких земель, значно зросла кількість багатогалузевих господарств фермерського типу – зимівників. Можна солідаризуватися з думкою сучасних вітчизняних істориків про те, що в складних умовах протидії російській експансії, П. Калнишевському вдалося втілити в життя нові прогресивні форми господарювання; активно розвивались зовнішня й внутрішня торгівля, різноманітні промисли;

⁶³⁷ Маленко Л. М. До причин створення та ліквідації південноукраїнських козацьких військ в останній чверті XVIII – XIX століттях / Л. М. Маленко // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 172-185.

⁶³⁸ Там само. – С. 173.

інтенсифікувались товарно-грошові відносини; Запоріжжя трансформувалося в економічно самодостатню територію. Сучасні науковці одностайні – П. Калнишевський є яскравим представником нової генерації запорозької старшини, яка власним прикладом, своєю господарською діяльністю уособлювала нове економічне мислення.

4.3 П. Калнишевський та економічне піднесення Нової Січі: українська історіографія (1991-2018 рр.)

Після відновлення державної незалежності України розпочався активний процес відродження національних традицій вітчизняної історичної науки, звільнення від ідеологічних стереотипів тоталітарної доби, методологічних проімперських «нафталінових» нашарувань. На думку історіографа Я. Калакури, «соборність історичної науки, її інтеграція у світове поле історіографії збіглися у часі з глобалізацією цивілізаційних процесів у сучасному світі...», «що відкриває шанс українським історикам досягнути здобутки світової історичної науки, не загубивши при цьому самобутність національних традицій»⁶³⁹.

Українська історіографія все активніше з'ясовує різні аспекти економіки часів Запорозької (Нової) Січі, зокрема, періоду, коли її очільником був П. Калнишевський. У полі зору науковців переплелися питання колонізації запорозьких земель; особливостей ведення господарства, зимівників, землеволодіння, соціального складу мешканців; специфіки землеробства, скотарства, ремесла, торгівлі, рибальства тощо; ментального та соціокультурного образу Південної України; трансформаційного потенціалу економічної моделі Запоріжжя; експансіоністських планів Російської імперії та відповідей еліт на московське загарбання, впровадження тогочасних

⁶³⁹ Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2012. – С. 426.

технологій зросійщення та імперського проекту «Новоросія», ліквідації Січі та ряд інших.

Важливим для науковців є з'ясування чисельності запорозьких зимівників останньої чверті XVIII ст., здійснене А. Бойком, на основі публікацій А. Скальковського, Д. Яворницького, В. Чернявського, В. Голобуцького та багатьох інших. Скрупульозно дослідивши, порівнявши великий масив даних, історик визначає цифру в 7567 зимівників⁶⁴⁰. Автор уточнює, що, врахувавши природній і географічний чинники, специфіку господарств, можна говорити про необхідну й достатню рівновагу чисельності поселень та їх розташування по території Запорозьких Вольностей. Науковець наголошує, що після ліквідації Січі саме запорозькі зимівники, у великій кількості розпорошені по території Вольностей, вважалися російським урядом як вагома загроза імперії⁶⁴¹.

А. Бойко неодноразово наголошує, що щільність людності та поселень на Запоріжжі не одне й те саме⁶⁴². Він наводить дані з матеріалів ЦДВІА м. Москви про офіційні відомості Новоросійської губернської канцелярії 1774 р. по Берді та Кальміусу, де в межах Кальміуської паланки значиться 300 зимівників із 500 будівлями та проживаючими понад 4000 козаками. В Самарській паланці нараховувалося 1700 зимівників і 3250 будівель⁶⁴³. Підсумувавши, А. Бойко зазначає, що чисельність запорозьких зимівників лише по цих 2-х паланках була вдвічі більшою, ніж вважалося раніше. Ось чому невелику щільність населення відносно загальної площі земель не можна переносити на густоту людності поселень Запоріжжя. На переконання А. Бойка, Великий Луг (історична назва місцевості, великих річкових плавнів, які колись знаходилися на лівому березі Дніпра, загальною площею понад 400 км², затоплені водами Каховського водосховища в 1955-1957 рр. –

⁶⁴⁰ Бойко А. Зимівники Великого Лугу / А. Бойко // Козацтво. – 1993. – № 1. – С. 12.

⁶⁴¹ Там само.

⁶⁴² Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття / А. В. Бойко. – Запоріжжя: РВП «Видавець», 1995. – С. 29.

⁶⁴³ Там само. – С. 30.

Г. К.), сприяючи незаможним козакам стати на ноги, водночас привів до утворення середнього прошарку козацтва, який заклав економічні підвалини Запоріжжя. Важливими є міркування автора про те, що Великий Луг трансформувався в постійно діючу економічну систему, а це в свою чергу, стало найвагомішою причиною швидкого економічного піднесення Запоріжжя в часи П. Калнишевського⁶⁴⁴.

Збірник історичних нарисів, присвячений Січам містить підрозділ «Нова Січ (1734-1775 рр.)»,⁶⁴⁵ де узагальнюється інформація попередніх дослідників і підтверджується теза про значимість зимівників, як найзатребуванішої форми господарювання на Запоріжжі, які посідали перші позиції в економічному розвитку запорозьких земель. У колективній праці розглядаються питання, що стосуються землевідведення для зимівників, окремо йдеться про чисельність населення, характеризуються умови його проживання, господарська зайнятість зимівчан. Ведучи мову про великі господарства запорожців, науковці доводять, що часто зимівники заможних козаків перевершували старшинські⁶⁴⁶. Всі вони обслуговувались найманою працею.

У збірці подається традиційний опис розвитку скотарства, землеробства, садівництва, бджільництва, тютюнництва, рибальства, полювання, ремесел у часи кошового отамана П. Калнишевського. Разом з тим, автори наголошують, що стабільна й успішна економіка позитивно впливала на розвиток торгівлі⁶⁴⁷. Не оминули своєю увагою автори й питання ролі та значення 57 шинків (на 1773 р.) та їх значного місця в торговельній політиці Нової Січі⁶⁴⁸.

⁶⁴⁴ Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття / А. В. Бойко. – С. 30.

⁶⁴⁵ Козацькі Січі (Нариси з історії українського козацтва XVI – XVIII ст.) / В. Смолій, В. Богуслаєв, Я. Ісаєвич та ін. – К.: Запоріжжя, 1998. – 252 с. – (Серія «Козацька спадщина»).

⁶⁴⁶ Там само. – С. 171.

⁶⁴⁷ Там само. – С. 172.

⁶⁴⁸ Там само. – С. 173.

Привертає увагу праця С. Андреевої, присвячена питанню монетарної політики Кримського ханства та Запорозького Коша в період Нової Січі (1734-1775 рр.). Дослідниця оперує інформацією М. Слабченка, що стосується наведених ним показників торгового обороту Січі з Туреччиною, який сягав до 250 тис. крб. на рік, та з Кримом – 60 тис. крб.⁶⁴⁹ С. Андреева вказує на те, що торгівля з татарами не була надійно забезпечена системою грошового обігу, що впливало на ціноутворення та накопичення фінансових коштів. Імпорт переважав над експортом у цій торгівлі (насамперед, через вивіз кримської солі). Таке співвідношення перекривалося торгівлею запорожців із іншими регіонами, зокрема, з Гетьманщиною. Це йшло в розріз з монетарною політикою Російської імперії й загрожувало перспективам запорозько-татарської торгівлі. Імперська влада намагалася взяти під особистий контроль зовнішню торгівлю запорожців, видавала різноманітні вердикти, за якими заборонялося козакам вивозити до Криму золото й срібло, навіть, якщо це стосувалося торгівлі. Для того, щоб перешкоджати запорозько-татарським торговельним взаєминам, Росія почала виплачувати мідною монетою жалування запорожцям. Мідні гроші не були в обігу в Криму. С. Андреева зауважує, що за 1764 р. торговельний обіг між Запорозькою Січчю та Кримом складав 100 тис. крб. золотом і сріблом⁶⁵⁰.

Окрему працю С. Андреева присвятила питанню обігу робочої сили між Запоріжжям і Кримом у період Нової Січі⁶⁵¹. Науковець стверджує, що безпосередню участь у колонізації Запорозьких Вольностей брали етнічні українці. Переважно вони, прибуваючи на Січ, оселялися в північних районах, де активно розвивалося землеробство й у паланках завжди

⁶⁴⁹ Андреева С. Монетарна політика Кримського ханства та Запорозького Коша в часи Нової Січі (1734-1775 рр.) / С. Андреева // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 23.

⁶⁵⁰ Там само. – С. 25, 28.

⁶⁵¹ Андреева С. С. Обіг робочої сили між Запоріжжям і Кримом у період Нової Січі / С. С. Андреева // Збірник наукових праць Бердянського держав. педаг. ін.-ту ім. П. Д. Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 78-87.

потребувалася додаткова робоча сила. Специфіка життя південної частини Запорозьких Вольностей полягала в спеціалізації краю, в основному, на розведенні худоби, розвитку рибних і соляних промислів, занятті торгівлею. З одного боку, такий вид занять не потребував постійної й значної кількості робочих рук, але з іншого, умови прикордоння вимагали від населення постійно бути насторожі, мати особливу господарську й підприємницьку ініціативу, здатність відстояти власні економічні інтереси, широту поглядів, невибагливість в умовах праці та способах розрахунків⁶⁵². С. Андрєєва підсумовує: «Розширення у середині XVIII ст. ринку робочої сили в регіоні сприяло накопиченню капіталів, зміцненню позицій приватної власності, поширенню сфери економічного примусу, розвитку прогресивних форм господарства»⁶⁵³.

Праця С. Андрєєвої «Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії»⁶⁵⁴ важлива тим, що авторка значну увагу приділяє інформації щодо назв фондів архіву, подає коротку характеристику й резюме до справ, які стосуються питання зовнішньополітичного вектора історії Нової Січі, колонізації Північного Причорномор'я, приєднання Криму, прикордонної торгівлі тощо.

Авторка звертає увагу на «кримський вектор» зовнішньополітичних стосунків П. Калнишевського і стверджує, що вони базувалися на довірі та взаємопідтримці, добросусідстві та партнерстві і сприяли посиленню власних міжнародних позицій та поглибленні економічної співпраці⁶⁵⁵. Визнаючи

⁶⁵² Андрєєва С. С. Обіг робочої сили між Запоріжжям і Кримом у період Нової Січі / С. С. Андрєєва. – С. 79.

⁶⁵³ Там само. – С. 83.

⁶⁵⁴ Андрєєва С. С. Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії / С. С. Андрєєва // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 7-37.

⁶⁵⁵ Андрєєва С. «Кримський вектор» зовнішньої політики П. Калнишевського (штрихи до біографії останнього кошового отамана Нової Запорозької Січі, 1756–1764 роки) / С. Андрєєва // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – Вип. 3. – С. 166.

значне економічне посилення Запорожжя в часи Нової Січі, С. Андреева вважає, що висновки О. Олійника про те, що економічна незалежність є прямим шляхом до політичної самостійності не відповідає дійсності. Як аргумент, дослідниця звертає увагу на те, що провідну роль у розвитку економіки, торгівлі, становленні особистісних контактів між запорожцями й татарами відіграло заможне козацтво, купці, ремісники, тобто, в переважній більшості, козацька старшина, яка мала фінансову зацікавленість у цих стосунках. Проте, дослідниця не відкидає й того, що в цьому комплексі співпраці, певний зиск отримувала й запорозька сірома, адже при такому розкладі, завжди була потреба в постійних робочих руках⁶⁵⁶. Як свідчать історичні події, П. Калнишевський зумів вдало й довго тримати баланс у протистоянні Криму і Росії. Тут, на думку С. Андреевої, склалися умови, про які можна говорити не як про «кримську» партію в Коші, а як про «кримський» вектор у політиці Коша за часів Нової Січі, який складав противагу «російському» вектору⁶⁵⁷.

О Шевчук свою працю присвятив історії заселення земель Миколаївщини у кінці XVII-XVIII ст. Автор зауважує що в цей період на березі Південного Бугу знаходилася Бугогардівська паланка, центром якої виступало м. Гарда⁶⁵⁸. Місцеві мешканці, як і населення Нової Січі, займалося скотарством. Господарства старшини та заможних козаків носили всі ознаки багатогалузевих господарств, адже тут активно розвивалися землеробство, рибальство, бджільництво та ін. Також автор зазначає, що у період кошівства П. Калнишевського на території сучасної Миколаївщини кількість зимівчанських господарств зросла до 59⁶⁵⁹.

⁶⁵⁶ Андреева С. «Кримський вектор» зовнішньої політики П. Калнишевського (штрихи до біографії останнього кошового отамана Нової Запорозької Січі, 1756–1764 роки) / С. Андреева. – С. 166.

⁶⁵⁷ Там само. – С. 168.

⁶⁵⁸ Шевчук О. Освоєння земель Миколаївщини в кінці XVII-XVIII ст. / О. Шевчук // Південна Україна: проблеми історичних досліджень: Зб. наук. праць. – Миколаїв, 1998. – Ч. I. – С. 130.

⁶⁵⁹ Там само. – С. 59.

Питання сусідства та розвиток взаємозв'язків між запорожцями та сербськими поселенцями не знайшло активного висвітлення в науковій літературі. Цю прогалину намагається заповнити О. Посунько. Дослідниця переконана, Нова Сербія та Слов'яно-Сербія стали початком імперської політики Росії у питанні ліквідації Запорозьких Вольностей, яка в кінцевому результаті закінчилася трагічно для всього козацтва⁶⁶⁰. Авторка зазначає, що козацьке товариство не погоджувалося з появою нових сусідів, але й не реагувало на них агресивно. Тому, спочатку козацьке керівництво використовувало мирні й дипломатичні форми протесту, такі, як скарги, петиції, звернення до імперських властей. Коли ж вони залишалися поза увагою, запорожці вдавалися й до збройного звільнення своїх земельних володінь. Підкреслюється, що саме в цей час у кошового П. Калнишевського з'являється думка протиставити іноземній та слобідській колонізації свою⁶⁶¹.

Г. Швидько віднайшла в Російському державному воєнно-історичному архіві в Москві ряд документів, які відображають торговельні відносини між Запорозькою Січчю та Гетьманщиною (Малою Росією) другої половини XVIII ст. На їх основі історик підсумовує, що із Запоріжжя до Гетьманщини везли на продаж коней, велику рогату худобу, сіль, хутро, в'ялену рибу. На Січ доставлялись жито, пшенична мука, пшоно, мед, канати, рибальське начиння, мануфактурні вироби (полотно, крашенина, китайка, оксамит) та готовий одяг, смушок, зброя, тютюн тощо⁶⁶².

Не менш цінними є документи, які розшукала й ввела до наукового обігу Г. Швидько, що стосуються постійної боротьби запорозьких козаків за збереження своїх вольностей у протистоянні з Російською імперією.

⁶⁶⁰ Посунько О. М. Взаємовідносини Запорозької Січі з іноземними поселенцями на пограниччі / О. М. Посунько // З минувшини Подніпров'я. Зб. матер. наук. конф. – Дніпропетровськ: Дніпро, 1995. – С. 81.

⁶⁶¹ Там само. – С. 80.

⁶⁶² Швидько Г. К. Документи РДВІА про торговельні відносини між Запорозькою Січчю і Гетьманщиною у другій половині XVIII ст. / Г. К. Швидько // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4. – С. 9.

Принциповою різницею між Новою Січчю та її попередниками, наголошує авторка, було те, що на її землях поселився люд некозацького стану⁶⁶³. Першими поселенцями були вихідці з Української укріпленої лінії, які все далі й далі проникали на запорозькі землі, а згодом прибули іноземні колоністи Нової та Слов'яно Сербії. Захист запорожцями своїх земель привів до появи низки документів – розпоряджень, скарг, указів, відомостей про поселенців та нанесену шкоду. Саме такі документи з РДВІА у Москві подає історик.

В іншому виданні⁶⁶⁴ Г. Швидько публікує сім нових документів з РДВІА, що близькі за тематичною спрямованістю та відображають взаємини Коша з російською військовою та цивільною адміністрацією Новоросійської губернії в часи отаманування П. Калнишевського. Це, зокрема, листи, рапорти, донесення у контексті захоплення російськими військами запорозьких земель і розорення та завданої шкоди господарствам. Важливими для науковців є два листи запорозького очільника П. Калнишевського генерал-губернатору Новоросійської губернії Ф. Воєйкову, які розкривають злободенну тогочасну проблему взаємин.

Важливу складову економічного розвитку Запоріжжя, а саме – рибальство, з'ясовує О. Майданець⁶⁶⁵. Зокрема, стверджує, що рибальство сформувалось у досить розвинену підприємницьку систему, яка впливала на формування як внутрішнього, так і зовнішнього ринку. В період Нової Січі рибальство здобуло статус серйозної і прибуткової економічної галузі. Рибні лови поступово приватизувались і перетворювались у одну із значимих ланок економічного розвитку паланок, де запорозькі козаки «займались

⁶⁶³ Швидько Г. К. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх володінь в 50-60-ті рр. XVIII ст. / Г. К. Швидько // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 26.

⁶⁶⁴ Швидько Г. К. Актові джерела до історії Запоріжжя останніх років його існування / Г. К. Швидько // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 9-14.

⁶⁶⁵ Майданець О. Рибальство як складова економіки Запорозької Січі / О. Майданець // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К.: Шлях, 2002. – Вип. 11. – С. 204-207.

індивідуально-трудовою діяльністю»⁶⁶⁶. Дослідник підсумовує: рибальство, як вагомий економічний чинник Запорозької Січі, пройшло шлях від степового заняття до створення розгалуженої сітки дрібних риболовецьких господарств на підприємницькій основі; удосконалення спеціальних риболовецьких знарядь впливало на якісні зміни в ремісничому виробництві; революція рибальського промислу поглиблювала торговельні зв'язки, які активніше вrostались у зовнішній ринок⁶⁶⁷.

Традиції рибальства запорозького козацтва на Півдні України останньої чверті XVIII ст. досліджує В. Козирєв⁶⁶⁸.

У колективній праці «Одеса козацька. Наукові нариси»⁶⁶⁹ з-поміж іншого акцентується увага на видобутку солі в лиманах козаками. Зокрема, йдеться про листування кошового отамана П. Калнишевського (липень 1774 р.) із комендантом Бендер про отримання «дозволу козакам війська Запорозького набрати 100 возів солі... у приморських лиманах між Тилігулом та Дністром»⁶⁷⁰. До 3-го серпня 1774 р., як інформували представники запорозької старшини К. Гуртовий і С. Юр'єва, котрі знаходились у Хаджибеї, запорожці «назбирали у бугри» й вивезли 130 возів (2 602 пуди) солі⁶⁷¹.

С. Плещкий при дослідженні питання уявлень запорозьких козаків про кордони періоду отаманування П. Калнишевського констатує, що необхідність захисту економічних інтересів Війська Запорозького підштовхувала козацьку старшину використовувати такі методи, які йшли в розріз із традиційним уявленням запорожців про кордон. З метою протидії

⁶⁶⁶ Майданець О. Рибальство як складова економіки Запорозької Січі / О. Майданець. – С. 205.

⁶⁶⁷ Там само. – С. 206.

⁶⁶⁸ Козирєв В. Традиції рибальства запорозького козацтва на півдні України в останній чверті XVIII ст. / В. Козирєв // Наукові записки. Зб. наук. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 7. – С. 102-107.

⁶⁶⁹ Одеса козацька. Наукові нариси [Бачинська О. А., Гончарук Т. Г., Гуцалюк С. Б. та ін.]. – Одеса: Фенікс, 2008. – 239 с.

⁶⁷⁰ Там само. – С. 36.

⁶⁷¹ Там само.

незаконному господарському використанню земель запорозька січова адміністрація почала обмежувати вільний в'їзд на Запорожжя, запровадивши видачу письмових дозволів на заняття господарством. Автор наводить приклад, як саме такий дозвіл у 1769 р. отримав козак Лубенського полку. У ньому вказувалося прізвище особи, яка отримала дозвіл, вид дозволеної діяльності, термін дії⁶⁷². Важливими є висновки автора: «економічний розвиток Нової Січі був таким потужним, що прибутки від господарської діяльності для більшості запорозьких козаків стали основними»⁶⁷³.

І. Грозовський комплексно з'ясовує питання права власності на землю в Запорозькій Січі⁶⁷⁴. Він розкриває суть дефініції «займанщина». Науковець доводить, що абсолютно всі землі запорозьких козаків були спільною власністю Війська Запорозького. У часи П. Калнишевського, завдяки інтенсивному розвитку скотарства та землеробства активно формувалась приватна власність на землю, але на час знищення Січі в 1775 р. цей процес не завершився⁶⁷⁵. Землею користувався кожен, хто мав на це право і можливість її обробляти. Землі розподілялися шляхом жеребкування між суб'єктами землекористування. Для започаткування зимівника, після отримання дозволу Коша, можна було зайняти вільні землі. Їх можна було разом із зимівником продавати, здавати в оренду, залишати у спадщину та ін.⁶⁷⁶ Різні аспекти власності на землю та захоплення російським урядом Запорозьких Вольностей висвітлюються в інших наукових розвідках І. Грозовського.⁶⁷⁷

⁶⁷² Плецкий С. Ф. Уявлення запорозьких козаків про кордони за часів Нової Січі / С. Ф. Плецкий // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 244-248.

⁶⁷³ Там само. – С. 247.

⁶⁷⁴ Грозовський І. Право власності на землю в Запорозькій Січі / І. Грозовський // Право України. – 1997. – № 8. – С. 62-66.

⁶⁷⁵ Там само. – С. 63.

⁶⁷⁶ Там само. – С. 93.

⁶⁷⁷ Грозовский И. Н. Право собственности на землю в Запорожской Сечи / И. Н. Грозовский // Актуальные проблемы развития общественной мысли и практики управления: Сб. науч. трудов. – Запорожье: РИП «Видавецъ», 1995. – Вып. I. – С. 82-89;

Н. Швайба ретельно проаналізувала працю «Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя»⁶⁷⁸ Н. Полонської-Василенко. Дослідниця з'ясовує коло наукових зацікавлень Н. Полонської-Василенко: 1) колонізація Південної України у XVIII ст. та її напрямки: урядова, запорозька, стихійна тощо; 2) хід заселення земель, його динаміка та специфіка; 3) соціально-економічний устрій Запоріжжя часів П. Калнишевського. На думку Н. Швайби, матеріал, введений до наукового обігу істориком у статті, дає змогу «реконструювати події, що відбувалися між зруйнуванням Січі, арештом старшини і конфіскацією майна, його продажем і залюдненням колишніх запорозьких господарств. Він дав можливість відтворити картину матеріального становища старшини, що підпала під конфіскацію, встановити зв'язок між цим колом осіб і тогочасними подіями»⁶⁷⁹. Мова йде про 25 опублікованих документів (відомості, описи, реєстри), які виявила науковець у фонді Новоросійської губернської канцелярії (зв'язка 105, справа 2839) Дніпропетровського крайового архіву в 1927 р. Тоді архів не мав описів, справи подавались у хронологічній послідовності, що значно ускладнювало пошукові роботи. Н. Швайба підкреслює, що Н. Полонська-Василенко видрукувала документи, зберігаючи їх мову, правопис, порядок у кожному описі, причому розміщує їх за окремою системою. Так, описи майна запорозької верхівки П. Калнишевського, П. Головатого, І. Глоби, які раніше були розкидані по різних архівних справах, тепер об'єднувались для полегшення їх дослідження. Надзвичайно важливим є опис зимівників, хуторів козацької старшини середньої та дрібної ланок, опис майна та грошових сум, конфіскованих російською командою. Н. Полонська-

Грозовський І. М. Право Нової Січі (1734-1775 рр.): Навч. посіб. / І. М. Грозовський. – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 108 с.

⁶⁷⁸ Швайба Н. І. Праця Н. Д. Полонської-Василенко «Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя» / Н. І. Швайба // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С. 276-287.

⁶⁷⁹ Там само. – С. 277.

Василенко визначила інформативну наповненість віднайдених нею матеріалів наступним чином: встановлення кола осіб, майно яких було описане, характер майна та господарства, різновид зимівника, загальний і пересічний характер старшинського майна⁶⁸⁰. Дані всіх реєстрів майна старшини науковець систематизувала за характерними ознаками й звела у 21 таблицю, подавши до кожної з них розширене пояснення. Саме чисельні дані таблиць дали змогу дослідниці порівняти та узагальнити інформацію, зробити кваліфіковані висновки.

На думку Н. Швайби, заслуга Н. Полонської-Василенко в тому, що вона з'ясувала соціальний склад зимівчан: 1) власник зимівника, інколи співвласники і козаки, що живуть у зимівниках і випасають тут свою худобу; 2) робітники, наймити; 3) зайди, переселенці, паупери тощо.⁶⁸¹ Висвітлюючи специфіку господарства зимівника, історик розкрила особливості становища скотарства, чисельність голів різної худоби, приблизну її вартість і прийшла до висновку про торговельний характер господарства на Запоріжжі. З'ясовуючи питання рільництва (виходячи з кількості сільськогосподарського реманенту) авторка виділила справжніх господарів в особі старшини середньої заможності⁶⁸². Ряд таблиць подають реальний стан мисливства, млинарства, пасічництва, рибальства, броварництва, описуючи при цьому наявність продуктів та інвентаря. Із ретельно описаних реєстрових даних про 23 осіб, можна оцінити заможність кошового отамана П. Калнишевського, писаря І. Глоби, судді П. Головатого. Сума конфіскованої готівки (наприклад, у П. Калнишевського понад 47 тис. крб.), боргові розписки, векселі, на думку Н. Полонської-Василенко, засвідчують комерційні, лихварські операції запорозької старшини. Історик довела, що в останні роки існування Січі активно розвивались капіталістичні відносини з

⁶⁸⁰ Швайба Н. І. Праця Н. Д. Полонської-Василенко «Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя» / Н. І. Швайба. – С. 279.

⁶⁸¹ Там само.

⁶⁸² Там само.

відповідним торговим капіталом та вільнонайманою працею, що сприяло бурхливому соціально-економічному розвитку Запоріжжя в другій половині XVIII ст.⁶⁸³

Важливим для вивчення економічного розвитку Нової Січі є те, що, аналізуючи наукові погляди Н. Полонської-Василенко, Н. Швайба чітко визначила її концептуальне бачення історії Півдня України XVIII ст. На шпальтах наукових видань⁶⁸⁴ авторка комплексно розкрила різноаспектні питання діяльності запорозької старшини часів П. Калнишевського на прикладі студій Н. Полонської-Василенко. Переконливо доводиться теза про козацьку старшину як рушійну силу розвитку капіталістичних відносин, захисника прав запорожців та їх територіальної цілісності, торговельний характер запорозького господарства, який орієнтувався на ринок. Останні роки існування Нової Січі історик вважала кульмінаційним моментом в історії її економічного розвитку, періодом найбільших господарських успіхів⁶⁸⁵. Окремо йде мова про виробничі відносини у зимівниках, застосування найманої праці, товарність старшинських господарств.

Крім того, Н. Швайба на прикладі досліджень Н. Полонської-Василенко та О. Рябініна-Скляревського зробила спробу продемонструвати важливість використання біографічного методу в пізнанні історії Запоріжжя⁶⁸⁶. Авторка звертає увагу на те, що розвідки зазначених науковців, проведені при

⁶⁸³ Швайба Н. І. Праця Н. Д. Полонської-Василенко «Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя» / Н. І. Швайба. – С. 279.

⁶⁸⁴ Швайба Н. І. Доробок Н.Д. Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва в контексті історіографічної ситуації 1920-30-х рр. / Н. І. Швайба // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2005. – Вип. 16. – С. 327-336; Швайба Н. І. Запорозька старшина XVIII ст. у студіях Н. Д. Полонської-Василенко / Н. І. Швайба // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 358-363.

⁶⁸⁵ Швайба Н. І. Запорозька старшина XVIII ст. у студіях Н.Д. Полонської-Василенко / Н. І. Швайба. – С. 360.

⁶⁸⁶ Швайба Н. І. Постаті запорожців Нової Січі у дослідженнях Н. Д. Полонської-Василенко та О. О. Рябініна-Скляревського / Н. І. Швайба // Козацька спадщина: альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – Вип. 2. – С. 103-106.

використанні нових для свого часу методологічних принципів історичних досліджень, як, наприклад, марксистський та соціологічний підходи, містять певну схожість висновків, зокрема, це стосується питань економічного розвитку та соціального становища козацької спільноти та нові підходи до питання визначення напрямку вектора руху «запорозького історичного процесу» у XVIII ст. (торговельний капіталізм М. Покровського), кожен намагався критично переосмислити та узагальнити вже відоме, відшукати специфічне, скласти своє бачення розвитку Запоріжжя за часів Нової Січі⁶⁸⁷. Цілий ряд постатей запорозької старшини стали предметом вивчення Н. Полонської-Василенко. Їх зимівники з майном після знищення Запорозької Січі 1775 р. були конфісковані. Проаналізувавши опубліковані та архівні документи, дослідниця прийшла до висновку: майже всі ці запорожці були активними учасниками боротьби за вольності (у т.ч. й за економічну свободу, землі, які захоплював російський уряд)⁶⁸⁸. Усі 23 представники запорозької старшини, про яких йдеться в статті, характеризуються, як великі господарі, яким реально було що захищати і втрачати. Вони постають не тільки як політичні та військові діячі, а й є «міцними хазяями, що вже давно перейшли до нових соціально-економічних засад життя Вольностей»⁶⁸⁹. За словами авторки, П. Калнишевський, І. Глоба, П. Головатий, С. Гелех І. Гараджа, М. Ногай та інші «були справжніми сільськими господарями»⁶⁹⁰.

Репрезентувавши роботи О. Рябініна-Скляревського, Н. Швайба довела промисловий характер господарства часів Нової Січі, зокрема, завдяки переходу його із форми степового до землеробського⁶⁹¹. Через осмислення його досліджень, подані всі запорозькі очільники за 1700-1775 рр. з умовним їх поділом на такі групи: отамани Кримської доби (К. Гордієнко,

⁶⁸⁷ Швайба Н. І. Постаті запорожців Нової Січі у дослідженнях Н. Д. Полонської-Василенко та О. О. Рябініна-Скляревського / Н. І. Швайба. – С. 103.

⁶⁸⁸ Там само. – С. 104.

⁶⁸⁹ Там само.

⁶⁹⁰ Там само.

⁶⁹¹ Там само. – С. 105.

І. Малашевич, Ф. Шишацький та ін.), Хутірської ідеології (П. Калнишевський, Я. Ігнатович, Г. Лантух та ін.), Кримської легенди (М. Ус, В. Сич, П. Пилипенко). Цінність публікації полягає в тому, що окрім нової біографічної інформації, отримуємо характеристику їх зовнішньої та внутрішньої політики (депутатські й спірні комісії, колонізація, оборона запорозьких земель і кордонів, економічні діяння тощо). Фактично розкривається історичний розвиток Нової Січі через постаті її кошових, козацької старшини, духовенства.

Н. Швайба висвітлила ключові засади історіографічних досліджень Н. Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва XVIII ст.⁶⁹² Авторка підкреслює, що основні досягнення Н. Полонської-Василенко стосуються історіографічного дискурсу запорозького козацтва даного періоду. Серед них левову частку складають праці із соціальної та економічної історії запорозьких земель, зокрема, періоду Нової Січі. А її погляди на економічну політику кошового отамана П. Калнишевського перегукуються із новаторськими баченнями М. Слабченка, а саме: курінь не лише військова одиниця, а й господарська; три типи запорозьких зимівників; товарність господарства та ін.)⁶⁹³.

Підсумком наукової роботи Н. Швайби стало її дисертаційне дослідження⁶⁹⁴. Авторка обґрунтувала, що особливість підходу Н. Полонської-Василенко до історії Південної України XVIII ст. полягала в усвідомленні досліджуваного періоду й території у політичній площині, зокрема, арени боротьби двох непримиренних супротивників – запорожців та російського уряду. В соціально-економічному полі, як арена активного заселення й колонізації Запоріжжя, в площині історіософській – як лоно

⁶⁹² Швайба Н. Історіографічні дослідження Н. Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва XVIII ст. / Н. Швайба // Історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 73-81.

⁶⁹³ Там само. – С. 79.

⁶⁹⁴ Швайба Н. І. Н.Д. Полонська-Василенко – дослідник історії Південної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Н. І. Швайба. – К., 2008. – 20 с.

формування та збереження переваги українського етносу в південній краї, не дивлячись на російську експансію. Намагання поєднання цих площин із марксистським тлумаченням історії призвели до появи особливого історіографічного доробку, який репрезентує українську історичну думку 20-40-х рр. ХХ ст.

Новаторські погляди на питання устрою Запоріжжя представлені сучасними вітчизняними науковцями В. Мільчевим та Ю. Князьковим⁶⁹⁵. Дослідники вперше залучили до наукового обігу дані про представників німецького дворянського роду Штофельнів, які опинилися в Російській імперії, і, насамперед, генерал-майора Карла Штофельна та його військову службу на українських теренах. Цінними є документи однієї зі справ фонду № 13 «Дела о Малороссии» РДАДА (м. Москва), які доводять тяглість російських планів стосовно знищення Січі впродовж останніх 10-ти років її існування. Йдеться про «Примечание какаая убыль России таковых суровых и непослущъных людей имеют, как Запорозцы; противо того, какаая бы прибыль была, ежели их в порядок и хорошее состояние привести» авторства Карла фон Штофельна. Зі сторінок видання дізнаємось, що архівна справа має три різних за авторством та видовою належністю документи, які єднає тематично-хронологічна близькість, із заголовком «Примечания генерал-майора Штофельна о запорожцах». На початку поміщене «Примечание о запоросцах»: документ екстрактного типу, де в десяти підпунктах подаються «зухвалі та противні» російському урядові вчинки запорожців за 1762-1765 рр.; далі знаходиться донесення П. Рум'янцева імператриці Катерині II за 28 лютого 1765 р. із закликом арешту запорозької депутації разом із кошовим П. Калнишевським, що прибула до столиці з прагненням домогтися повернення запорозьких земель, що захопила Новоросія; у кінці тріади знаходиться «Примечание» К. Штофельна, подане імператриці 19 березня

⁶⁹⁵ Мільчев В. І. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) / В. І. Мільчев, Ю. П. Князьков // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 35-55.

1765 р.⁶⁹⁶ Автори статті наголошують, що у справі № 78 «зведено за тематичною ознакою три документи, що свідчать про потенційну можливість ліквідації оригінального устрою Запорозьких Вольностей навесні 1765 р. шляхом арешту вищого старшинського складу та подальшої інтервенції»⁶⁹⁷. За переконанням науковців, саме «Примечание» К. Штофельна стало підґрунтям, звідки російські урядовці запозичили ідеї при написанні «Маніфесту» 1775 р. і розробці низки заходів для знищення Запорозької Січі.

Історики впевнені, що укладаючи проект ліквідації Січі, К. Штофельн насамперед, керувався суто прагматичними мотивами. Остаточне його завдання: створити на Запоріжжі Дніпровську губернію на кшталт Новоросійської, губернатором якої він дуже хотів стати. Прагнення підняти свою соціальну значимість спонукало К. Штофельна розробити план дій. Як зазначають дослідники, цього не прикриєш бравурними та пихатими словами тексту із запевненнями у власному безсрібництві та клопотанням про загальні інтереси⁶⁹⁸. Прагнення всіляко сприяти знищенню Січі є проявом громадянської позиції К. Штофельна. Він – класичний представник вірнопідданих її імператорської величності та речник південноукраїнської гілки російського дворянства, яке прагне розширити свої землеволодіння за рахунок земель запорожців⁶⁹⁹. К. Штофельн ненавидів Запорозьку Січ, тому постійно підкреслював її «шкідливість» і «некорисність» для імперії, а запорозьке козацтво називав «зовсім непідвладним, ...не приборканим народом»⁷⁰⁰. Він намагався переконати, що запорожці завдають величезних економічних збитків державі, підривають її зовнішньополітичний імідж. Ця шкода криється у «вивезенні російського срібла татарам», «відмові сплачувати мито», «порушенні карантинів», «постійних крадіжках і

⁶⁹⁶ Мільчев В. І. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) / В. І. Мільчев, Ю. П. Князьков. – С. 35.

⁶⁹⁷ Там само. – С. 36.

⁶⁹⁸ Там само. – С. 38.

⁶⁹⁹ Там само. – С. 39.

⁷⁰⁰ Там само.

грабежах» та ін.⁷⁰¹ Дратує його й те, що запорозькі козаки «самовільно обрали собі кошового». Кошового отамана П. Калнишевського в «Примечании» пропонується заслати «вглиб Росії». В той же час, у документі ніде ми не зустрінемо про значимість запорожців у російсько-турецьких війнах, захисті південних рубежів імперії. К. Штофельн розробив і запропонував військову операцію зі знищення Січі, яку розписав ледь не погодинно. Як уже зазначалося, низка його «пропозицій» лягли в основу «Маніфесту» Катерини II від 3 серпня 1775 р. про знищення Запорозької Січі та першочергові заходи Г. Потьомкіна стосовно подальшого устрою Запоріжжя. Штофельну не судилося на власні очі побачити знищену Січ. Але якби не смерть, підкреслюють дослідники, його прізвище неодмінно б фігурувало в одному ряду з П. Текелієм та Г. Потьомкіним.

Зіставивши теоретичні узагальнення, зазначимо, що публікація В. Мільчева «Поглинення Вольностей Війська Запорозького Низового у 1775 р.: проекти, плани, реалізація»⁷⁰² певним чином інформаційно перегукується з попередньою статтею, зокрема, стосовно документів, авторами яких були Карл фон Штофельн і П. Румянцев. «Маніфест» Катерини II від 3 серпня 1775 р. В. Мільчев називає «твором, який є нічим іншим як компіляцією зі згаданих вище проектів, описів, рапортів та реляцій, який було опубліковано, так би мовити, заднім числом, аби лише надати легітимності тому факту, який вже й так відбувся»⁷⁰³.

Логічним продовженням розгляду цих питань є стаття В. Мільчева, де з'ясовується, як за допомогою митного та прикордонного контролю російські урядовці намагалися економічно виснажити, а потім уже й приборкати

⁷⁰¹ Мільчев В. І. Проект реформування устрою Запоріжжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) / В. І. Мільчев, Ю. П. Князьков. – С. 39.

⁷⁰² Мільчев В. І. Поглинення Вольностей Війська Запорозького Низового у 1775 р.: проекти, плани, реалізація / В. І. Мільчев // Південний архів: Зб. наук. праць. Історичні науки. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2006. – Вип. 21. – С. 47-53.

⁷⁰³ Там само. – С. 51.

непокірне Запоріжжя⁷⁰⁴. Зокрема, мова йде про створення російських форпостів, митниць і карантинів уздовж р. Синюха та Південний Буг, боротьбу запорожців проти захоплення їхніх земель, зокрема, насильницьке видворення поселенців, «трав'яні війни» та ін. Історик висвітлює й діяльність П. Калнишевського по відстоюванню запорозьких земель та економічних інтересів Січі⁷⁰⁵.

Вагомим є внесок В. Мільчева у розвіювання «історіографічних міфів» стосовно ряду аспектів історії Запорозжя, зокрема, устрою та конфігурації Вольностей Війська Запорозького періоду Нової Січі⁷⁰⁶. Аргументованими є положення науковця про те, що протягом сорокарічної історії Нової Січі проходила поступова зміна концепції «кордону» та устрою Вольностей, як в управлінській практиці керівництва, так і повсякденних життєвих реаліях запорожців. Зазнали істотних змін «кордони» як за формою, так і за змістом. У їх основу лягли, як еволюція попередньої запорозької традиції, так і зовнішні чинники у вигляді калькувань із турецької чи російської моделей системи державного кордону. Паланкова модель ставала основою управління землями, стосовно яких поширювалася політична влада Коша.

В. Мільчев розглядає перехід Війська Запорозького Низового 1734 р. під протекцію Росії та утворення 1764 р. Новоросійської губернії і вважає це новим імперським наступом на запорозькі землі⁷⁰⁷. Російсько-турецька війна 1768-1774 рр. загострила та ускладнила запорозько-російські поземельні стосунки. Скориставшись залученням військових сил запорожців у цій війні, з території Новоросії на Вольності хлинула хвиля поміщицької колонізації. Усвідомлюючи необхідність якомога швидшого окреслення кордонів та

⁷⁰⁴ Мільчев В. І. Боротьба Запорозжя проти впровадження російським урядом форпостів, карантинів та митниць по ріках Південний Буг та Синюха у часи Нової Січі / В. І. Мільчев // Збірник наукових праць Бердянського педагогічного інституту. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 84-87.

⁷⁰⁵ Там само. – С. 86.

⁷⁰⁶ Мільчев В.І. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі / В.І. Мільчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2006. – Вип. XX. – С. 29-35.

⁷⁰⁷ Там само. – С. 31.

закріплення земель за Військом, козацька старшина в 1772-1774 рр. «атакує» російський уряд донесеннями, проханнями, скаргами. Зрозуміло, що імперські чиновники стали на захист державних адміністративно-територіальних одиниць. Урешті-решт, питання прав запорожців на власні землі періоду Нової Січі так і не вирішилось і саме воно, як зазначає дослідник, стало однією із ключових причин знищення Січі в 1775 р.⁷⁰⁸

Т. Гончарук через призму постаті Г. Потьомкіна з'ясовує взаємини з запорозьким козацтвом, торкаючись і питання суду над його головними «злочинцями» – керівною козацькою старшиною, «милосердя» стосовно кошового П. Калнишевського⁷⁰⁹. Згадуються й найголовніші – «економічні злочини» січовиків, які «стільки образ та збитків завдали мешканцям Новоросійської губернії»⁷¹⁰. Як приклад, ідеться про гучну справу проти 243 козаків і чотирьох старшин, звинувачених у «нападі на землі та господарства поселенців» та нещадно покараних. Науковець впевнений, що «безперечним злочином Потьомкіна проти своїх колишніх побратимів була його політика, спрямована супроти зимівників – запорозьких індивідуальних господарств, що базувалися на вільнонайманій праці»⁷¹¹.

У науково-теоретичному плані прислужився історичний нарис О. Гуржія про український хутір XV-XVIII ст., у якому автор з'ясовує процес виникнення, формування та розвитку фермерського чи хутірського господарства, що досить часто було ідентичним, осягнення хутора як соціального й економічного явища⁷¹². Цінність публікації полягає також у тому, що історик характеризує наукові погляди М. Чирковського, М. Слабченка, О. Олійника, В. Нечитайла на фермерське господарство,

⁷⁰⁸ Мільчев В.І. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі / В.І. Мільчев. – С. 32.

⁷⁰⁹ Гончарук Т. Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва / Т. Г. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 2002. – 144 с.

⁷¹⁰ Там само. – С. 24-25.

⁷¹¹ Гончарук Т. Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва / Т. Г. Гончарук. – С. 27.

⁷¹² Гуржій О. Український хутір XV-XVIII ст.: Історичний нарис / О. Гуржій. – К., 2007. – 82 с.

зимівники та зимівчан, їх «індивідуалістичність» у господарській діяльності⁷¹³.

На основі аналізу «Именных списков старшин и казаков бывшего войска Запорожского... 1776 года» П. Бойко простежує чисельність зимівників, кількість рядових козаків, отаманів куренів та ін. Хоча кількісні показники, які подає автор, не завжди можна вважати за абсолютні, але фіксація за географічною домінантою робить ці списки унікальними, оскільки зимівник на Запоріжжі є прототипом започаткування ряду міст і селищ степової частини України⁷¹⁴.

Важливість постаті П. Калнишевського у плані формування на запорозьких землях нової соціальної групи – посполитих, людей цивільних, які займалися землеробством, ремеслом і торгівлею, з'ясував О. Гук⁷¹⁵. Завдячуючи цьому кошовому отаману, наголошує дослідник, за досить короткий час засновано 45 нових сіл, понад 4 тис. хуторів-зимівників, де на 1775 р. мешкало близько 50 тис. хліборобів⁷¹⁶. Торкається автор і питання опору запорозьких козаків російській імперській колонізації.

Взявши за приклад центр паланки Самарчук (Новоселиця), В. Старостін дослідив механізми утворення соціальної структури поселень і з'ясував їх специфіку⁷¹⁷. Паралельно він подав окремі матеріали про господарські заняття мешканців, соціальну мобільність, чисельність козаків і посполитих, з господарствами і без них, які жили в господаря та трудилися на нього, тимчасових робітників, які залучалися до рибальських ватаг, на косовицю, чумаків тощо.

⁷¹³ Гуржій О. Український хутір XV-XVIII ст.: Історичний нарис / О. Гуржій. – С. 8-9.

⁷¹⁴ Бойко П. «Именные списки старшин и казаков бывшего войска Запорожского... 1776 года» як джерело з історичної демографії Степової України / П. Бойко // Запорозька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. – К.: ДП НВЦ «Пріоритет», 2013. – С. 173.

⁷¹⁵ Гук О. Таємниці останнього отамана Петра Калнишевського / О. Гук // Гук О. Сто великих таємниць і загадок України / О. Гук. – К.: Арій, 2011. – С. 180.

⁷¹⁶ Там само.

⁷¹⁷ Старостін В. Соціальна структура слободи Самарчук (Новоселиця) у 1740-1770-х рр.) / В. Старостін // Запорозька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. – К.: ДП НВЦ «Пріоритет», 2013. – С. 179-185.

Ю. Мицик подає реальну картину внеску козацької старшини, насамперед, кошового отамана П. Калнишевського в економічний розвиток Запоріжжя. Так, на основі справи № 354 архіву Коша з ЦДІАУ в Києві, автор розкриває спорудження запорозьким очільником навесні 1774 р. одного з млинів на р. Інгулець.⁷¹⁸ Керував будівництвом козак Ф. Мірочник. У самарських лісах на спеціальній ділянці заготовляли дубовий ліс, його обробляли. З Нового Кодака на береги Інгульця завозили каміння. Орільський полковник П. Яковенко надав для цього 155 возів, а потім прислав додатково ще кілька десятків. Бугогардівський полковник І. Сухина надав допомогу людьми для будівництва греблі. Робота оплачувалась за рахунок скарбу двох слобід, а це близько 100 господарств. При спорудженні млина Ф. Мірочнику надавали допомогу козак М. Карнаух, який потім став першим мельником на ньому, козак М. Заславський, майстер К. Малий⁷¹⁹. Повідомляє історик і про запорожця з Дерев'янківського куреня Л. Глобу, який мав у власності три водяних млини та сукновальню. З виготовленого там сукна 15 кравців шили у Новому Кодаку одяг на продаж. Говорячи про благодійність Л. Глоби, автор наголошує, що той не шкодував своїх статків і заснував два найбільших парки (у сучасному Дніпрі – парки Шевченка та Глоби)⁷²⁰.

За узагальненнями Ю. Мицика, чисельність дорослого населення чоловічої статі на Січі у переддень її ліквідації в 1775 р. становила 100 тис. осіб.⁷²¹ Серед видів господарської діяльності називається землеробство (виращування практично всіх культур, типових для України XVIII ст., включаючи тютюн), мисливство, садівництво, чумакування, городництво, рибальство.

⁷¹⁸ Мицик Ю. А. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетров. держ. ун-ту, 1997. – С. 100.

⁷¹⁹ Там само.

⁷²⁰ Там само. – С. 101.

⁷²¹ Там само. – С. 100.

Подаючи картину економічного розвитку Нової Січі в останнє її десятиліття, Ю. Мицик стверджує, що освоєння швидкими темпами степів дало змогу Кошу відмовитися від закупівлі хліба, а з часом, активно продавати свій хліб за кордон⁷²². Описуючи торгівлю в краї, дослідник звертає увагу на 1774 р. та продаж П. Калнишевським понад 12 тис. коней у Італію⁷²³. Щодо зовнішньої торгівлі, то систематично до місцевої пристані прибували кораблі купців із Криму, Туреччини, Росії та ін. Часто тут з'являлись і польські, молдавські, ногайські, єврейські, грецькі купці⁷²⁴. Автор не уникає й купецьких об'єднань, які займалися торгівлею із Запоріжжям.

Сучасна українська історіографія також представлена роботами, які стосуються започаткування фермерських господарств в Україні, що пов'язується з народною колонізацією її незалюднених просторів та формуванням козацького стану. О. Апанович чітко визначила, що українське козацтво «своєю вільною, без феодалного примусу й кріпаччини працею на землі... розвинуло передову інтенсивну економіку. На Запорозькій Січі, де ніколи не було кріпацтва, уперше в Європі склалася прогресивна форма багатогалузевого господарства фермерського типу»⁷²⁵. Вчені-історики В. Смолій і В. Степанков, доповнивши думку О. Апанович, зазначають: «козацтво, освоюючи землі південного регіону, перетворилося в типових фермерів, тобто ставало носієм буржуазних відносин»⁷²⁶.

На сьогоднішній день одним з найфундаментальніших досліджень даної проблеми є монографія В. Нечитайла⁷²⁷, де окремий третій розділ

⁷²² Мицик Ю. А. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – С. 100.

⁷²³ Там само. – С. 101.

⁷²⁴ Там само.

⁷²⁵ Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва / О. Апанович // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 18.

⁷²⁶ Смолій В. А. Українська державна ідея XVI-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 22.

⁷²⁷ Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В. В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.

присвячений виникненню господарства фермерського типу в добу козаччини. Автор вказав на значення хуторів-зимівників, як найпродуктивнішої форми виробництва, ключову основу економічного розвою Запорозької Січі, який відповідав її загальнодемократичному устрою. Саме у період Нової Січі, зокрема, часи П. Калнишевського, хутори-зимівники стають фермами – багатогалузевими або спеціалізованими⁷²⁸.

На основі опрацювання масиву джерел, В. Нечитайло довів, що господарства фермерського типу досягли піку свого розвитку на запорозьких землях у 1734-1775 рр. Ця ключова думка проходить через увесь третій параграф монографії. Саме в часи кошового отамана П. Калнишевського утверджувалося нове економічне мислення, формувалася унікальна хліборобська культура. Автор описує заселення Запоріжжя, заснування нових хуторів, густоту розміщення, чисельність будинків тощо. Автор оперує як архівними даними, так і надбаннями А. Скальковського, В. Голобуцького, О. Олійника. Хоча опис зовнішнього вигляду й структури зимівчанського господарства розкривається на прикладі хуторів запорозької старшини П. Калнишевського, І. Гараджі, І. Глоби, О. Ковпака, які калькують уже відому інформацію праць В. Голобуцького. Вивчаючи особливості тваринництва й рільництва, В. Нечитайло подає низку прикладів, які відображають економічну політику П. Калнишевського. Наголошує і на селекційній роботі в господарствах кошового, попиті на коней, вирощених на його заводах.

Дослідник віднайшов ряд архівних матеріалів ЦДІАК України, які вводяться до наукового обігу вперше, що відображають розвиток внутрішньої та зовнішньої, сухопутної й водної торгівлі Запоріжжя, її напрямки та масштаби. Вивчає автор і питання використання найманої праці

⁷²⁸ Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В. В. Нечитайло. – С. 93.

в господарствах запорозької старшини. Через проведене порівняння дізнаємось, що найбільше наймитів – 44, було в П. Калнишевського⁷²⁹.

Вперше серед інших дослідників В. Нечитайла так ґрунтовно проаналізував економічний хист запорозького очільника. Науковець визначає П. Калнишевського, як економічно грамотного керівника, дбайливого господаря, який розумівся на технології сільськогосподарського виробництва, володів новинами європейської ветеринарної науки, зокрема, селекції⁷³⁰. Отаман тримав у полі зору все господарство, контролював роботу кожного підрозділу. Кошовий ділився із запорожцями знаннями по веденню високорентабельного господарства. Він, як керівник, вимагав від зимівчан не ледарювати й не байдикувати. Під його «хазяйським наглядом провадилися всі сільськогосподарські роботи в Січі, споруджувалися унікальні млини (двоповерхові, «лодейні» – на великих човнах і паромах), організовувалися різноманітні промисли, налагоджувалися торговельні стосунки з сусідніми державами»⁷³¹.

В. Нечитайло, на відміну від інших науковців, поділяє погляди В. Голобуцького на те, що на запорозьких землях багатство й розкіш були загальнодоступні не тільки старшині, а й рядовим підприємливим, працьовитим козакам, які мали хуторами, млини, величезні пасіки та уміли грамотно займатись господарством. Не лише запорозька старшина, але й козаки-хуторяни мали дорогий одяг, купували цінні речі⁷³². Автор узагальнює: «нові суспільні відносини, які утверджувалися на українських землях, несли не тільки біди і суперечності, а й сприятливі можливості для розвитку здібностей і потреб людей, – можливості, що базувалися на праві більшої частини населення розпоряджатися результатами своєї праці»⁷³³.

⁷²⁹ Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В. В. Нечитайло. – С. 147.

⁷³⁰ Там само. – С. 148.

⁷³¹ Там само.

⁷³² Там само. – С. 149.

⁷³³ Там само.

В одній із фундаментальних публікацій за 2015 р.⁷³⁴ провідні вітчизняні історики О. Бачинська, Т. Чухліб, В. Щербак не лише розкривають найважливіші віхи «золотих сторінок історії» козацтва, а й відображають внесок П. Калнишевського у розвиток економіки періоду Нової Січі. Вони доводять, що кошовий отаман був не лише знавцем військового мистецтва, мудрим політиком і дипломатом, але й завдяки особистим якостям здобув беззаперечний авторитет серед козацтва. Як зазначають автори, завдяки продуманій економічній політиці П. Калнишевський перетворив запорозькі землі на житницю не лише всієї України, а й Російської імперії. У часи його очільництва започатковано близько 4 тис. хуторів-зимівників, а населення краю збільшилося на понад 50 тис. осіб⁷³⁵. Подаючи історію появи нових міст і сіл, автори ведуть мову про Петриківку, фондовану П. Калнишевським.

У складі депутації до уряду імператриці Катерини II П. Калнишевський виступає захисником козацтва, домагається відміни мита на товари запорозьких купців, повернення захоплених російськими військами земель⁷³⁶. Серед причин знищення Січі історики називають «повну незалежність в управлінні» та «економічні успіхи»⁷³⁷.

Запорізький дослідник історії Південної України XVIII ст. Г. Шпитальов чимало своїх праць присвятив вивченню військової історії козацтва зазначеного періоду. Разом з тим, у своїх розвідках науковець висвітлює окремі відомості, що стосуються економічного розвитку та господарського становища краю. Як приклад, він наводить скаргу кошовому отаману П. Калнишевському датовану 1770 р. від мешканців Кам'янки, що належала до Самарської паланки, про значні збитки, яких було завдано населенню, коли калмицькі полки поверталися з військового походу, себто під час російсько-

⁷³⁴ Бачинська О. А. Українське козацтво. Золоті сторінки історії / Бачинська О. А., Чухліб Т. В., Щербак В. О. – К.: ПП «Кристал БУК», 2015. – 400 с.

⁷³⁵ Там само. – С. 225.

⁷³⁶ Там само.

⁷³⁷ Там само.

турецької війни 1768-1774 рр.⁷³⁸ Мешканці скаржилися на те що карабінери й гусари сплюндрували їхню рільню, позабирали весь корм для коней, вимагали, щоб кам'ячани годували їх власними продуктами, окрім того, повбивали й забрали усю домашню живність, включаючи птицю й худобу.

Дослідник звертає увагу на те, що на запорозьких землях часто поселялися українські бранці, звільнені з турецько-татарського полону, які висловлювали бажання залишитися у цьому краї. Автор пише, що в їх користування переходили вільні козацькі хати або будинки селян, які з причин безпеки ще на початку війни покинули свої господарства й виїхали подалі від військових дій відстані. Новопоселенцям надавалася всіляка допомога, щоб вони могли завести власне господарство: посівний матеріал жита й пшона по одній чверті, реквізоване у ворога майно, в тому числі, предмети домашнього вжитку, а також коні, вівці та ін.⁷³⁹

Одну зі своїх праць С. Авдеєнко присвятив питанню, що безпосередньо стосується діяльності П. Калнишевського від часу його перебування на посаді військового судді до кошового отамана. Автор наголошує: запорозький керманіч на кожному етапі кар'єрного перебування проявляв активність у справі розбудови Запорозьких Вольностей, економічного розвитку краю, а також докладав максимум зусиль для того, щоб протидіяти царату та його військовим силам, які були розміщені у Новосіченському ретраншементі⁷⁴⁰. Дослідник стверджує, що, не дивлячись на величезний тиск з боку російського уряду, П. Калнишевський послідовно відстоював козацькі інтереси, зокрема, економічні. Ще під час першого терміну свого очільництва П. Калнишевський здійснював активну політику щодо осілості запорожців, всіляко заохочував їх господарську діяльність, прагнув, аби

⁷³⁸ Шпитальов Г. Населення Запорозьких Вольностей у воєнній організації Нової Січі. 1734-1775 рр. / Г. Шпитальов // Студії з історії Степової України. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 1. – С. 89

⁷³⁹ Там само. – С. 92.

⁷⁴⁰ Авдеєнко С. Последний атаман. Тайна императора / С. Авдеєнко. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. – С. 8-20.

«козаки стали землевласниками»⁷⁴¹. Економічні здобутки запорожців періоду Нової Січі, наголошує С. Авдеєнко, «успішне заняття хліборобством, було подано (російським урядом. – Г.К.), як прагнення до сепаратизму»⁷⁴². Автор стверджує, що не завжди вчинки П. Калнишевського відповідали прагненням рядових козаків, деякі його дії, якщо оцінювати з нинішніх позицій, можна критикувати. Але ми повинні враховувати особливості тієї епохи і фокусувати діяльність кошового на неї, а не на сьогодення. Головне, що своє життя П. Калнишевський присвятив козацькій Січі, а, отже, відповідно Україні та її народу⁷⁴³.

Своєю новизною вирізняється книга В. Брехуненка «Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст.»⁷⁴⁴, де автор висвітлює найважливіші процеси ранньомодерної історії України, які на багато віків накреслили українську перспективу, а саме, відродження державної самоорганізації й переінакшення еліт. Гетьманщина та Військо Запорозьке Низове вивчаються на тлі європейської цивілізаційної моделі, складовою частиною якої є Україна – Східна брама Європи. Ключове місце в книзі відводиться аналізу перекликанню історичних процесів в Україні та в Європі, генезі Війська Запорозького Низового, світоглядним орієнтирам нової української еліти, реакція на всілякі виклики часу. Відображено московські експансіоністські плани щодо України. Серед піднятих автором центральних проблем: запорозька колонізація та перспектива Степового Кордону Європи, економічна модель Запоріжжя та її трансформаційні можливості, відповіді козацької еліти на російську експансію тощо.

Важливим для розгляду в історичній ретроспективі історії Півдня України є праця Г. і Ф. Турченків⁷⁴⁵. Зокрема, аналізуючи Маніфест

⁷⁴¹ Авдеєнко С. Последний атаман. Тайна императора / С. Авдеєнко. – С. 29.

⁷⁴² Там само. – С. 41.

⁷⁴³ Там само. – С. 60.

⁷⁴⁴ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. / В. Брехуненко. – К.: Темпора, 2014. – 504 с.

⁷⁴⁵ Турченко Г. Проект «Новоросія» 1764-2014 рр.: Ювілей на крові / Г. Турченко, Ф. Турченко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – 116 с.

Катерини II про ліквідацію Січі, автори стверджують, що цей документ відкидав «права українського козацтва на володіння землями Запорозьких Вольностей, хоча їхня військова і господарська присутність на Півдні мала значно давнішу історію, ніж перебування тут росіян і поселених імперською владою колоністів та військових поселенців, а роль у довголітній кривавій боротьбі з Османською імперією та Кримським ханством взагалі важко переоцінити», та «без української участі Росія не вийшла б на береги Чорного моря, а потім і не закріпилася там»⁷⁴⁶. Сучасні науковці переконані, що поява Новоросії стала єством імперської політики щодо Півдня України, де переплелася зовнішня та внутрішня амбітність російського уряду, де виразно проявилися давні завойовницькі плани Росії стосовно українського Півдня⁷⁴⁷. Саме цій території визначалась роль плацдарму майбутньої російської експансії на Середземномор'я та Балкани.

У важливому виданні запорозьких дослідників переконливо доведено, для визнання приазовських і причорноморських степів етнічною складовою Російської імперії, її влада намагалася заселити регіон росіянами, а представників інших етнічних груп русифікувати. Хоча такий план провалився. Науковці скурпульозно вираховували кількість жителів-українців, які проживали на запорозьких землях під час ліквідації Січі. Ними проаналізовані найважливіші праці, присвячені історії Півдня України В. Антоновича, Д. Багалія, В. Біднова, М. Грушевського, М. Драгоманова, Є. Загоровського, Н. Полонської-Василенко, Д. Яворницького та багатьох інших, де аргументовано обґрунтовано, що в період кошівства П. Калнишевського землі Війська Запорозького активно залюднювалися українцями, які розвивали тут власне господарство; ця територія була абсолютною власністю козаків, а отже, України; замість Новоросії, фактично,

⁷⁴⁶ Турченко Г. Проект «Новоросія» 1764-2014 рр.: Ювілей на крові / Г. Турченко, Ф. Турченко. – С. 21.

⁷⁴⁷ Там само. – С. 24.

започаткувалась Нова Україна, де за чисельністю населення переважали українці; Південь був і залишається складовою Великої України⁷⁴⁸.

Значення праці Г. і Ф. Турченків зростає ще й тому, що дослідники аналізують весь комплекс історичних подій, які призвели до народження 1764 р. імперського плану «Новоросія», за яким і царат, і уряд сучасної Росії будували й будують політику «добросусідства» і «братерської любові» з Україною. Автори прослідковують алгоритм розвитку українсько-російських стосунків за 250-літній період. Аналіз таких праць є особливо важливий для розуміння суті, змісту, коріння сучасної політики північного сусіда щодо України, причин і внутрішньої природи «гібридної» війни, яка ведеться на Сході нашої держави й отримати можливість спрогнозувати ймовірний розвиток регіону в майбутньому.

Дослідження Я. Верменич⁷⁴⁹ хронологічно охоплює багато віків соціокультурного і ментального образу Південної України. Уже в резюме монографії акцентується увага на тому, що ця територія стала точкою перетину різнонаправлених політичних, економічних, культурних векторів, антагонізм яких спричинив посилення напруженості й перетворення її в одну з «гарячих точок» у Європі. Важко не погодитися з висновком Я. Верменич, що збройне протистояння на південному Сході України, яке перейшло в «гібридну війну», змусило вітчизняних дослідників замислитися над розв'язанням надскладних схем соціогуманітарного характеру⁷⁵⁰. Без залучення фахівців з питань регіональної аналітики, не вдасться до кінця зрозуміти: військовий конфлікт на Сході України виник внаслідок сучасних політичних стосунків чи його причини слід шукати в глибокому історичному минулому різних часів і епох, на ментальному рівні двох сусідніх народів⁷⁵¹.

⁷⁴⁸ Турченко Г. Проект «Новоросія» 1764-2014 рр.: Ювілей на крові / Г. Турченко, Ф. Турченко. – С. 31, 33-45.

⁷⁴⁹ Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 482 с.

⁷⁵⁰ Там само. – С. 15.

⁷⁵¹ Там само. – С. 16.

Згідно з Я. Верменич, переконливою істиною є те, що переплетіння багатьох цивілізаційних впливів при поєднанні з етнокультурним, конфесійним, мовним багатоманіттям, упродовж ряду століть сформувало на Півдні України хитку за своєю свідомісною перевагою соціум, який складно уподібнити за тими загальними ознаками, які довго домінували у вітчизняній регіональній аналітиці⁷⁵².

Частина параграфів третього і четвертого розділів монографії Я. Верменич відводиться XVIII ст. Крізь призму європейського досвіду, на тлі колонізаційних процесів Півдня України, козацтво розглядається, як лімітрофна військова спільнота, що достойно відповіла викликам кочового Степу та створила простір для унікальних суспільних відносин на цих землях⁷⁵³. Книга є важливою спробою осмислити проблему порубіжного соціуму в історико-географічному, феноменологічному, екзистенційному вимірах. У ній ми отримуємо колективний портрет особи в умовах підвищеного прикордонного ризику, яка одночасно готова і до війни, і до миру, в тому числі й на культурні взаємини із сусідами.

Актуальним для сьогодення є розділ 2 монографії (його автором є доктор історичних наук О. Ясь). З-поміж багатьох цінних складових цієї частини книги виділимо глибоке висвітлення проблеми започаткування та реалізації імперського плану «Новоросія» із запереченням будь-яких прав запорожців на свої землі й, відповідно, знищенням Січі. Наголошується, що сановниками Катерини II був нав'язаний міф про те, ніби Росія освоїла ці землі й дала їм своє ім'я. Правда, він виявився настільки живучим, що і сьогодні використовується «натхненниками й організаторами» російської агресії проти України, а також їхньою «п'ятою колоною» в Криму та Донбасі⁷⁵⁴.

⁷⁵² Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Я. В. Верменич. – С. 17.

⁷⁵³ Там само. – С. 17, 22.

⁷⁵⁴ Там само. – С. 113.

У третьому розділі монографії Я. Верменич довела важливість українського козацтва на європейському Великому кордоні, в колонізації Північного Причорномор'я, протидії російській експансії на Півдні України. Дослідниця підкреслює, що у XVIII ст. на Січі існувало понад 9 тис. козацьких поселень, де проживало майже 55 тис. українців⁷⁵⁵. Саме завдяки козацтву степ обживається, кардинально змінюється його соціальна функція⁷⁵⁶. Науковець розділяє думку О. Субтельного про те, що «відкриття Півдня» стало для України такою подією, яку можна хіба що порівняти з колонізацією американського Заходу⁷⁵⁷. Ці землі переросли із степового пограниччя Європи в житницю цілого континенту⁷⁵⁸.

Ведучи мову про соціально-економічну та політичну історію Запоріжжя, В. Пасічник підсумовує: козацька ідея стала інтегративною складовою української національної ідеї, яка націлювала на переборення залежності України від Росії, відродження автономних прав, а потім – започаткування незалежної Української держави⁷⁵⁹. Козацька ідея мала за мету створення такої моделі суспільства, яка базується на економічній, політичній, духовній свободі. Автор наголошує, що в християнській демократичній республіці – Запорозькій Січі – панували моральні норми й принципи християнського етикету, духовні цінності, шляхетні ідеї, була відсутня експлуатація людини людиною й державою. Російська імперія знищила на Січі ці козацькі цінності, які створювалися віками.

Своєрідним історіографічним підсумком дослідження економічної політики кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського стали

⁷⁵⁵ Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Я. В. Верменич. – С. 215.

⁷⁵⁶ Там само. – С. 223.

⁷⁵⁷ Там само. – С. 252.

⁷⁵⁸ Там само.

⁷⁵⁹ Пасічник В. Козацька ідея як складник української національної ідеї / В. Пасічник // Козацтво в українському суспільстві: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали наук.-практ. конф., 27 вересня 2005 р. – Львів, 2005. – С. 21.

статті⁷⁶⁰ та розділ монографії⁷⁶¹ Г. Коцур, де співставлено погляди на дану проблему представників різних наукових шкіл.

Отже, в центрі уваги української історіографії 1991-2018 рр. питання протистояння кошового отамана П. Калнишевського російській економічній експансії, захисту запорозьких земель, далекоглядної політики щодо заселення південноукраїнських степів. П. Калнишевський дбав про їх господарський розвиток, економічне піднесення, ріст чисельності запорозьких зимівників. П. Калнишевському, одному з перших серед запорозьких керманічів, вдалося запровадити багатогалузеві господарства фермерського типу. У період Нової Січі активно розвивались хутірські господарства, зовнішня та внутрішня торгівля. Це, зокрема, лягло в основу причин знищення Січі, яка перешкоджала економічним інтересам Російської імперії на Півдні України. Висвітлюючи соціально-економічне життя Запоріжжя часів кошового отамана П. Калнишевського, науковці розкривають експансіоністські плани Росії, етапи запровадження імперського плану «Новоросія», здійснюючи порівняння із сучасністю. Науковці наголошують, що відчуваючи втрату України зі своєї сфери впливу, Росія тоді й сьогодні вдалася до збройної агресії.

Висновки до розділу. Українське відродження кінця XVIII – початку ХХ ст. активізувало формування національних основ історичної думки. Ліквідація Гетьманщини, знищення царатом Запорозької Січі посилили інтерес до вивчення минувшини. Започатковується науковий підхід до

⁷⁶⁰ Коцур Г. Колонізація та економічний розвиток Запоріжжя в часи Петра Калнишевського: історіографія (XIX – 80-ті рр. ХХ ст.) / Г. Коцур // Часопис української історії. – К., 2016. – Вип. 33. – С. 84-96; Коцур Г. Економічний розвиток Запоріжжя періоду Нової Січі: українська історіографія (1991-2016 рр.) / Г. Коцур // Часопис української історії. – К., 2016. – Спецвип. 34. – С. 19-33; Коцур Г. Г. Сучасні науковці про освоєння та економічне піднесення Запоріжжя в добу кошового отамана Петра Калнишевського / Г. Г. Коцур // Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). – 2016. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/index.html>

⁷⁶¹ Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: історіографічний дискурс: Монографія / Г. Коцур. – К.; Чернівці: Книги-XXI, 2017. – С. 170-270.

висвітлення подій і фактів, збагачується джерельна база, утверджується документалізм, з'являється напрям критичної історії. Водночас спостерігається засилля російських великодержавницьких концепцій. На розвиток української історіографії мала вагомий вплив наукова схема і нова концепція окремішності, самобутності українського народу, розроблена М. Грушевським.

В історіографії XIX – початку XX ст. знаходить чільне місце українська колонізація та економічний розвиток Запоріжжя часів кошового отамана П. Калнишевського. Новими є висновки дослідників, що тогочасна колонізаторська політика запорозького керманича спрямовувалась на отримання економічної незалежності від Російської імперії.

В радянську добу історична наука перетворилася в ідеологічну прислужницю режиму. Масові репресії та великий терор негативно відобразились на українській історіографії. Натомість продовжували розвиватись національні традиції історіографії в діаспорі. Дослідження радянських істориків переважно спрощено і перекручено, часто фальсифікуючи, відображали Нову Січ та кошового отамана П. Калнишевського. Лише в поодиноких працях висвітлювалась соціально-економічна історія Запоріжжя періоду отаманування П. Калнишевського, розкривались етапи української колонізації південних земель.

Відновлення державної незалежності України докорінно змінило історіографічну ситуація, сприяло відродженню національно-державницької схеми вітчизняної історії, переосмисленню колишніми радянськими істориками концептуальних питань, розкриттю «білих» плям історії, ознайомленню з працями істориків української діаспори, поверненню зі спецхранів і перевидання класичних праць з української історії В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Єфименко, І. Крип'якевича, Д. Яворницького та ін., поверненню історичної пам'яті тощо.

Відбулося концептуальне переосмислення козацької проблематики як феноменального явища історії України, складової вітчизняного державотворення. Помітні зміни спостерігаємо в тематиці наукових досліджень, зокрема, й Запорозької Січі та однієї з її складових – Нової Січі. Відбувся відхід від стереотипів тоталітарної доби щодо соціально-економічного розвитку Запоріжжя. Зросла питома вага праць про українську колонізацію та економічний розвиток запорізьких земель у період кошового отамана П. Калнишевського, його діяльність щодо активного заселення південноукраїнських степів, заснування нових населених пунктів. Нові явища та тенденції характерні також для досліджень прогресивної форми господарювання – зимівників, як багатогалузевих господарств фермерського типу. Сучасні науковці переконані, що саме в часи кошового отамана П. Калнишевського формувалися особлива хліборобська культура та нове економічне судження. Варто також зазначити, що молода генерація українських істориків все активніше з'ясовує питання пріоритетів зовнішньої та внутрішньої торгівлі в Новій Січі, митної системи, товарно-грошових відносин тощо.

РОЗДІЛ 5. ДОСЛІДНИКИ ПРО ВІЙСЬКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО

5.1 Історичні студії кінця XVIII – початку XX ст. про військове мистецтво П. Калнишевського

Історичні студії кінця XVIII – другої половини XIX ст. позначені поступовим переходом від «романтичних» викладів подій до осмислення місця у них яскравих особистостей, «героїв» свого часу. П. Калнишевський – останній кошовий отаман Запорозької Січі. На цій посаді він перебував 10 років поспіль. За часи його керівництва Січ досягла свого найбільшого економічного піднесення, послідовно відстоювалися права і вольності Війська Запорозького. Сам термін перебування на посаді кошового отамана свідчить про його високий авторитет серед козаків. Зрозуміло, що політика, яку проводив П. Калнишевський не співпадала з офіційним курсом російської влади, тому царський уряд, побоюючись подальшого розширення впливу Січі й економічної незалежності Запоріжжя, зруйнував цей осередок вольностей, а самого кошового було відправлено на Соловки.

Історіографічна традиція висвітлення постаті П. Калнишевського має безпосередній зв'язок з осмисленням контексту усіх сфер його діяльності. З огляду на особливості тогочасних історичних праць, в центрі яких переважно була імперська політика, одним із малодосліджених аспектів залишається військова майстерність останнього кошового. Відтак, наукове осмислення військової підготовки П. Калнишевського можливе крізь призму аналізу літератури з історії Нової Січі, зокрема, російсько-турецьких воєн, та військового мистецтва запорозьких козаків загалом.

Перейшовши на бік Російської імперії, запорозьке козацтво стало учасником воєнних кампаній 1735–1739, 1768–1774 рр. Відповідно, роль запорозьких козаків у ході російсько-турецьких війн по-різному оцінювалась

сучасниками. З одного боку, утверджувалося проімперське трактування місця козацтва в тогочасних подіях, з іншого – національний підхід.

Одним з найважливіших історіографічних джерел із російської військової історії XVIII ст. є дослідження учасника російсько-турецької війни 1735–1739 рр., генерала К. Манштейна «Записки исторические, гражданские и военные о России с 1727 по 1744 год, с дополнением достаточного сведения о войске, о флоте, о торговле и проч.».⁷⁶² Дотримуючись офіційної ідеології, автор при характеристиці військового мистецтва козацького війська, що входило до складу російської армії, головним чином, описував розвідувальну діяльність козаків та «часті грабежі»⁷⁶³.

Г. Міллер також як представник дворянської російської історіографії, аналізуючи військову діяльність козаків під час війни 1768-1774 рр., прагнув довести втрату Військом Низовим свого воєнного значення. У праці «Відомості про козаків запорозьких»,⁷⁶⁴ яка була видрукувана в кінці XVIII ст., а згодом, у 1889 р., перевидана українським археографом О. Лазаревським на сторінках журналу «Кіевская старина»,⁷⁶⁵ автор негативно характеризував участь козаків у війні, відзначаючи недостатню ефективність та слабку дисципліну запорозького війська. На його думку, «єдина користь від козаків полягала у збільшенні чисельності армійських підрозділів, будь-якої військової допомоги регулярним військам вони не

⁷⁶²Манштейн К. Записки исторические, гражданские и военные о России с 1727 по 1744 год, с дополнением достаточного сведения о войске, о флоте, о торговле и проч. сей обширной империи / пер. Т. Мельгуна: [в 2 ч.] / К. Манштейн. – М.: Типография Августа Семена, 1823. – Ч. 1. – 329 с.; Манштейн К. Записки исторические, гражданские и военные о России с 1727 по 1744 год, с дополнением достаточного сведения о войске, о флоте, о торговле и проч. сей обширной империи / пер. Т. Мельгуна: [в 2 ч.] / К. Манштейн. – М.: Типография Августа Семена, 1823. – Ч. 2. – 344 с.

⁷⁶³ Манштейн К. Записки исторические, гражданские и военные о России с 1727 по 1744 год, с дополнением достаточного сведения о войске, о флоте, о торговле и проч. сей обширной империи. – Ч. 1. – С. 132.

⁷⁶⁴ Миллер Г. Известия о казаках запорожских / Г. Миллер // Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащих. – СПб., 1760. – Май. – С. 387–444.

⁷⁶⁵ Запорожье в конце XVIII века (Современная записка) / Переизд. А. Лазаревского // Кіевская старина. – 1889. – Т. XXVII. – С. 628–637.

надавали».⁷⁶⁶ Такий підхід до оцінки бойової діяльності запорожців був викликаний не чим іншим, як політичною ситуацією, що склалася на той час у Російській державі. Погоджуємося із Ю. Князьковим⁷⁶⁷ – дослідником історіографічної спадщини Г. Міллера, що «усвідомлюючи автономістські тенденції січових козаків, Г. Міллер, як і саме російське урядове правління, у своїх працях всіляко намагався показати несумісність існування Запорозжя з державним побутом Росії та подати запорожців в негативному світлі, обґрунтовуючи недоцільність подальшого їх існування».⁷⁶⁸

Тенденція офіційного висвітлення участі козаків у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. прослідковується також у працях О. Рігельмана,⁷⁶⁹ Д. Бантиш-Каменського⁷⁷⁰ та О. Маркевича.⁷⁷¹ Зокрема, О. Рігельман не ставив під сумнів хоробрість козаків, проте ліквідація Запорозької Січі трактується ним як логічний та політично виправданий факт, а запорожці характеризуються як злодії, розбишаки та грабіжники.

Поряд з цим, з кінця XVIII ст. представниками козацької старшини публікуються перші розвідки⁷⁷² з історії українського козацтва означеного

⁷⁶⁶ Запорозжє в конце XVIII века (Современная записка). – С. 635.

⁷⁶⁷ Князьков Ю. Г. Ф. Миллер о запорожском и украинском казачестве / Ю. Князьков // Наукові праці історичного факультету. – Запоріжжя, 1993. – Вип. 1. – С. 87–96.

⁷⁶⁸ Там само. – С. 92.

⁷⁶⁹ Ригельман А. Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще / А. Ригельман. – М.: Университетская тип., 1847. – 819 с.

⁷⁷⁰ Бантыш-Каменский Д. История Малой России: со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края / Д. Бантыш-Каменский. – М.: Тип. С. Селивановского, 1822. – Ч. 1. – 153 с.; Його ж. История Малой России: со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края / Д. Бантыш-Каменский. – М.: Тип. С. Селивановского, 1822. – Ч. 2. – 324 с.

⁷⁷¹ Маркевич А. Южная Русь при Екатерине II / А. Маркевич. – Одесса, 1893. – 31 с.

⁷⁷² Рубан В. Краткия географическая, политическая и историческая известия о Малой России: с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая / из разных мест собраны и изданы в свет Васильем Рубаном / В. Рубан. – СПб.: [Тип. Мор. кадет. корпуса], 1773. – 91 с.; Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских, через

періоду. Історики прагнули піднести роль запорожців, а головне – довести давнє та «шляхетське» походження козацької старшини для обґрунтування її претензій на дворянство у Російській імперії, що свідчить про формування власне національної історіографії питань військової організації часів Нової Січі.

Неоднозначний характер мало на даному історіографічному етапі встановлення факту участі П. Калнишевського в російсько-турецьких війнах, зокрема, та його військової діяльності загалом. У суто фактографічному плані до середини ХІХ ст. частіше за все маємо справу з біографічними даними щодо початку його військової кар'єри. Акцентується увага на активній боротьбі П. Калнишевського з гайдамацьким рухом у 50-х – 60-х рр. ХVІІІ ст. за часів перебування на посаді військового осавула й участі у трьох депутаціях від Війська Запорозького Низового до царського двору в 1755–1756, 1759 та 1765 рр.

Одну з перших згадок про участь П. Калнишевського у російсько-турецьких війнах містить праця В. Рубана «Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России...»⁷⁷³ (1773 р.). Із невеликого повідомлення дізнаємось, що за участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. «кошовому отаману нині Велика Государиня Імператриця Катерина Друга Всемилостива пожалувала медаль золоту з портретом Її Величності».⁷⁷⁴ Проте, хто був кошовим отаманом на той період і за що було отримано медаль, автор не вказав. Сучасними дослідниками, на основі архівних джерел доведено, що означену медаль отримав саме П. Калнишевський.

Бунчукового товарища Петра Симоновского 1765 года / П. Симоновский. – М.: Б. и., 1847. – 159 с.

⁷⁷³Рубан В. Краткия географическия, политическия и историческия известия о Малой России: с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая / из разных мест собраны и изданы в свет Васильем Рубаном / В. Рубан. – СПб.: [Тип. Мор. кадет. корпуса], 1773. – 91 с.

⁷⁷⁴Там само. – С. 56.

Переломний момент у дослідженні військового мистецтва П. Калнишевського припадає на другу половину 40-х рр. XIX ст., що започаткував наступний етап вивчення проблеми. Особливістю даного періоду, який умовно тривав до початку XX ст., виступає відхід від праць компілятивного характеру з історії військового мистецтва козаків. Тогочасні історики все більше зверталися до об'єктивніших підходів вивчення проблеми, а саме, виявлення та аналізу причин ключових подій, використовуючи при цьому архівний матеріал.

На даному етапі найінформативнішими історіографічними джерелами з історії військової діяльності козацтва у XVIII ст. постають праці А. Скальковського⁷⁷⁵ та Д. Яворницького.⁷⁷⁶

Діяльність дослідника південного краю, члена Одеського товариства історії і старожитностей А. Скальковського стала вагомим внеском у розвиток воєнної історії запорозького козацтва часів Нової Січі. На основі віднайдених у Катеринославі залишків запорозького архіву, що перебував у розпорядженні історика з 1839-го по 1898 рр., було видано книгу «Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького»,⁷⁷⁷ де комплексно відображається участь козаків у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр., розкрито картину бойових рейдів запорожців, а також описано основні битви, учасниками яких вони були. А. Скальковський вперше висвітлив такі види військової діяльності запорожців, як авангардна, аванпостна та розвідувальна служби, з особливим наголосом на ролі останньої. Окрім того, у праці наводиться текст інструкції військової канцелярії, що датується

⁷⁷⁵Скальковский А. История Новой Сечи, или Последнего Коша Запорожского / А. Скальковский. – Одесса, 1841. – 461 с.

⁷⁷⁶Яворницкий Д. Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский / Д. Яворницкий. – Новочеркасск: Типография А.А. Карасева, 1887. – 15 с.; Його ж. История запорожских козаков. С 22 рисунками. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1892. – Т. I. – 542 с.; История запорожских козаков. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1895. – Т. II. – 624 с.; История запорожских козаков (1686–1734). – СПб.: Типография П. И. Бабкина, 1897. – Т. III. – 646 с.

⁷⁷⁷Скальковский А. История Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. Скальковский / пер. з рос. Т. Загородньої. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.

13 листопада 1768 р., згідно з якою власники зимівників зобов'язувались озброїти своїх служителів, щоб «бути в усьому до походу та відсічі татарського руху готовими, і ...якщо куди наказано буде виступати, то всі з зимівника, як кінні, так і піші залишаючи при худобі в зимівнику для нагляду одну людину, виступити в наказане місце».⁷⁷⁸

Фактологічно доповнює попереднє джерело праця А. Скальковського «Дунайці»⁷⁷⁹ (1885 р.), яка репрезентує реляцію, складену на підставі рапорту полковника Седловського від 24 вересня 1771 р. про службу козаків на водах. Йдеться про те, що 29 травня 1771 р. полковник з командою з м. Аккерман ввійшов до гирла Дунаю, прибув 2 червня в Кілію, де мав чотири дні перепочинку. Після цього отримав від генерал-майора фон Вейсмана письмовий наказ про негайне пересування в сторону Ізмаїла. Сюди він прибув вже 8 червня і перебував у команді фон Вейсмана. Того ж місяця з усім корпусом згаданий генерал і в тому числі полковник Седловський рушили на місто Тульчу, провели бій з противником, де було вбито генерал-майора та кавалера Г. Черешникова, а також «загинуло 7 козаків, важко поранено було 15. В додачу до цього захоплено 4 військові кораблі, галери, бакчебаси та напівбакчебаси».⁷⁸⁰

Варто відзначити, що в «Історії Нової Січі» А. Скальковський один з перших висвітлює участь П. Калнишевського у подіях, що розглядаються. Зокрема, йдеться про те, що у 1771 р. козаки на чолі з П. Калнишевським входили до загону генерал-майора Богдана Васермана, який мав виконувати функції прикриття наступу головних сил «Другої армії», щоправда вже з іншого (східного) боку.

⁷⁷⁸Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. Скальковський. – С. 427.

⁷⁷⁹Скальковский А. Дунайцы: эпизод из турецкой кампании 1769–1774 гг. / А. Скальковский // Временник общества истории и древностей российских. – М., 1854. – Т. 19. – С. 9–30.

⁷⁸⁰Там само. – С. 19.

Російський дослідник військової історії Д. Масловський⁷⁸¹ також стверджує про наявність запорожців у складі загону Васермана, що прикривав дії армії Долгорукого по річці Південний Буг до устя р. Чертола. Акцонується увага на тому, що «чисельність запорозьких козаків, яких очолював особисто П. Калнишевський, нараховувала 6 000 осіб».⁷⁸²

А. Скальковський повідомляє і конкретні дати нападів запорожців на турків під Очаковом та Хаджибеєм для здійснення «прикриття» у червні, вересні та жовтні 1771 р. Зазначається, що П. Калнишевський на чолі загону із 6 000 козаків та 12 гармат «мав три запеклі та славетні справи з ворогом, здебільшого поблизу Очакова та Хаджибея... Із числа полонених, тоді взятих, 50 відправлено на Січ, інших на головну квартиру командуючого».⁷⁸³

Підтверджує даний факт В. Черемісінов,⁷⁸⁴ який, згадуючи про похід П. Калнишевського на чолі козаків під Хаджибей у 1771 р., зробив висновок щодо всіх «російських походів» на це місто під час війни 1768–1774 рр.: «перші наші походи до Хаджибея були лише окремими епізодами у загальній системі козацьких набігів, здійснених на узбережжя, з метою активної оборони південних окраїн Росії».⁷⁸⁵

Значну увагу А. Скальковський приділяв морській кампанії козаків у 1772 р., з наголосом на достатньо позитивних оцінках російськими воєначальниками боротьби козаків з турецьким флотом у 1771 р. На підтвердження цьому істориком наводиться текст звернення 17 лютого 1772 р. до кошового П. Калнишевського генерал-прокурора князя О. Вяземського: «Государе мій, Петре Івановичу! Маю честь повідомити вам,

⁷⁸¹Масловский Д. Записки по истории военного искусства в России. Выпуск 1. 1683-1762 год. С планами, чертежами и схемами / Д. Масловский. – СПб.: Типография В. Безобразова и Комп., 1891. – 651 с.; Його ж. Записки по истории военного искусства в России. Выпуск 2. Царствование Екатерины Великой. 1762–1794 год. С планами, чертежами и схемами. – СПб.: Типография В. Безобразова и Комп., 1894. – 622 с.

⁷⁸²Масловский Д. Записки по истории военного искусства в России. Вып. 2. Царствование Екатерины Великой. 1762–1794 год. С планами, чертежами и схемами. – С. 378.

⁷⁸³Скальковский А. Дунайцы: эпизод из турецкой кампании 1769–1774 гг. – С. 25.

⁷⁸⁴Черемисинов В. Одесса в истории русских войн / В. Черемисинов. – Одесса, 1904. – 122 с.

⁷⁸⁵ Там само. – С. 56.

мій государю, волю її Імператорської величності, щоби цієї наступної весни відправити, так само як і минулого року на човнах в Чорне море до Дунаю запорозького війська козаків, якщо можна, дві тисячі чоловік».⁷⁸⁶

Найширше розкриває проблему на означеному історіографічному етапі дослідження Д. Яворницького.⁷⁸⁷ У контексті загальної історії козацтва істориком з'ясовуються питання складу та кількості Війська Низового, збройних сил та бойових засобів запорожців, озброєння та оборони кордонів, а також сухопутних і морських походів козаків XVII–XVIII ст.

Так, в «Історії запорозьких козаків»⁷⁸⁸ Д. Яворницький висвітлює бойовий шлях козацького загону у походах на Очаків і Хаджибей восени 1769 р. Автор детально, починаючи з 25 вересня 1769 р., описав дії 3100 козаків, які вирушили з Січі в напрямку на Очаків та Хаджибей. За наведеними ним даними, «козаки 1 жовтня підійшли до Хаджибея і наступного дня мали зробити напад на нього. Проте розвідники донесли про підхід до Білгорода турецького загону кількістю 200 осіб, напали на нього і знищили. Після цього знову підійшли до Хаджибея і захопили його».⁷⁸⁹

Таким чином, в історіографії проблеми другої половини XIX ст. переважно зіштовхуємося з невеликими згадками, які висвітлюють той чи інший бік військової служби запорожців Нової Січі. Короткими відомостями про військове мистецтво у зазначений період обмежився у своїх розвідках і

⁷⁸⁶Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. Скальковський. – С. 432.

⁷⁸⁷Яворницький Д. Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский / Д. Яворницький. – Новочеркасск: Типография А. А. Карасева, 1887. – 15 с.; Його ж. Вольности запорожских козаков. – СПб.: Типо-лит. и фот. П. И. Бабкина, 1898. – 405 с.; Його ж. История запорожских козаков. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1892. – Том I. – 542 с.; Його ж. История запорожских козаков. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1895. – Том II. – 624 с.; История запорожских козаков. – СПб.: Типография П. И. Бабкина, 1897. – Т. III. – 646 с.

⁷⁸⁸ Яворницький Д. История запорожских козаков / Д. Яворницький. – СПб.: Типография П. И. Бабкина, 1897. – Т. III. – 646 с.

⁷⁸⁹ Там само. – С. 259.

М. Сементовський.⁷⁹⁰ У контексті дослідження участі Війська Низового у військовій кампанії 1768–1774 рр. істориком розкриваються окремі аспекти озброєння та тактики боротьби козацтва як на суходолі, так і на водних шляхах.

Війна як ремесло запорожців Підпільненської Січі відображена у праці Г. Надхіна «Память о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи»,⁷⁹¹ а також у працях М. Марковина,⁷⁹² М. Костомарова,⁷⁹³ Г. Данилевського,⁷⁹⁴ Д. Масловського,⁷⁹⁵ О. Маркевича.⁷⁹⁶

Також невід’ємним історіографічним джерелом з теми виступає праця дослідника історії Слобожанщини XVIII ст. Д. Міллера «Заселення Новоросійського краю і Потьомкін».⁷⁹⁷ Війна запорожців із нехристиянськими народами, насамперед татарами і турками, розглядається автором як один із головних обов’язків козацтва, з наголосом на її веденні як на території Російської імперії, так і території Османської імперії. У даному контексті основними завданнями служби Війська Низового Д. Міллер називає визволення полонених і відвоювання в татар степової території.

Починаючи з другої половини XIX ст., з’являються спеціалізовані праці з історії російсько-турецьких воєн 1735–1739 та 1768–1774 рр. Першими хто звернув увагу на військову діяльність запорожців у російсько-турецьких

⁷⁹⁰Сементовский Н. Старина малороссийская, запорожская и донская / Н. Сементовский. – СПб., 1846. – 64 с.; Сементовский Н. Потемкин как казак Войска Запорожского. Ч.1–2. / Н. Сементовский. – СПб., 1851. – 208 с.

⁷⁹¹Надхин Г. Память о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи / Г. Надхин. – М., 1877. – 69 с.

⁷⁹²Марковин Н. Очерк истории Запорожского казачества / Н. Марковин. – СПб., 1878. – 78 с.

⁷⁹³ Костомаров Н. Фельдмаршал Миних и его значение в русской истории / Н. Костомаров. – Вырезка // Вестник Европы. – 1884. – Т. IV–V. – С. 5–57; 510–564.

⁷⁹⁴Данилевский Г. Сочинения: в 6 т. / Г. Данилевский. – СПб., 1884. – Т. 2. – С. 99–176.

⁷⁹⁵Масловский Д. Записки по истории военного искусства в России / Д. Масловский. – СПб., 1894. – Вып. 2. Царствование Екатерины Великой. – Ч. 1. – 240 с.; Його ж. Записки по истории военного искусства в России / Д. Масловский. – СПб., 1894. – Вып. 2. Царствование Екатерины Великой. – Ч. 2. – 507 с.

⁷⁹⁶ Маркевич А. Южная Русь при Екатерине II / А. Маркевич. – Одесса, 1893. – 31 с.

⁷⁹⁷Миллер Д. Заселение Новороссийского края и Потемкин / Д. Миллер. – Х.: Паровая Типо-Литография М. Зильберберг и С-вья, 1901. – 48 с.

війнах були російські військові історики А. Петров (1837–1900) та О. Байов (1871–1935). У своїх багатотомних дослідженнях вони, поряд з висвітленням діяльності російських військ у кампаніях XVIII ст., приділили увагу й участі у них козаків на чолі з П. Калнишевським. Так, впродовж 1860-х–1870-х рр. побачило світ п'ятитомне дослідження генерал-майора А. Петрова «Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год»,⁷⁹⁸ як одна з перших праць, базованих на матеріалах архіву Генерального штабу. Традиційно для тогочасної офіційної історіографії, істориком стверджується факт постійних грабежів запорожців, якими завершувались військові рейди проти ворогів, попри загалом позитивну оцінку бойового мистецтва запорожців у російсько-турецькій війні зазначеного періоду.

А. Петров поетапно розкриває підготовку, бойовий шлях та військові дії російської армії періоду російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Незважаючи на використання значної кількості джерел, праця не дає змоги створити цілісну картину військової діяльності запорозьких козаків, оскільки перенасичена цитуванням архівних документів, а власні наукові висновки автора зведені до мінімуму. Повідомляється, що наприкінці квітня 1769 р. запорожці під проводом кошового П. Калнишевського вчинили набіг на Крим та розбили татар під Очаковом і взяли в полон татарського воєначальника Бешлей-Агу-Османа. Автор також розкриває питання пов'язані з розгромом козаками Очаківської турецької флотилії: 20 кораблів, озброєних 8 гарматами та з екіпажем кількістю 600 матросів під керівництвом Асан-Кизил-Ісрали. У праці йдеться про те, що кошовий отаман П. Калнишевський, дізнавшись про вхід флотилії супротивника у води Дніпра, направив козаків під керівництвом Пилипа Стягайла, а також

⁷⁹⁸Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год: в 5 т. / А. Петров. – Т. 1. – СПб., 1866. – 510 с.; Його ж. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. – СПб., 1866. – Т. 2. – 485 с.; Його ж. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год.– СПб., 1874. – Т. 3. – 322 с.; Його ж. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. – СПб., 1874. – Т. 4. – 391 с.; Його ж. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год.– СПб., 1874. – Т. 5. – 210 с.

полковниками Логвіновим та Сікорою вниз по річці: «в ході бою козаками було знищено 3 судна супротивника і захоплено 15 гармат. Після цих подій командуючий російською армією П. Румянцев наказав П. Калнишевському на чолі кінних козачих військ приєднатися до них».⁷⁹⁹ Автор повідомляє, що запорожці кількістю 500 осіб на чолі з кошовим 12 серпня 1769 р. захопили населений пункт Гаджі-Гасань, за наказом кошового знищили ворога. Наступного дня 2500 козаків були направлені на зустріч військам супротивника, що прямували з Очакова. В ході бою запорожці розгромили ворога. Наводяться кількісні характеристики втрат козаків під час даного походу, що становили «1 курінний та 7 рядових козаків, втрати супротивника – до 200 осіб убитими».⁸⁰⁰ Високої оцінки, на думку А. Петрова, заслуговує діяльність запорозьких козаків під керівництвом П. Калнишевського у ході захоплення Хаджибея влітку 1770 р.: «все що було зі зброєю, втікаючи від наших військ, стікалося до укріпленого замку Хаджибея. 12 числа запорожці підійшли до замку, з якого турки відкрили сильний вогонь, і водночас із суден з Хаджибейської гавані почалася гарматна стрілянина. Незважаючи на це, запорожці хоробро вступили у форштадт, здобули приступом кілька будинків у форштадті, у якому засів ворог, й порубали усіх тих, хто там був, потім форштадт запалили й повернулися назад. Після того князь О. Прозоровський з великою здобиччю відкликав своє військо».⁸⁰¹

Значно емоційніше ці події описував В. Черемісінов, хоча він вважав, що похід до пониззя Дністра та Аджидера (Овідіюполя), був лише відволікаючим маневром запорожців, а їхньою метою стало здобуття Хаджибея: «Несучи із собою страшне спустошення, поринули козацькі партії спочатку до Овідіюполя, щоб таким маневром відволікти увагу турків від міцного замку. Жахлива заграва пожеж освітлювала криваву демонстрацію козаків.

⁷⁹⁹Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год / А. Петров. – Т. 1. – С. 263.

⁸⁰⁰Там само. – С. 271.

⁸⁰¹Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год / А. Петров. – Т. 2. – С. 187.

Віддавши вогню Овідіополь й відбивши тут атаку турецького десанту, надісланого з Аккерману, понеслися запорожці до Хаджибея й, налетівши на замок 13 липня, здійснили низку відчайдушних штурмів. Хаджибеївський форштадт був взятий приступом, але ані козацькі гармати, ані дружні напади штурмуючих не спромоглися зломити вперту оборону замку».⁸⁰²

Як бачимо, і російський військовий історик середини XIX ст. А. Петров і дослідник військової історії Одеси початку XX ст. В. Черемісінов вважали бій за хаджибейський форштадт 1770 р. цілковитою заслугою запорожців, які перебували під безпосереднім командуванням свого отамана П. Калнишевського. Прикметно, що обидва автори спиралися на тексти документів. А. Петров – на «Журнал військових дій армії Її Імператорської Величності 1769–1771»,⁸⁰³ В. Черемісінов – на запорозький «Меморіал», опублікований А. Скальковським.

Фактологічно ширше, але зі збереженням офіційної позиції висвітлює участь козаків у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. у своєму дослідженні «Російська армія за часів царювання Імператриці Анни Іоанівни»⁸⁰⁴ генерал-лейтенант О. Байов. У контексті викладу перебігу воєнних дій автор характеризував козацтво наступним чином: «не будучи в змозі забути своїх вольностей, вони не могли підкорятися ніякій дисципліні. Розбещені перебуванням у підданстві у Туреччини, вони втратили будь-який духовний зв'язок зі своєю батьківщиною і в своїй службі керувалися тільки одними корисливими розрахунками, що викликало крайню недовіру до їх вірності і змушувало приймати особливі заходи для утримання їх на службі

⁸⁰²Черемісінов В. Одесса в истории русских войн / В. Черемісінов. – Одесса, 1904. – С. 86.

⁸⁰³Журналъ военныхъ дѣйствій арміи Ея Императорскаго Величества 1769–1771. – СПб.: Государственная Военная Коллегия, 1773. – 592 с.

⁸⁰⁴Байов А. Документы, относящиеся к войне России с Турцией 1736 – 1739 гг.: в 2 т. / А. Байов // Русская армия в царствование Императрицы Анны Иоановны. – СПб., 1906. – Т. 1. – 551 с.; Його ж. Документы, относящиеся к войне России с Турцией 1736 – 1739 гг.: в 2 т. // Русская армия в царствование Императрицы Анны Иоановны. – Т. 2. – 347 с.

Росії»⁸⁰⁵. Водночас дослідник зазначав, що єдиною користю від січовиків у ході війни була розвідувальна діяльність, «що було тим цінніше, що вони знали степ»,⁸⁰⁶ чим і обґрунтовується залучення російським урядом під час війни 1735–1739 рр. з Туреччиною до складу армії якомога більше запорожців.

Є. Загоровський⁸⁰⁷ розкрив зміст грамот від 18 і 20 червня 1735 р., згідно яких козакам наказувалось виступати за вимогою Вайсбаха в похід проти татар, що доводить цілковиту залежність запорожців від російської армії протягом російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Остання третина XIX ст. позначена появою на сторінках видань «Русская старина» та «Кіевская старина» спеціалізованих викладів⁸⁰⁸ з історії Нової Січі та особи П. Калнишевського, зокрема. Слід відзначити статтю під криптонімом С. Е. «Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию»⁸⁰⁹, що містить уривки самих «Записок» та передмову і післямову автора. Використовуючи текст «Записок», подаються короткі відомості щодо участі запорожців у військовій кампанії 1768–1774 рр. Взявши даний документ за достовірний, історик цілком погоджується з автором «Записок» про встановлення домовленостей між Калгой-султаном та запорожцями про так званий нейтралітет у ході війни. Як доказ, у статті наводиться аргумент щодо виступу запорожців у війні на боці російських військ лише наприкінці 1769 р., коли ті здійснили ряд переможних походів.

Багатий фактичний матеріал про участь козаків під керівництвом П. Калнишевського у військових діях у ході російсько-турецької війни 1768–

⁸⁰⁵Байов А.К. Документы, относящиеся к войне России с Турцией 1736–1739 гг.: в 2 т. / А.К. Байов // Русская армия в царствование Императрицы Анны Иоановны. – Спб., 1906. – Т. 1. – С. 83.

⁸⁰⁶Там само. – С. 82.

⁸⁰⁷Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи / Е. Загоровский // ЗООИИД. – 1913. – Т. 31. – С. 54–74.

⁸⁰⁸Ефименко П. Калнишевский последний кошевой Запорожской Сечи 1691–1803 / П. Ефименко // Русская старина. – 1875. – Кн. XIV. – С. 405–420; Короленко П. Азовцы / П. Короленко // Кіевская старина. – 1891. – Т. XXXIV. – № 7–9. – С. 53–74.

⁸⁰⁹Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию (С предисловием и послесловием С.Е.) // Кіевская старина. – 1883. – Т. VII. – Октябрь–сентябрь. – С. 135–198.

1774 рр. міститься в «Журнале генерал-фельдмаршала князя А. А. Прозоровского ...».⁸¹⁰ Зокрема, генерал повідомляв, що вже 2 червня 1770 р., коли козаки на чолі з П. Калнишевським прибули до «Катерининського шанцю», з їхнього числа 2400 осіб було направлено до Очакова для проведення розвідки.

Окрім того, з аналізу «Журналу...» можна дійти висновку, що на початковому етапі діяльності його військ, завдання козаків на чолі з П. Калнишевським полягало в набігах на турецькі фортеці й татарські села, проводячи «розвідку боєм». Як повідомляє сучасний одеський дослідник Т. Гончарук, сам генерал-майор О. Прозоровський із регулярними військами перебував здебільшого «в ар'єргарді, милуючись причорноморськими степами та узбережжям і приходячи, в разі потреби, на допомогу своєму іррегулярному авангарду до якого окрім запорожців входили також донці та калмики. Така «традиція» зберігалася під час всієї експедиції корпусу О. Прозоровського в 1770 р.».⁸¹¹ Наголошується, що, описуючи події 1770 р., генерал намагався всіляко применшити роль запорожців і показати їхню шкідливість для імперії. Зокрема, 24 червня 1770 р. О. Прозоровський дорогою між Березанню та Тилігулом склав для столичного керівництва записку із 31 пункту про Військо Запорозьке Низове. В ній «запорожець Хруст» намагався всіляко використати отриману від кошового та інших запорожців інформацію. Перш за все, «О. Прозоровський звертав увагу на величезні земельні багатства Війська Запорозького, господарську діяльність запорожців й активну зовнішню торгівлю Січі. Зокрема, він вказував на тісні зовнішньоекономічні зв'язки з Кримом, «Очаківською областю» та Правобережною Україною. Окрім того, у своїй «Записці» О. Прозоровський

⁸¹⁰Журнал генерал-фельдмаршала князя А. А. Прозоровского 1769–1776 // Прозоровский А. А. Записки, 1756–1776. – М., 2004. – С. 179–680.

⁸¹¹Гончарук Т. Кошовий отаман П. Калнишевський та Хаджибей (Одеса) / Т. Гончарук. – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 58.

намагався довести непотрібність і шкідливість для Російської імперії Запорозької Січі».⁸¹²

Постать П. Калнишевського привертала увагу й корифеїв української історіографії, зокрема, В. Антоновича та М. Грушевського. У праці «Про козацькі часи на Україні»⁸¹³ В. Антонович відмічав, що кошовий усіма засобами намагався зберегти у володінні запорожців землі навколо Січі, протистояв колонізаторській політиці російського уряду. Автор висловлював думку, що П. Калнишевський хотів скористатись Коліївщиною для того, щоб відірвати від Польщі Правобережну Україну і створити цілком самостійну державу. Проте, російський уряд розгадав його плани і війська П. Румянцева завдали удару по Коліївщині. Після чого урядом було прийняте рішення про зруйнування Запорозької Січі, але, враховуючи російсько-турецьку війну, цю справу було відкладено на декілька років.

М. Грушевський⁸¹⁴ характеризував П. Калнишевського, як людину досить розумну та обережну. Історик зазначав, що «причиною російсько-турецької війни 1768–1774 рр. став самовільний напад запорожців на турецьке м. Балту»,⁸¹⁵ а участь козаків у війні характеризувалась, як партизанська. Козаки вели розвідку, охоронну службу та на своїх чайках воювали з турецьким флотом.

Розкриття та вивчення військової підготовки кошового отамана П. Калнишевського уможлиблює звернення до історіографії питань пов'язаних із біографією П. Калнишевського. Так, протягом ХІХ ст. було вироблено чітку, хоча й неповну картину раннього періоду перебування П. Калнишевського на Січі. У фактологічному плані перебіг основних

⁸¹²Гончарук Т. Кошовий отаман П. Калнишевський та Хаджибей (Одеса) / Т. Гончарук. – С. 63.

⁸¹³Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.

⁸¹⁴Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – Донецьк, 2003. – 465 с.

⁸¹⁵Там само. – С. 238.

історичних сюжетів з даного питання висвітлюється в працях однотипно, а їх аналіз і оцінка багато в чому залежали від ідеологічних позицій авторів.

Наприкінці XIX ст. з'являються перші розвідки присвячені аналізу біографії останнього кошового, а саме, його появи на Січі. На думку А. Скальковського, П. Калнишевський «походив із козацького і дворянського звання малоросійського, із Лубенського полку».⁸¹⁶ Історик стверджував, що П. Калнишевський, як і всі запорожці шляхетного походження, приховував своє ім'я та рід до того часу, доки не став кошовим.

П. Єфименко⁸¹⁷ повідомляв про боротьбу запорожців з гайдамаками в середині XVIII ст., коли П. Калнишевський, будучи військовим осавулом очолював козаків у створенні особливих форпостів та організації роз'їздів. Автором описується, зокрема, зіткнення в 1754 р. запорожців та гайдамаків на р. Буг. Попри те, що останні закріпились на одному з островів, їх було розбито військами П. Калнишевського.

К. Одовець⁸¹⁸ також підтримував думку А. Скальковського стосовно появи П. Калнишевського на Січі на початку 50-х р. XVIII ст. Взавши за основу матеріали дослідження П. Єфименка, автор зосереджувався на швидкому просуванні П. Калнишевського у військовій ієрархії Запорозької Січі, наголошуючи на тому, що спочатку він займав посаду військового осавула, а пізніше судді. Наводиться також дата обрання останнього кошовим у 1762 р.

З початком XX ст. дослідження військового мистецтва Запорозької Січі та військової підготовки П. Калнишевського активізувалося. На початку 1900-х рр. означена тема розроблялась О. Єфименко⁸¹⁹, В. Бідновим⁸²⁰,

⁸¹⁶Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – С. 387.

⁸¹⁷Єфименко П. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи // Русская старина. – 1875. – Т. XIV. – С. 405–420.

⁸¹⁸Одовець К. История Украины за часов Петра Великого и Катерины II / К. Одовець. – Л.: Друкарня Товариства имени Шевченка, 1886. – С. 16–33.

⁸¹⁹Єфименко А. Я. История Украины и ея народа / А.Я. Ефименко. – СПб., 1907. – 174 с.

М. Драгомановим⁸²¹, А. Сокульським⁸²², В. Антоновичем⁸²³, М. Грушевським,⁸²⁴ М. Мандрикою⁸²⁵ та ін. Серед напрацювань цих дослідників слід відзначити історичний нарис П. Адріанова «Славное Низовое Запорожское войско»⁸²⁶. Дотримуючись офіційної позиції щодо оцінок та висвітлення першої російсько-турецької війни часів правління Катерини II дослідник відзначає головну роль у ній російської армії та її полководців, поряд з чим виділяє роль і значення Війська Низового, що підвищує історіографічну цінність праці. Проблематику першої російсько-турецької війни частково розкриває праця М. Комара «Про запорозькі Вольності» (1907)⁸²⁷.

Досліджувалися в означений період також конкретні питання місця та ролі січовиків у російсько-турецьких війнах. Так, в «Оповіданні про славне Військо Запорозьке Низове»⁸²⁸ А. Кащенко подає переконливий і вагомий фактологічний матеріал про участь козаків у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. Автор повідомляє, що козаки брали участь у розвідувальній діяльності, у штурмі Перекопу, а, враховуючи військову майстерність козаків, більшість російських генералів вимагала від кошового надсилати запорожців для участі у бойових операціях. Висвітлюючи події 1768–1774 рр., А. Кащенко наголошує, що «запорожці протягом війни перебували

⁸²⁰ Беднов В. Последний кошевой Запорожья. П. Ив. Кальнишевский / В. Беднов. – Б.м., 1903. – 18 с.; Степовий В. Запорожский зівовник / В. Степовий, В. Біднов. – Катеринослав, 1916. – 30 с.

⁸²¹ Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків / М. Драгоманов. – К : Дніпро, 1991. – 43 с.

⁸²² Новицький Я. Народна пам'ять про козацтво / Я. Новицький, А. Сокульський, В. Шевченко. – Запоріжжя: Інтербук, 1991. – С. 151–154.

⁸²³ Антонович В. Коротка історія Козаччини / В. Антонович. – К.: Україна, 1991. – 156 с.; Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.

⁸²⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – Донецьк, 2003. – 733 с.

⁸²⁵ Мандрика М. Останні часи Січі Запорожської і початок козацького війська Чорноморського / М. Мандрика. – Катеринослав, 1919. – 64 с.

⁸²⁶ Андрианов П. Славное Низовое Запорожское войско: (исторический очерк) / П. Андрианов. – О., 1910. – 30 с.

⁸²⁷ Комарь М. Про запорожські вольності / М. Комарь. – Одесса, 1907. – 40 с.

⁸²⁸ Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове / А. Кащенко. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 493 с.

на послугах у російській армії та діяли без власної ініціативи».⁸²⁹ Відповідно, автор приходить до висновку, що російсько-турецька війна негативно вплинула і на добробут запорожців, адже було майже припинено торгівлю з татарами.

Прикметно, що у книзі простежується неоднозначне ставлення автора до постаті кошового. Він наголошує, що П. Калнишевський став найбагатшим феодалом Запоріжжя, звертається увага на порушенні традицій виборності кошового. Автор повідомляє про те, що П. Калнишевський підтримував свою владу на Січі не власним впливом на громаду, а за допомогою російського уряду та війська. А. Кащенко зазначає, що на початку 1770 р. запорозьке військо було поділене на три частини. Головне військо на чолі з П. Калнишевським – 7352 козаки підпорядковувалось О. Прозоровському. Друге військо – Низове – 2390 козаків переходили під керівництво Третяка, що на сорока суднах взяли напрямом під Очаків. Третя частина – 995 козаків на чолі з полковником Порохнею була передана під командування генерала Берга і розміщувалась на р. Конці. Повідомляється, що Головний відділ у складі військ О. Прозоровського відповідав за похід на Очаків. У ході бою запорожці разом із донськими козаками та карабінерами розгромили загін ворога, який вийшов з фортеці і захопили три мідні гармати та 11 прапорів. Автор позитивно оцінює військову діяльність козаків на чолі з П. Калнишевським. Зокрема, наводить конкретні відомості про нагороду Катериною II 5 січня 1771 р. П. Калнишевського золотою медаллю, прикрашеною самоцвітами та портретом імператриці. Зазначається, що такими ж медалями, тільки без самоцвітів, була нагороджена і решта козацької старшини (військовий обозний П. Головатий, писар І. Глоба, хорунжий Я. Качалов та ін.).

⁸²⁹ Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове / А. Кащенко. – С. 295.

Є. Загоровський⁸³⁰ одним із перших спробував проаналізувати події 1769 р. Він також відзначав цілковиту залежність запорожців від російської армії. Факт відсутності опору нападу татар на козацькі землі здався автору досить дивним. Причому історика хвилює не сам факт нападу та заподіяння збитків козакам, а проблема лояльності запорожців по відношенню до Росії. Саме цей епізод, на його думку, і ставить під сумнів питання відносин між даними сторонами. Є. Загоровський, спираючись на матеріали праць попередників знаходить кілька пояснень даному історичному факту. З одного боку, припускає, що «така позиція запорожців могла бути результатом несподіваного нападу татар».⁸³¹ З іншого, спираючись на відомі вже «Записки» барона де-Тотта, вказує на «можливість дотримання запорожцями нейтралітету у війні, що й пояснює ненадання ними допомоги керівнику фортеці Св. Єлизавети»⁸³².

Отже, історична література даного періоду засвідчує розвиток від повідомлень описового характеру до перших досліджень, базованих на першоджерелах. Проте, їй притаманне викривлення історичних подій та подання помилкових припущень. Зміна акцентів в історіографії з кінця XVIII ст. щодо оцінки козацтва як самостійної військової сили позначилося на висвітленні запорожців переважно негативно, що відповідно відобразилось і на оцінках їхньої бойової діяльності. Основну причину цього слід вбачати в політичних чинниках. Так, в роки царювання Катерини II негативне змалювання запорожців мало на меті дати логічне пояснення щодо репресивних дій уряду проти козацтва. Після ліквідації Січі в 1775 р. таке зображення козаків мало виправдовувати знищення Запорозьких Вольностей. Як переконуємось, зазначені праці дають змогу усвідомити характер епохи,

⁸³⁰Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи / Е. Загоровский // ЗООИИД. – 1913. – Т. 31. – С. 54–74.

⁸³¹Там само. – С. 69.

⁸³²Там само. – С. 71.

зрозуміти, в яких умовах доводилося нести службу Війську Низовому та чому воєнне мистецтво не стало предметом окремих досліджень.

Попри тенденційність дореволюційної історичної літератури та фрагментарний характер репрезентації проблеми, здійснений історіографічний аналіз дозволяє стверджувати започаткування ключових напрямів розкриття непересічної ролі постаті П. Калнишевського в історії Нової Січі загалом та у російсько-турецьких війнах XVIII ст. зокрема, саме на даному етапі дослідження.

5.2 Відображення військової діяльності останнього кошового отамана Запорозької (Нової) Січі в радянській історіографії

У радянський час, особливо наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., в Україні брутално зупинено процес національно-культурного відродження. У галузі історичних дисциплін замість об'єктивних досліджень вимагалася «єдність думок», що досягалося розгромом наукових установ і заборонаю цілих наукових галузей, ліквідацією українознавчої преси. Елементарно нехтували питаннями становлення української державності, перекручувалась історія українського козацтва.

У даному контексті радянські, в тому числі й українські радянські історики, фактично не приділяли уваги участі кошового отамана П. Калнишевського в російсько-турецьких війнах, надто, його військовому мистецтву. Відповідно, в цей період вийшло обмаль праць, присвячених козацькому керманичу. Причину цього слід вбачати не лише у встановленні ідеологічних, цензурних обмежень, й у домінуванні в історії соціального аспекту над особистісним. Людина, особистість відсувалися на останній план, тоді як суспільство з поділом на категорії посідало одне з перших місць. Акцент робився на інтересах та антагонізмі різних суспільних груп, натомість значно менше вивчалися індивідуальні запити конкретної особи.

Враховуючи особливості історичного процесу часів радянської влади, в залежності від рівня дослідження даної теми, умовно можна виділити два історіографічні етапи: перший – 20–30-ті рр. ХХ ст., який характеризується відсутністю досліджень власне військового аспекту історії Нової Січі; другий – 40–80-ті рр. ХХ ст. позначився певним зрушенням у дослідженні зазначеної проблеми.

Уже наприкінці 1920-х рр. спостерігається звернення до питання військової служби січовиків, хоча й у контексті вивчення соціально-економічного та політичного устрою Запоріжжя. Так, у наукових розвідках М. Слабченка⁸³³ та М. Кириченка⁸³⁴ знаходимо відомості про типи оборонних споруд Війська Низового, створені для відсічі нападу ворога: міста-фобурги, бекети та військові слободи. Істориками наголошується на існуванні у роки Нової Січі шести таких фобургів: Кодак, Перевалочна, Мишурин Ріг, Самар, Кам'яний затон, Романково. Бекети, призначення яких полягало у спостереженні за рухом татар і ногайців, розміщувалися на сході та півдні перед містами-фобургами. М. Слабченко зауважує, що означені пункти не забезпечували надійний та своєчасний захист запорозьких вольностей від нападів ворога, враховуючи їх нечисленність та розміщення далеко один від одного: «фобургів, очевидна річ, було надто мало, щоб вони могли поставити опір подібним впливам... Російський уряд намагавсь свої кордони й лінію оборони винести якомога вперед, тимчасом як Січ, навпаки, притягувала свої межі до себе. Запопрожців меч був менший за російський... Лінію фобургів належало або збільшити, або підсилити. Січ вибрала останнє. Підсилювали лінію фобургів насамперед за допомогою т. зв. бекетів, ...де переважно вартували призначені невеличкі січові залоги».⁸³⁵

⁸³³Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Слабченко // Праці для виучування західно-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 159–252.

⁸³⁴ Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя) / М. Кириченко. – Х.: Пролетар, 1931. – 177 с.

⁸³⁵Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Слабченко. – С. 170.

Фрагментарні відомості про військове мистецтво запорозьких козаків часів Нової Січі (розвідка, тактика) знайшли відображення в опублікованій 1927 р. історичною секцією ВУАН статті О. Рябініна-Скляревського «Запорізькі бунти дунайців 1771–1774 рр. і початок Задунайського Коша».⁸³⁶ У контексті розкриття непростих взаємин між запорозькою старшиною та рядовим козацтвом, історик розкриває їх участь у дунайських експедиціях 1771 та 1772 рр.

Про так звані часи «занепаду козацького війська»,⁸³⁷ його організацію, зброю та «військо у бою»⁸³⁸ йдеться у книзі І. Крип'якевича «Історія українського війська»⁸³⁹, що вийшла друком у Львові 1936 р. Насамперед, історик констатується факт втрати Новою Січчю своєї військової позиції та її цілковитої залежності від Російської імперії. Відповідно, у період російсько-турецьких війн XVIII ст., здійснюючи партизанські набіги та проводячи операції на Дніпрі, «запорожці в той же час були позбавлені можливості самостійно здійснювати походи».⁸⁴⁰

З 40-х рр. XX ст. джерельна база проблеми збагачується виданнями документів з історії російсько-турецьких воєн XVIII ст.,⁸⁴¹ які стають у нагоді при з'ясуванні бойових функцій запорожців у ході даних подій. Активізації досліджень з історії воєнного мистецтва січовиків сприяло відзначення 300-річчя т. зв. «возз'єднання України з Росією» та у цьому контексті відповідна позиція радянської історіографії.

⁸³⁶Рябінін-Скляревський О. Запорізькі бунти дунайців 1771–1774 рр. і початок Задунайського Коша / О. Рябінін-Скляревський // Наук. зб. історичної секції: Записки українського наукового товариства в Києві / Під ред. голови секції акад. М. Грушевського. – К.: Держвидав України, 1927. – Т. 26. – С. 65–83.

⁸³⁷ Крип'якевич І. Історія українського війська: в 2 ч. / І. Крип'якевич. – Репр. вид. 1936 р. – К., 1993. – Ч. 1. – С. 225.

⁸³⁸ Там само. – С. 264.

⁸³⁹ Там само. – С. 288.

⁸⁴⁰ Там само. – С. 231.

⁸⁴¹ Суворов А. Документы: в 4 т. / А. Суворов [Под. ред. Г. Мещерякова]. – М.: Воениздат, 1949. – Т. 1. – 789 с.; Румянцев П. Докумены: в 3 т. / П. Румянцев. – М., 1952. – Т. 2. – 864 с.

Так, на початку 1950-х рр. виходять перші ґрунтовні праці О. Апанович⁸⁴² з історії України XVI–XVIII ст., в яких військова служба запорожців часів Нової Січі поставлена як окрема проблема. У контексті дослідження участі Війська Запорозького у російсько-турецьких війнах 1735–1774 рр. істориком звертається увага на розкриття таких аспектів, як мобілізація та комплектування війська, його тактика, озброєння тощо. Щоправда, час написання не міг не позначитись на поглядах авторки. Вплив радянської ідеології яскраво простежується через характеристику О. Апанович запорозького війська як «одного із знарядь російської феодально-кріпосницької держави у здійсненні завдань її внутрішньої і зовнішньої політики».⁸⁴³ Дослідниця наголошує також на тому, що російське воєнне мистецтво справило благотворний вплив на запорозьке військо, оскільки, «воюючи під безпосереднім керівництвом Румянцева та Суворова, які всіляко розвивали специфічні якості легких козацьких військ і вміло їх використовували, запорозьке козацтво вдосконалювало свої тактичні прийоми і поліпшувало окремі сторони своєї військової організації».⁸⁴⁴

Непересічним історіографічним джерелом з теми є праця О. Апанович «Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст.»,⁸⁴⁵ опублікована 1953 р. Досліджуючи участь запорожців у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., істориком висвітлюються становість козацької армії, відсутність вікового цензу у війську, необмежений строковий характер служби. Наголошується на тому, що комплектування Війська Низового перед походами проходило дуже повільно, причиною чого, на думку авторки, виступали масові ухилення заможного

⁸⁴²Апанович О. Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст. / О. Апанович // Наукові записки інституту історії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – Т. 5. – С. 109–136.

⁸⁴³Там само. – С. 134.

⁸⁴⁴Там само. – С. 109.

⁸⁴⁵Там само. – С. 109–136.

козацтва від служби та відправлення замість себе наймитів або ж спеціально найнятої для цього сіроми .

З позиції характеристики Війська Низового як бойової одиниці, О. Апанович поділяє її на кінноту та піхоту, в якій особливе місце відводить саме запорозькій кінноті, оскільки нести службу в ній міг лише той запорожець, який мав коня. Так, виступаючи в похід, «справний козак» повинен був мати по двоє коней, тоді як «військова старшина виступала у похід з 16 кіньми, полковник – з вісьмома, а полковий старшина – з трьома кіньми»⁸⁴⁶.

Звертається увага у даному дослідженні і на стратегічні особливості військового мистецтва запорожців: удари з флангів та тилу, використання резерву, створення засад, застосування такого виду бойової діяльності, як «пошуки». Констатується пріоритет їх авангардної, розвідувальної й аванпостної прикордонно-сторожової служби під час охорони російських кордонів впродовж XVIII ст.

У цілому, даючи оцінку діям російської та запорозької армій у російсько-турецьких війнах означеного часу, О. Апанович, як і інші тогочасні радянські історики, вказує на єдності «двох братніх народів». Таке твердження відповідало тогочасній марксистсько-ленінській методології. Звісно, в цих рядках важко не помітити ідеалізацію взаємин між двома військовими силами. Як знаємо з документів, запорожцям не раз доводилося страждати від свавілля представників російської армії. У ході російсько-турецьких воєн нести основний тягар у ході військових баталій. Тому говорити про братерську «єдність» немає жодних підстав.

Розширює відомості про участь запорожців під керівництвом П. Калнишевського у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. спільне дослідження К. Гуслистого та О. Апанович «Запорозька Січ та її прогресивна

⁸⁴⁶ Апанович О. Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст. / О. Апанович. – С. 120.

роль в історії українського народу».⁸⁴⁷ Авторами відображено ключові аспекти тактичних маневрів запорожців у складі російської армії. Аналізується блокування козаками ворожих фортець, як способу відволікання значних сил ворога від основного театру бойових дій, та діяльність розвідки. Наголошується на ролі козацького війська у бойовому прикритті головних сил. З огляду на методологію дослідження, поряд із характеристикою істориками бойових дій козаків у складі російської армії, місце останнього кошового П. Калнишевського у подіях, що розглядаються, не знайшло відображення.

Монографія О. Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII ст.»⁸⁴⁸, присвячена участі запорожців у російсько-турецькій війні першої половини існування Нової Січі. Книга, як і попередні публікації історика, має ряд недоліків. Причину цього вбачаємо у використанні при її написанні інформаційного матеріалу попередньої статті О. Апанович, де мова йшла про війну другої половини XVIII ст., без урахування суттєвих відмінностей та особливостей, що існували при веденні бойових дій у ході війни 1735–1739 рр. Окрім цього, О. Апанович при підготовці монографії залучила й архівний матеріал, що висвітлює військові події другої половини XVIII ст. і ніяк не пов'язаний із подіями 30-х рр. Значна увага приділяється істориком аналізу взаємин козацького війська та російської армії як військових одиниць. Відзначається, що у ході військових дій «кошовий безпосередньо підлягав російському головнокомандуючому»⁸⁴⁹ і хоча «керівництво з боку російського командування обмежувалося тільки стратегічними завданнями»,⁸⁵⁰ а тактичні дії козаки вирішували частіше самостійно, та залежність обурювала запорожців, викликала протести,

⁸⁴⁷ Гуслистий К. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу / К. Гуслистий, О. Апанович. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 87 с.

⁸⁴⁸ Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. Апанович. – К.: Наук. думка, 1969. – 228 с.

⁸⁴⁹ Там само. – С. 104.

⁸⁵⁰ Там само. – С. 105.

невдоволення і навіть випадки непокори. У тексті було навіть використано речення, в якому вказувалось, що «російські офіцери високо оцінювали бойову силу і військове уміння Запорозького війська. Вони навіть прагнули записатися в курені як почесні члени».⁸⁵¹ Проте таке бажання з боку російських офіцерів в першу військову кампанію не має фактологічного та документального підтвердження, тоді як у другій російсько-турецькій війні таке ставлення до запорожців зі сторони представників російського керівництва носило яскраво виражений характер.

Вивчення широкого кола архівних матеріалів, літератури, опублікованих джерел дозволило О. Апанович здійснити аналіз соціально-економічного аспекту російсько-турецької війни, прослідкувати залежність структури та матеріально-технічного забезпечення козацьких збройних сил від рівня економічного розвитку козацького господарства і диференціації козацтва як стану.

Російські історики, вивчаючи збройні сили російської армії періоду російсько-турецьких воєн, або ж взагалі не згадували про участь у ній запорожців, або ж відводили їм незначну, другорядну роль. Так, у праці «Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768–1774 гг.»⁸⁵² Ю. Клокман обов'язками козаків називає лише оборонні функції, зазначаючи, що «запорозькі козаки на своїх човнах повинні були здійснювати напади на судна противника, що розміщувались вище Сілістрії, та не пропускати їх далі цієї фортеці».⁸⁵³

В свою чергу О. Дружиніна⁸⁵⁴ стверджує, що протягом війни становище запорозького козацтва було кращим у порівнянні з іншими українськими козацькими загонами, що пояснювалось такими причинами, як потреба у

⁸⁵¹ Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. Апанович. – С. 125.

⁸⁵² Клокман Ю. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768–1774 гг. / Ю. Клокман. – М.: Изд-во АН СРСР, 1951. – 206 с.

⁸⁵³ Там само. – С. 134.

⁸⁵⁴ Дружинина Е. Кючук-Кайнарджийский мир. 1774 г. (его подготовка и заключение) / Е. Дружинина. – М.: Изд-во АН СРСР, 1955. – 384 с.

козацькій службі та страх російського керівництва перед можливістю переходу запорожців на сторону ворога. Саме з метою утримання запорожців під своєю владою, на думку автора, російські вельможі і здійснили продуманий політичний крок – записалися до запорозьких куренів, щоб продемонструвати свою прихильність. Серед них зустрічаємо прізвища П. Паніна, Г. Потьомкіна, О. Прозоровського.⁸⁵⁵

Згадки про участь Війська Низового в російсько-турецькій війні за часів Нової Січі знаходимо в працях Р. Пересветова,⁸⁵⁶ С. Соловйова,⁸⁵⁷ Л. Безкровного,⁸⁵⁸ М. Польового,⁸⁵⁹ Х. Качалова,⁸⁶⁰ Г. Некрасова.⁸⁶¹

Певну нішу в історіографії військового мистецтва запорожців у період, що досліджується, зайняло колективне видання десяти томної «Історії Української РСР».⁸⁶² У третьому томі, опублікованому 1970 р., наведені відомості про російсько-турецькі війни XVIII ст. Оцінка бойових дій запорозьких козаків позбавлена чітко окресленого характеру й подається фрагментарно, базується на висвітленні досягнень російської армії. Якщо при розгляді першої війни згадка про запорожців зведена до мінімуму, то при розгляді військової кампанії 1768–1774 рр. бойовим рейдам запорожців приділено значно більше уваги. Діяльність запорозьких козаків замаскована

⁸⁵⁵ Дружинина Е. Кючук-Кайнарджийский мир. 1774 г. (его подготовка и заключение) / Е. Дружинина. – С. 36.

⁸⁵⁶Пересветов Р. Тайны выцветших строк / Р. Пересветов. – М.: Детгиз, 1963. – 287 с.

⁸⁵⁷Соловьев С. История России с древнейших времен: в XV кн. / С. Соловьев. – М.: Мысль, 1963. – Кн. X. – Т. XIX. – 780 с.

⁸⁵⁸Безкровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке: (Очерки) / Л. Безкровный. – М.: Воениздат, 1958. – 644 с.

⁸⁵⁹Полевой Н. Польская и турецкая войны, в царствование императрицы Анны Иоановны / Н. Полевой. Вырезка. – Б.г. – Т. XIV. – Отд. III. – С. 37–88.

⁸⁶⁰Качалов Х. Морская пехота / Качалов Х., Носов И., Сорокин И. – М.: Воениздат, 1957. – 109 с.

⁸⁶¹Некрасов Г. Роль России в Европейской международной политике. 1725-1739 гг. / Г. Некрасов. – М., 1976. – 317 с.

⁸⁶²История Украинской ССР: в 10 т. / [редкол. Г. Сергиенко, В. Борисенко, В. Маркина, Л. Мельник и др.], глав. ред. Ю. Кондуфор. – К., 1983. – Т. 3. Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII – XVIII в.). – 719 с.

за бойовими рейдами та заслугами російсько-української армії, що не дає змоги відтворити місце Війська Низового у тогочасних подіях.

У другій половині ХХ ст. з'являються спеціалізовані дослідження військової діяльності запорозького козацтва. Так, В. Фоменка, один із перших дослідив план Запорозької верфі.⁸⁶³ Незважаючи на те, що остання неодноразово згадувалась в історичних джерелах і спеціальних військово-інженерних дослідженнях, план Запорозької верфі до цього не був предметом історичних досліджень, що робить дану статтю ще більш вагомю з позиції науковості.

Заслужують на увагу і статті О. Апанович,⁸⁶⁴ що вийшли друком у кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Хоча військовим подіям ХVІІІ ст. відведено небагато місця, цінність їх полягає в окресленні (на відміну від попередніх публікацій авторки) ролі війська запорозького в ході російсько-турецьких воєн, яке вело справні бойові рейди як на суходолі, так і на водних артеріях. До цього періоду слід віднести і колективну працю Ю. Мицика, С. Плохія та І. Стороженка⁸⁶⁵ присвячену українському козацтву.

Специфіка розвитку історичної науки в даний період обумовила пріоритет соціально-економічного аспекту вивчення історії Запорозької Січі. Акцентувалася увага на «класовій боротьбі», що існувала серед козацтва, насамперед, на протистоянні старшини та сіроми. Як результат – у монографіях домінує негативне висвітлення як старшини в цілому, так і кошового П. Калнишевського, зокрема.

На фоні досліджень соціально-економічних відносин на Січі виокремлювалось питання участі П. Калнишевського в придушенні гайдамацького руху. Одним з перших даний аспект висвітлив В. Греков в

⁸⁶³ Фоменко В. План Запорозької верфі / В. Фоменко // Архіви України. – 1969. – № 3–4. – С. 49–52.

⁸⁶⁴ Апанович О. Козацька республіка / О. Апанович // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 22–27; Апанович О. Не пропала їхня слава / О. Апанович // Вітчизна. – 1990. – № 9. – С. 164–173.

⁸⁶⁵ Мицик Ю. Як козаки воювали / Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 301 с.

опублікованій на сторінках видання «Україна» статті під назвою «Запорозький Кіш та Коліївщина».⁸⁶⁶ На думку історика, запорозька старшина співчувала гайдамакам, надаючи таємну допомогу повсталим. Більше того, П. Калнишевський, будучи кошовим отаманом, особисто давав дозвіл козацькій бідноті йти гайдамакувати до Польщі, прагнучи тим самим допомогти українському народу як у боротьбі з польською шляхтою за свої громадянські права, так і за релігію. Такої ж думки дотримується Д. Кулиняк, який переконаний, що, будучи кошовим отаманом, П. Калнишевський змушений був, хоча б про людське око, виконувати імператорські накази.⁸⁶⁷

Типовим прикладом втілення радянської ідеології в історичній науці стала праця В. Голобуцького «Запорозька Січ в останні роки свого існування»,⁸⁶⁸ в якій П. Калнишевський подається як можновладець з олігархічними нахилами, руйнівник демократичних традицій Запорозької Січі. Саме П. Калнишевський, на думку історика, «був одним з ініціаторів рішення, яке передбачало зміцнення влади старшини над козаками та розширення її повноважень. Дана постанова, зокрема, передбачала право старшини карати будь-кого, хто б спробував вчинити порушення встановленого порядку на Січі або ж висловити непокору керівництву Коша».⁸⁶⁹ Ухвала постанови розглядається істориком як одна з ключових причин недовготривалого перебування П. Калнишевського на посаді кошового.

Висвітлення участі козацтва у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., головним чином, стосується підготовки до військової діяльності, надто, його оборонної діяльності. Дослідником висловлюється думка, що участь козаків у війні значно обмежила козацьке самоврядування на Січі. Так,

⁸⁶⁶ Греков В. Запорозький Кіш та Коліївщина / В. Греков // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 14–20.

⁸⁶⁷ Кулиняк Д. Соловецький в'язень, або Останній гетьман України (До 300-річчя від дня народження Петра Калнишевського) / Д. Кулиняк // Дніпро. – 1990. – № 7. – С. 137-151.

⁸⁶⁸ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 / В. Голобуцький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 415 с.

⁸⁶⁹ Там само. – С. 96–97.

В. Голобуцьким відзначається, що готуватися до війни козаки розпочали ще восени 1768 р., обґрунтовуючи це інструкцією військової канцелярії 13 листопада 1768 р., в якій вказувалось, що власники зимівників повинні озброїти своїх служителів на випадок появи ворога. Що стосується решти козаків, то їм необхідно мати двох коней і рушницю. Фактологічно доповнює картину наведена чисельність козацьких загонів у складі російської армії на початку російсько-турецької війни. Повідомляється, що «наприкінці вересня 1769 р. 7 400 козаків на чолі з П. Калнишевським вирушили до Бугу, щоб охороняти кордон у межах від Орлика і Гарда до р. Мертві Води. Друга частина 2 200 козаків на 38 суднах спустилися вниз по Дніпру».⁸⁷⁰ За підрахунками В. Голобуцького, Запорозька Січ відрядила до російського війська близько 11 000 вояків. Разом з тим, як повідомляє автор, цією ситуацією скористався кримський хан, який зі своїм військом прорвав оборону корпусу генерала фон Берга і вдерся на територію Запоріжжя.

У дослідженні «Запорозьке козацтво» В. Голобуцький називає козацьке військо однією із найкраще підготовлених військових одиниць у складі ударних сил російської армії. Історик ствердно наголошує, що запорожці проявили неймовірну відвагу та героїзм під час важливих військових операцій у ході російсько-турецьких воєн⁸⁷¹.

Короткі відомості про військові заслуги П. Калнишевського містяться і в працях радянського дослідника Г. Фруменкова.⁸⁷²

Не знайшла належного висвітлення проблема участі П. Калнишевського в російсько-турецьких війнах у працях істориків української діаспори, що вочевидь було зумовлене відсутністю доступу до джерельної бази та наукової літератури. Свідченням цього, зокрема, є «прохання В. Біднова в

⁸⁷⁰ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 / В. Голобуцький. – С. 107.

⁸⁷¹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Госполитиздат УРСР, 1957. – С. 379-380.

⁸⁷² Фруменков Г. Узники Соловецкого монастиря / Г. Фруменков. – Архангельськ: Северо-Западное книжн. изд-во, 1979. – 223 с.

листі до Д. Яворницького надіслати хоча б примірник «Джерел з історії запорозьких козаків».⁸⁷³ Перебуваючи поза межами радянського політичного режиму, українські науковці діаспори були вільними від ідеологічних канонів та ідейно-методологічних догматів, притаманних періоду існування СРСР, проте не мали змоги об'єктивного дослідження історії козацтва у зв'язку з відсутністю доступу до історичних першоджерел.

Отже, аналіз радянської історіографії проблеми демонструє, що розвиток історичної думки проходив суперечливо, специфічно, зумовлено конкретно-історичними умовами. Радянські історики перебували в полоні сталінських стереотипів, марксистсько-ленінської ідеології, фальсифікації подій і фактів, втручання компартійних структур у визначення тематики досліджень.

У цей час з'являлись окремі праці про запорожців як військової сили та дослідження військової служби запорозьких козаків у російсько-турецькій війнах XVIII ст. Введення нового архівного матеріалу до наукового обігу на даному етапі послугувало розширенню предметного поля проблеми. Поряд з ідеологічними оцінками запорозького війська як другорядної складової російської армії, істориками, в той же час, розкриваються конкретні факти військової діяльності козацтва у другій половині XVIII ст., акцентується увага на ключових аспектах їх стратегії та тактичних маневрів.

Разом із висвітленням військової діяльності запорожців Підпільненської Січі, історіографічний аналіз доводить відсутність праць, які б безпосередньо присвячувались військовому хисту останнього кошового отамана. Здебільшого, постать П. Калнишевського оцінюється негативно, головним чином, у контексті розгляду його місця у перебігу тогочасних політичних подій. Військовий аспект його діяльності при цьому фактично випав зі сфери дослідження істориків. Причину цього слід вбачати не лише у пріоритетах

⁸⁷³ Абросимова С. Наукові розвідки Василя Біднова / С. Абросимова // Козацтво. – 1996. – № 1(4). – С. 31–32.

радянської, в т.ч. й української радянської історіографії, встановленні цензурних обмежень, а й теоретико-методологічних засадах розвитку тогочасної історичної науки.

За умов, коли історична наука в УРСР стала служницею антиукраїнського режиму, наукові осередки української діаспори зосередились на тих найважливіших дослідженнях історії України, які фальсифікувались, чи замовчувались радянською історіографією.

5.3 Сучасна історіографія віх військової біографії

П. Калнишевського

З розпадом СРСР і проголошенням у 1991 р. незалежності України розпочався сучасний період розвитку вітчизняної історіографії. Відродження національної історичної науки уможливило вивчення козацької тематики без догматизму й упередженості. Важливим фактором у цей період стало залучення до наукового обігу значної кількості архівних матеріалів, що сприяло розкриттю нових та поглибленому вивченню уже відомих аспектів військового мистецтва запорожців Нової Січі, й, зокрема, їх останнього кошового отамана. Незважаючи на окреслені зміни, означена проблема залишається малодослідженою. Провідною тенденцією наукової розробки питань військової служби запорожців є її репрезентація в рамках досліджень Запорозької Січі як феномена козацької державності. Поряд з цим, у вивченні політичної, адміністративної та військової організації Нової Січі, а, особливо, ролі у них П. Калнишевського, в сучасній українській історіографії простежується кілька напрямів.

Звертаючись до постаті П. Калнишевського, істориками, насамперед, з'ясовуються біографічні відомості про нього. У цьому контексті важливими є дослідження, що висвітлюють хронологію його появи та перебування на

Січі. Одним з перших спробував розкрити дані питання Д. Кулиняк.⁸⁷⁴ Уже у 1991 р. він опублікував ряд історико-документальних повістей про останнього кошового, де окремо розглядались час та умови появи П. Калнишевського на Січі.

Тоді ж, вперше з іншого погляду, питання початкового недовготривалого перебування П. Калнишевського на посаді кошового висвітлила О. Апанович.⁸⁷⁵ Аналізуючи цей факт, авторка оприлюднила думку про те, що основною причиною короткотривалого перебування П. Калнишевського кошовим отаманом на Січі була особиста неприязнь до нього Катерини II: «не заімпонувавши імператриці, П. Калнишевський був знятий із посади. Відтоді претендентів на посаду кошового обирали не на загальновійськовій раді, а на старшинських сходках і саме тих кандидатів, яких воліла бачити або імператриця, або ж її оточення».⁸⁷⁶ Таке твердження О. Апанович поділяють А. Коцур,⁸⁷⁷ Д. Кириченко,⁸⁷⁸ О. Струкевич,⁸⁷⁹ Г. Коцур та Ю. Шовкун.⁸⁸⁰ Протидією нав'язуванням імперських постулатів, які перечили демократичним засадам Січі, на думку дослідників, було самовільне обрання запорожцями П. Калнишевського кошовим отаманом в 1765 р., що підтверджено архівними документами.

⁸⁷⁴Кулиняк Д. Останній кошовий Петро Калнишевський / Д. Кулиняк. – К.: Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. – 48 с.; Його ж. Соловецький в'язень. – К.: Радянський письменник, 1991. – 71 с.; Його ж. Од Калниша вісті... (Історична повість-дослідження про останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського). – К., 2001. – 112 с.

⁸⁷⁵Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 342 с.

⁸⁷⁶Там само. – С. 253.

⁸⁷⁷Коцур А. Голгофа останнього гетьмана / А. Коцур // Україна молода. – 2003. – 30 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/49/163/1003/>

⁸⁷⁸Кириченко Д. Запорозький лицар / Д. Кириченко // Комуністичним шляхом. – 1990. – 4 серп.

⁸⁷⁹Струкевич О. Останній кошовий Запорозької Січі / О. Струкевич // День. – 2003. – 5 лип.

⁸⁸⁰Коцур Г. Петро Калнишевський: нескорений духом / Г. Коцур, Ю. Шовкун. – К.; Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2012. – 183 с.

Протилежне твердження з даного питання знаходимо у праці В. Грибовського.⁸⁸¹ Не погоджуючись зі своїми попередниками про скинення з посади кошового П. Калнишевського самою імператрицею, автор відхиляє навіть можливість особистої зустрічі цариці й кошового, оскільки, як стверджує В. Грибовський, на аудієнції 1762 р. П. Калнишевський був прийнятий не Катериною II, а її спадкоємцем Павлом, та «й сам Калнишевський ні в чому тоді ще не викликав підозри царських вельмож».⁸⁸²

У сучасній українській історіографії загально визнаним фактом є те, що вперше кошовим отаманом П. Калнишевський був обраний у 1762 р. Більшість сучасних дослідників постаті П. Калнишевського, висвітлюючи факт обрання його кошовим у 1760-х рр. звертаються до матеріалів праці В. Грекова «Бунт сіроми на Запоріжжі»⁸⁸³ (1927 р.). За наведеними ним даними, П. Калнишевський на початку 1760-х р. уже міцно тримався в колі козацької старшини, займав керівні посади у війську та мав досвід спілкування із заможними вельможами, зав'язавши впливові знайомства під час відвідин російської столиці. На жаль, детальні відомості про події першого його обрання на посаду кошового отамана відсутні. Відомо лише, що вже 12 вересня 1762 р. П. Калнишевський як кошовий отаман був присутній у Москві на коронації Катерини II. 1763 р. кошовим обрано Григорія Федорова (Лантуха). Лише в 1765 р. П. Калнишевського обрали вдруге і востаннє кошовим отаманом. На цій посаді він перебував 10 років поспіль, що було вперше в історії Січі. Хоча В. Греков свого часу вказував на спроби П. Калнишевського у 1767 р. двічі зняти з себе повноваження кошового, обґрунтовуючи це слабкістю здоров'я. І лише прохання війська змусило П. Калнишевського повернутися. В. Греков справжню причину відмови П. Калнишевського від своєї посади вбачав у «відсутності

⁸⁸¹Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 130 с.

⁸⁸² Там само. – С. 31.

⁸⁸³ Греков В. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. / В. Греков // Записки Історично-філологічного відділу [Української академії наук]. – К., 1927. – Кн. 11. – С. 53–57.

порозумінь із боку козацтва щодо далекоглядності його політики по збереженню територіальних володінь Війська Низового».⁸⁸⁴

Впродовж 1990-х рр. істориками опубліковано ряд досліджень, які поєднували питання військової організації козацького війська у XVIII ст. та безпосередньо військової майстерності кошового. Уже у 1993 р. О. Апанович опублікувала дослідження під назвою «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі»,⁸⁸⁵ значну увагу приділяючи участі П. Калнишевського в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Наголошувалось на тому, що військова діяльність останнього кошового найбільше була пов'язана саме з цією війною. Вказується, що П. Калнишевському на той час було вже за 80 років, але він особисто очолював запорозьку кінноту і все січове військо. У книзі комплексно розкриваються питання участі запорожців у війні. Зокрема, наводяться відомості про те, що у 1769 р. козаки на чолі з П. Калнишевським, окрім «маскування» турецької фортеці Очаків, виконували окремі завдання загального стратегічного плану 2-ї російської армії – забезпечували її оборону з боку Криму.⁸⁸⁶ За твердженням О. Апанович, «козаки були найбільшою ударною, досвідченою, майстерною і мужньою силою іррегулярних військ російської армії».⁸⁸⁷

Окремі факти військової кар'єри П. Калнишевського у ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. висвітлив у своїх працях В. Бережинський. У роботі «Військова організація основних Українських державних формувань»⁸⁸⁸ автор зазначає, що козаки не раз забезпечували перемогу російської армії. Враховуючи заслуги запорожців, Катерина II у 1770 р. оголосила їм подяку, а П. Калнишевського нагородила вищою нагородою

⁸⁸⁴ Греков В. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. / В. Греков. – С. 56-57.

⁸⁸⁵ Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

⁸⁸⁶ Там само. – С. 268-269.

⁸⁸⁷ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – С. 248.

⁸⁸⁸ Бережинський В. Військова організація основних українських державних формувань: у 2 ч. / В. Бережинський. – К., 1995. – Ч. 2. Збройні сили Запорозької Січі. – 24 с.

імперії – орденом Андрія Первозванного. У 1773 р. П. Калнишевському було присвоєно військове звання «генерал-лейтенант».⁸⁸⁹

1996 р. опубліковано першу в незалежній Україні узагальнюючу роботу про П. Калнишевського – істориків А. Коцура та В. Коцура під назвою «Шлях на Голгофу: Від кошового Петра Калнишевського до СВУ».⁸⁹⁰ Науковці також підтверджують факт обмеження самоврядування Запорозької Січі після російсько-турецьких війн. По-перше, під час війни число царських військ, які стояли на Запоріжжі, значно збільшилось. По-друге, запорозькому війську наказано було вирушити в похід. В свою чергу, повідомляється, що за військові заслуги у ході російсько-турецької війни П. Калнишевського було нагороджено золотою медаллю з діамантами. Адже під керівництвом кошового козаки брали участь у боях під Очаковом, Кінбурном і Хаджибеем, становлячи авангард військ О. Прозоровського. При розгляді військових подій 1768-1774 рр. історики прагнули відобразити не лише бойову діяльність козаків, але й показати її наслідки для Запоріжжя. Автори дійшли висновку, що під час даної війни саме «запорожці зазнали найбільших людських та матеріальних втрат, результатом чого стало помітне ослаблення Запорозької Січі».⁸⁹¹ Ю. Мицик,⁸⁹² бігло згадуючи про участь запорожців у російсько-турецькій війні, навпаки відзначає, що в часи Нової Січі, особливо з другої половини XVIII ст., запорожці більше переймалися господарськими справами, ніж військовими.

1992 р. побачив світ історичний нарис В. Сергійчука «Морські походи запорожців»,⁸⁹³ у якому йдеться про морський похід по Чорному морю і Дунаю загону запорожців на чолі з полковником Мандри у 1772 р., а також

⁸⁸⁹ Бережинський В. Військова організація основних українських державних формувань: у 2 ч. / В. Бережинський. – Ч. 2. – С. 19.

⁸⁹⁰ Коцур А. П. Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СВУ / А. П. Коцур, В. П. Коцур. – К.: Хрещатик, 1996. – 64 с.

⁸⁹¹ Там само. – С. 22.

⁸⁹² Мицик Ю. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Ю. Мицик. – Дніпропетровськ, 1997. – 175 с.

⁸⁹³ Сергійчук В. Морські походи запорожців / В. Сергійчук. – К.: Фотовідеосервіс, 1992. – 60 с.

підкреслюється факт підтримки П. Румянцевим клопотання останнього кошового Запорозької Січі П. Калнишевського про відзначення звитяги козаків і старшин Війська Запорізького.⁸⁹⁴

Високу боєздатність козацтва Нової Січі у ході російсько-турецької війни під час ведення військових дій на Чорному та Азовському морях відзначає і А. Сокульський.⁸⁹⁵ Прагнучи об'єктивно оцінити роль і заслуги запорозької флотилії у військових кампаніях XVIII ст., він стверджує, що Новосіченський козацький флот витримав весь тягар вієн 1735–1774 рр. Особливого значення, за словами автора, козацька флотилія набула під час першої російсько-турецької війни, оскільки російських кораблів у цей період фактично не було. Проте, навіть поява російських кораблів не змогла знизити рівень потреби в козацьких чайках та замінити їх на полі бою: будучи більше маневреними, вони становили серйозну загрозу турецькому флоту та суттєво погіршили становище останнього на Чорному морі.⁸⁹⁶ Стосовно їх безпосередньої участі в російсько-турецькій війні, автор зазначає, що козацькі морські сили протягом перших двох років війни несли патрульну службу та військову розвідку уздовж усього побережжя Чорного моря. Ситуація різко змінилася, коли російська армія вийшла до Дунаю. На початку 1771 р. генеральний прокурор Вяземський звернувся до кошового П. Калнишевського з проханням надіслати навесні в гирло Дунаю козацькі чайки. Ця морська експедиція була вкрай потрібна російському командуванню, адже воно не мало відомостей сили противника в цьому регіоні. Як вказує А. Сокульський, дана експедиція мала успіх, адже «козаки здійснили блискавичний рейд у глибокий тил ворога, потопивши чимало його кораблів, прорвавши глибоко ешелоновану оборону турків, зчинивши

⁸⁹⁴ Сергійчук В. Морські походи запорожців / В. Сергійчук. – С. 59.

⁸⁹⁵ Сокульський А. Морські походи запорожців / А. Сокульський. – Дніпропетровськ: Січ, 1995. – 218 с.

⁸⁹⁶ Там само. – С. 90.

неабияку паніку і похитнувши його віру у свої сили. За цю кампанію козаків-мореплавців нагородили медалями та грошовою винагородою.⁸⁹⁷

Фрагментарно увагу даному питанню приділено на сторінках праць П. Богуша,⁸⁹⁸ В. Кравцевича,⁸⁹⁹ М. Михайлуци⁹⁰⁰. Серед подібної групи видань слід виокремити статтю Н. Нікуліної,⁹⁰¹ присвячену запорозьким лоцманам, в якій автор подає історіографічний та історичний аналіз створення товариства дніпровських лоцманів і приходить до висновку, що справжніми засновниками його були саме запорозькі козаки.⁹⁰²

Акцентуємо увагу й на колективній праці «Козацькі Січі (Нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.)»⁹⁰³ із серії «Козацька спадщина», що вийшла за редакцією В. Смолія, В. Богуслаєва, Я. Ісаєвича та ін. Одна зі статей цього видання присвячена саме часам існування Нової Січі. В ній мова йде про службу Війська Низового протягом військових кампаній 1735–1739 та 1768–1774 рр., зокрема, підкреслено участь січовиків у всіх вирішальних битвах і наголошено на вагомому внеску запорожців у перебіг військових подій.

Заслуговує на увагу стаття С. Плещького «Боротьба Коша з російською адміністрацією за контроль над кордонами вольностей війська Запорозького

⁸⁹⁷ Сокульський А. Морські походи запорожців / А. Сокульський. – С. 90.

⁸⁹⁸ Богуш П. Морська душа / П. Богуш // Південна зоря. – 1991. – 27 лип.; Кравцевич В. Українському флоту 500 лет / В. Кравцевич // Запорожская Сечь. – 1996. – 1 ноября.

⁸⁹⁹ Кравцевич В. Українському флоту 500 лет / В. Кравцевич // Запорожская Сечь. – 1996. – 1 ноября.

⁹⁰⁰ Михайлуца М. Морські походи та тактика воєнного флоту козацько-гетьманського часу / М. Михайлуца // Південна Україна: проблеми історичних досліджень: зб. наук. праць. – Миколаїв, 1998. – Ч. I. – С. 135–140.

⁹⁰¹ Нікуліна Н. Лоцманування у запорожців / Н. Нікуліна // Київська старовина. – 1996. – № 2–3. – С. 67–82.

⁹⁰² Михайлуца М. Морські походи та тактика воєнного флоту козацько-гетьманського часу / М. Михайлуца. – С. 70.

⁹⁰³ Козацькі Січі (Нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / В. Смолій, В. Богуслаєв, Я. Ісаєвич та ін. – К.: Запоріжжя, 1998. – С. 148–189. – (Серія «Козацька спадщина»).

в часи Нової Січі»,⁹⁰⁴ в якій історик розкрив становище запорожців у зимовий період, коли припинялися всі бойові рейди Росії. Проте, незважаючи на припинення військових дій, запорожці продовжували нести прикордонну службу. Аналіз статті дає змогу стверджувати, що становище запорожців тоді було не набагато кращим, ніж під час походів. Особливо страждало рядове козацтво, на плечі якого припадав основний тягар несення форпостної служби. Причому в ній було зацікавлене не лише російське командування, яке неодноразово намагалось продовжити термін несення служби, але й сам запорозький Кіш. Причиною такої позиції з боку Коша було прагнення зняти з себе клопоти про забезпечення козаків у даний період необхідним провіантом і спорядженням під час виступу в похід. Тому січова адміністрація намагалася навіть збільшити кількість козаків для несення служби.

Побіжно торкаються військової тематики періоду, що нами досліджується, І. Пугач у викладі «Дніпровська укріплена лінія 1770–1798 р.» (1991)⁹⁰⁵ та В. Козирєв і В. Шовкун у статті «Запорозька верфь» (2000)⁹⁰⁶.

І. Сапожников та Г. Сапожникова у праці «Запорожские и Черноморские казаки в Хаджибее та Одессе»⁹⁰⁷ ведучи мову про 1770 р., описують переправу запорожцями ногайців через Дніпро. Відомо, що вперше згадану подію описав А. Скальковський, згідно з яким ця переправа пройшла успішно. Науковці наводять й іншу маловідому версію, висунуту свого часу П. Короленком, за якою між запорожцями та ногайцями виникли сутички, що були наслідком нападу та пограбування козаками підданих Туреччини.

⁹⁰⁴ Плецкий С. Борьба Коша с российской администрацией за контроль над кордонами Вольностей Війська Запорозького в часи Нової Січі / С. Плецкий // Наук. праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем –У», 1999. – Вип. VII. – С. 61 – 69.

⁹⁰⁵ Пугач И. С. Днепровская укрепленная линия 1770 – 1798 гг. / И. Пугач // История запорожского края в дооктябрьский период: тезисы областной историко-краеведческой конф., 16 апреля 1991 г. – Запорожье, 1991. – С. 28–29.

⁹⁰⁶ Козирев В. Запорожская верфь / В. Козирев, В. Шовкун // Південна Україна XVIII – XIX століття ... – 2000. – Вип. 5. – С. 202–205.

⁹⁰⁷ Сапожников И. В. Запорожские и Черноморские казаки в Хаджибее и Одессе / И. В. Сапожников, Г. В. Сапожникова. – Одесса, 1998. – 270 с.

Внаслідок цього, за наказом імператриці Катерини II, запорожці змушені були не лише відшкодувати збитки потерпілій стороні, але й безкоштовно переправити ногайців через Дніпро. У свою чергу, О. Олійник,⁹⁰⁸ досліджуючи питання взаємовідносин між козаками та татарами, звернув увагу на подію 1769 р., пов'язану з нападом татар на Вольності запорожців. Історик переконаний, що напад татар був спрямований не проти запорожців, а проти росіян, конкретніше – проти російської фортеці так званої української лінії – Бахмату, Єлизаветграда, Ново- і Слов'яносербії.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. з'явилися публікації, де висвітлюються окремі сторінки з життя та багатогранної діяльності П. Калнишевського. Серед них виділимо публікації А. Багнюк⁹⁰⁹, В. Балуха,⁹¹⁰ В. Гребьонкіна⁹¹¹, М. Скорик⁹¹², А. Федориної⁹¹³ та ін., в котрих кошового отамана показано як державного діяча й адміністратора, дипломата й воєначальника.

З сумнівом до участі П. Калнишевського у російсько-турецькій війні ставиться В. Грибовський.⁹¹⁴ Він підтримує думку Д. Яворницького, що малоімовірно щоб «85-літній старець управляв вільною ватагою запорозьких козаків».⁹¹⁵ Окрім того, автор зазначає, що Військо Запорозьке не було готове до війни, адже 26–27 грудня 1768 р. на Січі вирувало повстання сіроми, частина якої вимагала переходу на бік турків. На думку дослідника, тут

⁹⁰⁸ Олійник О. Запорожці і татари – вороги чи сусіди? / О. Олійник // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 72–77.

⁹⁰⁹ Багнюк А. Двісті років без гетьмана. Два століття тому на Соловках було замордовано Петра Калнишевського / А. Багнюк // Україна молода. – 2003. – 16 жовт.

⁹¹⁰ Балух В. С. Великий життєвий подвиг сина України – Петра Калнишевського повинен бути увічнений пам'ятником йому в місті Одесі / В. С. Балух // Міграція. – №1 (62). – 2008. Січень.

⁹¹¹ Гребьонкін В. 315 років тому народився останній український гетьман / В. Гребьонкін // Газета по-українськи. – 2006. – 18 лист.

⁹¹² Скорик М. Соловки. Богом обрана обитель / М. Скорик // Україна молода. – 2002. – 6 серп.; Скорик М. Соловки. Великий СТОН / М. Скорик // Україна молода. – 2002. – 13 серп.

⁹¹³ Федорина А. Останній кошовий / А. Федорина // Україна молода. – 2001. – 4 лип.

⁹¹⁴ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський / Нікопольське регіональне відділення НДІ козацтва при Ін-ті історії України НАН України. – Д.: Пороги, 2004. – 130 с.

⁹¹⁵ Там само. – С. 27.

проявлявся вплив турецької пропаганди. Окрім того, автор відмічає, що «боездатність козацького війська падала не тільки через відмову сіроми, але й тому, що заможне козацтво, залишаючись при своїх зимівниках, посилало замість себе наймитів та молодиків, не турбуючись про їхнє екіпірування».⁹¹⁶

В. Грибовський вказує, що ситуацію на Січі П. Калнишевський зумів опанувати лише на початку лютого 1769 р. Запорозьке військо було підпорядковане командуючому Другої армії П. Румянцеву. У липні-вересні 1769 р. Калнишевський на чолі похідного Кошу брав участь у військових діях в Очаківських степах. Протягом 1770 р. запорожці, перебуваючи в авангарді російських військ, здійснювали сторожову службу, пошук ворога, розвідку, добування «язиків», диверсії та штурм малих укріплень. Запорозькі загоны діяли як окрема тактична одиниця у складі російського війська. Російське командування визначало для запорозьких командирів стратегічні завдання, але тактичне виконання залишалось справою похідного Коша на чолі з П. Калнишевським. Окрім того, «новий командувач другою армією П. Панін доручив кошовому П. Калнишевському перевести ногайців на лівий берег Дніпра, подалі від татарських та турецьких військ».⁹¹⁷ У своєму дослідженні В. Грибовський зазначає, що «5 січня 1771 р. головнокомандувач Другої армії кн. В. Долгорукий за наказом Катерини II надіслав на Запоріжжя грамоту про нагородження кошового отамана П. Калнишевського оздобленою діамантами золотою медаллю з портретом монаршої особи. Цю медаль слід було носити на шиї на андріївській стрічці. Ще 16 запорозьких старшин отримали золоті медалі вартістю 30 червінців без діамантів на андріївській стрічці. Медалі урочисто було вручено в Січовій Покровській церкві».⁹¹⁸

Помітні якісні зрушення в дослідженні військової служби козаків окресленого періоду спостерігаємо з 2000-х рр., оскільки саме відтоді увагу

⁹¹⁶ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський . – С. 74.

⁹¹⁷ Там само. – С. 76.

⁹¹⁸ Там само. – С. 80.

науковців стала привертати військова історія козацтва, зруйнованої Катериною II Січі. Слід підкреслити, що зміни відбулися і в самій тематиці дослідження. Поряд із традиційним висвітленням участі січовиків у військових кампаніях 1735–1774 рр., постав цілий комплекс питань, пов'язаних із воєнною історією запорожців, що до цього мало привертати увагу дослідників. Та, попри це, більшість сучасних істориків козацтва військово мистецтво запорожців часів Нової Січі пов'язують з участю січовиків у російсько-турецькій війні. Серед даної історіографічної групи відзначимо праці Г. Шпитальова,⁹¹⁹ присвячені виключно військовій службі запорожців у російсько-турецькій війнах часів Нової Січі. Це чи не єдині ґрунтовні дослідження, що базуються на сучасних теоретико-методологічних засадах стосовно воєнного мистецтва Війська Низового, в яких воно стало предметом вивчення. Опрацювавши значну кількість архівної, мемуарної та опублікованої раніше історичної інформації, історик комплексно розглянув участь запорозького війська в російсько-турецьких війнах XVIII ст. Саме використання джерельної бази дало змогу автору якомога ширше та повніше висвітлити військову службу запорозького козацтва та оцінити його внесок у хід військових подій, тим самим заповнити прогалини в даному питанні та ввести до наукового обігу малодосліджені та не відомі до цього історичні факти.

Найповніше висвітлення місця і ролі Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях 1735-1739 рр. знайшло у праці Г. Шпитальова «Запорозьке

⁹¹⁹ Шпитальов Г. Запорозька флотилія в російсько-турецькій війні 1768–1774 років / Г. Шпитальов // Південна Україна XVIII – XIX століття... – 1999. – Вип. 4 (5). – С. 134 – 142; Шпитальов Г. Запорозька кіннота в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. / Г. Шпитальов // Південна Україна XVIII – XIX століття... – 2000. – Вип. 5. – С. 71–81; Шпитальов Г. Запорізьке військо у другій половині 30-х років XVIII століття / Г. Шпитальов // Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва: матеріали наук.-практ. конф., 11–13 жовтня 2001 р. – Нікополь, 2001. – С. 159–177; Шпитальов Г. Бойові дії запорозьких човнів у складі Дніпровської воєнної флотилії під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. / Г. Шпитальов // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 7. – С. 92–101.

військо в російсько-турецькій війні 1735-1739 рр.». ⁹²⁰ Вона є спеціальним дослідженням історії запорозького козацтва перших років існування Нової Січі. На підставі певного кола джерел, виявлених насамперед в архівосховищах Росії, висвітлено організацію військової служби та різні аспекти військового мистецтва запорожців. Детально реконструюючи і аналізуючи події російсько-турецької війни 1735-1739 рр., автор створює цілісну картину цієї історичної події, відтворює фактичні реалії війни, враховуючи всі історичні умови того періоду. Повернувшись під російську протекцію у 1734 р., запорожці підписали у Лубнах з Росією договір, одним з пунктів якого було «залишатися вірними російському престолу і бути на сторожі кордонів Російської держави». ⁹²¹ Таким чином, констатує Г. Шпитальов, з моменту підписання умов договору, запорожці фактично увійшли до складу збройних сил Російської держави. Вчений підтримує твердження багатьох істориків з приводу того, що, «приймаючи запорожців на службу, царський уряд керувався міркуваннями щодо майбутньої війни з Туреччиною». ⁹²² Загроза вторгнення турецько-татарських військ на Запорозьку Січ існувала постійно протягом усієї війни. Козацький гарнізон у Січі був нечисленним і «ледве міг утримувати передові пости довкола Січі». ⁹²³ Російський уряд такою проблемою не переймався і вимагав від кошового отамана все нових козаків до армії. Та мобілізація запорозького війська протягом 1735–1739 рр. проходила дуже повільно – запевняє автор і при комплектації команд старшинам доводилося прикладати багато зусиль, а все це тому, що відбувалося розорення козаків, неспроможність їх власним коштом забезпечити себе необхідним спорядженням. Значна частина козаків переселялась на Лівобережжя і тому ухилялась від військової служби.

⁹²⁰ Шпитальов Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 років / Г. Шпитальов. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2002. – 72 с.

⁹²¹ Там само. – С. 5.

⁹²² Там само.

⁹²³ Там само. – С. 12.

Г. Шпитальов вказує на участь козацького війська у всіх основних битвах війни. Так, протягом військової кампанії 1735–1739 рр. козаки взяли участь у походах на Перекоп, Кінбурн, Козлов, Бахчисарай та Очаків. У ході російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр., запорожці, які входили до складу Другої армії, взяли участь у битвах під Кінбурном, Очаковом, Хаджибеєм, у Криму, на Перекопській лінії та Кафі. Піддаючи сумніву відомості, подані свого часу істориками А. Скальковським та А. Кащенком щодо участі запорожців у штурмі фортеці Арабат, під час руху від Кафи до Кінбурна, Г. Шпитальов стверджує, що даний факт не відповідає дійсності, оскільки «козаки фізично не могли бути присутніми при взятті фортеці, бо в цей час команда Колпака лише вирушила з-під Перекопа».⁹²⁴

Розглядаючи комплектацію війська запорозького, історик наголошує на постійному зменшенні чисельності козаків, які брали участь у війні. Причинами цього були: 1) масові ухилення січовиків від несення служби; 2) неспроможність козаків забезпечити себе необхідним спорядженням; 3) масова смертність; 4) переселення козаків на територію Лівобережжя. Так, за дослідженням Г. Шпитальова, у кампанії 1736 р. взяло участь до 6000 запорожців, 1737 р. – до 5000, 1738 р. – до 4000 і в кампанії 1739 р. – лише 3000. Тому, з метою збільшення військових рядів запорожців російське керівництво вдавалось до різних заходів – від заручення підтримкою запорозької старшини до поширення чуток про нібито похід проти Польщі, для боротьби з польськими магнатами.

Як і його попередники, Г. Шпитальов стверджує, що основне завдання запорожців протягом війни полягало в несенні прикордонно-сторожової, розвідувальної, авангардної служби. До цього переліку історик додає і такий вид служби, як кур'єрна, виконання якої, на думку історика, є безперечним доказом існування довіри до запорожців зі сторони царського уряду. Адже запорожці доставляли кореспонденцію, адресовану самій імператриці.

⁹²⁴ Шпитальов Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 років / Г. Шпитальов. – С. 79.

Повідомляє Г. Шпитальов і про такий вид служби, як вистежування дезертирів з іррегулярних полків, за що вони отримували додаткову грошову винагороду.

У висновках вчений наголошує, що воєнні дії 1735–1739 рр. показали, що запорозьке військо відіграло значну роль в обороні України, що попередній бойовий досвід запорожців, знання ними місцевості та воєнних звичаїв супротивника забезпечили успішні дії росіян і оправдали їх надії, тим самим «довели доцільність свого існування як окремої воєнної структури».⁹²⁵

Особливу увагу історик відвів у працях запорозької флотилії. Входячи до складу Дніпровської флотилії, запорожці відіграли головну роль у боротьбі проти ворога, оскільки російський флот був фактично не придатний для боротьби з ним. Проте, не виявляли особливої ініціативи у веденні бойових дій, причиною чого слід вважати незацікавленість у згубній війні з Туреччиною та у виході Росії до Чорного моря.

Розглядаючи дії Війська Низового під час російсько-турецької війни, Г. Шпитальов приходить до висновку про високий рівень військового мистецтва запорожців, які зробили вагомий внесок у перемогу Росії над Туреччиною.

У ракурсі українсько-російських відносин тему російсько-турецької війни 1768–1774 рр. і участі в ній українського козацтва, хоч і фрагментарно, досліджує І. Ільєнко. У праці «В пазурах у двоглавого»⁹²⁶ автор розкриває картину взаємин між Запоріжжям і царською Росією. Дослідник доводить, що «глибока різниця між самодержавно-кріпосницьким устроєм імперії та волелюбним демократичним устроєм Запорожжя були однією з причин зруйнування Січі у 1775 р.»⁹²⁷ Поряд з цим, І. Ільєнко стверджує, що:

⁹²⁵Шпитальов Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. / Г. Шпитальов. – С. 39.

⁹²⁶Ільєнко І. В пазурах у двоглавого : Українство під царським гнітом (1654–1917) / І. Ільєнко. – К.: Ярославів Вал, 2004. – 226 с.

⁹²⁷ Ільєнко І. В пазурах у двоглавого: Українство під царським гнітом (1654–1917) / І. Ільєнко. – С. 136.

«незважаючи на всі обставини, Запорожжя залишалося потрібним як міцний бар'єр, що захищав Росію від нападів зі сторони Криму та Туреччини».⁹²⁸ Росія розуміла, що війна з Туреччиною рано чи пізно обов'язково буде, бо уряд не залишав мрію про вихід у Чорне море. От тоді і виникне потреба у запорожцях. І. Ільєнко детально описує участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. запорозьких козаків. Він зазначає: «Січовики, козацтво, що жило по паланках, козаки, що працювали наймитами – все рушило на війну».⁹²⁹ 7 тис. козаків на чолі з кошовим отаманом билися в авангарді корпусу князя О. Прозоровського під Очаковом, Кінбурном, Хаджибєєм. Запорозька флотилія діяла на Дунаї. Військові заслуги запорожців високо відзначалися вищим командуванням. Сама Катерина II обіцяла «усугубить милости». Для Запорожжя ця війна була, запевняє автор, великим тягарем. Безпосередньо для козаків, на думку І. Ільєнка, Кючук-Кайнарджійський мирний договір мав як позитивні – татари перестали бути постійними ворогами, так і негативні наслідки – Запорожжя припинило бути форпостом у боротьбі з Кримом і Туреччиною, «перестало бути бар'єром, що захищав Україну та Росію від татарських нападів, воно втратило свою цінність для Росії».⁹³⁰ Доля Січі була вирішена імператрицею не на користь першої.

Непересічним історіографічним джерелом з теми є дисертаційне дослідження С. Андрєєвої «Взаємини Запорожжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734–1775 рр.)»,⁹³¹ що демонструє вдалий детальний аналіз запорозько-кримських відносин XVIII ст. Четвертий розділ дисертації «Запорозька Нова Січ і Кримське ханство в системі міжнародних відносин XVIII ст.» дає відповідь на питання про причини масового ухиляння козаків

⁹²⁸ Там само. – С. 138.

⁹²⁹ Там само. – С.141.

⁹³⁰ Там само. – С.147.

⁹³¹ Андрєєва С. С. Взаємини Запорожжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734–1775 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. С. Андрєєва. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.

від військової служби та чим були зумовлені антивоєнні настрої козаків.⁹³² У ході вивчення з'ясовано, що причини криються в економічних зв'язках запорожців з татарами, які були взаємовигідні. В ході війни ці зв'язки порушувалися: запорожці несли великі збитки. Безумовно, російський уряд це не цікавило. Балансуючи на межі протиріч Росії з Туреччиною за Крим запорозьке козацтво для себе майже не мало ніякої користі, а тільки втрачало свій вплив у регіоні. Хоча дослідження С. Андрєєвої опосередковано стосується нашої теми, але воно проливає світло на окремі аспекти участі в російсько-турецьких війнах запорозьких козаків.

Відзначимо й праці В. Грибовського,⁹³³ Ю. Чиженка,⁹³⁴ Ю. Федоровського⁹³⁵ та ін., де з'ясовується проблема участі запорожців у російсько-турецькій війні часів існування Нової Січі. Серед даної групи досліджень варто згадати й розвідку В. Грибовського, в якій, крім традиційного подання бойових походів січовиків, науковець порушує питання відносин між запорозьким козацтвом і російськими військовими, що перебували у воєнні часи на запорозьких землях. Історик підтверджує існування конфліктів між жителями запорозьких вольностей і російськими представниками, причиною чого була поведінка російських офіцерів, які «поводили себе зухвало і, не знаючи загрози покарання, нахабно ображали запорозьких старшин і козаків».⁹³⁶

Згадки про учать запорожців у військових подіях XVIII ст. знаходимо і в публікаціях Т. Чухліба,⁹³⁷ Т. Якубової,⁹³⁸ О. Іващенко,⁹³⁹ Т. Гончарука.⁹⁴⁰

⁹³² Андрєєва С. С. Взаємини Запорожжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734–1775 рр.) / С. С. Андрєєва. – С. 12–13.

⁹³³ Грибовський В. Кошовий отаман П. Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 130 с.; Грибовський В. Петро Калнишевський / В. Грибовський. – К., 2007. – 72 с.

⁹³⁴ Чиженок Ю. Нариси про козацькі часи в Україні / Ю. Чиженок. – Запоріжжя, 2005. – 319 с.

⁹³⁵ Федоровський Ю. Р. Історія українського козацтва: навч. посібник / Ю. Р. Федоровський. – Луганськ: Глобус, 2006. – 124 с.

⁹³⁶ Грибовський В. Кошовий отаман П. Калнишевський / В. Грибовський. – С. 81.

⁹³⁷ Чухліб Т. Ключук-Кайнарджирський мир 1774 р.: український рахунок / Т. Чухліб // Воєнна історія. – 2006. – № 1–3. – С. 69 – 74.

У даний період вийшла і низка праць узагальнюючого характеру,⁹⁴¹ в яких тією чи іншою мірою розглядаються ключові аспекти військової служби запорожців у ході російсько-турецьких воєн XVIII ст. Окремі аспекти цієї проблеми подано в низці статей, присвячених постаті останнього кошового отамана Нової Січі П. Калнишевського. Це публікації П. Богуша,⁹⁴² А. Діланяна,⁹⁴³ О. Струкевича,⁹⁴⁴ І. Сварника,⁹⁴⁵ І. Синяка,⁹⁴⁶ Д. Кулиняка⁹⁴⁷ та ін.⁹⁴⁸

⁹³⁸ Якубова Т. Участь козаків в очаківській операції. 1769 рік. / Т. Якубова // Київська старовина. – 2004. – № 3. – С. 9–17.

⁹³⁹ Іващенко О. Славні перемоги Калниша / О. Іващенко // Вісті Роменщини. – 2000. – 12 лип.; Іващенко О. Військова діяльність Петра Калнишевського / О. Іващенко // Козацька спадщина... – 2006. – Вип. 3. – С. 174 – 175.

⁹⁴⁰ Гончарук Т. Військові операції на території сучасної Одещини під час російсько-турецької війни XVIII ст. / Т. Гончарук. – Одеса, 2002. – 56 с.

⁹⁴¹ Бережинський В. Військова організація українських державних формувань: у 2 ч. / В. Бережинський. – К., 1995. – Ч. 2. Збройні сили Запорізької Січі. – 24 с.; Сергієнко Г. Військова рада Запорозької Січі: традиції та еволюція козацької демократії / Г. Сергієнко // Богдан Хмельницький та його доба: матеріали міжн. наук. конф., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана, 24 – 25 жовтня 1995 р. – К., 1996. – С. 245 – 252; Котляр М. Довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К.: Україна, 1996. – 161 с.; Александров П. До питання про хід військової операції по ліквідації Запорозької Січі / П. Александров // Наукові праці історичного факультету. – Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1997. – Вип. II. – С. 45–49; Кухарець Л. Прибутки Війська Запорізького / Л. Кухарець // Фінанси України. – 1997. – № 5. – С. 120–122; Дишкант Т. Як масонство сприяло знищенню Запорозької Січі / Т. Дишкант // Час. – 2000. – 25 лют.; Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. / Р. Шиян. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 1998. – 96 с.; Ленченко В. Хортицький ретраншемент / В. Ленченко // Пам'ятки України. – 2004. – № 2. – С. 70–77; Плецький С. Паспортна система Нової Січі (1734–1775 рр.) / С. Плецький // Укр. іст. журн. – 2006. – № 2. – С. 24–36; Колодійчук Є. Мали козаки й ракети / Є. Колодійчук // Урядовий кур'єр. – 2006. – 17 лист.

⁹⁴² Богуш П. Где сокровища Приднепровья? / П. Богуш // Козацтво – 1994. – № 1 (2). – С. 21–23.

⁹⁴³ Діланян А. Останній із кошового до 200-річчя від дня смерті Петра Калнишевського / А. Діланян // Дзеркало тижня. – 2003. – 8 – 14 лист.

⁹⁴⁴ Струкевич О. Останній кошовий Запорозької Січі / О. Струкевич // День. – 2003. – 5 лип.

⁹⁴⁵ Сварник І. Останній кошовий отаман Війська Запорозького Низового / І. Сварник // Універсам. – 2004. – № 1 – 2. – С. 37–41.

⁹⁴⁶ Синяк І. Документообіг Коша Нової Запорозької Січі з Кримським ханством / І. Синяк // Козацька спадщина... – 2005. – Вип. 2. – С. 94–100.

⁹⁴⁷ Кулиняк Д. Повернення Петра Калнишевського / Д. Кулиняк // Урядовий кур'єр. – 2006. – 12 серп.

⁹⁴⁸ Фалько Я. Петро Калнишевський / Я. Фалько // Запорозька Січ. – 1993. – 9 січ.; Василенко Г. Роменське диво, або Церква Покрови Богородиці: історична бувальщина / Г. Василенко // Вісті Роменщини. – 2000. – 12 лип.; Федорина А. Останній кошовий /

Військове питання (структура, види, командний склад, бойові якості, озброєння запорозьких загонів, тощо) знайшло відображення і в статті О. Путро «Українське козацьке військо», опублікованій 1998 р. на сторінках альманаху «Київська старовина».⁹⁴⁹

Слід відзначити праці інформаційного характеру А. Сокульського⁹⁵⁰ та Д. Кобалії,⁹⁵¹ присвячені козацьким чайкам, де автори подають відомості про віднайдені залишки козацьких човнів біля о. Хортиці та дають їх детальний опис.

Історики нової генерації внесли кардинально нові акценти в дослідження теми. Вони підготували ряд видань, в яких розглядаються різні сфери військової діяльності запорожців. Так, певну увагу було приділено розвідувальній службі січовиків. Як уже зазначалося, козаки були неперевершеними розвідниками, що змушувало російський уряд неодноразово звертатися за допомогою до запорожців. Саме даний вид діяльності відображений у працях О. Олійника⁹⁵² та П. Макарова⁹⁵³. Зауважимо, що до цього проблема розвідувальної діяльності козаків не була предметом дослідження істориків, а ті відомості, які знаходимо в працях, присвячених козацтву, фрагментарні та не дають цілісного уявлення про

А. Федорина // Україна молода. – 2001. – 4 лип.; Коцур А. Голгофа останнього гетьмана / А. Коцур // Україна молода. – 2003. – 30 жовт.; Кулиняк Д. Повернення Петра Калнишевського / Д. Кулиняк // Урядовий кур'єр. – 2006. – 12 серп.

⁹⁴⁹ Путро О. Українське козацьке військо / О. Путро // Київська старовина. – 1998. – № 1. – С. 3 – 25.

⁹⁵⁰ Сокульський А. Л. З історії судноплавства в Україні: козацька «чайка» / А. Л. Сокульський // Укр. іст. журн. – 2001. – № 5. – С. 75–81.

⁹⁵¹ Кобалія Д. «Новоманерныя казачьи лодки» за результатами останніх досліджень / Д. Кобалія // Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва: матеріали наук.-практ. конф., 11–13 жовтня 2001 р. – Нікополь, 2001. – С. 146–155; Кобалія Д. Речовий комплекс з місця підйому «козацького човна» 1737–1739 рр. / Д. Кобалія // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К.: Шлях, 2002. – Вип. 11. – С. 34–38.

⁹⁵² Олійник О. Розвідувальна діяльність запорожців за документами архіву Коша Нової Січі (1734–1775 рр.) / О. Олійник // Наук. доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України. ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 1998. – Вип. IV. – С. 18–27.

⁹⁵³ Макаров П. Организация разведки и контрразведки Войска Низового Запорожского / П. Макаров // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 153–156.

даний вид військового мистецтва запорожців. Так, досліджуючи цей напрям військової діяльності запорожців на основі архіву Коша Запорозької Січі, О. Олійник вказує, що вона була двох видів: внутрішня (стратегічна) та зовнішня (тактична). Якщо на початку війни застосовувалась внутрішня розвідка, то згодом перевага почала надаватися зовнішній, причиною чого стало використання у внутрішній розвідці полонених, які надавали цінну інформацію. Тому необхідність у стратегічній розвідці відпала і на перший план почала виходити тактична, іншими словами, – зовнішня. Зовнішня розвідка, як вказує автор, «здійснювалась окремими козацькими загонами, які проникали досить глибоко на територію ворога»,⁹⁵⁴ причому здобута інформація, була цінною та не піддавалася сумніву з боку російського командування, вона «...була вирішальною, або заключною при прийнятті тих чи інших рішень, за її допомогою перевірялась об'єктивність інших джерел і резидентів».⁹⁵⁵

П. Макаров, розглядаючи розвідувальну діяльність як один із видів специфічної служби, особливу увагу приділив саме способам спостереження запорожців за появою ворога. Вказуючи на один із найпоширеніших способів спостереження – використання так званих «фігур», історик водночас дотримується думки, що існувала спеціальна методика подання відомостей про небезпеку. Не погоджуючись із тим, що подача сигналу відбувалась лише за допомогою диму, історик припускає існування таких сигналів, як звук, світло, передача естафети. Проте слід зазначити, що це лише авторські припущення, які на сьогодні не підтверджені документально. Крім того, про такі види сигналів не знаходимо жодних відомостей в інших наукових студіях. Підкреслює П. Макаров суворість дисципліни, що панувала у війську і була запорукою виконання всіх умов несення служби. Цікаві відомості подає автор із приводу проведення розвідки козаками в тилу

⁹⁵⁴ Олійник О. Розвідувальна діяльність запорожців за документами архіву Коша Нової Січі (1734–1775 рр.) / О. Олійник. – С. 20.

⁹⁵⁵ Макаров П. Организация разведки и контрразведки Войска Низового Запорожского / П. Макаров. – С. 153–156.

ворога. Крім відомих історії способів використання для цієї мети полонених, автор уперше вказує і на таку форму розвідки, як вступ у родинні стосунки з ворогом. Автор переконаний, що, крім розвідки, запорожцям була відома й контррозвідка, яку вони також застосовували у своїй діяльності. Одним із безперечних доказів цього, на думку автора, є той факт, що більшість архівних документів, починаючи з XVIII ст., залишаються закритими для загального користування і на сьогодні.⁹⁵⁶

Позитивною рисою сучасної історіографії у вивченні визначеної нами теми виступає розширення сфери її дослідження, що знайшло відображення в численних статтях, матеріалах наукових записок і конференцій. Сучасні публікації характеризуються прагненням фактологічно повніше висвітлити проблему військового мистецтва Війська Запорозького Низового, що й зумовлює тематичну різноманітність досліджень. Виходячи за рамки російсько-турецької війни, історики нової генерації прагнуть показати й інші сторони діяльності козаків, які більше чи менше торкаються проблеми, яка досліджується, що дає змогу краще зрозуміти становище та діяльність Війська Низового в період війни. Так, предметом вивчення С. Плецького⁹⁵⁷ стало становище полонених Війська Запорозького. Хоча автор у статті обмежився лише одним роком, 1773-м, проте праця є вагомим внеском у розвиток історичної науки, оскільки саме С. Плецький вперше після А. Скальковського питання становища полонених на Січі почав вивчати як окрему проблему, розкривши переваги та недоліки запорозької системи утримання бранців.

З'ясовуючи становище полонених Війська Низового, автор вказує, що вони виступали не лише джерелом інформації, але й прибутку. Аналізуючи становище бранців, С. Плецький дійшов висновку про існування певної

⁹⁵⁶Макаров П. Организация разведки и контрразведки Войска Низового Запорожского / П. Макаров. – С. 154.

⁹⁵⁷Плецький С. Полонені Війська Запорозького (за документами 1773 року) / С. Плецький // Козацька спадщина ... – 2006. – Вип. 3. – С. 208–212.

системи допитів полонених: з'ясовували біографію та обставини захоплення бранців, а потім отримували від них необхідну інформацію, яка записувалася та відсилалася російському командуванню. Автор акцентує увагу на те, що допити проводилось без застосування тортур до полонених.

Викриваючи недоліки системи утримання бранців на Січі, С. Плецький наводить два важливі фактори: 1) ця система була досить м'якою, що не раз призводило до їх втечі; 2) безвідповідальність за втечі полонених була головним недоліком козацької системи охорони полонених.

Порушує С. Плецький і питання утримання бранців. На відміну від А. Скальковського, який наголошував на утриманні полонених за рахунок Війська Низового, С. Плецький має іншу думку. За його твердженням, на Січі існувала певна система утримання бранців, яка передбачала використання праці полонених на зимівниках та здійснення ними, з метою здобуття харчів, жебрацтва. У цілому запорозьку систему утримання полонених автор вважає ефективною, оскільки вона «забезпечувала сільське господарство додатковою робочою силою та не вимагала значних витрат на утримання полонених».⁹⁵⁸

Доля полонених єврейської громади на Січі знайшла відображення в праці «Незнайома Клію: таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба» (2004 р.).⁹⁵⁹

Окрему групу становлять праці В. Давиденка⁹⁶⁰ та Д. Тоїчкіна⁹⁶¹, присвячені вивченню козацької зброї. Враховуючи недостатнє відображення козацької зброї у письмових джерелах, В. Давиденко звернувся до матеріальних пам'яток – зразків козацької зброї, що дійшли до нашого часу і зберігаються нині в Дніпропетровському історичному музеї імені

⁹⁵⁸ Плецький С. Полонені Війська Запорозького (за документами 1773 року) / С. Плецький. – С. 210.

⁹⁵⁹ Незнайомка Клію: таємниці, казуси і курйози української історії: Козацька доба / за ред. В. Смоля. – К.: Наук. думка, 2004. – 309 с.

⁹⁶⁰ Давиденко В. Чим вони воювали / В. Давиденко // Козацтво. – 1993. – № 1. – С. 31–35.

⁹⁶¹ Тоїчкін Д. Козацькі шаблі в зображальних джерелах України XVII–XVIII ст. / Д. Тоїчкін // Укр. іст. журн. – 2005. – № 1. – С. 180–187.

Д. Яворницького. Автор підсумовує у висновку, що козаки використовували зброю як власного виробництва, так і здобуту ними в поході. Д. Тоїчкін, обравши предметом дослідження козацькі шаблі, робить спробу письмово відтворити військову зброю козаків, що була характерна для періоду XVII–XVIII ст., та встановити вид зброї, якою найбільше користувалося козацтво. Звісно, праці містять лише загальні відомості про козацьке озброєння, проте дають змогу сформулювати цілісне уявлення про види зброї запорожців і спонукають до більш глибокого вивчення даної проблеми. Серед даної групи праць також варто відзначити узагальнюючу статтю Б. Фролова,⁹⁶² присвячену реліквіям військової історії козаків.

Розширення тематики дослідження привело до постановки проблеми фінансового забезпечення козаків у період війни Росії з Туреччиною. Саме це питання є центральним у статті О. Мірущенка «Економічний розвиток Війська Запорозького (Низового) у роки російсько-турецької війни 1768–1774 рр.».⁹⁶³ Історіографічна цінність останньої полягає в характеристиці матеріального становища козаків у ході війни та поясненні певних явищ, що мали місце під час несення служби.

У ході дослідження автор приходить до висновку, що воєнний час не вплинув на розмір жалювання запорожців, хоча вони мали повне право розраховувати на його збільшення: «якщо на початку заснування Нової Січі козаки отримували цілком пристойне жалювання, то в роки війни другої половини XVIII ст. воно було значно меншим».⁹⁶⁴ Історику видається дивним, що у воєнний час не було збільшено, навіть, розмір відпуску пороху та свинцю.

⁹⁶²Фролов Б. Реліквії військової історії / Б. Фролов // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 111–114.

⁹⁶³ Мірущенко О. Економічний розвиток Війська Запорізького (Низового) у роки російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. / О. Мірущенко // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 128 – 143.

⁹⁶⁴ Мірущенко О. Економічний розвиток Війська Запорізького (Низового) у роки російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. / О. Мірущенко. – С. 133.

Військовій майстерності П. Калнишевського у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. присвятив окремі розділи свого дисертаційного дослідження Ю. Шовкун,⁹⁶⁵ розкриваючи бойові успіхи запорозьких козаків під командуванням кошового отамана в ході воєнних кампаній 1768–1774 рр., змальовуючи його полководську майстерність. Зазначено, що П. Калнишевський брав активну участь у російсько-турецькій війні вказаного періоду, відзначився разом із запорожцями при взятті Очакова, Кінбурна, Аккермана, Хаджибея. Не менш значними були перемоги запорозьких козаків у здобутті Перекопу, Кафи, Газлеві. Кошовий налагодив діяльність козацької розвідки в Криму. В ході війни П. Калнишевський виявив талант полководця й особисту хоробрість, а також вміння орієнтуватись у військовій та політичній обстановці. За бойові заслуги козацьке військо було нагороджене грамотами, а кошовий отаман – великою золотою медаллю з діамантами та присвоєно йому військове звання генерал-лейтенанта російської армії.

Важливе місце в історичній літературі посідають дослідження одеського історика Т. Гончарука.⁹⁶⁶ Зокрема, у книзі «Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса)»⁹⁶⁷ розкриваються питання участі кошового в поході російських військ на Хаджибей. Зазначається, що 29 червня 1770 р. на р. Тилігул у день святих Петра та Павла перед походом на Хаджибей майбутній фельдмаршал О. Прозоровський вітав у скорому часі в'язня Соловків П. Калнишевського з Днем Ангела. Як повідомляє автор, «через це святкування козаки вирушили у похід лише 7 липня».⁹⁶⁸ Приділяється увага участі козаків у битві за Адигер (Овідіополь). В ході бою

⁹⁶⁵Шовкун Ю. І. Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П. Калнишевського: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. І. Шовкун. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 21 с.

⁹⁶⁶Гончарук Т. Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса) / Т. Гончарук. – О.: Фенікс, 2011. – 240 с.

⁹⁶⁷ Там само. – С. 59.

⁹⁶⁸ Гончарук Т. Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса) / Т. Гончарук. – С. 65.

козаки захопили місто, значну здобич та спалили поселення. Далі основна частина запорожців на чолі з кошовим вирушила на Хаджибей, де 12 липня 1770 р. відбувся бій за фортецю. Найзапекліші сутички точилися за форштадт. Адже його територія чудово прострілювалась гарматним та рушничним вогнем з фортеці та гарматним вогнем з флоту, що знаходився у Хаджибейській затоці. Як зазначає Т. Гончарук, «особливо жорстокі бої спалахнули у форштадті за кам'яні споруди».⁹⁶⁹

Окремі аспекти участі П. Калнишевського в російсько-турецьких війнах висвітлили Д. Кулиняк,⁹⁷⁰ Г. Коцур, Ю. Шовкун.⁹⁷¹ Зокрема, у дослідженні Г. Коцур «Петро Калнишевський: штрихи до портрета»⁹⁷² зазначається, що він брав участь у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. та 1768–1774 рр., відзначився разом з запорожцями при взятті Очакова, Кінбурна, Бахчисараю, Хаджибею та ін. Важливий внесок запорожців у перемогу Російської імперії був відзначений царським урядом.⁹⁷³ Авторкою також проаналізовано військову діяльність кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського через призму історіографії тоталітарної доби.⁹⁷⁴

Прикметно, що означена проблема розробляється у зарубіжній історіографії. У російських істориків спостерігаємо обережне ставлення до запорозького козацтва. Так, не знаходимо відомостей про участь запорозьких козаків у військових походах П. Лассі, Б. Мінніха, П. Румянцева, яким присвячені окремі розділи праці В. Буганова та О. Буганова «Полководцы

⁹⁶⁹ Там само. – С. 81-82.

⁹⁷⁰ Кулиняк Д. Од Калниша вісті... (іст.-док. повість) / Д. Кулиняк. – К.: ВАТ Вид-во «Київська правда», 2004. – 342 с.; Кулиняк Д. Лицар Дикого Поля / Д. Кулиняк. – К.: Варта, 2005. – 144 с.

⁹⁷¹ Коцур Г. Петро Калнишевський: нескорений духом / Г. Коцур, Ю. Шовкун. – К.; Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2012. – 183 с.

⁹⁷² Коцур Г. Петро Калнишевський: штрихи до портрета / Галина Коцур // Історія науки і біографістики. – 2011. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2011-3/>

⁹⁷³ Там само.

⁹⁷⁴ Kotsur N. Military Ativity of Last Kish Ataman of Zaporoz'ka Sich Petro Kalnyshevsky in Totalitarian Historiography / Н. Котсур // Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). – 2018. – № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-4/05.pdf/>

XVIII в.»,⁹⁷⁵ хоча, як знаємо з документів та наукових студій, запорожці входили до загонів російської армії, очолюваних вказаними полководцями. Не привернули увагу козацькі чайки й істориків Б. Шереметьєва⁹⁷⁶ та В. Шигіна,⁹⁷⁷ які присвятили свої праці російському флоту XVIII ст.

Чи не єдиною працею, де безпосередньо висвітлюється участь козацтва у військових кампаніях Російської імперії XVIII ст. є монографія О. Широкограда.⁹⁷⁸ Історик висвітлює діяльність козаків на чолі з П. Калнишевським як складової частини корпусу О. Прозоровського у 1770 р. Повідомляється, що козаки майже кожного дня проводили розвідку боєм. У ході кампанії запорожці неодноразово захоплювали полонених та багату здобич. Разом з тим, детально описуються морські походи козаків проти турецького війська. Зазначається, що протягом 1771 р. козацька флотилія робила вдалі напади на прибережні фортеці. Зокрема, в серпні того ж року за наказом П. Румянцева здійснено напад на фортецю Гірсово. Козацька флотилія на чолі з полковником Сідловським, під загальним керівництвом генерал-квартирмейстера Боура, несподівано напала на фортецю. Проте, під шквальним артилерійським вогнем турків змушені були відступити. І тільки в жовтні 1771 р. при допомозі козацької флотилії російські війська змогли захопити Гірсово. Як повідомляє автор, протягом 1771 р. втрати козаків у загоні Сідловського склали 47 осіб.⁹⁷⁹ Саме цю цифру було подано в січову церкву для поминання і на думку О. Широкограда вона є правдивою. Загалом дане дослідження є дещо тенденційним. Неодноразово висловлюються думки антиукраїнського спрямування. Загалом, дослідження містить значну кількість фактологічного матеріалу, що дає можливість

⁹⁷⁵ Буганов В. Полководцы XVIII в. / В. Буганов, А. Буганов. – М.: Патриот, 1992. – 431 с.

⁹⁷⁶ Шереметьев Б. Русский флот в эпоху Екатерины II / Б. Шереметьев // Морской сборник. – 1991. – № 4. – С. 67–73.

⁹⁷⁷ Шигин В. Управление флотом во времена Анны Иоановны / В. Шигин // Морской сборник. – 1993. – № 7. – С. 91.

⁹⁷⁸ Широкоград А. Запорожцы – русские рыцари. История запорожского войска / А. Широкоград. – М.: АСТ, 2008. – 688 с.

⁹⁷⁹ Широкоград А. Запорожцы – русские рыцари. История запорожского войска / А. Широкоград. – С. 354.

поетапно дослідити участь запорожців у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Разом з тим, в дослідженні О. Широкограда можна почерпнути відомості про участь запорожців у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. Він відзначає, що козаки взяли активну участь у війні, але через політичні та тактичні передумови російське командування розділило козаків на декілька загонів. Проте, невдалий похід на Крим восени 1735 р. призвів до зміни командуючого російською армією. Плануючи кампанію 1736 р., новий командувач Б. Мініх викликав до себе кошового Малишевича та інших козацьких старшин. Кошовий пообіцяв забезпечити 7 000 козаків, які добре озброєні, але не всі мають коней. Також у російській армії були лівобережні козацькі полки. О. Широкоград наводить текст спогадів Б. Мініха, який з цього приводу в квітні 1736 р. писав: «У колишні часи гетьманські козаки могли виставляти в полі до 100 000 чоловік; у 1733 році число козаків зменшено до 30 000 і в нинішньому році до 20 000, з яких тепер 16 000 чоловік споряджено в кримський похід; їм наказано на початку квітня бути в Царицинці в повному складі, але ми вже пройшли 300 верст від Царицинки, а козаків при армії лише 12 730 чоловік, і половина їх на возах їдуть, і частково плохолюдні, частково худоконні, велику частину їх ми змушені возити з собою, як мишей, які марно лише хліб їдять. Напроти того, запорожці з того ж народу, втікачі з тієї ж України, на кожну людину по 2 і по 3 хороших коня мають, самі люди добрі і бадьорі, добре озброєні; з 3 або 4 тисячами таких людей можна було б розбити весь гетьманський корпус».⁹⁸⁰ Цього разу російські війська штурмом оволоділи Перекопом і вторглися до степового Криму. Попереду армії йшли запорозькі та донські козаки. Саме вони першими увірвалися в місто Козлов. Незабаром були взяті Бахчисарай і Акмечеть. У липні 1736 р. російська армія повернулася до Перекопу, після чого запорозьких і малоруських козаків відправили додому. Не менше активно запорожці брали участь і в кампаніях 1737, 1738 і 1739 років.

⁹⁸⁰Широкоград А. Запорожцы – русские рыцари. История запорожского войска / А. Широкоград. – С. 278.

Фельдмаршал Мініх писав про запорожців: «Вчинками запорозьких козаків я дуже задоволений, всі мої розпорядження вони виконують, платнею і провіантом задоволені, крім того, отримали великий здобуток в нинішню і торішню кампанії і тому дуже задоволені, прислали до мене депутатів з подякою. Хоча вони люди дикі, але свавільних тепер між ними небагато, і не можна думати, щоб вони могли затіяти що-небудь погане».⁹⁸¹

Інший російський дослідник В. Шамбров⁹⁸² зазначає, що прекрасно воювало Запорозьке Військо, яке виставило 7,5 тис. кінноти. Загони, очолювані кошовим П. Калнишевським, військовим суддею П. Головатим, полковниками Чепігою, Ковпаком, Носом фактично виграли боротьбу за степ, здійснювали пошуки під Хаджибеєм, Очаковом, Кінбурном, Перекопом, розгромивши татарські орди і змусивши їх ховатися по фортецях. Але особливо прославилася запорозька флотилія. Істориком зазначається: «вона складалася всього з 38 «дубів», на кожному – 1 легка гармата-фальконет. А команди налічували 2 тис. козаків. У перші роки війни іншого флоту на півдні в Росії ще не було, його лише почали будувати. І запорожці творили дива. У травні 1769 р. турецька ескадра Хасана-Кизил-Ісарлі з 20 великих кораблів з десантом 12 тис. воїнів рушила вгору по Дніпру. Запорозькі човни під командою П. Стягайла влаштували засідку в плавнях. Підпустивши ворога впритул, першим же пострілом відбили кермо у флагманського корабля, і він сів на мілину. В ході битви турки втратили ще 3 судна і повернули назад».⁹⁸³

Отже, дослідження військової майстерності козаків Нової Січі та їх останнього кошового отамана на сучасному етапі демонструє наукову розробку проблеми, головним чином, у контексті російсько-турецьких воєн XVIII ст. Розширюється предметне поле вивчення ключових аспектів тактичного та стратегічного мистецтва запорозького козацтва, з'ясовується

⁹⁸¹ Там само. – С. 279.

⁹⁸² Шамбров В. Казачество: История вольной Руси / В. Шамбров. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2007. – 568 с.

⁹⁸³ Шамбров В. Казачество: История вольной Руси / В. Шамбров. – С. 189–190.

хронологія ряду битв та зіткнень, учасниками яких воно було. Позитивною тенденцією виступає збагачення досліджень сучасних істориків архівними матеріалами. Участь П. Калнишевського у російсько-турецьких війнах, з одного боку, залишається малодослідженою через брак історичних джерел з періоду 1730-х рр., натомість, наукове осмислення участі отамана у подіях 1768–1774 рр. поступово виходить на рівень дискусій і протилежних оцінок його особистості, що підтверджує актуальність подальшої розробки теми.

Висновки до розділу: Історіографічний аналіз стану висвітлення проблеми воєнного мистецтва запорозького козацтва часів Нової Січі дав змогу виділити певні особливості та етапи вивчення даної проблеми. Тривалий час дане питання не привертало увагу науковців, а наявні відомості переважно торкалися військової служби запорожців у ході російсько-турецьких воєн. Так, в часи XVIII ст., зіштовхуємося з невеликими згадками, що висвітлюють військову службу січовиків. Та й ті позбавлені об'єктивності й пронизані духом негативного ставлення до запорожців, що свідчить про безперечний вплив імперської ідеології на наукові дослідження. Певні зрушення щодо проблеми, яка нами з'ясовується, спостерігаються вже в працях представників дворянської та дореволюційної історичної науки. Використовуючи при вивченні архівні матеріали, історики даної епохи прагнули до глибшого й об'єктивнішого вивчення питання. Щоправда, застосування джерельної бази більше зводилося до її цитування, аніж до критичного аналізу.

Не стало предметом дослідження воєнне мистецтво часів Нової Січі і в працях радянських істориків. Причиною цього правомірно вважати залежність історичної науки від домінуючого впливу марксистсько-ленінської ідеології, що вимагало постановки на перший план питань соціально-економічного характеру. До цього слід додати й сам факт віднесення теми козацтва до не бажаних для висвітлення.

Лише з проголошенням у 1991 р. незалежності України відбулися зрушення в дослідженні воєнної майстерності козацтва та розширення її тематики. Вийшло ряд праць, в яких розкривалася участь запорожців у військових кампаніях 1735–1775 рр. Загалом рівень вивчення участі запорожців у російсько-турецьких війнах XVIII ст. дозволяє створити загальну працю, в якій би комплексно розкривалося дане питання. Водночас малодослідженими залишаються такі проблеми, як становище полонених на Січі, відносини між російськими офіцерами та запорозькими козаками як у період ведення війни, так і міжвоєнний період. Майже не привертала увагу істориків питання, пов'язані з внутрішньою військовою підготовкою козаків у місцевих школах, оскільки існування шкіл на Січі передбачає наявність самої методики виховання майбутніх воїнів. В той же час, дослідження постаті П. Калнишевського, що відігравала одну з ключових ролей у військовому житті Нової Січі, потребує подальшого вивчення, з огляду на пріоритетність висвітлення в сучасній історіографії його господарської та благодійницької діяльності.

РОЗДІЛ 6.

ПОГЛЯДИ ІСТОРИКІВ НА БЛАГОДІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО

6.1 Висвітлення в історичній літературі кінця XVIII – початку XX ст. благодійності кошового отамана

Побожність запорожців була глибинним і природним явищем. Постійно перебуваючи в небезпеці, між життям і смертю, віра в Бога допомагала козакам не тільки вижити в складних ситуаціях, але й здолати ворога та з перемогою повернутись на рідну землю, а вже там проявити свою вдячність за збережене життя, що проявлялася у надзвичайно великій щиросердності в пожертвах і благодійності на користь християнських святинь. У результаті поставали нові православні церкви, храми, собори, а також робилися їм коштовні дарунки.

Запорожці були щедрими жертводавцями на храми Божі. І текст Святого Писання від євангеліста Матвія «Отак ваше світло нехай світить перед людьми, щоб вони бачили ваші добрі діла, та прославляли Отця вашого, що на небі»,⁹⁸⁴ був дороговказом і зразком для наслідування. Щедріших благодійників у вітчизняній історії годі й шукати.

Яскраву сторінку в історію благодійності в Україні вписав останній кошовий отаман Запорозької Січі П. Калнишевський. Його таланти організатора, військового діяча, господарника, дипломата не викликають сумніву, разом з тим, захоплює трепетне ставлення й прояви найвищого пошанівку до православної віри.

⁹⁸⁴ Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – Українське біблійне товариство, 2003. – Мт. 5:16.

Історик, статистик, економіст А. Скальковський у передмові до книги «Історія Новой Сѣчи или послѣднего коша запорожскаго»⁹⁸⁵ наголошує на цінності віднайдених ним документів «для історії Запоріжжя та України».⁹⁸⁶ Зазначимо, саме А. Скальковський уперше використав при написанні історії Нової Січі архів Коша Запорозької Січі. У контексті висвітлення піднятої нами проблеми є важливими відомості про статки рядового запорозького козацтва та старшини, господарство, торгівлю на Запоріжжі,⁹⁸⁷ які проливають світло на фінансові можливості щодо благодійної діяльності. Розділ, присвячений церковному устрою Запоріжжя, дає змогу зрозуміти високий рівень любові та поваги козацтва до духовних святинь. Душевні пориви щодо доброчинності з'ясовуємо на прикладах Січової Покровської церкви, «Великого» Києво-Межигірського Свято-Преображенського монастиря.⁹⁸⁸ Говорячи про набожність запорожців, А. Скальковський акцентує увагу на багатих подаяннях для храмів Божих з благодійною метою. Не оминає й пожертвування, які робили запорожці через «прибулих на Січ монахів з Києва, Константинополя, Вірменії та Афонської гори».⁹⁸⁹ Позитивно оцінює дослідник постать останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, називаючи його «чудовою людиною», «дуже прекрасною особистістю в історії Запоріжжя», яка «здобула до себе загальне довір'я та повагу».⁹⁹⁰ На відміну від інших істориків, А. Скальковський стверджує, що П. Калнишевський був досить освіченим, добре розумівся у військовій справі, господарстві. Він заснував цілий ряд населених пунктів. Побудував церковні храми. Хоча історик пише лише про побудовану кошовим отаманом церкву в Ромнах.⁹⁹¹

⁹⁸⁵ Скальковский А. История Новой Сѣчи или послѣднего коша запорожскаго / А. Скальковский. – Одесса: Въ городской типографіи, 1841. – 461 с.

⁹⁸⁶ Там само. – С. V.

⁹⁸⁷ Там само. – С. 43, 104-127.

⁹⁸⁸ Там само. – С. 72.

⁹⁸⁹ Там само. – С. 80-81.

⁹⁹⁰ Там само. – С. 234, 254.

⁹⁹¹ Там само. – С. 254.

Про важливу складову біографії кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, а саме – благодійну діяльність, черпаємо унікальну інформацію з праць історика П. Єфименка. На сторінках щомісячного історичного видання «Русская старина» у 1875 р. він наголошував, що «Калнишевський вирізнявся особливою релігійністю і пристрастю будувати храми. Так, в 1763 р. він побудував церкву в м. Лохвиці, в 1768 р. – в Києві, в Межигірському монастирі, в ім'я св. Петра і Павла, а в 1770 р. – у Ромнах. Водночас він надіслав єрусалимському патріарху для храму Гроба Господнього багате церковне начиння. Калнишевський, незважаючи на незнання грамоти (що вважалося необхідною умовою для звання кошового), був досить освіченим, сміливим і непохитного характеру. Він чудово знав своїх сучасників».⁹⁹²

Стаття П. Єфименка, яка опублікована понад 140 років тому, містила нові дані про життя та діяльність останнього кошового отамана П. Калнишевського, його релігійність і благодійність, жертівність, записи оповідей свідків про жорстокі умови утримання у в'язниці на Соловках. До речі, український історик та етнограф П. Єфименко провів десять років (1860-1870) на засланні в Пермській та Архангельській губерніях.

На благодійній рисі портрету П. Калнишевського зупиняється у своїй книзі К. Одовець (це псевдонім письменника, громадсько-культурного діяча, публіциста О. Кониського. – Г. К.) «Исторія України за часовь Петра Великого и Катерины II».⁹⁹³ Насамперед, автор обґрунтовує побудову коштом П. Калнишевського в його рідному селі Пустовійтівці визначної пам'ятки архітектури – Троїцької церкви. Дослідник переконаний, що

⁹⁹² Єфименко П. С. Калнишевській послѣдній кошевой Запорожской Сѣчи 1691-1803 / П. С. Ефименко // Русская старина. – 1875. Ноябрь. – Т. XV. – С. 405-420.

⁹⁹³ Одовець К. Исторія України за часовь Петра Великого и Катерины II / К. Одовець. – Львовъ: З друкарнѣ Товариства имени Шевченка, 1886. – Ч. II. Петро Кальнишевській. – С. 16-33.

кошовий отаман – «людина набожна, любить будувати й обдаровувати церкви».⁹⁹⁴

У числі перших відомості про благодійність кошового отамана знаходимо у працях дослідника історії українського козацтва Д. Яворницького. У 1887 р. вчений побував у Соловецькому монастирі, де розшукував джерела про П. Калнишевського та його ув'язнення. Цього ж року побачила світ праця науковця «Послѣдній кошевой атаманъ Петръ Ивановичъ Калнишевскій»,⁹⁹⁵ де подається детальний опис «речових пам'яток, які залишилися після Калнишевського в Соловецькому монастирі», зокрема, «напрестольного, чотирьохкінечного хреста, що стоїть в Преображенському соборі, біля вікна, навпроти престолу, прекрасного євангелія, що зберігається в монастирській ризниці та кам'яної надгробної плити на могилі померлого, у дворі монастиря біля південної стіни того ж собору, навпроти вівтаря...».⁹⁹⁶ Скурпульозно, з надзвичайними деталями, Д. Яворницький розповідає про хрест «зроблений коштом Петра Івановича Кошовим 1794 року, вагою тринадцять фунтів, сорок вісім золотників» та Євангеліє «17 вершків довжиною і 10 шириною» з іменним підписом, датованим 1801 р., «вагою 34 фунта (1 російський фунт = 32 лотам = 96 золотникам = 9216 долям = 1/40 пуда – Г. К.), 25 золотників загальною сумою 2435».⁹⁹⁷

Д. Яворницький у книзі «Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа»⁹⁹⁸ при викладі історії Самарського монастиря з поміж трьох церков на його території, ґрунтовно описує Миколаївську. Саме на її дзвіниці висів

⁹⁹⁴ Одовецъ К. Исторія Украины за часовъ Петра Великого и Катерины II / К. Одовецъ. – С. 26.

⁹⁹⁵ Эварницкій Д. И. Послѣдній кошевой атаманъ Петръ Ивановичъ Калнишевскій / Д. И. Эварницкій. – Новочеркасскъ: Типографія А. А. Карасева, 1887. – 16 с.

⁹⁹⁶ Там само. – С. 14.

⁹⁹⁷ Там само.

⁹⁹⁸ Эварницкій Д. И. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа / Д. И. Эварницкій. – СПб.: Изданіе Л. Ф. Пантелѣева, 1888. – Ч. 2. – 350 с.

великий дзвін «в 169 пудів і 22 фунта, вартість якого 8320 крб. 90 коп.»,⁹⁹⁹ подарований запорожцями на чолі зі своїм керманичем. Особистий дарунок церкві від П. Калнишевського – оздоблена сріблом та позолотою іконна шата, вартість якої «161 крб. 25 коп., вага 3 фунта 21 лот (1 російський лот = 1/32 фунта, 3 золотникам, 288 долям, 12,79725 грамам – Г. К.)».¹⁰⁰⁰

До фундаментальних наукових надбань Д. Яворницького належить трьохтомна «Історія запорозьких козаків». Значна частина унікального матеріалу про П. Калнишевського міститься у першому томі цього видання.¹⁰⁰¹ При характеристиці світоглядно-моральних рис запорозького козацтва історик виділяє «благодущність, некористолубство, щедрість, безкорисливість, благодійність».¹⁰⁰² Серед найпоширеніших благодійних діянь, за твердженням автора, були «щедрі обдарування храмів», «багаті подання та пожертви монастирям і церквам», «спорудження храмів».¹⁰⁰³

Дослідник історії запорозького козацтва детально висвітлив біографічні аспекти життя та діяльності П. Калнишевського. Серед них чільне місце відводиться внеску запорозького керманича в церковне будівництво. Д. Яворницький пише про спорудження 1772-1774 рр. «власним коштом» кошового отамана кам'яної церкви Петра і Павла й дзвіниці у Межигірському монастирі, в 1764-1770 рр. дерев'яної церкви в Ромнах,¹⁰⁰⁴ храмів у Могилеві (1773 р.), Байбаківці (1773 р.), Котівці (1774 р.).¹⁰⁰⁵ Наголошує історик на дарунках кошового отамана церкві Гроба Господнього в Єрусалимі, а саме: чаші, дискоси, ложки, зірки зі срібла, позолочених ззовні.¹⁰⁰⁶ До речі, до Д. Яворницького ніхто не деталізував переліку цих

⁹⁹⁹ Эварницкій Д. И. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа / Д. И. Эварницкій. – С. 85.

¹⁰⁰⁰ Там само. – С. 86.

¹⁰⁰¹ Эварницкій Д. И. Исторія запорожскихъ козаковъ / Д. И. Эварницкій. – СПб: Типографія И. Н. Скороходова, 1892. – Т. 1. Съ 22 рисунками. – 641 с.

¹⁰⁰² Там само. – С. 278.

¹⁰⁰³ Там само. – С. 310.

¹⁰⁰⁴ Там само. – С. 311.

¹⁰⁰⁵ Там само. – С. 340.

¹⁰⁰⁶ Там само. – С. 311

дарунків. Висвітлюючи історію Самарського собору, дослідник писав, що «великими були пожертвування» зі сторони П. Калнишевського для храму.¹⁰⁰⁷ В той же час, відсутня конкретика цих пожертвувань.

Для розуміння джерел походження матеріальних статків, а саме з них здійснювалась благодійність, Д. Яворницький відображає питання доходів, жалювання запорозьких козаків, у тому числі й П. Калнишевського. Серед багатьох прикладів, історик наводить такий, як кошовий отаман продав водночас до 14 тис. голів коней (рік не вказується. – Г. К.). Чи як у 1763 р. П. Калнишевський продав купцеві з Чигирини В. Новицькому 100 коней по 9 крб. за голову, 1765 р. – табун коней і череду худоби вартістю 1500 крб.¹⁰⁰⁸ та ін.

Окремий розділ III, частини IV книги «Роменская старина»¹⁰⁰⁹ місцевого краєзнавця І. Курилова присвячений Покровській церкві в м. Ромни, спорудженій П. Калнишевським. Автор зазначає, що саме ця, знана в краї, постать була будівничим храму (Покровська парафія вважалася найбільшою у місті. – Г. К.). П. Калнишевський мав у Ромнах свій подвір'ок з великим садом, куди інколи приїжджав у вільний від військової служби час. (Це єдине видання, де подається така інформація. – Г. К.).

І. Курилов неодноразово підкреслює, що «П. Калнишевський, перебуваючи на службі у запорозькому війську, займався благочинною діяльністю та робив щедрі пожертви на релігійні справи».¹⁰¹⁰ Покровська церква будувалась «вся, від початку до кінця, коштом Калнишевського».¹⁰¹¹ Краєзнавець, як парафіянин цього храму, подав ретельний, інколи у дрібних деталях, опис церкви. І саме це підсилює значимість книги. Автор розвіює сумніви щодо дати спорудження Покровської церкви, називаючи 1764-

¹⁰⁰⁷ Эварницкий Д. И. История запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – Т. 1. – С. 346-347.

¹⁰⁰⁸ Там само. – С. 470-471.

¹⁰⁰⁹ Курилов И. А. Роменская старина / И. А. Курилов. – Ромны: Типогр. Б. Цюнона, 1898. – 340 с.

¹⁰¹⁰ Там само. – С. 215.

¹⁰¹¹ Там само. – С. 217.

1770 рр. А датою її освячення вказує 1774 р. Оскільки кошовий отаман П. Калнишевський зміг приїхати на освячення лише після завершення шостої російсько-турецької війни та підписання Кючук-Кайнарджійського договору 21 липня 1774 р. Про те, що кошовий був на освяченні, І. Курилов віднайшов дані у джерелах статистичного опису м. Ромни за 1859 р. Зазначимо, що ні до появи «Роменской старины», ні після виходу її в світ, ніхто з дослідників про цей важливий історичний факт не писав. Вперше зустрічаємо дані й про школу та шпиталь при Покровській церкві, які утримувались на церковні кошти та П. Калнишевського. І. Курилов у церковному архіві також знайшов дощечку з описом Покровського храму та зазначенням його будівництва й утримання коштом П. Калнишевського. Автор книги подав опис внутрішнього оздоблення церкви, іконостасу, ікон, церковних книг та різного начиння, дзвіниці.

У розділі про Покровську церкву майже три сторінки тексту відводиться участі П. Калнишевського у спорудженні Троїцької церкви у рідному с. Пустовійтівка, яку «коштом до єдиної останньої потреби побудував».¹⁰¹² Він пожертвував храму в 1758 р. 100 крб., 1762 р. на Євангеліє тієї ж церкви – 500 крб. та ін.¹⁰¹³

Отже, благодійність кошового отамана П. Калнишевського знайшла своє відображення, як у працях відомих науковців, так і менше знаних, зокрема, краєзнавців.

Часопис «Кіевская старина» відіграв важливу роль у національно-культурному відродженні України кінця XIX – початку XX ст. Він був заснований 1882 р. як щомісячне видання. Повний комплект за рік складався з 12 чисел, або 4-х томів (кожні три числа об'єднувалися в окремий том). Всього за 25 років (1882–1906) вийшли 94 томи (300 чисел) журналу. Обсяг

¹⁰¹² Курилов І. А. Роменская старина / І. А. Курилов. – С. 289-291.

¹⁰¹³ Там само. – С. 291.

кожного числа становив 10–12 друкованих аркушів, загальний обсяг річного комплекту був понад 150 друкованих аркушів.¹⁰¹⁴

Серед статей, які друкувалися на шпальтах «Кіевской старины», важливе місце посіли матеріали, що стосуються Запорозької Січі, персонологічні візії про козацькі постаті. Ці студії, у своїй більшості, дають можливість відтворити біографії видатних діячів тогочасної доби. До такого роду непересічних особистостей вітчизняного державотворення належить П. Калнишевський – кошовий отаман Запорозької Січі – останньої вольниці незалежності й демократизму.

У 1892 р. виходить праця «Родина Калнишевскаго»,¹⁰¹⁵ опублікована під криптонімом «Ф. Н.» у журналі «Кіевская старина». Авторство цієї статті належить Ф. Ніколайчику, який свого часу працював викладачем Роменського реального училища, активно цікавився й досліджував історію життя та діяльності останнього кошового отамана Запорозької Січі. Він особисто пройшовся по місцях Роменщини, які пов'язані з іменем П. Калнишевського, працював у архівах, спілкувався з людьми, які мали хоча б найменші відомості про козацького ватажка, аналізував, співставляв факти й події. Найперше, дослідник характеризує П. Калнишевського як талановитого державника, зазначаючи, що він – «ловкій дипломать, даровитый администраторъ, одинаково удачно сносившийся и съ петербургскими вельможами, и съ сѣчевою «голоюю», онъ один был способенъ поддержать, даже обновить падавшее Запорожье».¹⁰¹⁶

Цінність статті полягає не лише в тому, що Ф. Ніколайчику вперше серед дослідників вдалося встановити місце народження П. Калнишевського, але й розкрити благодійну діяльність. Так, досліджуючи трьохбанну Святотроїцьку церкву с. Пустовійтівка, де народився запорозький керманіч,

¹⁰¹⁴ Палієнко М.Г. «Кіевская старина» (1882–1906): Хронологічний покажчик змісту журналу / М. Г. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – С. 4.

¹⁰¹⁵ Ф. Н. Родина Калнишевскаго / Ф. Н. // Кіевская старина. – 1892. – Май. – Т. XXXVII – С. 249–277.

¹⁰¹⁶ Там само. – С. 249.

автор переконується, що споруда побудована коштом П. Калнишевського 1773 р., звертає увагу й на Євангеліє, яке містить надпис: «Сія книга євангеліє издѣлано коштомъ воіска запорожскаго нізового судіи войскового Петра Ивановіча Калнишевскаго».¹⁰¹⁷ На сторінках з 8 до 43, внизу, написано про жертводавця, де разом з П. Калнишевським згадуються померлі Іоанн, Агафія (батьки майбутнього кошового), Зеновій, та живі Андрій, Параскева, Сімеон, Андрій і Йосип – ймовірно – це його брати і сестри або й взагалі якісь близькі родичі. З надпису ми дізнаємося й про вартість святині – 500 крб. та час її виготовлення – 3 липня 1762 р.¹⁰¹⁸ Окрім Євангелія, у церкві є ще й інші предмети, подаровані запорожцями.

Ф. Ніколайчик піддає критиці припущення А. Скальковського про дворянське походження П. Калнишевського, мотивуючи тим, що «дворянства въ нынѣшнемъ смыслѣ еще и не было въ то время въ Малороссіи»¹⁰¹⁹ й доводить, що кошовий отаман вийшов з народу, на що вказує його щедра церковна благочинність. За його гроші збудовано, за підрахунками дослідника, 4 церкви: у Межигір'ї, Лохвиці, Ромнах і Пустовійтівці. На самий лише іконостас лохвицької церкви витрачено 10 000 крб. Ним профінансовано виготовлення Євангелія у Пустовійтівці, срібної позолоченої «шати» на ікону Богоматері в Самарському монастирі, срібного запрестольного хреста, Євангелія в Соловецькому монастирі та багато ін.¹⁰²⁰

Надзвичайно цінним для сучасників є детальний опис церкви Покрови Пресвятої Богородиці у Ромнах, збудованої «коштомъ и стараніемъ воіскъ запорожски кошевого благородного гподина Петра Калнишевскаго и Давида Чорного влѣто отъ созданія мира 7272 отъ воплощенія Бога Слова 1764».¹⁰²¹ Дослідник точно описує розташування церкви. (Тепер на місці церкви стоїть пам'ятне погруддя П. Калнишевському – Г. К.). Автор намагається передати

¹⁰¹⁷ Ф. Н. Родина Калнишевскаго / Ф. Н. – С. 269.

¹⁰¹⁸ Там само. – С. 270.

¹⁰¹⁹ Там само. – С. 276.

¹⁰²⁰ Там само. – С. 277.

¹⁰²¹ Там само. – С. 257.

не лише видиму красу святині, а й ті відчуття, які отримує вірянин у храмі. Зокрема, він зазначає, що людина, котра увійшла в церкву, ніби переноситься у світ часів прадідів, перебуває у відчутті зустрічі зі своїми предками «Смотришь на эти «чумарки», «кожухи», на эти простыя, набожныя лица, на эту прадѣдовскую манеру молиться (при извѣстныхъ возгласахъ и пѣснопѣнїяхъ точно волна пробѣжить по головамъ, какъ вѣтеръ по зрѣющей нивѣ) – и забываешь совершенно нынѣшнюю... «публику».¹⁰²²

Особливе захоплення викликає іконостас церкви, який не просто різьблений, а скульптурний, що для тих часів було рідкістю. Автор звертає увагу на чотири зображення пророків і апостолів, що прикрашали масивний іконостас. Це були фігури заввишки майже як людина, св. Іоанна Хрестителя, св. євангеліста Іоанна і двох первосвящеників: Аарона й Захарії. Зроблені вони з липи й позолочені. Один із полтавських архієреїв навіть наказав зняти їх з іконостасу, бо дуже вони були схожі на католицькі. На іконостасі залишили визолочену фігуру Бога Отця. Автор наводить уривок зі старого опису іконостасу, де зазначено, що він був чотирирярусний, позолочений, прикрашений витонченим живописом. Окремо описується кожен ярус іконостасу й знову ж таки перелічуються скульптури ангелів і святих, які його прикрашають. У храмі було надзвичайно багато ікон, деякі з них обрамлені сріблом.

Дослідник звертає увагу на розбіжності щодо часу побудови храму. Адже на його дверях було вирізьблено 1764 р., а в усіх описах вказується на 1770 р. Корисною видається інформація описів, де йдеться про витрати на ремонт і утримання школи, шпиталю, які очевидно діяли при храмі й фінансувалися його коштом.

Тривалий час Покровська церква у Ромнах не піддавалась ніяким реконструкціям і перебудовам. Лише, як зазначає автор, 1827 р. під неї було закладено кам'яний фундамент, поміняно підвалини, перестелена підлога і

¹⁰²² Ф. Н. Родина Калнишевскаго / Ф. Н. – С. 258.

перекритий металічний дах. Після цього раз чи два її білили. 1848 р. на місці старої дзвіниці збудовано нову.

1903 р. у 83 томі «Кіевской старины» поміщена стаття під криптонімом Г. Б. «Ко дню столетней кончины последнего кошевого Войска Запорожского Петра Калнышевского».¹⁰²³ З неї дізнаємось не лише про соловецьке ув'язнення кошового отамана Запорозької Січі, а й про цінні дари, презентовані монастирю – парчева, затикана шовковими квітами священна риза, зроблена з кунтуша П. Калнишевського, багате обрамлення Євангелія для Соловецького монастиря. Обидві його дошки оздоблені сріблом 84 проби, визолочені й пишно оформлені священними зображеннями: Воскресіння Ісуса Христа, Святої Трійці, 4-ох євангелістів, преп. Зосима й Савватія, Соловецьких чудотворців, Благовіщення, Преображення, Тайної вечері. По краях Євангеліє прикрашене малюнком з квітів і теж у срібній позолоті. На внутрішній частині вигравіювано: «Во славу Божию устроено сие евангеліе въ обитель святаго Преображенія преподобныхъ отецъ Зосима и Савватія, Соловецкихъ чудотворцевъ, что на морі океана, при архимандритѣ Іонѣ», «а радениемъ и коштомъ бывшаго запорожской съчи кошового Петра Ивановича Калнышевскаго 1801 года, а всего вѣсу (очевидно оклада) 34 ф. 25 зол. всей сумы 2435. Проба серебра 84 – 1800 года».¹⁰²⁴ Дослідник дивується, де арештант міг узяти такі кошти. Вочевидь, на його думку, це був залишок від щорічних коштів, виділених на утримання в'язня.

Цінність цієї праці полягає в тому, що автор, серед іншого, описує місце поховання, вік кошового отамана та речі, подаровані ним Соловецькому монастирю.

Отже, на сторінках «Кіевской старины» знайшли детальне відображення не лише питання історії Нової Січі, життя та діяльності останнього кошового отамана П. Калнишевського, а й окремі сторінки його благодійності. Всього

¹⁰²³ Г. Б. Ко дню столетней кончины последнего кошевого Войска Запорожского Петра Калнышевского / Б. Г. // Кіевская старина. – 1903. – № 10. Октябрь. – Отд. 1. – Т. 83 (№ 10-12). – С. 203-207.

¹⁰²⁴ Там само. – С. 207.

за 1882–1906 рр. на шпальтах цього видання надруковано 67 праць, які безпосередньо чи побічно торкалися славетного козацького діяча.

Співробітники «Кіевской старины» активно зверталися до джерелознавчого аналізу матеріалів з історії України, що є «свідченням якісно нового підходу до вирішення завдань історичної науки».¹⁰²⁵ Замість звичайної фіксації фактів і констатації подій утверджується критичний підхід до їх висвітлення та використання джерел. Саме до плеяди дослідників із такими пріоритетами належав історик, статистик Л. Падалка. Він наголошував на важливості порятунку церковних і монастирських архівів, створенні «центрального малоросійського архіву».¹⁰²⁶ Базуючись на джерелах, Л. Падалка ретельно описав Покровський храм у Ромнах, як особливий зразок дерев'яної церковної архітектури XVIII ст., споруджений П. Калнишевським.¹⁰²⁷ Автором подаються матеріали про перевезення унікальної споруди до м. Полтави 1908 р., ілюстрації зовнішнього й внутрішнього виглядів церкви.

Л. Падалка акцентує увагу на ще одній святині, до якої причетний П. Калнишевський, Євангелії для головного храму Соловецького монастиря. Зокрема, йдеться про те, що після свого звільнення, у 1801 р. П. Калнишевський пожертвував храмові на Соловках Євангеліє в «срібній, визолоченій оправі. Його вага складала 2 пуди 20 ф. вартістю 2435 крб. Проба срібла 84 – 1800 року».¹⁰²⁸ У контексті висвітлення біографії П. Калнишевського, неодноразово йде мова про його доброчинність, активне церковне будівництво, філантропію.

¹⁰²⁵ Палієнко М. «Кіевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – С. 110.

¹⁰²⁶ П-ко Вл. Несколько слов о малороссийских архивах / Вл. П-ко // Кіевская старина. – 1905. – № 2. – С. 136-138.

¹⁰²⁷ Падалка Л. О старинномъ Покровскомъ храмѣ козацкой поры и его строителѣ, кошовомъ низового запорожскаго войска, Петрѣ Калнышѣ / Л. Падалка. – Полтава: Электрич. типогр. Г. И. Маркевича, 1908. – 36 с.

¹⁰²⁸ Падалка Л. О старинномъ Покровскомъ храмѣ козацкой поры и его строителѣ / Л. Падалка // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – Полтава, 1908. – Вып. 5. – С. 63.

Журнал «Зодчій» неодноразово публікував статті історика мистецтва, маляра-графіка М. Макаренка. Так, зокрема, у 1908 р. побачив світ його ґрунтовний матеріал про побудову П. Калнишевським у 1761 р. Покровської церкви в Ромнах.¹⁰²⁹ У статті не лише відображені питання місця розташування церковної споруди, її параметрів, зовнішнього оздоблення, а й постаті Калнишевського-будівничого.

«Дніпрові хвилі» – український ілюстрований тижневик, що виходив з 1 жовтня 1910 по 25 грудня 1913 рр. у Катеринославі. За цей час побачило світ 72 номери часопису. Його офіційним редактором-видавцем був К. Котов (1855-1938) – культурно-громадський діяч, письменник, член товариства «Просвіта». Співробітничали з виданням М. Биков, К. Гай-Шкода, О. Гладченко, Д. Дорошенко, Л. Жигмайло, М. Жученко, А. Кащенко, Є. Малий, Т. Митрус, А. Очеретяний, П. Перекидько, С. Русова, В. Степовий, Д. Яворницький та ін. Часопис висвітлював національно-культурне життя українців, публікував літературні й історичні праці.

На шпальтах «Дніпрових хвиль» знайшли своє відображення козакознавчі історико-біографічні студії. Так, уже у № 1 «Дніпрових хвиль» поміщено ґрунтовну статтю з козацької тематики, а саме – про Самарський монастир, де наголошується, що важливою складовою біографічного портрета козацької старшини, його світоглядно-моральною рисою була благодійність: «Кошові, старшина козацька й рядові братчики не жаліли свого добра, даруючи на монастир дзвони, Євангелії, хрести й усякі инчі речі церковні; на них жертводавці писали свої ймення, щоб їх довічно поминала за службою Божою братія монастирська. Ще і досі можна бачити хрести та Євангелії з іменами кошового Петра Калнишевського, курених отаманів

¹⁰²⁹ Макаренко Н. Памятникъ Украинского искусства XVIII века / Н. Макаренко // Зодчій. Журналь архитектурный и художественно-технический. Органъ Императорского Спб. Общества архитекторовъ. – 1908. – № 24. – С.211-215; Макаренко Н. Памятникъ Украинского искусства XVIII века / Н. Макаренко // Зодчій. Журналь архитектурный и художественно-технический. Органъ Императорского Спб. Общества архитекторовъ. – 1908. – № 25. – С.220-222.

Дем'яна Лягуши, Олексія Білецького, козаків Василя Білого, Рябошапки, Степана Чекереса та ин.». ¹⁰³⁰

На сторінках «Дніпрових хвиль» значна увага приділяється постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. З перших чисел її виходу активним дописувачем часопису став український громадський і культурний діяч, історик-ерудит В. Біднов (В. Степовий, В. Ст-ий, В. Ш-ий). Важливою, як для дослідників, так і для загалу, є його стаття «Останній кошовий запорожський Петро Калнишевський», поміщена в № 18-19 за 1912 р. ¹⁰³¹

В. Біднов із захопленням описує «велику побожність» П. Калнишевського, як «найпомітнішу рису його характеру»: «Він багато жертвував своїх грошей на церкви, їздив на прощу до Києва. До церкви у рідному його селі Пустовойтівки він пожертвував велику євангелію, котра коштувала 500 карб., збудував церкву в Ромнах і таке инче. Церкви тієї у Ромнах уже нема; її перенесено до Полтави, як дорогий пам'ятник старовини і стародавнього українського стилю (церква – Покрова на п'ять бань). Її постановлено на архиєрейському подвір'ї у Полтаві». ¹⁰³²

У «Дніпрових хвилях» (№ 11-12 за 1913 р.) подається стаття за підписом Ю. Л. Я. «Пам'ятка старовини», де мова йде про містечко Петриківці Новомосковського повіту на Катеринославщині. Саме тут збереглася «деревляна, трьохбанвова церква та дзвіниця стоїть окремо від церкви. Церква в ім'я Георгія Побідоносця. ¹⁰³³

Детально описуючи петриківську церкву, автор опирається на записи катеринославського архиєрея Феодосія. З них ми дізнаємося, що «церкву цю закладено року 1773 Априля 23. Року 1785 Марта 22 її посвячено. Під той час

¹⁰³⁰ Ст-ий В. Самарський монастирь / В. Ст-ий // Дніпрові хвилі. – 1910. – № 1. – С. 14.

¹⁰³¹ Ст-ий В. Останній кошовий запорожський Петро Калнишевський / В. Ст-ий // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 18-19. – С. 257-260.

¹⁰³² Там само. – С. 260.

¹⁰³³ Ю. Л. Я. Пам'ятка старовини / Я. Л. Ю. // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 11-12. – С. 186.

у Петриківці було всього люду 2455 душ. Тепер у Петриківці значно більш над 35 тисяч». ¹⁰³⁴

Автор підкреслює, що стара церква простояла вже 140 років. Її побудували одночасно з першими поселенцями, які прибули сюди з Курилівки. Почали її зводити біля річки Чаплинки у поселенні, яке називали Петрівкою або Петриківкою. Дозвіл на будівництво «підписав панотець о. Федор Чепелієвський, Логин Петровий і Хома Верхогляд». ¹⁰³⁵ Важливими є відомості про те, що «церкву збудовано коштом отамана Запорозького війська Петра Калнишевського». ¹⁰³⁶ На цій же сторінці дослідник висловлює щире подяку Д. Яворницькому за надану можливість користуватися матеріалами з бібліотеки музею О. М. Поля та за деякі вказівки й побажання. Далі автор висловлює свою біль, сум і стурбованість у зв'язку з тим, що стару церкву будуть розбирати, наголошуючи, щоб потрібно нові церкви будувати в стилі старих, які мають «справжні ознаки старовинного українського стилю; які справді рідні нам своєю красою и тими спогадами, які вони в нас викликають». ¹⁰³⁷

У статті подається звернення до молоді «збирати, вивчати, досліджувати ці пам'ятки української культури, бо по тому, як ставляться люде до своєї старовини, вважають людей за культурних або за некультурних. Культурні народи і люблять свою старовину, люблять свою історію і пишаються належністю до свого народу». ¹⁰³⁸ Ці слова є актуальними й для сьогодення.

У цьому ж номері «Дніпрових хвиль» надрукована стаття О. Пахучого «Як я поновляв запорозький собор у Новомосковську». ¹⁰³⁹ Автор переважно ділиться спогадами про торги щодо реставрації та відбудови Новомосковської церкви у 1887 р. Не дивлячись на те, що О. Пахучий на той

¹⁰³⁴ Ю. Л. Я. Пам'ятка старовини / Я. Л. Ю. – С. 187.

¹⁰³⁵ Там само. – С. 188.

¹⁰³⁶ Там само.

¹⁰³⁷ Там само.

¹⁰³⁸ Там само.

¹⁰³⁹ Пахучий О. Як я поновляв запорозький собор у Новомосковську / О. Пахучий // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 11-12. – С. 191-193.

час збудував уже понад два десятки нових церков, архітектор Е. Харманський повідомив, що дасть скрізь роботу по всій губернії, тільки не цей собор, бо «це діло дуже мудряче, і він не допусте ні-кого, окрім знайомих йому Маслатина та Калинина, котрим він тільки і зможе доручити це діло».¹⁰⁴⁰ На торги з'їхалось багато бажаючих, але Маслатин і Калинин відмовились, а «узявся москаль Каженков. Боляче мені було, що за це діло взявся москаль, та нічого не міг зробити... почав москаль розбирати, та не удалося йому складати на-ново того собору! Чи на глум, чи по своїй природі став він мошеннічать».¹⁰⁴¹

Зі сторінок «Дніпрових хвиль» дізнаємось, що під час перебудови храму замість заміни гнилих дубів фундаменту «москаль-Каженков поклав невеличку стінку, прямо поверх гнилих дубів примазав, і гадав, що це йому так пройде! Про це дізнався городський голова Жуков. Тоді він взяв пожарну команду, роскидав ломами примазані гнільє. І як побачив, що гнилина зосталась всередені, то зараз же вигнав з огради Каженкова та його майстрів і назначив другі торги. Тоді я уже не послухав Харманського і узяв цю церкву. Взявся за дуже складну справу. Познаходив плани, фотографії, розміри з іконостасу. Згадував свого земляка Якіма Погребняка й захоплювався його неперевершеною майстерністю. Хід реставраційних робіт контролював архітектор Е. Харманський, який дуже прискіпливо перевіряв усі об'єкти, шукаючи помилки, а майстер йому казав: «Українець строїв, українець і перестроює, спить спокійно!».¹⁰⁴²

Важливим є опис реставратором старого храму, який будувався на кошти П. Калнишевського. Вказується, що було змінено, а що залишилось із оригіналу споруди.

Цікавим є порівняння: у 1773-1775 рр. П. Калнишевський придбав 539 дерев'яних колод для побудови храму, які були доставлені по Дніпру до

¹⁰⁴⁰ Пахучий О. Як я поновляв запорожський собор у Новомосковську / О. Пахучий. – С. 192.

¹⁰⁴¹ Там само.

¹⁰⁴² Там само.

гирла р. Самари. Після знищення Запорозької Січі та арешту кошового отамана церква продовжувала будуватись на його кошти. У 1888-1889 рр., під час реставрації, наголошує О. Пахучий: «Грошей у них було тисяч 40-50, а уся реставрація обійшлась тисяч 75. То грошей і не хватило... Порозбігались хундатори. Осталися тільки Олекса Полтавець, діакони Ювченко, та Колодяжний, та председатель строїтельного комітету, протоірей о. Іоннікій Вахнін. Прийду було і я до них тай сумуємо укупі: як би нам скінчити собора, де дістати грошенят? О. Іоннікій було каже другому попу: «Ось одягайте ви епитрахіль, а я другий, та ходімте збирати на церкву!». Так в кінці він і зробив: ходив по ярмарках, по базарах і збирав. Збирав майже цілий рік і назбирав 12000 карб. Таким родом поміг нам Бог скінчити собора. На посвящення зійшлись і ті хундатори, що порозбігались, як не стало грошей. От так реставрувався чудовий Новомосковський Собор».¹⁰⁴³

Отже, зі сторінок «Дніпрових хвиль» ми отримуємо біографічні дані про останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, у т.ч. і про його благодійну діяльність.

Поряд із будівництвом християнських храмів, козаки робили щедрі дарунки предметів церковного вжитку. Серед них чималу кількість складають Євангелія. Майже кожен із представників козацької старшини прагнув подарувати церкві хоча б один примірник цієї книги. Для християнського світу характерне шанобливе ставлення до текстів Священного Писання, в яких виявляється мотив живого спілкування людини з Богом. До найважливіших атрибутів церковної літургії належить напрестольне Євангеліє. Тому його оздобленню, з найдавніших часів, надавали великого значення. Як наслідок, сьогодні ми маємо велику кількість примірників Євангелія, які окрім богословського, літургійного, історичного, географічного, мовно-літературного, філософсько-етичного значення мають неперевершену культурно-мистецьку цінність.

¹⁰⁴³ Пахучий О. Як я поновляв запорожський собор у Новомосковську / О. Пахучий. – С. 193.

Як зазначалось вище, про філантропічну діяльність та внесок запорозького керманіча в духовну скарбницю нашої історії, в окреслений період, писали В. Біднов, П. Єфименко, Ф. Ніколайчик, Л. Падалка, М. Макаренко, А. Скальковський, Д. Яворницький та ін. Нами охарактеризовано наукові праці, в яких йшла мова про Євангелія, даровані П. Калнишевським Троїцькій церкві с. Пустовійтівка та головному храму Соловецького монастиря.

Дуже мало інформації про ще одне Євангеліє П. Калнишевського. З праці історика Кубані П. Короленка¹⁰⁴⁴ відомо, що у 1763 р. П. Калнишевський також подарував Києво-Межигірському Спасо-Преображенському монастирю коштовне Євангеліє. Відбулася ця подія на свято Покрови Пресвятої Богородиці, яке у XVIII ст. відзначалося 1 жовтня.

Після того, як 1775 р. Катерина II зруйнувала Запорозьку Січ, подібна участь чекала й на Києво-Межигірський монастир. Царське рішення не забарилося й уже 1786 р. козацьку духовну святиню закрили. Тоді було зроблено опис монастирського майна. Тут містилася інформація про Євангеліє, подароване П. Калнишевським. За свідченням «Ведомостей о церковных одеждах, поступивших при разрушении Сечи Запорожской в ведомство Екатеринославской казенной Палаты...», Євангеліє з 1786-го по 12 квітня 1795 рр. перебувало в Катеринославі, а потім у Полтаві.¹⁰⁴⁵

За іншою версією, 10 квітня 1787 р. було видано царський указ князю Г. Потьомкіну перевезти ризницю й церковне начиння монастиря до Софійського собору м. Києва. Пізніше ризниця і книги Свято-Покровської Січової церкви були відправлені в Санкт-Петербург до Олександрівської лаври.

П. Короленко, посилаючись на «Ведомости о церковных одеждах, поступивших при разрушении Сечи Запорожской в ведомство

¹⁰⁴⁴ Короленко П. П. Церковные древности кубанских казаков / П. П. Короленко. – Екатеринодар, 1905. – 110 с.

¹⁰⁴⁵ Там само. – С. 33.

Екатеринославской казенной Палаты...», подає детальний опис святині. Тут зазначено, що видрукуване Євангеліє на олександрійському папері (це високоякісний і дорогий папір, який використовувався для друку цінних книг – Г.К.), палітурка зі срібною позолотою. Оздоблення окладу книги виконано з використанням фініфті, його прикрашають понад 800 кольорових камінців. На верхній кришці, вигравірувано рослинний орнамент, по чотирьох кутах – зображення євангелістів, в центрі – срібний хрест. Нижня кришка по середині прикрашена іконою у вигляді медальйона «Покрова Пересвятої Богородиці», яка обрамлена також рослинним орнаментом. Зверху – зображення Святого Духа в оточенні двох ангелів, а знизу – одного. Також на зворотньому боці, в кінці є надпис «СІЄ СВТОЄ ЄВГЛІЄ ДАЛЪ ВКЛАДОМЪ ВЪ ВОЙСКОВУЮ СЪЧЄВУЮ ЗАПОРОЖСКУЮ ПОКРОВА ПРТЫЯ БГОМАТЕРЕ ЦРКОВЪ КУРЕНЯ КУЩЄВСКАГО ЗНАТНОЙ ТОВАРИЩЪ ВОЙСКОВОЙ СУДИА ПЕТРЪ ИВАНОВИЧЪ КАЛНЪШЄВСКОЙ АУЩАГ МСА ОКТОБРІА , А ДНА ІНДИКТА: М: КОТОРОЄ С СЕРЕБРОМЪ ИСКАМЕНІЄМЪ ИСПОЗОЛОТОЮ ЦЄНОЮ АКЄ РУБЛЄЙ»¹⁰⁴⁶. Як бачимо з самого тексту, це дуже вартісна річ, за яку було заплачено 1025 крб. Вага оправи без тексту книги має 9,722 кг. Маємо беззаперечний доказ того, що ця святиня також постарана на замовлення та коштом військового судді, майбутнього кошового отамана П. Калнишевського.

Отже, П. Калнишевський був визначним державним, політичним, військовим діячем. Особливу, неповторну сторінку в історію українського благодійництва вписав останній кошовий отаман своєю добродійною діяльністю. Науковцями переконливо доведено, що за його кошти чи сприяння будувались церковні храми. Здійснено десятки дарунків предметів церковного вжитку: від Троїцького храму рідної Пустовійтівки до церкви Гробу Господнього в Єрусалимі. Опубліковані праці дають інформацію про

¹⁰⁴⁶ Короленко П. П. Церковные древности кубанских казаков / П. П. Короленко. – С. 33.

фінансування П. Калнишевським шкіл і шпиталів при церквах. Але надзвичайно мало відомо, що до різновидів його філантропічної діяльності належать подарунки Святого Письма. Дослідниками встановлено, що П. Калнишевський подарував Євангелія у 1762 р. Троїцькій церкві рідного села Пустовійтівка, друге – 1763 р. Києво-Межигірському Спасо-Преображенському монастирю, а третє – було замовлене вже арештантом Соловецького монастиря на заощадження, які зібрав останній кошовий за майже 25 років свого перебування в ув'язненні. Євангелія П. Калнишевського мають не лише історичну, духовну, літературну цінність, вони увійшли до світових каталогів мистецтва як справжні шедеври золотарства XVIII ст. Значимість Євангелій, подарованих П. Калнишевським, є підтвердженням не лише традиції запорозьких козаків «дарувати книги храмам на відмолення гріхів», а й свідченням про незмінну прихильність козацтва православію. Своїми вчинками й пожертвами на храми вони сприяли формування фондів монастирських бібліотек і внесли свою лепту в художнє оформлення книжкових опра, розвиток світового ювелірного мистецтва.

6.2 Історичні дослідження в умовах тоталітаризму

Історіографія, ставши складовою частиною радянського механізму науки, відчула на собі весь вплив тоталітарного режиму. Знищувались історичні школи, зазнали репресій метри історичної науки, насаджувалась марксистська методологія, виклад історії перетворювався в ідеологічне знаряддя більшовизму. Все це негативно позначилось як на вивченні історії запорозького козацтва, так і його ватажків. Тому в радянський період виходить обмаль праць, де б згадувався кошовий отаман Запорозької Січі П. Калнишевський. Ті ж роботи, які містять інформацію про кошового, переважно пронизані негативним ставленням авторів до нього. Аналогічні

марксистські стереотипи були закладені в тогочасні енциклопедичні видання.¹⁰⁴⁷

У радянській історичній науці благодійність фактично не вивчалася, оскільки трактувалась як негативне явище, що мало «буржуазне коріння».

Тому ми можемо почерпнути хоча б якусь інформацію з праць істориків, які писали про П. Калнишевського, як заможного представника козацької верхівки, експлуататора народних мас, свавільного можновладця, узурпатора влади, який обмежував права рядових козаків і тяжів до автократизму тощо. Діяльність П. Калнишевського переважно згадувалась у контексті класової боротьби XVIII ст., викладу соціально-економічної історії, обґрунтування необхідності ліквідації Запорозької Січі.

Історик В. Голобуцький, як і більшість тогочасних дослідників, вважав «Велику Жовтневу Соціалістичну революцію поворотним етапом в історії», що «назавжди знищила в нашій країні основи експлуатації людини людиною, поклала початок новому, безкласовому соціалістичному суспільству і відкрила перед наукою безмежні простори».¹⁰⁴⁸ Автор з позицій марксистсько-ленінської методології «розвінчує» «антинаукові погляди щодо козацтва представників буржуазної історіографії» М. Грушевського, М. Рожкова, М. Петровського, М. Кириченка, М. Слабченка та ін. Через призму праць В. Леніна автор також критикує «неправильні погляди» на історію козацтва О. Апанович, О. Пронштейна, М. Постникової-Лосєвої.

Загальна оцінка та критичний аналіз наукової спадщини В. Голобуцького відображені нами в одному з попередніх розділів. Додамо лише, що всі праці історика базуються на широкій джерельній базі. Зокрема, ним опрацьовано 365 справ фонду Коша Запорозької Січі Центрального

¹⁰⁴⁷ Калнишевський Петро Іванович // Радянська енциклопедія історії України: в 4-х т. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1970. – Т. 2. – С. 295; Калнишевський Петро Іванович // Українська радянська енциклопедія: в 12-ти т. – К.: Головна редакція УРЕ, 1979. – Т. 4. – С. 522.

¹⁰⁴⁸ Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування, 1734–1775 / В. О. Голобуцький. – С. 55.

державного історичного архіву УРСР, а також документи Державного військово-історичного архіву СРСР, Дніпропетровського державного краєзнавчого музею, Краснодарського державного крайового архіву (подаються тогочасні назви архівів. – Г. К.) тощо. Саме вони дозволили автору поглибити вивчення історії Нової Січі та постаті П. Калнишевського.

В. Голобуцький у книзі «Запорозьке козацтво» пише про «військову старшину, яка використовувала примусову працю козаків і посполитих», збагачуючись при цьому. Науковець акцентує увагу на статках П. Калнишевського, називаючи чисельність у його зимівниках конфіскованої великої рогатої худоби, коней, овець, кіз, свиней, віслюків після знищення Запорозької Січі та проведеного опису.¹⁰⁴⁹ Автор наводить з десятка прикладів, які стосуються багатства П. Калнишевського. Зокрема, в одному з них, вказується, що в коморах кошового зберігалось: «200 локтів хрящу, 400 локтів «полотна тонкого доброго московського», рушників «добрих різного манеру скільки їх було – не можливо знати», 330 локтів простого сірого сукна, «газу золотого» на 30 крб., 3 кульбаки, 130 «кіс сінокосних», казанів різних тридцять і чанів п'ять з накришками, 2 хомути, а також цукру 100 пудів (120 крб.), 20 пудів рису, 10 пудів маслини, 10 пудів «закусок грецьких різного манеру», 4 пуди фініків і 12 пудів оливкової олії, 20 тис. волоських горіхів, 16 пудів горіхів-фундуків, 10 пудів східних ласощів, 16 пудів «рожків», 16 пудів горіхів-фундуків, 15 кварт риб'ячого жиру, 12 «сал» (свинячих), баликів на 10 крб., 2 кухви горілки».¹⁰⁵⁰ Використання найманої праці, у т.ч. і кошовим отаманом, В. Голобуцький називає «поширеною формою експлуатації козацької сіроми» та «жорстокою експлуатацією».¹⁰⁵¹ Водночас дослідник не забуває покритикувати

¹⁰⁴⁹ Голобуцький В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – К.: Госполитиздат, 1957. – С. 368.

¹⁰⁵⁰ Там само. – С. 348.

¹⁰⁵¹ Там само. – С. 370, 375.

тлумачення «українських буржуазних істориків» щодо «рівності в середовищі запорозького товариства».¹⁰⁵²

В умовах радянзації історіографії з її партійно-класовими постулатами, комунізації історії, «розвивається» українська радянська історична наука. Українським історикам нав'язувались ідеологічні орієнтири. Тому не дивно, що перші рядки дослідження К. Гуслистого та О. Апанович¹⁰⁵³ розпочинаються твердженням про те, що «Запорозька Січ, яка протягом тривалого часу була центром військової сили українського народу – козацтва, відіграла видатну роль у визвольній боротьбі українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з братнім російським народом в єдиній Російській державі».¹⁰⁵⁴ Автори традиційно та той час розвінчують «фальсифікаторів» історії Запорозької Січі: «реакційного дворянського історика» А. Скальковського, «українських буржуазних націоналістів» В. Антоновича, М. Грушевського, представника «реакційної теорії безкласовості на Січі» Д. Яворницького та ін.¹⁰⁵⁵

Козацьку старшину історики називають «багатою верхівкою», яка жила за рахунок «експлуатації наймитів і залежних селян».¹⁰⁵⁶ До числа тих, хто нагромаджував свої багатства, «експлуатуючи і грабуючи козацьку бідноту та селян», належав, на їх думку, й П. Калнишевський.¹⁰⁵⁷ Автори перераховують складові багатства кошового отамана. Стає цілком зрозумілим, чому радянські, в т.ч. й українські радянські історики, вважали благодійність «буржуазним надбанням», «примхою багатіїв» транжирити гроші, отримані від експлуатації народних мас.

Якщо порівняти теоретико-методологічні підходи більшості дослідників до вивчення Запорозької Січі та її місця в історії, то вони майже не

¹⁰⁵² Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – С. 378.

¹⁰⁵³ Гуслистый К. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу / К. Гуслистый, О. Апанович. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 88 с.

¹⁰⁵⁴ Там само. – С. 5.

¹⁰⁵⁵ Там само. – С. 6.

¹⁰⁵⁶ Там само. – С. 11.

¹⁰⁵⁷ Там само. – С. 66.

змінилися.¹⁰⁵⁸ Навіть, через 35 років після виходу названої праці, козацька старшина залишалась «порушником демократичних порядків», «узурпатором влади», «гнобителем бідних козаків і голоти-сіроми», що приводило до гострої соціальної боротьби на Січі.¹⁰⁵⁹ Важливість запорожців зводиться до допомоги Росії у боротьбі із зовнішніми ворогами. Вперше зустрічаємо тезу про «багатогранне духовне життя запорожців».¹⁰⁶⁰

Дані щодо статків П. Калнишевського у працях радянських істориків дають можливість сучасним науковцям з'ясувати джерела для здійснення благодійної діяльності та його фінансові можливості для доброчинства.

Мистецтвознавець і архітектор Г. Логвин залишив помітний слід у справі збереження й захисту пам'яток історії та культури України. Ряд його робіт присвячено стародавнім українським мистецьким пам'яткам. Із величезним захопленням автор пише про «художні ідеали» українських майстрів: «Творча енергія забуяла в усіх видах діяльності; горда свідомість і радість народу, що скинув ярмо неволі, сприяли появі величних творів, героїчних образів. Українські майстри ніби змагаються між собою у винахідливості й шуканнях. В архітектурі було винайдено самобутні прийоми, в результаті чого як у дерев'яному, так і в кам'яному будівництві з'явилися в численних варіантах храми з банями, де завдяки заломам висотне розкриття внутрішнього простору досягло межі можливого. Вони є визначним здобутком генія українського народу в будівництві, його внеску у світову культуру. Граціозні верхи багатозаломних храмів та дзвіниць значною мірою формували вигляд міст і сіл, їх своєрідне обличчя».¹⁰⁶¹

До таких здобутків світової величі Г. Логвин відносить Троїцький собор, збудований 1773-1778 рр., у місті Самарі (Новоселиці) (тепер

¹⁰⁵⁸ Апанович О. Козацька республіка / О. Апанович // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 22-27.

¹⁰⁵⁹ Там само . – С. 24.

¹⁰⁶⁰ Там само. – С. 27.

¹⁰⁶¹ Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки / Г. Н. Логвин. – К.: Мистецтво, 1968. – С. 453.

Новомосковську Дніпропетровської області), яке в минулому входило до складу запорозьких земель. До 1775 р. собор будувався під безпосереднім наглядом П. Калнишевського. Після ліквідації Запорозької Січі, арешту та ув'язнення кошового отамана на Соловках, храм продовжував будуватись його коштом.

Г. Логвин підкреслює, що «дев'ять гранчастих башт з трьома залами кожна надавали будівлі надзвичайно мальовничого і величного вигляду. Висота храму – 37 метрів. Коли під'їздити до Новомосковська, то вже здалека було видно біле громаддя собору, що грандіозними верхами і розмахом можна порівняти тільки з Софією Київською»¹⁰⁶². Автор захоплюється спорудою, її розмірами, що приголомшують: «Інтер'єр розмахом висотнорозкритого простору дев'яти бань, з'єднаних за допомогою величезних фігурних арок-вирізів, не має собі рівних».¹⁰⁶³ Значимості публікації Г. Логвина надає також унікальний опис іконостасу цього храму.

Троїцький собор, споруджений на кошти П. Калнишевського, зберігся до наших днів. Г. Логвин називає цю унікальну пам'ятку архітектури «вершиною українського дерев'яного зодчества».¹⁰⁶⁴

У своїй книзі Г. Логвин подав детальний опис, за його словами, «всесвітньовідомого дерев'яного храму Покрови» у Ромнах, спорудженого 1764 р. Дослідник віддає шану великому будівничому П. Калнишевському, зазначаючи, що той побудував 1773 р. ще й Троїцьку церкву в рідному с. Пустовійтівці та подарував їй Євангеліє.¹⁰⁶⁵

Г. Логвин, один із небагатьох радянських авторів, хто акцентував увагу на багаті вклади кошового отамана в храми «гаптованими ризами та ювелірними виробами – окладами на іконах, дарохранительницями та

¹⁰⁶² Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки / Г. Н. Логвин. – С. 450.

¹⁰⁶³ Там само. – С. 451.

¹⁰⁶⁴ Логвин Г. Украинское искусство X – XVIII вв. – М.: Искусство, 1963. – С. 192.

¹⁰⁶⁵ Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки / Г. Н. Логвин. – С. 405, 411.

евангеліями».¹⁰⁶⁶ Для них характерні ті ж особливості стилю українського барокко, що й для іконостасів і монументальної архітектури.

Знавець української архітектури, музейник С. Таранушенко в книзі «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України»¹⁰⁶⁷ пише про безпосередню причетність кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського до церковного будівництва. Зокрема, його добродійність у ході спорудження унікальної пам'ятки дерев'яної архітектури XVIII ст., єдиного збереженого до сьогодні дев'ятидільного храму – Троїцького собору у Новомосковську.

Зі сторінок дослідження С. Таранушенка дізнаємось, що 1 травня 1773 р. запорозький керманіч звернувся до генерал-губернатора Київського і Новоросійського Ф. Воєйкова з «Доношением», в якому просить дозволу посланцям із Січі купити на його кошти «потрібну кількість у колодах дерева, яке б годилось для побудови церкви». Зі ще одного документа стає відомо, що запорозькі посланці придбали «чотири плоти дерева», загальною кількістю 559 колод. Вони були сплавлені вниз по Дніпру аж до р. Самари. Самарський полковник у листопаді 1773 р. написав П. Калнишевському «Доношение», зазначаючи: «дерево потрібне до цієї зими», висловлюючи стурбованість, що воно може «водою підняти і розпливти усюди», водночас просить дозволити перевезти його в Самару. Як бачимо, колоди дерева потрапили до місця призначення лише взимку 1773-1774 рр.¹⁰⁶⁸

Ще одну духовну святиню, споруджену коштом кошового отамана П. Калнишевського, у деталях описує С. Таранушенко. Мова йде про Троїцьку церкву в Пустовійтівці. Автор віддає належне ктитору не лише за фінансування, а й за підбір найкращих майстрів, які «бездоганно» звели таку «прекрасну споруду» XVIII ст. Будівля одна з найбільш «імпозантних і величавих» на Лівобережжі. Вона «граціозна і водночас мужня». Автор з

¹⁰⁶⁶ Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки / Г. Н. Логвин. – С. 405, 411.

¹⁰⁶⁷ Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С. А. Таранушенко. – К.: Будівельник, 1976. – 336 с.

¹⁰⁶⁸ Там само. – С. 247.

педантичністю характеризує зовнішній вигляд церкви. Зокрема, наголошує: «з різних точок силует будівлі сприймається іншим і щоразу ефектним. Та найбільше вражає акорд, який створює контур верхів, коли розглядати їх з півдня чи півночі»¹⁰⁶⁹. У полі зору науковця, як зруби стін центральної дільниці, вівтаря та бабинця, так і заломі бокових верхів, восьмерики, позолочені хрести тощо. Не менш вражаючою є внутрішня краса та велич храму, описана С. Таранушенком.

У книзі мистецтвознавця також ідеться про будівництво П. Калнишевським у 1763-1771 рр. церкви Різдва Богородиці у м. Лохвиці на Полтавщині.¹⁰⁷⁰ Автор оперує джерелами з фондів ЦДІА у м. Києві, зокрема, використовує листування кошового з майстрами, які соруджували храм. Із листів стає зрозумілою кількість затрачених будівельних матеріалів, їх вартість. Лише «одних дубів куплено на суму 405.60 карб.»,¹⁰⁷¹ які надійшли від П. Калнишевського. Подається також текст контракту між майстром Петрашем і кошовим отаманом на виготовлення іконостасу церкви Різдва Богородиці. Дерев'яна, хрещата в плані, п'ятиверха церква до наших днів не збереглася.

У статті В. Холостенка, де йде мова про архітектора українського бароко І. Григоровича-Барського, згадується, що в 1772-1774 рр. за кошти кошового отамана П. Калнишевського збудована кам'яна брама та дзвінниця церкви Петра і Павла Межигірського монастиря.¹⁰⁷² Подібна інформація в декілька рядків тексту подається і в науковій розвідці О. Крицького.¹⁰⁷³

Серед «найвизначніших п'ятиверхих церков України» український архітектор і мистецтвознавець П. Юрченко називає «церкву Калнишевського

¹⁰⁶⁹ Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С. А. Таранушенко. – С. 240.

¹⁰⁷⁰ Там само. – С. 197-199.

¹⁰⁷¹ Там само. – С. 198.

¹⁰⁷² Холостенко В. М. Іван Григорович-Барський – зодчий Києва XVIII сторіччя / В. М. Холостенко // Архітектура Радянської України. – 1940. – № 11. – С. 46.

¹⁰⁷³ Крицький О. Архітектурно-будівельна діяльність Степана Ковніра / О. Крицький // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К.: Держбудвидав УРСР, 1959. – С. 111.

в Полтаві», перевезену туди з Ромнів¹⁰⁷⁴ (мова йде про Покровську церкву, яку перевезли 1907 р. на територію архієрейської резиденції в Полтаві. – Г. К.). Подається фото Покровської церкви, зроблене Дамиловським на початку ХХ ст. У книзі згадується й «дев'ятизрубова Запорізька церква в с. Ново-Московську на р. Самарі»,¹⁰⁷⁵ яку побудував П. Калнишевський.

Стосовно енциклопедичних видань, то в «Українській радянській енциклопедії» поміщено невеликий матеріал про Покровську церкву в Ромнах, де зазначено, що вона споруджена «коштом і старанням військ запорожських Кошового благородного Петра Калнишевського і Давида Чорного».¹⁰⁷⁶

Український мистецтвознавець, архітектор В. Вечерський¹⁰⁷⁷, який зайняв активну пам'яткоохоронну позицію, акцентував увагу на деяких проблемах охорони пам'яток культурної спадщини Роменщини Сумської області. Йдеться про споруджені коштом П. Калнишевського Покровську церкву в Ромнах і Троїцьку – в Пустовійтівці. Автор підкреслює: «Роменська церква Калнишевського є одним з найвидатніших шедеврів національної культури, об'єктом, без якого не можна уявити української архітектури, як немислима архітектура давньої Греції без Парфенону».¹⁰⁷⁸ Для науковців цінним також є поміщене в публікації фото Троїцької церкви, зроблене мистецтвознавцем М. Макаренком на початку ХХ ст.

«Український історичний журнал» 1969 р. опублікував наукову розвідку¹⁰⁷⁹ про школи та систему навчання в Запорозькій Січі, освітню діяльність козаків. І хоча в ній не йдеться про кошового отамана

¹⁰⁷⁴ Юрченко П. Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII-XIX ст.) / П. Г. Юрченко. – К.: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1949. – С. 48.

¹⁰⁷⁵ Там само.

¹⁰⁷⁶ Покровська церква // Українська радянська енциклопедія. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енцикл., 1982. – Т. 8. – С. 462.

¹⁰⁷⁷ Вечерський В. В. Спадщина Миколи Макаренка і актуальні пам'яткоохоронні проблеми Роменщини / В. В. Вечерський // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. – Суми-Ромни, 1990. – С. 49-52.

¹⁰⁷⁸ Там само. – С. 52.

¹⁰⁷⁹ Пуха І. В. Про школи в Запорізькій Січі / І. В. Пуха // Укр. іст. журн. – 1969. – № 3. – С. 100-106.

П. Калнишевського, але розповідається про школу в Новій Січі, кількість учнів, які там навчались. Автор І. Пуха наголошує на добрій традиції запорожців робити пожертви на школи. Наводить приклади, називаючи конкретні прізвища представників козацької старшини з оточення П. Калнишевського, хто пожертвував кошти на утримання школи із зазначенням відповідних сум. Через відсутність дерева для будівництва приміщення школи, дехто подарував власні хати. Згадується і про «дарунки на освіту бідних козаків», про «заповід перед смертю частини свого майна на школу».¹⁰⁸⁰ Як бачимо, в період кошового отамана П. Калнишевського за честь для запорозького козацтва було здійснення благодійних діянь щодо школи та освіти. Важливими є висновки про те, що «запорозькі козаки активно боролися за збереження національного характеру школи, культивували в ній дух глибокої народності, любові до рідного народу, його мови, культури, віри звичаїв».¹⁰⁸¹ Підкреслюється, що навчання у всіх школах Запорозької Січі велося рідною, діловою мовою тогочасної України.

У 1990 р. «Український історичний журнал» надрукував мовою оригіналу статтю¹⁰⁸² українського історика та етнографа П. Єфименка про кошового отамана П. Калнишевського, яка майже 115 років тому була опублікована на сторінках щомісячного історичного видання «Русская старина». У передмові, написаній О. Гуржієм, зазначено, що «повернення радянській громадськості забутих чи напівзабутих історичних персоналій, перевидання маловідомих розвідок з давнього і славного минулого нашого народу стало на сторінках «Українського історичного журналу» вже доброю традицією».¹⁰⁸³ Перевидання у період відзначення 500-річчя заснування запорозького козацтва статті П. Єфименка стало знаковою подією в українській історіографії.

¹⁰⁸⁰ Пуха І. В. Про школи в Запорізькій Січі / І. В. Пуха. – С. 105.

¹⁰⁸¹ Там само. – С. 102.

¹⁰⁸² Гуржій О. І. Праця П. С. Єфименка про П. І. Калнишевського (До 300-річчя з дня народження) / О. І. Гуржій // Укр. іст. журн. – 1990. – № 12. – С. 121-131.

¹⁰⁸³ Там само. – С. 121.

Для 1990 – початку 1991 рр. характерна поява ряду праць, присвячених історії створення ікони Покрови Богородиці для Січової церкви. Український мистецтвознавець П. Білецький подав опис цієї ікони із зображенням кошового отамана П. Калнишевського.¹⁰⁸⁴ Автор проводить думку про те, що запорожці при першій же нагоді підкреслювали свою причетність до їхньої церкви: «побудована військом, утримується його коштом і в головному і в досконалому відомі війська знаходиться». Відтворене в іконі безпосереднє звернення козаків до небесної заступниці відображає специфіку січової церковної організації¹⁰⁸⁵.

Історик, краєзнавець П. Богуш подав детальний опис ікони «Покрови» Січової церкви із зображенням П. Калнишевського, підкресливши майстерність невідомого живописця, який завдяки «демократичному підходу» до справи, зобразив не святих, чи царів, а запорожців разом зі своїм керманичем.¹⁰⁸⁶ Дослідник описує портрет кошового отамана та інших козаків, зображених на іконі. Веде мову й про копії ікони «Покрови», які збереглися до сьогоднішнього дня.

У контексті викладу проблеми, яка нами досліджується, важливим є параграф «Запорізький меценат П. І. Калнишевський та різб'яр С. З. Шалматов». Автор відображає питання підтримки кошовим отаманом школи на Січі та в паланках, музичної школи та хору, народного ремесла та живопису, який дістав назву петриківського. Крім фінансування будівництва церков у Пустовійтівці, Лохвиці та Ромнах, говорить про щедрі дарунки для духовних святинь. Найбільше тексту на сторінках видання відводиться дружнім стосункам із охтирським різб'ярем С. Шалматовим. Дослідник характеризує понад 30 листів між ними, які переважно стосуються узгоджень

¹⁰⁸⁴ Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII-XVIII століть / П. О. Білецький. – К.: Мистецтво, 1981. – С. 148.

¹⁰⁸⁵ Там само. – С. 150.

¹⁰⁸⁶ Історія запорозького козацтва: сучасний етап та проблеми вивчення / [Ковалевський М. П., Мицик Ю. А., Болебруха А. Г. та ін.]. – Дніпропетровськ: Тов-во «Знання» УРСР, 1990. – С. 48.

щодо розпису іконостасів, фінансування, звітів про виконану роботу тощо. Неодноразово у виданні йде мова про особисті вклади запорожців і П. Калнишевського в церковне будівництво, замовлення ними виготовлення ікон та іконостасів, придбання церковного начиння.

В умовах, коли історична наука, українська історіографія опинилися в лещатах тоталітаризму, «єдиними острівцями збереження її національних традицій, протидії марксистському перелицюванню історії України»¹⁰⁸⁷, як стверджує Я. Калакура, залишалися історики в діаспорі. Побачили світ нові дослідження Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, О. Оглоблина, І. Борщака, Л. Винара, Т. Гунчака, В. Косика, О. Прицака, Т. Мацьківа та ін. Створення багатотомної «Енциклопедії українознавства» (1949-1989 рр.), започаткування єдиного українського історичного журналу «Український історик», що виходив з 1963 р. поза межами України, сприяли утвердженню місця історії України у світовому науковому просторі. Зацікавлення вчених діаспори охоплювали й козацько-гетьманську добу вітчизняної історії: від започаткування українського козацтва до державницької діяльності Б. Хмельницького та І. Мазепи. Хоча окремих праць, присвячених кошовому отаману П. Калнишевському в цей час не було написано.

Російський радянський історик Г. Фруменков – автор ряду досліджень¹⁰⁸⁸, присвячених соловецькому періоду біографії «найвідомішого в історії в'язня» П. Калнишевського. Потрібно віддати належне, він проаналізував публікації своїх попередників, які писали про ув'язнення на Соловках кошового отамана, насамперед, праці П. Єфименка та М. Колчина. Закцентував увагу і на «дарунках Калнишевського для монастиря, багатому євангелії вагою понад 34 фунта й вартістю 2435 руб.»¹⁰⁸⁹ У монографії

¹⁰⁸⁷ Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – С. 277.

¹⁰⁸⁸ Фруменков Г. Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке / Г. Фруменков. – Архангельск: Архангельское книжное изд-во, 1963. – 95 с.; Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастыря / Г. Г. Фруменков. – Архангельск: Северо-Западное книж. изд-во, 1968. – 188 с.

¹⁰⁸⁹ Там само. – С. 54.

«В'язні Соловецького монастиря» Г. Фруменков повторив дані про дарунок П. Калнишевським Євангелія монастирю,¹⁰⁹⁰ назвавши кошового «політичним в'язнем», «ув'язненим українцем». У 1966 р. «Український історичний журнал» у рубриці «Замітки» опублікував статтю Г. Фруменкова «Доля останнього кошового отамана Запорозької Січі»¹⁰⁹¹, в основу якої покладено скорочений варіант параграфу «Останній кошовий Січі Запорозької» монографії автора «З історії заслання в Соловецький монастир у XVIII столітті». У ній згадуються дарунки П. Калнишевського місцевій духовній обителі.

Ідентичну інформацію про подароване Євангеліє зустрічаємо і в п'ятитомному дослідженні¹⁰⁹² радянського юриста, фахівця з кримінології та пенітенціарного права М. Гернета.

Отже, в тоталітарному суспільстві утверджується міф про «тріумфальну ходу» радянської влади після «перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції». В історичній науці возвеличувались її «грандіозні успіхи». Ідеологічно-кон'юнктурний, суперечливий характер радянської історіографії відобразився на змісті публікацій про історичне минуле України.

Історична наука стала складовою тоталітарної системи, перетворилася в її прислужницю. Фальшувались історичні події та факти, викреслювались або замовчувались імена багатьох особистостей, у тому числі й козацької доби. Дослідження часто носили описовий характер.

У 1930-ті рр. книги про історію козацтва, Запорозьку Січ, українських гетьманів І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепу заборонялись до продажу, вилучались із бібліотечних фондів.

Під впливом культу особи Сталіна та авторитарного тиску на історичну науку в історіографії 1930 – першої половини 1980-х рр. панували догми, які

¹⁰⁹⁰ Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастыря / Г. Г. Фруменков. – С. 73.

¹⁰⁹¹ Фруменков Г. Г. Доля останнього кошового отамана Запорозької Січі [П.І. Калнишевського] / Г. Г. Фруменков // Укр. іст. журн. – 1966. – № 1. – С. 120-126.

¹⁰⁹² Гернет М. Н. История царской тюрьмы / М. Н. Гернет. – М.: Госюриздат, 1960. – Т. 1. 1762-1825. – С. 279.

суперечили реаліям історичного процесу. По-перше, утвердження в радянській історіографії марксистсько-ленінської методології в її сталінській інтерпретації призвело до постановки на перше місце питань історії більшовицьких організацій, класів і класової боротьби, революційних рухів, ленінської національної політики, комуністичних ідеалів, критики «буржуазного націоналізму» тощо; по-друге, розгляд всієї історії України під кутом зору «возз'єднання українського народу з російським», тобто «старшим братом», міфологізація подій 1654 р. і Переяславської ради, спотворення історії українського козацтва. По-третє, відображення запорозької старшини, як експлуататорів козацької бідноти та селян, узурпаторів влади, руйнівників демократичних прав, нелегальних автократів; по-четверте, благодійність розглядалась як «буржуазне явище», благодійники – «ненаситні багатії», які накопичили статки за рахунок «безжалісної експлуатації народних мас», а потім здійснювали свої «примхливі подачки».

Радянська історіографія представлена мізерною кількістю праць, присвячених кошовому отаману Запорозької Січі П. Калнишевському, яка переповнена ідеологічними штампами, характерними для тогочасного суспільства. Поодинокі публікації характеризуються пануванням догматизму, нехтуванням історичної правди при викладі історії Нової Січі та постаті П. Калнишевського, перекручуванням і замовчуванням найважливіших віх його біографії. Благодійність не досліджувалась взагалі, оскільки не відповідала ідеологічним канонам радянської історичної науки. В той же час, якщо діяльність кошового отамана П. Калнишевського висвітлювалася істориками негативно, то мистецтвознавцями – нейтрально або позитивно.

Українські історики діаспори відіграли важливу роль у збереженні національних традицій української історіографії. Вони збагачували знання з актуальних питань історії України, які фальсифікувались або замовчувались радянською історіографією. Тема життя та діяльності П. Калнишевського ними не розроблялася як наукова проблема.

6.3 Благодійність П. Калнишевського в сучасній історіографії: традиції та новаторство

З відновленням державної незалежності України розпочався процес відродження національних традицій української історичної науки. Серед пріоритетних напрямків досліджень українських істориків вагоме місце зайняла козацька тематика. З'явилися ґрунтовні праці О. Апанович¹⁰⁹³, В. Брехуненка¹⁰⁹⁴, В. Горобця¹⁰⁹⁵, О. Гуржія¹⁰⁹⁶, В. Кривошеї¹⁰⁹⁷, Є. Луняка,¹⁰⁹⁸ Ю. Мицика¹⁰⁹⁹, В. Сергійчука¹¹⁰⁰, В. Смолія та В. Степанкова¹¹⁰¹, Т. Чухліба¹¹⁰², В. Щербака,¹¹⁰³ Н. Яковенко¹¹⁰⁴ та ін. Домінуючими стали питання Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., української козацької державності, устрою Запорозької Січі,

¹⁰⁹³ Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

¹⁰⁹⁴ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. / В. Брехуненко. – К.: Темпора, 2014. – 504 с.

¹⁰⁹⁵ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 / В. Горобець. – К.: Інститут історії України, 2001. – 533 с.

¹⁰⁹⁶ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 222 с.

¹⁰⁹⁷ Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782 рр.) / В. В. Кривошея. – К., 1998. – Ч. 1. – 270 с.; Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782 рр.) / В. В. Кривошея. – К., 1998. – Ч. 2. – 344 с.

¹⁰⁹⁸ Луняк Є. Козацька Україна XVI-XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях / Є. Луняк. – К.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2012. – 808 с.

¹⁰⁹⁹ Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця / о. Ю. Мицик. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 392 с.

¹¹⁰⁰ Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. / В. І. Сергійчук. – К.: Україна, 1991. – 251 с.

¹¹⁰¹ Смолій В. А. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 500 с.; Смолій В. А. Українська національна революція (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков [Україна кризь віки: у 15-ти т. – Т. 7]. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.

¹¹⁰² Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Т. Чухліб. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 518 с.

¹¹⁰³ Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К.: Вид. дім «KM Academia», 2000. – 300 с.

¹¹⁰⁴ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – К.: Наук. думка, 1993. – 416 с.

військового мистецтва козаків, тогочасної козацької еліти, козацтва в міжнародних відносинах, історіографічної спадщини дослідників тощо.

Побачили світ фундаментальні видання: «Українське козацтво: мала енциклопедія» (2002 р.),¹¹⁰⁵ «Україна – козацька держава»¹¹⁰⁶ (2004 р.), двохтомна «Історія українського козацтва»¹¹⁰⁷ (2006-2007 рр.).

Сучасний етап розвитку української історіографії характеризується появою пріоритетів у зацікавленнях історичними постатями козацької доби, як відомими, так і менш знаними. Простежується інтерес науковців до тих питань, які замовчувались або фальсифікувались радянською історіографією. Серед них – благодійна діяльність козацтва.

Благодійність, за визначенням сучасних наукових видань, – «добровільна безкорислива пожертва фізичних або юридичних осіб у вигляді матеріальної, фінансової, організаційної чи іншої допомоги. Благодійність – невід’ємна частина людського буття, що ґрунтується на загальнолюдських та релігійних цінностях».¹¹⁰⁸

Історія України містить багато прикладів, коли люди, маючи чималі статки, спрямовували їх на благодійність. Козацька доба подарувала українству цілу плеяду благодійників, серед яких помітно вирізнявся кошовий отаман Запорозької Січі П. Калнишевський. Доброчинна діяльність запорозького керманіча була різноманітною за масштабами, розмірами, уподобаннями, характером, метою, формами, територією охоплення тощо. Найвагомим був внесок кошового в церковне будівництво та розвиток освіти. Будучи людиною заможною, він набуті кошти здебільшого

¹¹⁰⁵ Українське козацтво: мала енциклопедія / [Абросимова С. В., Александров П. Г., Андреева В. М. та ін.]. – Науково-дослідний ін-т козацтва при Запорозькому державному університеті. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем’єр, 2002. – 568 с.

¹¹⁰⁶ Україна – козацька держава / Наук. ред. В. О. Щербак, О. К. Федорук. – К.: Вид-во «ЕММА», 2004. – 1216 с.

¹¹⁰⁷ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.; Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.

¹¹⁰⁸ Коцур А. Благодійність / А. Коцур // Історія в термінах і поняттях: довідник / За заг. ред. Т. В. Орлової. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. – С. 67.

спрямовував на побудову, ремонт, утримання храмів, допомогу монастирям, купівлю та дарування іконостасів, ікон, релігійної літератури, різного церковного начиння, відкриття шкіл.

П. Калнишевський зробив неоціненний внесок у розвиток культури, передусім духовної та освіти. На думку О. Апанович, за всю історію Запорозької Січі ніхто не міг зрівнятися в будівництві храмів з П. Калнишевським, який із щирою душею, зі знанням справи, не шкодуючи величезних коштів, віддався їх спорудженню та оздобленню.¹¹⁰⁹ За підрахунками сучасних науковців, кошовий отаман побудував чи надавав допомогу в будівництві понад тридцяти храмів¹¹¹⁰.

Масштаби фінансових вкладень П. Калнишевського в духовну сферу проливають світло на його заможність і статки, що засвідчують чисельні наукові праці українських істориків. Ґрунтовно зазначену проблему досліджували В. Грибовський¹¹¹¹, Г. Коцур¹¹¹², Ю. Шовкун¹¹¹³ та ін.

Будівництво П. Калнишевським Троїцької церкви у с. Пустовійтівці відображено в дослідженнях А. Бровко¹¹¹⁴, А. Коцура.¹¹¹⁵ Спорудження ним

¹¹⁰⁹ Апанович, О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. М. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – С. 267.

¹¹¹⁰ Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки звияги, добродчинства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського) / А. Коцур, Г. Коцур // Свобода слова. – 2004. – № 17. – С. 3-4.

¹¹¹¹ Грибовський В. Петро Калнишевський / В. Грибовський. – К., 2007. – 72 с.; Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 128 с.

¹¹¹² Коцур Г.Г. Дискусії в українській історіографії щодо статків і благодійності кошового отамана П. Калнишевського / Г.Г. Коцур // Віддане служіння історичній науці: Зб. до 70-річчя професора Григорія Казьмирчука. – К.: ПП «КП УкрСІЧ», 2014. – С. 231-240; Коцур Г. Статки Петра Калнишевського: історіографічна когнітивність / Г. Коцур // Часопис української історії. – К.: Книги-XXI, 2012. – Вип. 22. – С. 72-80.

¹¹¹³ Шовкун Ю. Останній кошовий отаман Запорозької Січі П. І. Калнишевський: історіографія / Ю. Шовкун // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 14-24.

¹¹¹⁴ Бровко А. П. Калнишевський – останній кошовий отаман Запорозької Січі: сучасна історіографія / А. Бровко // Воєнна історія. – 2006. – № 4–6. – С. 97-104.

¹¹¹⁵ Коцур А. П. Голгофа останнього кошового / А. П. Коцур // Земляки. Альманах Сумського земляцтва в Києві. – Суми: Собор, 2004. – С. 101-105.

церкви Покрови Пресвятої Богородиці в Ромнах висвітлюється у працях Л. Джуль і В. Романюк¹¹¹⁶, Д. Кулиняка¹¹¹⁷, Ю. Шовкуна.¹¹¹⁸

Благодійна діяльність П. Калнишевського щодо храмів Різдва Богородиці та Миколаївського у Лохвиці знайшла своє висвітлення у доробку В. Грибовського,¹¹¹⁹ Г. Шибанова.¹¹²⁰ Історик-архівіст Л. Гісцова опублікувала документи, в яких містяться унікальні дані про виділення П. Калнишевським коштів на ремонт дзвіниці у с. Западинцях Лохвицької сотні.¹¹²¹ Вони також проливають світло на відвідини кошовим Лохвиці, його гостини у місцевого протопопа К. Кривецького.

Фінансування кошовим отаманом Запорозької Січі будівництва Троїцького собору в Самарі (Новоселиці, Новомосковську), оплата майстрам, придбання церковного начиння подаються в працях В. Коцур¹¹²² і спеціальних виданнях.¹¹²³

П. Калнишевський і церкви в Петриківцях, Могилеві, Байбаківцях, Личківцях, Гупалівці та ін. відображені в наукових розвідках А. Коцура та Г. Коцур.¹¹²⁴

¹¹¹⁶ Джуль Л. Отаман Запорозької Січі П. І. Калнишевський – благодійник і меценат / Л. Джуль, В. Романюк // Історія в рідній школі. Науково-методичний журнал. – 2017. – № 6. – С. 28-38.

¹¹¹⁷ Кулиняк Д. І. Останній кошовий Петро Калнишевський / Д. І. Кулиняк. – К.: Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. – 48 с.

¹¹¹⁸ Шовкун Ю. Постать кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського в історіографії кінця XVIII – початку XX ст. / Ю. Шовкун // Інтелектуально-духовна еліта України: історія та сучасність: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 17-18 травня 2007 р. – Коломия, 2007. – С. 13-22.

¹¹¹⁹ Грибовський В. Храми Петра Калнишевського / В. Грибовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kozak-ua.org/kbase/c2/id179>

¹¹²⁰ Шибанов Г. Спадок Петра Калнишевського. Про долю унікальної мистецької пам'ятки з Полтавщини / Г. Шибанов // День. – 2009. – № 42. – 13 берез.

¹¹²¹ Гісцова Л.З. До портрета П. Калнишевського (3 нагоди 300-річчя від дня народження) / Л.З. Гісцова // Архіви України. – 1991. – № 3. – С. 52-58.

¹¹²² Коцур В. А. Вклад кошового отамана Запорожской Сечи Петра Калнышевского в церковное строительство / В. А. Коцур // Теория и практика общественного развития: Научный журнал. – Краснодар: Издательский дом «ХОРС», 2013. – № 10. – С. 276-278.

¹¹²³ Козацький собор – святиня духу. До 225-річчя від часу побудови Троїцького собору в Новомосковську / Упоряд. І. Голуб. – Дніпропетровськ, 2003. – 23 с.

¹¹²⁴ Коцур Г. Добродійно-меценатська діяльність останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / Г. Коцур, А. Коцур // Національно-державне

П. Калнишевський піклувався про дари для духовних святинь, зокрема, церкві Гроба Господнього в Єрусалимі, серед яких: чаші, дискоси, звіздиці, виготовлені зі срібла та покриті позолотою. Про них ідеться в публікаціях В. Коцур¹¹²⁵ і Ф. Ступака.¹¹²⁶

До різновидів філантропічної діяльності кошового отамана належать подарунки Святого Письма. Євангелія, виготовлені коштом П. Калнишевського та даровані храмам, досліджували Г. Діброва¹¹²⁷, О. Іващенко,¹¹²⁸ С. Кот,¹¹²⁹ Г. Коцур.¹¹³⁰

Сучасні історіографи критикують бачення В. Грибовським благодійності кошового П. Калнишевського. Дослідник висловив «оригінальну» тезу про те, що церква використовувалася кошовим для виконання певних допоміжних адміністративних функцій, а його релігійність – це лише замолювання гріхів. Визнаючи факт участі П. Калнишевського у зведенні духовних храмів, В. Грибовський, у той же час, стверджує: «в такому подвижництві немає й тіні зовнішньої імітації релігійності задля соціального

відродження України: історія та сучасність: Матеріали наук.-практ. конф., 11-12 травня 2005 р. – Коломия, 2005. – Ч. 1. – С. 4-9; Коцур А. П. Церковно-доброчинна діяльність кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / А. П. Коцур, Г. Г. Коцур // *Pereslavl'ska. Naukovi zapiski Natsional'nogo istoriko-etnografichnogo zapovidnika «Pereslavl»*. – К.: Міленіум, 2007. – Ч. 1. Релігійне життя Переяславської землі (IX-XXI ст.) (До 1100-річчя першої літописної згадки про Переяслав). – С. 92-95.

¹¹²⁵ Коцур В. А. Сучасна українська історіографія про благодійність П. Калнишевського як прояв загальнолюдських та релігійних цінностей / В. А. Коцур // *Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції «Дні науки історичного факультету – 2013»* / Наук. ред. проф. Г. Д. Казьмирчук. – К.: ПП КП «УкрСІЧ», 2013. – С. 39-40.

¹¹²⁶ Ступак Ф. Я. Доброчинність епохи Козаччини / Ф. Я. Ступак // *Київська старовина*. – 2003. – № 4. – С. 17-23.

¹¹²⁷ Діброва Г. На сторожі духовності і культури / Г. Діброва // *Вісті Роменщини*. – 2000. – 12 лип.

¹¹²⁸ Іващенко О. Євангеліє Калнишевського / О. Іващенко // *Наука і суспільство*. – 2015. – № 7/8. – С. 57-60.

¹¹²⁹ Кот С. І. Реліквії козацтва в контексті українсько-російських переговорів щодо їх повернення (1920-1930-ті рр.) / С. І. Кот // *Український історичний журнал*. – 2009. – № 1. – С. 129-143.

¹¹³⁰ Коцур Г. Останній кошовий / Г. Коцур // *Nova газета (Нью-Йорк, США)*. – 2013. – № 14. – 4 квіт. – С. 17; Коцур Г. Г. Євангелія, подаренні кошовим отаманом Запорозької Січі Петром Калнишевським / Г. Г. Коцур // *Вестник Академии знаний. Всероссийский научный журнал*. – Краснодар, 2013. – № 4. – С. 17-22.

ефекту. Це – турбота екзальтованої в молитовному екстазі грішної душі про своє спасіння»¹¹³¹. Заперечуючи таку позицію автора, історіографи ґрунтовно розкривають справжні чинники благодійної діяльності П. Калнишевського та запорозької старшини.¹¹³²

Ряд нових явищ характерний для української історіографії постаті П. Калнишевського. Вперше приділено увагу ктиторському портрету кошового отамана. Це питання перебуває в полі зору дослідників Г. Коцур і Ю. Шовкуна,¹¹³³ В. Піщанської¹¹³⁴, І. Шаповала.¹¹³⁵

Знаковою подією в історичній науці стала поява 1994 р. фундаментального трьохтомника «Історія церкви та релігійної думки в Україні»,¹¹³⁶ який заклав нові методологічні конструкції з даної проблеми в національній українській історіографії.

Сучасні вітчизняні дослідники виділяють серед найважливіших характеристик запорозької церкви – автономність і демократичність. Як підкреслює О. Апанович, особливо актуальним була автономність від царизму, який намагався знищити автономію України загалом і Січі зокрема, автономність від вищої російської церковної ієрархії.¹¹³⁷

Останнім часом науковці все більше уваги приділять вивченню взаємин Війська Запорозького Низового з київськими чоловічими монастирями. У XVII-XVIII ст. між ними сформувалась унікальна система зв'язків духовного,

¹¹³¹ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ : Пороги, 2004. – С. 103.

¹¹³² Бровко А. Г. Історіографія історії Нової Січі (1734-1775 рр.): монографія / А. Г. Бровко, Г. Г. Коцур. – С. 173-174.

¹¹³³ Коцур Г. Г. Автентичність портрета Петра Калнишевського: нове бачення / Г. Г. Коцур // Сумська старовина. – 2011. – № XXXV. – С. 91-96; Коцур Г. Г. Петро Калнишевський: нескорений духом: Монографія / Г. Г. Коцур, Ю. І. Шовкун. – С. 119-122.

¹¹³⁴ Піщанська В. М. «Захисна тема» козацького мистецтва / В. М. Піщанська // Культура народів Причорномор'я. – 2012. – № 219. – С. 154-157.

¹¹³⁵ Шаповал І. Вірую у триєдиного. Спогади / І. Шаповал // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 94-101.

¹¹³⁶ Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3. кн.: Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1: Середина XV - кінець XVI століття / В. Ульяновський. – 252 с.; Кн. 2: Середина XV – кінець XVI століття / В. Ульяновський. – 254 с.; Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX століття / О. Крижанівський, С. Плохій. – 335 с.

¹¹³⁷ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – С. 210.

соціального й економічного характеру. Дослідники історії церкви на Запоріжжі значну увагу приділяють «релігійному центру» запорозького козацтва, їх духовному зверхнику – Спасо-Преображенському Києво-Межигірському ставропігійному монастирю. О. Кузьмук у монографії¹¹³⁸ окремий розділ присвячує питанням ставропігійного статусу Межигір'я та його впливу на церковні відносини з Кошем Запорозької Січі, підпорядкування Війська Запорозького Низового духовній владі монастиря, сфері діяльності межигірських ченців на території Запоріжжя, начальників січових церков, Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, постаті січового архімандрита В. Сокальського тощо.

На сторінках видання ми не знаходимо конкретних даних про благодійність П. Калнишевського стосовно монастиря. Але цінною є інформація про прибутки Межигір'я із січової парафії: «У 1772 р. загальний прибуток Межигір'я становив 2722 крб. 17 коп. Із Січі отримали 2447 крб. 50 коп., 34 червінці, 910 рун вовни, риби в'яленої голів 72 ½, оселедців 60 бочок. У 1773 р. із Січі прийшло 800 рун старої вовни, риби в'яленої голів 72 ½, коропів 2000, 1020 пудів солі та 30 ок осетрової ікри. Грошей було зібрано 2062 крб., а прибуток з маєтностей Межигір'я в 1773 р. склав 2593 крб.»¹¹³⁹ Тобто, за підрахунками О. Кузьмука, надходження із Січі на початку 70-х рр. XVIII ст. склали майже половину прибутків монастиря.

З інших видань також дізнаємось про те, що в 1768 р. коштом останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського у монастирі побудовано муровану трапезну церкву св. Петра і Павла¹¹⁴⁰. Запорозький керманіч був добре знайомий з межигірськими ченцями,

¹¹³⁸ Кузьмук О. С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція взаємовідносин / О. С. Кузьмук. – К.: ВД «Стилос», 2006. – 228 с.

¹¹³⁹ Кузьмук О. С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція взаємовідносин / О. С. Кузьмук. – С. 77.

¹¹⁴⁰ Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. / Д. Я.Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М.Титова, І. К. Свешніков та ін.: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 144; Бровко А. Г. Історіографія історії Нової Січі (1734-1775 рр.): монографія / А. Г. Бровко, Г. Г. Коцур. – К.: Книги-XXI, 2011. – С. 169.

надавав їм всіляку допомогу¹¹⁴¹. Відомості про матеріальну підтримку П. Калнишевським духовенства зустрічаємо в книзі «Від Сули до Білого моря: шлях через три століття», зокрема, кошовий отаман у травні 1775 р. виконав прохання ієромонаха Києво-Межигірського монастиря Феодорита і надіслав 200 крб. на виготовлення головних уборів для архієрея і архімандрита В. Сокальського.¹¹⁴²

У працях сучасних дослідників доведено, що єдиним монастирем на території Війська Запорозького Низового, духовним і культурним центром козацтва був Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Ще одна деталь, саме в часи П. Калнишевського він досяг найбільшого розквіту. Кошовий отаман надав монастирю нові землі з млинами, лісами, сінокосами, рибними озерами та річками. Самарський монастир отримував значні пожертви запорожців, платню за надання християнських треб.

У контексті стосунків Коша та Києво-Софійського монастиря сучасні історики переважно пишуть про персональні зв'язки київських митрополитів з П. Калнишевським, а також про збирання милостині софійськими монахами на Запоріжжі. Дослідники з'ясували, що П. Калнишевський неодноразово відвідував Софійський монастир. Під час однієї з таких поїздок до Києва та відвідин Софійського собору владика Арсеній подарував йому ікону Успіння Божої Матері з часточкою святих мощей¹¹⁴³. Кошовий отаман передав свій подарунок. Під час збору монахами милостині на Січі для ремонту Софійського собору П. Калнишевський робив часті пожертвування.

Із монографії О. Кузьмука, який оперує даними О. Оглоблина, черпаємо інформація про взаємини кошового П. Калнишевського з Михайлівським

¹¹⁴¹ Коцур Г. Г. Петро Калнишевський: нескорений духом: Монографія / Г. Г. Коцур, Ю. І. Шовкун. – С. 115.

¹¹⁴² Коцур В. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського) / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – С. 35-36.

¹¹⁴³ Кузьмук О. С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція взаємовідносин / О. С. Кузьмук. – С. 117.

Видубицьким монастирем. Насамперед, дізнаємось, що він у 1768 р. відправив до монастиря, як дарунок, двох коней¹¹⁴⁴.

Питання стосунків між духовними святинями Києва та Нової Січі часів П. Калнишевського розглядалися у ході роботи ряду міжнародних науково-практичних конференцій¹¹⁴⁵.

Отже, сучасні історики вивчають еволюцію взаємовідносин Запорозжя із духовними святинями Києва, не оминаючи при цьому й постать кошового П. Калнишевського та його благодійну діяльність.

Історик, директор Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні С. Шумило вперше на основі маловідомих архівних документів з'ясував нові сторінки життя та діяльності відомого українського святого, культурного й релігійного діяча XVIII ст. Паїсія Величковського. Науковець опублікував виявлені в українських архівах унікальні листи преподобного Паїсія до кошового отамана П. Калнишевського.¹¹⁴⁶ Автор акцентував увагу на зв'язках монастиря прп. Паїсія в Драгомирні (сучасна Румунія) із Запорозькою Січчю та її керівником. С. Шумило науково обґрунтував, що П. Калнишевський «виступав ктиторм Свято-Духівського монастиря в Драгомирні та особисто прп. Паїсія Величковського».¹¹⁴⁷

¹¹⁴⁴ Кузьмук О. С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція взаємовідносин / О. С. Кузьмук. – С. 143.

¹¹⁴⁵ Коцур Г. Зв'язки між духовними святинями Києва та Нової Січі часів Петра Калнишевського / Г. Коцур // Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Зб. матеріалів Міжн. наук.-практ. конф., присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського (Київ, 27 березня 2014 р.) / Редкол.: О. П. Реєнт (голова), В. П. Капелюшний, О. П. Гончаров та ін. – К.: ПП «Фоліант», 2014. – С. 376-379; Коцур Г. Світоглядно-моральний портрет кошового отамана П. Калнишевського: науковий дискурс / Г. Коцур // Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст: Матеріали Міжн. наук.-практ. конф., присв. 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету, 15-17 жовтня 2015 р. – Ізмаїл: РВВ ІДГУ; «СМИЛ», 2015. – Т. I: Історія. Економіка. Педагогіка. – С. 46-49.

¹¹⁴⁶ Шумило С. В. Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сечь. Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к Кошовому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому: к истории взаимоотношений / С. В. Шумило. – Киев; Серпухов: Международный институт афонского наследия в Украине; «Наследие Православного Востока», 2015. – 128 с.

¹¹⁴⁷ Там само. – С. 37.

Анатолій та Віта Коцури охарактеризували взаємозв'язки Драгомирнського монастиря, прп. Паїсія Величковського із запорозьким козацтвом. Історики висвітлили ктиторство Запорозької Січі над Свято-Духовим монастирем у Драгомирні, а кошового отамана П. Калнишевського – благодійником самого прп. Паїсія Величковського.¹¹⁴⁸

С. Шумило дослідив маловідомий український козачий скит «Чорний Вир» на Святій Горі Афон.¹¹⁴⁹ Розкриваючи питання ктиторства запорожців на Афоні, автор пише про «сталі традиції запорозького козацтва робити щедрі пожертвування на православні монастирі та церкви».¹¹⁵⁰ Кошовий отаман П. Калнишевський був одним із найактивніших жертводавців «Чорного Виру».

У роки свого отаманування П. Калнишевський дбав про розвиток освіти в Запорозькій Січі. Як стверджує О. Апанович, кошовий здійснював управління всіма школами на Запоріжжі, а в той час діяло 3 спеціальних та 16 загальноосвітніх парафіяльних шкіл при церквах у центрах паланок, слободах, селах.¹¹⁵¹ Опікувався він школою, яка готувала паланкових старшин, писарів полкових канцелярій. Сучасні дослідники підкреслюють, що П. Калнишевський турбувався про «розвиток демократичних і гуманних принципів у системі освіти, оберігав національний характер школи, дух глибокої любові до рідного народу, його культури, віри, звичаїв»¹¹⁵². Підтримуючи фінансово, запорозький керманіч робив усе для того, щоб школи мали відповідні умови для навчання, забезпечувалися приміщеннями, харчами, книгами.

¹¹⁴⁸ Kotsur Anatolii, Kotsur Vita. Information on Paisius Velichkovsky and the Romanian Monasticism of the 18th Century in the Pages of «Kievskaia Starina» (1892-1894) / Anatolii Kotsur, Vita Kotsur // Codrul Cosminului: University of Suceava (Romania). – 2018. – Vol. XXIV. – No. 1. – P. 113-130.

¹¹⁴⁹ Шумило С. Духовное Запорожье на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Вир» на Святой Горе / С. Шумило. – К.: Издат. Отдел УПЦ, 2015. – 116 с.

¹¹⁵⁰ Там само. – С. 42.

¹¹⁵¹ Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – С. 26.

¹¹⁵² Коцур А.П. Шлях на Голгофу. Від кошового отамана Петра Калнишевського до СВУ / А.П. Коцур, В.П. Коцур. – К.: Хрещатик, 1996. – С. 31.

Благодійність П. Калнишевського знайшла своє відображення на сторінках фахових видань зі спеціальностей «Історичні науки». Найчастіше наукові статті такого плану друкувались в збірниках наукових праць і журналах історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Так, за 1991-2018 рр. у «Віснику Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія» опубліковано 3 статті на дану тему, «Етнічній історії народів Європи» (видається з 1999 р.) – 3, «Часописі української історії» (виходить з 2004 р.) – 22.

На сторінках «Часопису української історії» (далі – «Часопису») завжди перебувають в центрі уваги актуальні питання історії козацтва, славної Запорозької Січі, їх визначних представників. Видання значне місце відводить постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, його благодійності.

Уже у випуску 1 «Часопису» поміщено ґрунтовну статтю Ю. Шовкуна, де розкриваються погляди істориків козаччини Д. Яворницького та А. Скальковського на внесок кошового отамана Петра Калнишевського в церковно-релігійне життя України.¹¹⁵³ Автор подає підрахунки духовних святинь у межах Вольностей Запорозьких у часи П. Калнишевського, називаючи цифри: 44 церкви, 13 каплиць, 2 скита у 53 селах і урочищах. Пізніше Д. Яворницькому вдалося віднайти документальні дані ще про 16 церков у межах Вольностей козаків.¹¹⁵⁴ Дослідник спростовує твердження А. Скальковського, який згадує лише 9 церков на Запоріжжі.

Аналізуючи фундаментальні дослідження Д. Яворницького, автор описує будівництво П. Калнишевським кам'яної церкви св. Петра і Павла в Межигірському монастирі, дерев'яних церков у м. Ромни, с. Карнаухівці, містечку Новий Кодак, с. Петриківці, Могилеві, Байбаківці, Котівці. Детально відображає будівництво церкви у м. Самарі.

¹¹⁵³ Шовкун Ю. Історики козаччини Д. І. Яворницький та А. О. Скальковський про внесок останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського в церковно-релігійне життя України / Ю. Шовкун // Часопис української історії. – 2004. – Вип. 1. – С. 33-40.

¹¹⁵⁴ Там само. – С. 34.

Ю. Шовкун звертає увагу на висновки Д. Яворницького про те, що запорозькі козаки завжди вважали свою церкву незалежною від вищої російської духовної ієрархії, тому вони хоч і зверталися до київського митрополита для вирішення різних церковних питань та призначення духовенства у власні церкви, але в церковних справах Запоріжжя рішення свого коша ставило вище влади київського митрополита, межигірського архімандрита та начальника своїх церков.¹¹⁵⁵

Автор акцентує увагу на щедрості запорожців в оздобленні храмів Господніх та збагаченні монастирів. З його праці дізнаємось про поїздки П. Калнишевського до Києва для вирішення церковних питань, відбудову соборної церкви св. Миколая у м. Лохвиці. Описуються дарунки більш ніж 50-ти храмам, в т.ч. для церкви Гробу Господнього в Єрусалимі. Окремо подається матеріал про його внесок у розбудову січової Покровської церкви. Ю. Шовкун наголошує на тому, що П. Калнишевський був одним «із найвідоміших благодійників та меценатів козацької доби».¹¹⁵⁶

У цьому ж випуску 1 «Часопису» поміщена рецензія О. Тарапон на книгу Віктора та Анатолія Коцурів «Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського)»,¹¹⁵⁷ де згадується про благодійність запорозького керманіча.

До рецензованої книги ввійшли документи, книги, маловідомі публікації, розвідки відомих істориків, мовою яких автори намагаються більш повно розкрити славетну постать останнього кошового Запорозької

¹¹⁵⁵ Шовкун Ю. Історики козаччини Д. І. Яворницький та А. О. Скальковський про внесок останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського в церковно-релігійне життя України / Ю. Шовкун. – С. 38.

¹¹⁵⁶ Там само. – С. 33.

¹¹⁵⁷ Тарапон О. Рец. на кн.: Коцур В. П., Коцур А. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського). – К.-Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – 306 с. // Часопис української історії. – 2004. – Вип. 1. – С. 119-120.

Січі та його роль у вітчизняній історії. Цінними є, як перша частина книги, де подається короткий життєпис цього непересічного діяча, так і друга частина, що вміщує документи й матеріали про П. Калнишевського.

О. Тарапон наголошує, що життєвий шлях П. Калнишевського – це активна благодійна діяльність, свідчення якої зберігаються і до сьогодення, це і невіддільна любов козацької громади, якою могли гордитися далеко не всі гетьмани та кошові отамани; це переплетення військових подвигів з почесними та нагородами і, одночасно, переслідування царизму, наслідком якого стало довголітнє ув'язнення і морок забуття.¹¹⁵⁸

Рецензент підкреслює, що в книзі вперше використані матеріали про будівництво П. Калнишевським Покровської церкви в Ромнах, які раніше не друкувалися. Розміщені цікаві наукові розвідки про Євангеліє, замовлене ним для церкви с. Пустовійтівка, а також інші благочинні дії.

У статті¹¹⁵⁹ А. Коцура у вип. 2 «Часопису» на прикладі Покровської церкви в Ромнах розкриваються маловідомі сторінки благодійності кошового отамана П. Калнишевського. Тут же ми вперше знаходимо цифру підрахунків, зроблених автором, яка засвідчує, що П. Калнишевський побудував чи надавав допомогу в будівництві понад 30 храмів.¹¹⁶⁰ Однією з таких величних споруд стала визначна пам'ятка дерев'яного будівництва Лівобережжя України – Покровська церква в Ромнах. У статті подається характеристика листування, матеріали якого почерпнуті з ЦДІА України в м. Києві, кошового з київським митрополитом щодо отримання дозволу на будівництво церкви.

Автором зазначається дата початку спорудження храму – 27 червня 1764 р. Далі йде скурпульозний опис самого ходу будівництва, називаються

¹¹⁵⁸ Тарапон О. Рец. на кн.: Коцур В. П., Коцур А. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття... / О. Тарапон. – С. 120.

¹¹⁵⁹ Коцур А. Добродійство останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського (на прикладі Покровської церкви в Ромнах) / А. Коцур // Часопис української історії. – 2005. – Вип. 2. – С. 5-12.

¹¹⁶⁰ Там само. – С. 5.

прізвища майстрів, які зводили храм. Окремо відображено виготовлення іконостасу та подається розповідь про тих, хто створив цей шедевр мистецтва. Дослідник наголошує, що «винятково оригінальний іконостас займав усю ширину храму в межах стін бічних бань, паралельних іконостасній. Щоб посилити гру світла і зберегти правильні пропорції ікон, майстер зламає іконостас у плані...».¹¹⁶¹ З викладених матеріалів зрозуміло, що іконостас не мав аналогів, вражав своєю величчю та красою.

Автор пише, що повністю будівництво Покровської церкви закінчено в 1770 р., хоча освячувалась вона дещо пізніше, адже П. Калнишевський був задіяний у військових баталіях аж до підписання Кючук-Кайнарджійського миру.

Детально відображена подальша доля споруди церкви, її реставрація у 1827-1830 рр., пізніше – перевезення до Полтави, ремонт у 1918 р. і знищення в 1943 р. Покровська церква – «визначна пам'ятка народного монументального дерев'яного будівництва України, грандіозна споруда, українська козацька церква».¹¹⁶²

У деталях А. Коцур у вип. 3 «Часопису» описує Троїцьку церкву П. Калнишевського в с. Пустовійтівці, наголошуючи, що цей витвір архітектури припадає на період спалаху благодійної діяльності П. Калнишевського. На основі архівних матеріалів автор розкриває пожертвування П. Калнишевського в 1758-1772 рр., детальний хід її будівництва, подає опис самої споруди, яка стала «однією з найбільш імпозантних і величних на Лівобережжі», що «за своїми високими архітектурно-мистецькими якостями може бути поставлена в ряд

¹¹⁶¹ Коцур А. Добродійство останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського (на прикладі Покровської церкви в Ромнах) / А. Коцур. – С. 9.

¹¹⁶² Там само. – С. 12.

найвизначніших досягнень українського народу в галузі архітектури того часу».¹¹⁶³

Автор подає історію церкви від дати її спорудження до сьогодення. Окремо історик описує Євангеліє П. Калнишевського, подароване церкві свого рідного села Пустовійтівки у 1762 р. Книга обійшлася добродієм в 500 крб. золотом. Євангеліє – справжній шедевр українського золотарства XVIII ст., який увійшов до світових каталогів мистецтва.¹¹⁶⁴

У цьому ж випуску журналу подається важлива наукова розвідка Ю. Шовкуна, присвячена відображенню історії Запорозької Січі часів П. Калнишевського в західноєвропейських джерелах XVIII ст.¹¹⁶⁵

Випуск 4 «Часопису» присвячений 315-ій річниці з дня народження останнього кошового отамана П. Калнишевського. У журналі подається стаття А. Коцура про Троїцький собор П. Калнишевського в Новомосковську – вершину українського дерев'яного зодчества XVIII ст.¹¹⁶⁶ Уже на початку публікації наголошується на масштабності будівництва храмів П. Калнишевським. У центрі уваги автора – спорудження Троїцького собору, яке тривало з 1773 по 1778 рр. Розпочалось воно за часів П. Калнишевського, а продовжувалось після знищення Січі на його кошти. У цій споруді майстер Я. Погрібняк втілює не лише естетичні вподобання запорозького козацтва, а й традиції народної архітектури Слобожанщини. За планом велична споруда належить до хрещатих дев'ятидільних з дев'ятьма верхами.¹¹⁶⁷ У статті описується внутрішнє оздоблення стін храму, його інтер'єр, іконостас тощо.

¹¹⁶³ Коцур А. Троїцька церква П. Калнишевського в Пустовійтівці – пам'ятка дерев'яної архітектури України XVIII ст. / А. Коцур // Часопис української історії. – 2005. – Вип. 3. – С. 10-14.

¹¹⁶⁴ Там само. – С. 13.

¹¹⁶⁵ Шовкун Ю. Іноземці XVIII ст. про Запорозьку Січ та П. Калнишевського / Ю. Шовкун // Часопис української історії. – 2005. – Вип. 3. – С. 14-15.

¹¹⁶⁶ Коцур А. Троїцький собор П. Калнишевського в Новомосковську – вершина дерев'яного зодчества XVIII ст. / А. Коцур // Часопис української історії. – 2006. – Вип. 4. – С. 5-9.

¹¹⁶⁷ Там само. – С. 5.

У статті¹¹⁶⁸ Г. Коцур розкриваються окремі сторінки життя та діяльності П. Калнишевського, пов'язані з Петриківкою (нині селище міського типу на Дніпропетровщині). Акцентується увага на заселенні південноукраїнських степів, заснуванні нових населених пунктів, розвитку хліборобства, ремесла, торгівлі, будівництві храмів тощо. Серед заснованих кошовим отаманом зимівників виділялась Петриківка (окремі джерела вказують, що названа на честь Петра Калнишевського). У 1769 р. коштом кошового тут розпочато будівництво першої церкви, 22 березня 1775 р. вона була освячена.¹¹⁶⁹

У статті зазначається, що напередодні скасування Січі у Петриківцях налічувалося 203 двори та 110 бездвірних хат (підсусідків), загальна кількість населення становила 2445 осіб. У церкві був портрет П. Калнишевського та пам'ятна дошка, на якій викарбувано: «Сей храм соорудил раб Божий, кошевой атаман Запорожской Сечи Петро Калнышевский, года 1775».¹¹⁷⁰ Особливо цінними в статті є розміщений малюнок із зображенням П. Калнишевського, зроблений місцевим художником В. Солянником (уявний образ по портрету, який висів у церкві), фото церкви, збудованої кошовим отаманом (світлина не пізніше березня 1934 р.) та знімок дзвіниці біля цієї церкви, зроблений місцевим вчителем історії І. Гончаром за декілька годин до її знищення в 1936 р.

Важливою для дослідження благодійності П. Калнишевського є стаття¹¹⁷¹ Г. Коцур та Ю. Шовкуна у вип. 6 «Часопису». У ній на прикладі церков Різдва Богородиці та Миколаївської, що в Лохвиці на Полтавщині, розкривається добродійна діяльність кошового отамана П. Калнишевського.

¹¹⁶⁸ Коцур Г. Петриківка й Петро Калнишевський (До 315-ї річниці від дня народження останнього кошового отамана Запорозької Січі) / Г. Коцур // Часопис української історії. – 2006. – Вип. 4. – С. 9-13.

¹¹⁶⁹ Там само. – С. 10.

¹¹⁷⁰ Там само. – С. 11.

¹¹⁷¹ Коцур Г. Петро Калнишевський і церкви Різдва Богородиці та Миколаївська в Лохвиці на Полтавщині / Г. Коцур, Ю. Шовкун // Часопис української історії. – 2007. – Вип. 6. – С. 19-21.

Вперше подається опис будівництва церкви Різдва Богородиці коштом П. Калнишевського 1763-1771 рр. Із матеріалів справ ЦДІАУ в м. Києві дізнаємося про кошторис споруди, будівельні матеріали, оплату праці майстрам, іконописцям та багато ін.¹¹⁷² Надзвичайно детально описується й будівництво в 1860-х рр. коштом П. Калнишевського Миколаївської церкви в Лохвиці.

У вип. 7 «Часопису» розміщена стаття Ю. Шовкуна «Останній кошовий отаман Запорізької Січі П. І. Калнишевський: історіографія»,¹¹⁷³ де подається ґрунтовний аналіз праць, написаних у XVIII-XX ст. У публікації знаходимо сюжети з описом Ф. Ніколайчиком, В. Падалкою та М. Макаренком будівництва П. Калнишевським Покровської церкви в Ромнах.

У статті охарактеризовані праці діаспорних дослідників, а також ті, що побачили світ в незалежній Україні. Не оминув автор і робіт місцевих дослідників, краєзнавців Сумщини, які опублікували десятки наукових розвідок, статей, нарисів про славетного земляка. Хоча ми й не зустрічаємо в них відомостей про благодійність П. Калнишевського, але вони дають певне уявлення про його духовність.

У цьому ж випуску «Часопису» надрукована стаття Г. Коцур,¹¹⁷⁴ де розкриваються на прикладі будівництва П. Калнишевським Покровської церкви в Ромнах, Троїцької – в Пустовійтівці, Різдва Богородиці та Миколаївської – в Лохвиці, стосунки Запорозької Січі зі Спасо-Преображенським Києво-Межигірським ставропігійним монастирем, окремі аспекти благодійництва останнього кошового отамана. В статті відображено внесок П. Калнишевського в розвиток освіти на Січі, збереження національного характеру школи, піклування про виховання молоді в душі

¹¹⁷² Коцур Г. Петро Калнишевський і церкви Різдва Богородиці та Миколаївська в Лохвиці на Полтавщині / Г. Коцур, Ю. Шовкун. – С. 20.

¹¹⁷³ Шовкун Ю. Останній кошовий отаман Запорозької Січі П. І. Калнишевський / Ю. Шовкун // Часопис української історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 14-24.

¹¹⁷⁴ Коцур Г. Внесок Петра Калнишевського у розвиток української культури та духовності / Г. Коцур // Часопис української історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 24-27.

любові до рідного народу, його культури. У висновках статті наголошується, що «Петро Калнишевський зробив вагомий внесок у розвиток духовності, культури й освіти України. Своєю меценатською діяльністю засвідчив розуміння їхнього високого призначення в житті суспільства».¹¹⁷⁵

А. Бровко у науковій статті¹¹⁷⁶ з'ясовує головні напрямки у вивченні історіографії історії Нової Січі (1734-1775 рр.), відстежує основні концепції історіографії та вплив на її розвиток стереотипів минулого. Аналізуючи фундаментальні дослідження Д. Яворницького, В. Голобуцького, О. Апанович та ін., авторка доводить, що вони «стали складовою української національної історіографії»,¹¹⁷⁷ дали змогу комплексно розглянути багатогранність постаті кошового отамана П. Калнишевського.

Відображення життя та діяльності П. Калнишевського сучасною вітчизняною історіографією знаходимо у вип. 8 «Часопису» в статті А. Бровко.¹¹⁷⁸ Авторка зазначає, що цілий комплекс публікацій, присвячених кошовому отаману, з'явився у період 2000-2006 рр. Це пояснюється тим, що було віднайдено й досліджено невідомий і маловідомий матеріал про останнього кошового, а також вшануванням з нагоди 200-річчя від дня смерті П. Калнишевського.

Проаналізувавши публікації понад 30-ти авторів, дослідниця приходить до висновку, що на сьогоднішній день існують певні розбіжності щодо дат народження та смерті кошового отамана, раннього періоду життя, «загубленості» майже п'ятдесяти років його життєвого шляху, не все

¹¹⁷⁵ Коцур Г. Внесок Петра Калнишевського у розвиток української культури та духовності / Г. Коцур. – С. 26.

¹¹⁷⁶ Бровко А. Нова Січ (1734-1775 рр.): історіографія / А. Бровко // Часопис української історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 27-33.

¹¹⁷⁷ Там само. – С. 33.

¹¹⁷⁸ Бровко А. Постать останнього кошового отамана Запорізької Січі П. Калнишевського у сучасній вітчизняній історіографії / А. Бровко // Часопис української історії. – 2007. – Вип. 8. – С. 5-12.

з'ясовано й щодо доброчинності та ін., що спонукає до подальшого вивчення цієї непересічної постаті.¹¹⁷⁹

У вип. 18 «Часопису», зокрема, другій його частині, подаються матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених (Київ, 22-23 квітня 2010 р., секція «Кафедри української історії та етнополітики»). Так, у статті В. Коцур «Дефініції «благодійність», «меценатство», «доброчинність», «ктиторство» в сучасній історіографії»¹¹⁸⁰ розкривається інтерпретація сучасними науковцями дефініцій, винесених у заголовок статті. З'ясовуючи суть поняття «ктиторство», авторка підкріплює його прикладом. Зокрема, зазначає: «ктиторські портрети – зображення осіб, які підтримували церкву або монастир, іноді посмертні... вони включалися в інтер'єри православних храмів для прославлення благочинності і заслуг зображених... Ктитором у часи П. Калнишевського називали не церковного старосту (титаря), а благодійника, покровителя, взагалі – особу, яка так чи інакше прислужилася даній церкві чи монастиреві. Саме на одній з таких ікон «Козацької Покрови» й бачимо на першому плані двох ктиторів на повен зріст, молодого й старого. Старий – це останній кошовий Запорозької Січі П. Калнишевський».¹¹⁸¹ Далі подається перелік православних храмів, які збудовані коштом кошового чи за його сприяння. Авторка погоджується з підрахунками дослідників життя та діяльності П. Калнишевського, які доводять, що отаман побудував понад 30 храмів.

У матеріалах Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 20-річчю незалежності України (Київ, 28-29 квітня 2011 р., секція «Кафедри української історії та етнополітики»), що вміщені окремою

¹¹⁷⁹ Бровко А. Постать останнього кошового отамана Запорізької Січі П. Калнишевського у сучасній вітчизняній історіографії / А. Бровко. – С. 11.

¹¹⁸⁰ Коцур В. «Дефініції «благодійність», «меценатство», «доброчинність», «ктиторство» в сучасній історіографії / В. Коцур // Часопис української історії . – 2010. – Вип. 18. – С. 132-136.

¹¹⁸¹ Там само. – С. 135.

частиною у вип. 21 «Часопису», опублікована розвідка А. Білоцерківської,¹¹⁸² де проаналізовано організаційну діяльність останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського протягом 1765-1775 рр. Розкрито його роль у розвитку сільського господарства, зокрема, у вирішенні земельного питання, а також ремесел і торгівлі. Відображено й талант П. Калнишевського як вправного адміністратора, дипломата, благодійника.

Спеціальний випуск 34 «Часопису української історії» за 2016 р. присвячено 325-річчю з дня народження кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. Серед багатьох наукових статей, опублікованих на шпальтах видання, окремі безпосередньо чи дотично присвячені благодійній діяльності запорозького керманіча.¹¹⁸³

На шпальтах «Часопису» опубліковано й ряд інших статей, що стосуються історії та історіографії Нової Січі, кошового отамана П. Калнишевського та побічно стосуються його доброчинності.

Отже, «Часопис української історії» відіграє важливу роль у сучасному історіографічному процесі незалежної України. Насамперед, своїм внеском у розробку пріоритетних напрямів історичних досліджень, популяризацію знань з історії України як серед науковців, так і широкого читацького загалу. «Часопис» виступає трибуною оприлюднення нових ідей та концепцій

¹¹⁸² Білоцерківська А. Організаційна діяльність останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського / А. Білоцерківська // Часопис української історії. – 2011. – Вип. 21. – С. 103-104.

¹¹⁸³ Аббаровський І. П.І. Калнишевський у пам'яті земляків / І. Аббаровський // Часопис української історії. – К., 2016. – Спецвипуск 34. – С. 89-95; Білоцерківська А. Петро Калнишевський (1691-1803): шлях до святості / А. Білоцерківська // Часопис української історії. – К., 2016. – Спецвипуск 34. – С. 77-84; Висовень О. Наукова популяризація сучасними дослідниками життя та діяльності останнього кошового отамана Війська Запорозького Петра Калнишевського (1691-1803) / О. Висовень // Часопис української історії. – К., 2016. – Спецвипуск 34. – С. 84-89; Іващенко О. Відродження пам'яті про кошового П. Калнишевського в заповіднику «Посулля» / О. Іващенко // Часопис української історії. – К., 2016. – Спецвипуск 34. – С. 95-99; Коцур В. Благодіяння Петра Калнишевського / В. Коцур // Часопис української історії. – К., 2016. – Спецвипуск 34. – С. 69-76; Фігурний Ю. Державницька та етнокультурна діяльність Петра Калнишевського в контексті агресивної політики Росії щодо України та українців у другій половині XVIII ст. / Ю. Фігурний // Часопис української історії. – К., 2016. – Спецвипуск 34. – С. 51-59.

провідних науковців і, в той же час, надає свої сторінки для публікацій початкуючим дослідникам, тим самим консолідуючи навколо себе сподвижників історичної науки, справжніх патріотів України. Серед багатьох проблем, які розкриваються на сторінках солідного фахового видання значна увага приділяється історії українського козацтва, Запорозької Січі. «Часопису» належить пріоритет у збагаченні історіографічної спадщини новими концептуальними підходами до розробки проблеми історії Нової Січі, життя та діяльності останнього кошового отамана П. Калнишевського, його благодійності. Публікації в науковому журналі, присвячені вище окресленій проблематиці, відзначаються оригінальними теоретичними положеннями та висновками.

На малій батьківщині П. Калнишевського, в Ромнах, що на Сумщині, в липні 2006 р. відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Петро Калнишевський та його роль в історії українського народу»,¹¹⁸⁴ присвячена 315-ій річниці від дня народження кошового. У видрукуваних матеріалах форуму поміщені статті, які відображають благодійну діяльність П. Калнишевського.

Серед докторських і кандидатських дисертацій, захищених у 2000-х рр., з'явилися і ті, де підняті принципово нові теми, що стало свідченням зростого зацікавлення істориків проблемами історії запорозького козацтва, Нової Січі, життя та діяльності кошового отамана П. Калнишевського.

Так, Ю. Шовкуном уперше в історіографії здійснено дослідження маловідомих аспектів життя кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, пов'язаних із його політико-адміністративною, господарською, військовою, благодійною та реформаторською діяльністю.¹¹⁸⁵

¹¹⁸⁴ Петро Калнишевський та його роль в історії українського народу: Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 315-ій річниці від дня народження кошового Запорозької Січі П. І. Калнишевського (1691-1803 рр.), 5 липня 2006 р. – Ромни, 2006. – 98 с.

¹¹⁸⁵ Шовкун Ю. І. Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П. Калнишевського: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Юрій Ігорович Шовкун. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 189 с.

Важливими є висновки автора про те, що П. Калнишевський своєю благодійною діяльністю засвідчив розуміння високого призначення духовності, культури та освіти в житті суспільства.¹¹⁸⁶

Новаторськими підходами до інтерпретації історіографії історії Нової Січі (1734-1775 рр.), біографічного поля П. Калнишевського характеризується дослідження А. Бровко.¹¹⁸⁷ Авторкою переосмислено низку оцінок, стереотипних тверджень, висновків, концептуальних підходів, які домінували в історіографії, виявлено та спростовано ряд фактологічних та аналітичних розбіжностей, що стосуються дослідження багатьох аспектів проблеми. Нею виявлено нову інформацію щодо окремих періодів біографії П. Калнишевського, в т.ч. і щодо активної благодійної діяльності. Проаналізувавши наявні праці, А. Бровко вважає, що необхідно ще заповнити цілий ряд прогалів, які стосуються цієї визначної постаті в історії України. На її думку, біографія П. Калнишевського, «не дивлячись на великий масив літератури, залишається на сьогодні недостатньо вивченою та суперечливою».¹¹⁸⁸

Продовжила досліджувати історіографію Нової Січі Д. Колодчук.¹¹⁸⁹ Хоча дивує необізнаність авторки з цілим рядом фундаментальних праць сучасних істориків, які вивчали Нову Січ та кошового отамана П. Калнишевського.

У дисертаційній роботі А. Кузьменка¹¹⁹⁰ здійснено науковий синтез найважливіших напрямків, форм і тенденцій у дослідженнях кінця XVIII –

¹¹⁸⁶ Шовкун Ю. І. Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П. Калнишевського само. – С. 169.

¹¹⁸⁷ Бровко А.Г. Нова Січ (1734-1775 рр.): історіографія: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Альона Григорівна Бровко. – К., 2010. – 272 с.

¹¹⁸⁸ Там само. – С. 198.

¹¹⁸⁹ Колодчук Д. В. Історіографія історії Нової Запорізької Січі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ...іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Д. В. Колодчук. – Донецьк, 2012. – 20 с.

¹¹⁹⁰ Кузьменко А. В. Проблематика досліджень з історії України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ... іст. наук: спец.

першої половини XIX ст. з історії України, які рівноцінно стосуються і її козацької доби. У цей історіографічний період, за переконанням історика, романтизація українського минулого поступила місцем його раціональному, критичному осмисленню, відбулася своєрідна проблематизація української минувшини, розпочалося трактування її як практично-пізнавальної проблеми¹¹⁹¹.

Ф. Ступак¹¹⁹² розглянув благодійність кінця XVIII – початку XX ст., її світоглядні основи, історичний досвід при одночасному з'ясуванні еволюції від особистої потреби до усвідомлення громадянського обов'язку. При висвітленні історико-теоретичних засад благодійності та суспільної опіки, дисертант частково торкнувся добродійно-культурної діяльності козацької еліти, зокрема, й П. Калнишевського.

Нові тенденції в дослідженні історіографії благодійності козацької старшини середини XVII – XVIII ст. характерні для дисертації В. Коцур.¹¹⁹³ Авторка на основі комплексного історіографічного аналізу з'ясувала різнобічні підходи науковців до оцінки дефініцій «благодійність», «доброчинність», «меценатство», «спонсорство», висвітлила здобутки науковців у дослідженні історії благодійності козацької доби від Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. до поширення російських імперських порядків у кінці XVIII ст. Дисертанткою виявлені провідні тенденції та ряд закономірностей розвитку історичних знань щодо благодійності, її загальні й специфічні риси протягом різних періодів вивчення даного питання, успіхи в умовах сьогодення. Вперше в

07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / А. В. Кузьменко. – К., 2008. – 16 с.

¹¹⁹¹ Там само. – С. 10-11.

¹¹⁹² Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ф. Я. Ступак. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 40 с.

¹¹⁹³ Коцур В. А. Благодійність козацької старшини (середина XVII – XVIII ст.): сучасна українська історіографія: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Віта Анатоліївна Коцур. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 227 с.

сучасній українській історіографії здійснено наукове осмислення світоглядно-морального портрета запорозьких керманів у контексті соціокультурного феномена благодійності. Через призму наукових праць, розмаїття точок зору їх авторів, показано благодійність кошового отамана П. Калнишевського як складову багатогранної діяльності тогочасної козацької еліти.¹¹⁹⁴

Історія церкви в Україні – важлива складова всієї вітчизняної історії. Вона немислима без питань соціально-економічних, суспільно-політичних, культурних, які досліджуються науковцями. Теоретико-методологічні засади історіографії історії православної церкви кінця XVII-XVIII ст., запропоновані В. Ластовським,¹¹⁹⁵ необхідні для з'ясування місця православ'я в системі соціальних відносин, взаємин церкви та тогочасної козацької еліти, формування її ціннісних орієнтирів.

У дисертації О. Ластовської¹¹⁹⁶ розглядається сучасний стан української історіографії історії монастирів та чернецтва, узагальнено інформацію щодо етапів і шляхів розвитку історичної науки в цьому напрямі, визначені сформовані центри досліджень, з'ясовані пріоритети у сучасних наукових працях тощо. Дисертаційна робота дозволяє краще зрозуміти окремі сторінки минувшини нашої історії, зокрема, монастирів як складової частини православної церкви в Україні, а також взаємини козацької та церковної еліти.

¹¹⁹⁴ Коцур В. А. Благодійність козацької старшини (середина XVII – XVIII ст.): сучасна українська історіографія: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Віта Анатоліївна Коцур. – С. 6, 34, 55-56, 122-142, 185-192.

¹¹⁹⁵ Ластовський В. В. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII-му ст.: історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – К., 2007. – 28 с.

¹¹⁹⁶ Ластовська О. Л. Православні монастирі і чернецтво в Україні: сучасна українська історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 20 с.

Дисертаційні дослідження Н. Колосової,¹¹⁹⁷ Т. Курінної,¹¹⁹⁸ І. Лимана¹¹⁹⁹ дають змогу в цілому краще зрозуміти соціокультурні процеси в українських землях, ментально-свідомісні виміри суспільства, зорієнтуватися в історичних традиціях благодійності тощо.

Отже, сучасні історики, досліджуючи життя та діяльність кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, переконані, що він, будучи людиною заможною, набуті кошти здебільшого спрямовував на будівництво, утримання та ремонт храмів, шкільну освіту. Науковці А. Білоцерківська, А. Бровко, О. Іващенко, А. Коцур, В. Коцур, Г. Коцур, Ю. Шовкун та ін. довели, що П. Калнишевський – найактивніший благодійник за всю історію Запорозької Січі.

Зберігаючи окремі традиції попередніх історіографічних етапів, у той же час, автори по-новому підійшли до вивчення благодійності як феномену козацької доби історії; світогляду державника в досягненні нових ідеалів суспільства; формування нової шкали тогочасних ціннісних орієнтирів. Різними були форми благодійної діяльності П. Калнишевського, але науковці найбільше уваги приділяють його доброчинності на поприщі церкви та освіти. У сучасній історіографії з'ясовано причетність кошового отамана до благодійних діянь стосовно понад тридцяти храмів (раніше мова йшла про 3-5 церков). З'явилося понад десяток досліджень про фінансування П. Калнишевським виготовлення оздоблених сріблом і позолотою книг Святого Письма – Євангелій. У полі зору авторів і піклування запорозького керманіча пожертвуваннями для церкви Гробу Господнього в Єрусалимі. У

¹¹⁹⁷ Колосова Н.А. Благодійна діяльність в культурі України в контексті вітчизняних і європейських традицій (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 17.00.01 «Теорія та історія культури» / Н. А. Колосова. – К., 2006. – 19 с.

¹¹⁹⁸ Курінна Т. М. Розвиток благодійності на Середньому Подніпров'ї (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. М. Курінна. – Черкаси, 2004. – 18 с.

¹¹⁹⁹ Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. І. Лиман. – Запоріжжя, 1996. – 17 с.

2000-х рр. історики вперше заявили про благодійність П. Калнишевського щодо духовних святинь на Афоні та Буковині. Учені активно працюють над питаннями еволюції взаємин Запорозжя із духовними обителями Києва, акцентуючи увагу на благодійності П. Калнишевського. Новаторськими підходами вирізняються дисертаційні дослідження з історії Нової Січі, багатогранної діяльності кошового отамана П. Калнишевського.

Висновки до розділу. На різних історіографічних етапах дослідники серед ключових цінностей української історії виділяють безкорисливий внесок українства у духовну скарбницю. Благодійність козацтва, насамперед, запорозької старшини, а серед неї – кошового отамана П. Калнишевського, знайшла відображення у працях кінця XVIII – початку XX ст. Дослідники В. Біднов, П. Єфименко, І. Курилов, М. Макаренко, К. Одовець, Л. Падалка, А. Скальковський, Д. Яворницький та ін. при вивченні історії запорозького козацтва не оминали й питання доброчинності П. Калнишевського. Ними доведено, що за кошти чи сприяння кошового будувались церковні храми, здійснювалось дарування предметів церковного вжитку. Географія цих діянь: від Запорозької Січі до Соловків, від Троїцької церкви у Пустовійтівці до церкви Гробу Господнього в Єрусалимі. Писали автори й про пожертвування П. Калнишевського школам і шпиталям. Найбільше уваги постаті кошового отамана, у т.ч. його благодійництву, приділялось на сторінках щомісячного історико-етнографічного та літературного часопису «Кіевская старина» (1882-1906 рр.), де опубліковано 67 праць, які безпосередньо чи побічно торкаються славетного козацького діяча. На шпальтах українського ілюстрованого тижневика «Дніпрові хвилі» (1910-1913 рр.) надруковано 32 таких матеріали.

Історичні дослідження радянської доби перебували в лещатах тоталітаризму. Знищувались історичні школи, зазнали репресій вчені-історики, нав'язувалась марксистсько-ленінська методологія, що негативно позначилось на вивченні історії запорозького козацтва. Українська радянська

історіографія представлена незначною кількістю праць (В. Голобуцький, К. Гуслистий, О. Апанович), де б висвітлювалась постать кошового отамана П. Калнишевського, та й ті подають його в дусі панівних ідеологічних канонів радянської історичної науки. Благодійність радянськими істориками фактично не вивчалася, адже трактувалась як «явище буржуазного суспільства». Публікації того часу характеризуються фальсифікацією, перекручуванням основних віх біографії П. Калнишевського. Запорозький керманіч, як і козацька старшина в цілому, зображались гнобителями козацької бідноти та селян, узурпаторами необмеженої влади. Їхня благодійна діяльність висвітлювалась як примха «ненаситних експлуататорів», розбещених своїм багатством. Водночас, якщо діяльність кошового отамана П. Калнишевського висвітлювалась негативно істориками, то мистецтвознавцями (В. Вечерський, Г. Логвин, С. Таранушенко, П. Юрченко та ін.) – нейтрально або позитивно. Російські радянські дослідники М. Гернет і Г. Фруменков звернули увагу на дарування П. Калнишевським Євангелія Соловецькому монастирю.

Українські історики діаспори зробили багато для збереження національних традицій української історіографії. Вони збагатили знання з актуальних питань історії України, які фальсифікувались або замовчувались радянською історіографією. З'явилися нові дослідження Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, О. Оглоблина, І. Борщака, Л. Винара, Т. Гунчака, В. Косика, О. Прицака, Т. Мацьківа та ін. У цей час видається багатотомна «Енциклопедія українознавства» (1949-1989 рр.), започатковується з 1963 р. єдиний український історичний журнал «Український історик», що виходив поза межами України. Хоча, серед праць, присвячених козацькій добі вітчизняної історії, життя та діяльність П. Калнишевського не знайшли свого відображення.

Благодійна діяльність П. Калнишевського знайшла своє комплексне дослідження в сучасній українській історіографії. За нашими підрахунками, 1991-2018 рр. в Україні опубліковано понад 80 праць із даної тематики.

Сучасні науковці дослідили статки кошового отамана та з'ясували, що він спрямував їх переважно на будівництво, утримання та ремонт храмів і шкільну освіту. Історики А. Бровко, О. Іващенко, А. Коцур, В. Коцур, Г. Коцур, Ю. Шовкун та інші довели, що за всю історію Запорозької Січі П. Калнишевський був найактивнішим благодійником.

У сучасній історіографії ретельно досліджено церковну та освітню добротність П. Калнишевського. Істориками доведено благодійну діяльність кошового стосовно понад тридцяти церков. Найбільш вивчені питання будівництва ним православних храмів: св. ап. Петра й Павла у Межигірському монастирі під Києвом (1768), Покрови Пресвятої Богородиці у Ромнах (1770), Троїцької церкви у с. Пустовійтівці (1773), церков у Лохвиці (1763-1764) і Петриківцях (1769-1775). У роки його перебування на посаді кошового отамана фінансувалось будівництво Троїцького собору в Самарі та Пооріллі (Могилів, Байбаківка, Личківка, Гупалівка), здійснював пожертвування монастирським обителям Києва, для церкви Гробу Господнього в Єрусалимі та ін. У 2000-х рр. історики вперше заявили про благодійність П. Калнишевського щодо духовних святинь на Афоні та Буковині. У цей же час з'явилися дисертаційні дослідження з історії Нової Січі, багатогранної діяльності кошового отамана П. Калнишевського, зокрема й благодійної. З опублікованих праць стає зрозумілим, що П. Калнишевський – духовна особистість, його духовність є відображенням ментальності, а соціоментальні виміри формувалися під впливом у тому числі й благодійних діянь.

ВИСНОВКИ

Історіографічний аналіз стану наукової розробки теми дає змогу констатувати, що постать останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського не була предметом системного та цілісного вивчення. І хоча запорозькому керманичу присвячена значна кількість публікацій, різнопланових за проблематикою та глибиною розкриття поставлених завдань, комплексне історіографічне дослідження на сьогоднішній день відсутнє. З'ясований рівень результатів вивчення теми дає підстави виокремити кілька її основних історіографічних періодів, які потрібно розглядати та давати оцінку в контексті загального розвитку історичної науки. Враховуючи особливості нашого дослідження, що хронологічно охоплює кінець XVIII – початок XXI ст. і різні складові біографічного поля П. Калнишевського, виділено такі етапи у вивченні проблеми: перший – кінець XVIII – початок XX ст.; наступний – 1920-ті рр. – 1991 р. і сучасний – 1991-2018 рр. У рамках запропонованої періодизації кожен із них має певні особливості. Для першого етапу характерний довгий шлях від антикварної та археографічної діяльності, скромних потуг документалізації історичних знань до формування наукових основ української історичної думки, започаткування нової плеяди істориків; від ностальгії про автономію до державницької ідеї, визрівання національних засад історичної думки; від великодержавницької концепції російської історіографії до обґрунтування окремішності та тяглості історії українського народу тощо. Українська історіографія у ході національного відродження виокремлюється від польської та російської, формується нова генерація інтелектуалів. Започатковуються університетські центри української історичної науки, виникають наукові історичні гуртки й товариства, розширюється географія історичних осередків досліджень, активізується видання документальних збірників, з'являються українські часописи. На рубежі XIX-XX ст. утверджується українська національна історіографія. М. Грушевським

обґрунтована наукова схема та періодизація української історії, здійснено її науковий синтез на основі позитивізму й національної ідеї. Виокремлюється державницький напрям в українській історіографії (Б. Крупницький, В. Липинський, О. Терлецький, С. Томашівський та ін.).

Дослідники В. Антонович, М. Грушевський, Я. Новицький, М. Макаренко, М. Максимович, А. Скальковський, А. Флоровський, Д. Яворницький та багато інших все активніше звертаються до вивчення історії запорозького козацтва, Нової Січі, кошового отамана П. Калнишевського. Різні сторінки біографії запорозького керманіча вивчають В. Біднов, П. Єфименко, І. Курилов, О. Кониський, Ф. Ніколайчик. Російські історики, возвеличуючи імперську великодержавну політику, всіляко намагалися сфальшувати українську історію, у негативних тонах подати Запорозьку Січ, довести необхідність її ліквідації. Західноєвропейська україніка виявляла зацікавленість «козацькою Україною».

Трагічними для української історичної науки були часи тоталітаризму. Сталінська псевдомарксистська історіографія вела активну боротьбу з «буржуазно-націоналістичною історіографією». Національно-свідома частина істориків зазнала арештів і репресій. Підпорядкування історичних досліджень політичному диктату, перетворення історичної науки в ідеологічну служницю призвели до фальшування, перекручення та міфологізації історії України. Уніфікація та догматизація української історії відбувалася одночасно з нав'язуванням постулатів про «тріумфальну ходу радянської влади в Україні», «добровільне входження України до складу СРСР», «навіки возз'єднання з братнім російським народом у 1654 р.», «колиску трьох братніх народів» із її «старшим братом», «давньоруську народність» тощо. Радянська історіографія залишила свій негативний відбиток на дослідженні історії Запорозької Січі, постаті П. Калнишевського. У цей час лише у працях О. Апанович, В. Грекова, М. Кириченка, М. Слабченка згадується кошовий отаман. «Офіційним» інтерпретатором історії запорозького козацтва виступив В. Голобуцький. У його дослідженнях

та більшості робіт інших тогочасних істориків, зокрема, К. Гуслистого, В. Дядиченка, О. Касименка, Ф. Шевченка та ін., бачимо негативне ставлення до запорожців і кошового отамана П. Калнишевського. Для 1950-х – 1960-х рр. характерна поява публікацій про пенітенціарну систему дореволюційної Росії. Так, книги М. Гернета та Г. Фруменкова базувалися виключно на архівних матеріалах і подавали важливу інформацію про ув'язнення П. Калнишевського на Соловках. В умовах агонії сталінізму оборонцем національних традицій історіографії залишалися представники української діаспори І. Борщак, Л. Винар, Д. Дорошенко, Т. Мацьків, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, О. Пріцак та ін.

З відновленням державної незалежності України в 1991 р. розпочалося відродження української історичної науки, оновлення тематики наукових досліджень, активізувалась інтеграція вітчизняної історіографії у європейську та світову. Ключові зміни відбулися і в зарубіжній історіографії. Одночасно із переосмисленням багатьох історичних подій і фактів, все більше уваги приділяється дослідженню ролі особи в історії, взаємозв'язку з соціумом. Історіографічні праці застосовують біографічний наратив («історія життя»). Він, як і історичний, має важливу функцію відтворення та передачі колективної пам'яті. Як стверджує французький учений П. Бурдьє, «біографія – це сукупність індивідуальних подій, викладених як історія або оповідь про історію життя».¹²⁰⁰

У 1991-2018 рр. дослідники головні зусилля зосереджували на тих проблемах, які раніше фальсифікувались або замовчувались радянською історіографією. У різноманітних за змістом та обсягом наукових працях з'являються нові підходи до висвітлення постаті кошового отамана Запорозької Січі. Сучасні дослідники Л. Гісцова, В. Грибовський, Д. Кулиняк, Г. Коцур, Ф. Сахно, Ю. Шовкун все більше уваги приділяють біографії та родоводу П. Калнишевського. Значно зріс інтерес до

¹²⁰⁰ Bourdieu P. Illusion biographique / P. Bourdieu // Actes de la Recherches en sciences sociales. – Paris: Le Seuil, 1986. – Vol. 62-63. – P. 69-72.

світоглядно-морального портрета кошового отамана, його державно-політичної, адміністративної діяльності, які відображаються у наукових працях О. Апанович, А. Коцура, В. Кривошеї, О. Салтовського, Б. Сушинського, Ю. Фігурного та ін. Прогресивну систему господарювання на Запоріжжі, соціально-економічну політику П. Калнишевського відобразили у своїх дослідженнях С. Андрєєва, О. Бачинська, А. Бойко, В. Брехуненко, Я. Верменич, Ю. Головка, І. Грозовський, О. Гуржій, С. Краснобай, О. Мірущенко, В. Нечитайло, С. Плецький, В. Полторак, Г. і Ф. Турченки, Н. Чермошенцева, Н. Швайба, І. Шульга, В. Щербак та багато ін.

Цінні напрацювання про військове мистецтво та участь запорожців і П. Калнишевського у російсько-турецьких війнах XVIII ст. мають праці О. Апанович, С. Андрєєвої, В. Бережинського, Т. Гончарука, О. Іваценка, Н. Нікуліної, І. та Г. Сапожникових, В. Сергійчука, А. Сокульського, С. Плецького, О. Путра, Г. Шпитальова, Ю. Федоровського та ін. Серед небагатьох праць, де безпосередньо висвітлюється участь козацтва у військових кампаніях Російської імперії XVIII ст. є монографії О. Широкограда та В. Шамброва. Благодійність та добродійність П. Калнишевського комплексно досліджують А. Бровко, Н. Колосова, А. Коцур, В. Коцур, Г. Коцур, О. Кузьмук, Ф. Ступак, Ю. Шовкун, С. Шумило та ін.

Різні аспекти історії історичної науки, особливості розвитку української національної історіографії, її теоретико-методологічні засади знайшли своє висвітлення у працях Я. Калакури, Анатолія та Віктора Коцурів, І. Колесник. Важливими орієнтирами у вивченні історіографічного аспекту теми слугує доробок різних генерацій сучасного покоління науковців І. Верби, І. Демуз, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, В. Ластовського, Є. Луняка, В. Масненка, О. Реєнта та ін.

Джерельну базу дослідження складають узяті в комплексі історіографічні джерела, які умовно можна поділити на такі групи:

документальні джерела, які віддзеркалюють розвиток історичної науки, інтенсивність наукових студій, дають змогу простежити історіографічний дискурс щодо викладених подій і фактів; монографії; узагальнюючі праці, присвячені козацькій добі вітчизняної історії, Гетьманщині та Запорозькій Січі, козацькій еліті, національно-визвольній боротьбі українського народу в контексті загальноісторичних чи локальних процесів; статті у наукових журналах і збірниках; матеріали наукових конференцій, круглих столів і читань; дисертації та автореферати дисертацій; довідкова та навчальна література; бібліографічні довідники, бібліографічні огляди історичної літератури з даної проблематики, рецензії на наукові дослідження; публікації про персоналії, в яких аналізуються документальні матеріали, листування П. Калнишевського та його оцінка сучасними науковцями; джерела особового походження, насамперед, автобіографії істориків, спогади, мемуари, щоденники; матеріали періодики, пов'язані з розвитком досліджень діяльності П. Калнишевського та його оточення; Інтернет-ресурси як джерело інформації.

Історіографія постаті кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського є багатогранною й потребує використання цілого комплексу методів, прийомів і підходів загальнотеоретичного та спеціально-історичного характеру. В основу наукової праці покладено принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності), світоглядності. Важливою складовою історіографічного пізнання є комплекс основних і допоміжних дослідницьких методів. У роботі застосовані діалектичний, цивілізаційний, аксіологічний, антропологічний, біографічний методи, історіографічного аналізу та синтезу. У ході дослідження використовувались як загальноісторичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, так і методи інших наук: регіоналістичних підходів та бібліографічний. Кожен із цих методів не претендує на роль універсального, вони поєднувались комбіновано. В історіографічній студії проаналізовано

використання та тлумачення понятійно-категоріального апарату, здійснено його контекстуальне уточнення.

Наукові дискусії стосовно окремих біографічних даних П. Калнишевського зародилися ще в середині ХІХ ст. і продовжуються нині. Сучасна українська історіографія прагне критично переосмислити вже відомі дати, факти і розставити важливі акценти щодо родинних і соціальних зв'язків П. Калнишевського, його походження. Хоча, при спробі «удосконалити» біографію кошового отамана, дослідники нерідко використовують досягнення та недоліки своїх попередників, а суперечливі питання щодо точної його дати й місця народження викликають ряд сумнівів. Попри посилене наукове зацікавлення постаттю запорозького керманіча, в українській історіографії відсутнє спеціальне дослідження його кар'єрного сходження. Водночас, істориками зроблені спроби визначити етапи кар'єри П. Калнишевського, які обґрунтовуються зростанням його авторитету серед козацького товариства, управлінськими здібностями, моральними якостями тощо. Відображення Соловецького періоду життя П. Калнишевського засвідчило розмаїття думок, що пояснюється недостатнім вивченням проблеми та відсутністю джерел, які б урівноважили спірні питання. Перебуваючи тривалий час поза дослідницьким процесом, особистість П. Калнишевського все більше покривалася таємницями, залишаючи місце різного роду перекрученням і фальшуванню. В кінці 1990-х – на початку 2000-х рр. розгорнулися наукові дискусії, розвіяні окремі міфи, введено до обігу ряд раніше невідомих фактів, що дозволило пролити світло на останній період життя кошового отамана. З огляду на час та обставини діяльності П. Калнишевського, реконструкція його життєпису залишається відкритою у науковому плані, потребує з'ясування та уточнення ряду віх біографії.

Питання світоглядно-морального портрета кошового отамана через з'ясування його життєвої позиції, ціннісних орієнтирів, духовності, внутрішнього світу, переконань, пріоритетів, вчинків завжди викликали інтерес у дослідників. У той же час, вони, за винятком окремих праць,

розглядалися в контексті вивчення біографічного поля П. Калнишевського і не стали предметом спеціальних досліджень. Світоглядно-моральний портрет П. Калнишевського розкривається науковцями в алгоритмі зв'язку з політичною культурою, системою цінностей тогочасного українського козацтва, враховуючи складність і суперечливість епохи, в якій він жив.

Проаналізувавши наявний історіографічний доробок, можна виділити такі критерії визначення світоглядно-морального портрета кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського: походження, родовід, життєве середовище, фактори, які впливали на формування поглядів і переконань; життєві принципи, ідеали; шляхи та засоби досягнення мети; відповідність мети та інтересів соціальному середовищу; особистісні якості; ставлення оточуючих до кошового отамана; спільне та відмінне в оточенні, тогочасній козацькій еліті; стереотипи сприйняття; суперечності в діяльності запорозького керманіча; роль цієї особи в історії та значимість його діяльності. Окрім того, чинниками, які визначали світоглядно-моральні складові П. Калнишевського були: зміст і сенс життя; гідність, зокрема, лицарська; дружба, військове побратимство; дисципліна; особиста (внутрішня) свобода; сміливість, мужність, героїзм; благородність, щедрість, безкорисливість, благодущність, благодійність; духовні, релігійні цінності тощо.

Вагоме місце в історичній літературі посідає економічна політика П. Калнишевського, в основу якої було покладено заселення козацького краю, що увійшло в історіографію як «політика колонізації». Це питання в другій половині XIX – на початку XX ст. вивчали Д. Багалій, В. Біднов, П. Єфименко, Ф. Ніколайчик, Л. Падалка, А. Скальковський. Уперше термін «колонізація» щодо політики П. Калнишевського було вжито Ф. Ніколайчиком. Автор указав на основну роль українського селянського і козацького населення в освоєнні Степу. Д. Багалій обґрунтував тезу, що саме запорожці заклали основи мирної колонізації в краї та продовжували освоювати ці землі й після знищення Запорозької Січі 1775 р., залишаючись

помітною складовою частиною процесу вільної народної колонізації. Новаторським елементом дослідження Д. Багалія можна вважати включення Донбасу до загальної історії регіону Півдня України. Важливими стали висновки дослідників про те, що основною метою колонізаторської політики запорозького керманіча було забезпечення економічної незалежності Війська Запорозького від Російської імперії.

В радянську добу історична наука перетворилася в ідеологічну прислужницю тоталітарного режиму. Наукові праці радянських істориків переважно спрощено і викривлено, часто фальсифікуючи, пояснювали події періоду Нової Січі та віхи біографії П. Калнишевського. Хоча в окремих дослідженнях В. Голобуцького, В. Грекова, Є. Загоровського, В. Кабузана, М. Кириченка, М. Слабченка знаходимо важливі матеріали з соціально-економічної історії Запоріжжя в період отаманування П. Калнишевського, характеристику етапів колонізації земель Півдня України.

У сучасній українській історіографії відбулося концептуальне переосмислення козацької проблематики як феноменального явища історії України, складової вітчизняного державотворення. Помітні зміни спостерігаємо в тематиці наукових досліджень Нової Січі. Відбувся відхід від стереотипів тоталітарної доби у вивченні економічного розвитку Запоріжжя. У центрі уваги дослідників є колонізація краю; види та форми господарювання, запорозькі зимівники, питання власності на землю, соціальний склад зимівчан; розвиток землеробства, скотарства, рибальства, ремесла, торгівлі; соціокультурний і ментальний образ Південної України; економічна модель Запорожжя та її трансформаційний потенціал; загарбницькі плани Російської імперії та відповіді еліт на московську експансію, технології зросійщення, втілення в життя імперського проекту «Новоросія», заперечення будь-яких прав запорожців на землі й відповідно знищення Запорозької Січі та багато ін.

У разі збільшилась кількість праць про українську колонізацію та економічний розвиток запорозьких земель у період кошового отамана

П. Калнишевського. Цілий комплекс питань у даному контексті з'ясовують С. Андрєєва, А. Бойко, Я. Верменич, В. Горобець, О. Гуржій, В. Грибовський, Г. Коцур, Ю. Мицик, В. Мільчев, О. Мірущенко, В. Нечитайло, С. Плецький, О. Струкевич, Г. і Ф. Турченки, О. Олійник, Г. Швидько та ін. Нові теоретико-методологічні підходи характерні для досліджень прогресивної форми господарювання – зимівників, як багатогалузевих господарств фермерського типу. Сучасні науковці переконані, що саме в часи кошового отамана П. Калнишевського утверджувалося нове економічне мислення, формувалася унікальна хліборобська культура. Молода генерація українських істориків все активніше вивчає питання пріоритетів зовнішньої та внутрішньої торгівлі в Новій Січі, митної системи, товарно-грошових відносин тощо. Дослідники впевнені, що за П. Калнишевського Запоріжжя перетворилося на економічно самодостатню територію.

Вперше науковці глибоко аналізують господарський хист П. Калнишевського, відображаючи його як дбайливого господаря, який добре розумівся на технології сільськогосподарського виробництва, цікавився новинами європейської ветеринарної науки, особливо селекції тощо.

Розкриваючи економічний розвиток Запоріжжя періоду Нової Січі, автори через показ експансіоністських планів Російської імперії, втілення в життя імперського проекту «Новоросія» проводять паралелі з сучасністю. Дослідники наголошують, що, відчуваючи втрату України зі своєї сфери впливу, Росія тоді й сьогодні вдалася до збройної агресії.

Історіографічна традиція вивчення особистості П. Калнишевського має безпосередній зв'язок із осмисленням усіх сфер його діяльності. З огляду на особливості історичних праць кінця XVIII – початку XX ст., у центрі яких переважно була імперська політика, одним із малодосліджених аспектів залишається військова діяльність останнього кошового отамана. Наукове осмислення військової майстерності П. Калнишевського можливе крізь призму аналізу літератури з історії Нової Січі, російсько-турецьких воєн та

військового мистецтва запорозьких козаків загалом. У тогочасних працях (Д. Бантиш-Каменський, Г. Міллер, О. Рігельман) зустрічаємо невеликі згадки про військову службу січовиків та їх участь у російсько-турецьких війнах. Та й ті позбавлені об'єктивності й пронизані зневажливим ставленням до запорожців, що свідчить про безперечний вплив імперської ідеології на наукові дослідження. У 1773 р. у В. Рубана зустрічаємо одну з перших згадок про участь П. Калнишевського у російсько-турецьких війнах. Переломний момент у дослідженні військової діяльності П. Калнишевського припадає на середину та другу половину XIX ст. У цей час стає помітним відхід від праць компілятивного характеру з історії військового мистецтва козаків і залучення до вивчення проблеми архівних джерел (Д. Масловський, А. Скальковський, Д. Яворницький). З'являються спеціалізовані праці з історії російсько-турецьких війн 1734–1739 і 1768–1774 рр. російських військових істориків А. Петрова та О. Байова, де звертається увага на участь запорожців у військових баталіях під керівництвом П. Калнишевського.

Радянські історики фактично не приділяли уваги участі кошового отамана П. Калнишевського в російсько-турецьких війнах, надто, його військовому мистецтву. 20–30-ті рр. XX ст. характеризуються відсутністю досліджень власне військового аспекту історії Нової Січі; 1940–1980-ті рр. позначилися певним зрушенням у вивченні вказаної проблеми (О. Апанович, В. Голобуцький, О. Дружиніна). Не знайшла висвітлення військова діяльність П. Калнишевського у працях істориків української діаспори, що зумовлено відсутністю доступу до джерел та наявної наукової літератури.

У 1990-ті – 2000-ні рр. істориками опубліковано ряд досліджень, які поєднували питання військової організації запорожців XVIII ст. і безпосередньо військової майстерності кошового. Розширюється предметне поле вивчення ключових аспектів тактичного та стратегічного мистецтва запорозького козацтва, уточнюються масштаби участі, хронологія ряду битв і зіткнень, учасниками яких воно було (О. Апанович, В. Березинський, Т. Гончарук, П. Макаров, Ю. Шовкун). У полі зору науковців постають

морські походи запорожців (М. Михайлуца, В. Сергійчук), їх військові дії на Чорному та Азовському морях (А. Сокульський). Комплексно відображено участь запорозького війська у російсько-турецьких війнах 1734-1739 і 1768-1774 рр. у працях Г. Шпитальова. Серед небагатьох видань сучасних російських авторів, де висвітлюється участь козацтва у військових кампаніях Російської імперії XVIII ст. є праці О. Широкограда та В. Шамброва. Дослідження останнього вказує на значимість запорожців і кошового отамана у військових баталіях. Взагалі, наукове осмислення участі П. Калнишевського у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. виходить на рівень дискусій і протилежних оцінок його особистості.

Запорозькі козаки були щедрими жертводавцями на храми Божі. Щиросердніших добродійників у вітчизняній історії годі й шукати. Яскраву сторінку в історію благодійності в Україні вписав останній кошовий отаман Запорозької Січі П. Калнишевський. У працях кінця XVIII – початку ХХ ст., зокрема В. Біднова, П. Єфименка, І. Курилова, М. Макаренка, К. Одовця, Л. Падалки, А. Скальковського, Д. Яворницького та ін., при дослідженні історії запорозького козацтва, не оминаються й питання благодійної діяльності П. Калнишевського. У їхніх наукових студіях наголошується, що за кошти чи сприяння кошового будувались церковні храми, здійснювалось дарування предметів церковного вжитку. Терени цих діянь охоплюють територію від Запорозької Січі до Соловків, від Троїцької церкви у Пустовійтівці до церкви Гробу Господнього в Єрусалимі. Автори описували пожертвування П. Калнишевського школам і шпиталям. Благодійність запорозького керманіча найчастіше відображалась на шпальтах щомісячного історико-етнографічного та літературного часопису «Кіевская старина» (1882-1906 рр.), де було опубліковано 67 праць, які безпосередньо чи побічно торкаються славетного козацького діяча. Український ілюстрований тижневик «Дніпрові хвилі» (1910-1913 рр.) помістив 32 таких матеріали.

Науковцями переконливо доведено, що до різновидів його філантропічної діяльності належать подарунки Святого Письма.

П. Калнишевський подарував Євангелія у 1762 р. Троїцькій церкві рідного села Пустовійтівка, друге – 1763 р. Києво-Межигірському Спасо-Преображенському монастирю, а третє – було замовлене вже арештантом Соловецького монастиря на заощадження, які зібрав останній кошовий за майже 25 років свого перебування в ув'язненні.

Радянськими істориками благодійність фактично не вивчалася, адже трактувалася як «явище буржуазного суспільства». П. Калнишевський, як і козацька старшина в цілому, зображались гнобителями козацької бідноти та селян, узурпаторами необмеженої влади. Згадки про їхню благодійну діяльність подавались як примха «ненаситних експлуататорів», розбещених своїм багатством, які не знали, куди подіти свої гроші. У той же час, якщо діяльність П. Калнишевського істориками висвітлювалася негативно, то мистецтвознавцями (В. Вечерський, Г. Логвин, С. Таранушенко, П. Юрченко та ін.) – нейтрально або позитивно. Українські історики діаспори відіграли важливу роль у збереженні національних традицій української історіографії. З'явилися нові дослідження Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, О. Оглоблина, І. Борщака, Л. Винара, Т. Гунчака, В. Косика, О. Пріцака, Т. Мацьківа та ін. Але тема життя та діяльності П. Калнишевського ними не розроблялася.

Сучасна історіографія благодійної діяльності П. Калнишевського представлена декількома групами праць: публікації, що безпосередньо присвячені доброчинності кошового отамана; видання, де окремі розділи, параграфи, сторінки відведені відображенню благодійності запорозького керманіча; праці загального плану, де коротко йдеться й про дану проблему. 1991-2018 рр. в Україні опубліковано понад 80 праць із даної тематики. Науковці А. Бровко, О. Іващенко, А. Коцур, В. Коцур, Г. Коцур, Ю. Шовкун дослідили статки кошового отамана та з'ясували, що він спрямовував їх переважно на будівництво, утримання та ремонт храмів і шкільну освіту. Істориками доведено благодійну діяльність кошового стосовно понад тридцяти церков, пожертвування монастирським обителям Києва, духовним

святиням на Афоні та Буковині. З'явилися перші дисертаційні дослідження з історії Нової Січі, багатогранної діяльності П. Калнишевського. Проведено ряд Всеукраїнських науково-практичних конференцій, присвячених останньому кошовому отаману, де розглядалися питання його благодійності.

Попри те, що на сьогоднішній день з'явився великий масив праць, присвячених життю та діяльності кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, чимало проблем і надалі залишаються малодослідженими, чи не з'ясованими взагалі. Зокрема, потребують подальшого вивчення окремі віхи біографії запорозького керманича, а саме, число та місяць народження, дитячі та юнацькі роки, поява на Січі та перші кар'єрні кроки, відвідини малої батьківщини, участь у російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. На окрему увагу заслуговує державно-політична діяльність П. Калнишевського. Поза дослідницьким полем залишається соціальна політика кошового отамана. Необхідно продовжити вивчення військового хисту запорозького керманича. Відчутною є потреба додаткового пошуку та аналізу праць про Нову Січ та П. Калнишевського представників української діаспори. На часі постає видання нового збірника документів і матеріалів про П. Калнишевського, адже після виходу попередніх пройшов час і виявлено десятки нових документів про нього. Поглиблене дослідження, узагальнення історіографії життєпису останнього кошового отамана залишається актуальним і важливим завданням українських істориків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

Архівні документи

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)

Фонд 229: Архів Коша Нової Запорозької Січі.

Оп. 1.

1. Спр. 16. Справа про створення комісії для розмежування старосамарських земель з гетьманськими порубіжниками. 1752-1761 рр. – 440 арк.
2. Спр. 63. Дѣло о отправленіи в Санктъ-Пѣтербургъ нарочныхъ войсковыхъ старшинъ Павла Кирилова, Петра Калнишевского и Артема Василиева для испрошения о волностяхъ грамоты. 1758-1761 рр. – 116 арк.
3. Спр. 77. Справа про боротьбу проти гайдамацького руху на території Нової Сербії. 1759-1761 рр. – 85 арк.
4. Спр. 105. Регѣстеръ зрабованихъ арендарей волости Смѣланской, списаний в Смѣлой 1761 году. 1761-1763 рр. – 98 арк.
5. Спр. 163. Листування з депутатами від Війська Запорозького в Комісії з Кримом про організацію роботи і розгляд взаємних претензій Запорожжя і Криму. 1764 р. – 105 арк.
6. Спр. 170. Справа про оголошення маніфестів, указів, грамот, ордерів російської імператриці, Сенату, Малоросійської Колегії, Генеральної військової канцелярії. 1764 р. – 42 арк.
7. Спр. 175. Дѣло о отбыті в Санктъ-Петербургъ гсдна атамана кошового Петра Калнишевского с товарищи. 1764-1766 рр. – 294 арк.
8. Спр. 176. Дѣло секунд-маіора, что прежде былъ в Кишинке сотникомъ, Потоцкого за отнятой бывшим кошовымъ его называемой в 760 году Панковской футоръ и слободу Василькову. № 114. 1764-1765, 1775 рр. – 38 арк.

9. Спр. 257. Дѣло по экспедицій военной в разныхъ к пану кошевому в походы и в другіе мѣста переписки. Заведено зъ 1770 году. № 17. 1770 р. – 268 арк.
10. Спр. 280. Листи, скарги, прохання до кошового отамана Петра Калнишевського в особистих справах. 1770 р. – 269 арк.
11. Спр. 283. Дѣло о пожалованныхъ высочайше господину кошевому Калнишевскому и дванадцяти войсковимъ золотыхъ медаляхъ. 1771 году, зъ двадцать третего генваря. № 37. 1771-1772 рр. – 61 арк.

Опубліковані документи

12. Архів Коша Запорозького (Приватне листування Петра Калнишевського) / Підгот. і публік. Л. Гісцової // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 7-21.
13. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713-1776 / Упоряд. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко. – К.: Наук. думка, 1994. – 232 с.
14. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775. Корпус документів / Гол. ред. кол. П. С. Сохань. – К., 1998. – Т. 1. – 696 с.
15. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775. Корпус документів / Гол. ред. кол. П. С. Сохань. – К., 2000. – Т. 2. – 750 с.
16. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775. Корпус документів / Гол. ред. кол. П. С. Сохань. – К., 2003. – Т. 3. – 952 с.
17. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775. Корпус документів / Гол. ред. кол. П. С. Сохань. – К., 2006. – Т. 4. – 887 с.
18. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775. Корпус документів / Гол. ред. кол. П. С. Сохань. – К., 2008. – Т. 5. – 528 с.
19. Байов А. Документы, относящиеся к войне России с Турцией 1736 – 1739 гг.: в 2 т. / А. Байков // Русская армия в царствование Императрицы Анны Иоановны. – СПб., 1906. – Т. 1. – 551 с.
20. Байов А. Документы, относящиеся к войне России с Турцией 1736 – 1739 гг.: в 2 т. / А. Байков // Русская армия в царствование Императрицы Анны Иоановны. – СПб., 1906. – Т. 2. – 347 с.

21. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. док. / Упоряд. І. Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський та ін. – К.: Наук. думка, 1970. – 659 с.
22. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. док. / Упорядн., авт. передм. та комент. В. Й. Горобець; Відп. ред. Л. А. Дубровіна. – К.: Наук. думка, 1993. – 392 с.
23. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / [упоряд. С. В. Абросимова та ін.]. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – 887 с.
24. Жерела до історії України-Руси. Видає Археографічна Комісія Наукового Товариства імени Шевченка / Під заг. ред. М. Грушевського. – Львів: В друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, 1908. – Т. 8. Матеріали до історії української козаччини. – 485 с.
25. Журнал генерал-фельдмаршала князя А. А. Прозоровского 1769–1776 // Прозоровский А. Записки, 1756–1776. – М., 2004. – С. 179–680.
26. Журналь военныхъ дѣйствій арміи Ея Императорскаго Величества 1769–1771. – СПб.: Государственная Военная Коллегия, 1773. – 592 с.
27. Дѣла, касающіяся запорожцевъ, съ 1715-1774 г. // Записки Императорскаго Одесскаго общества исторіи и древностей. – Одесса: Тип. А. Шульца, 1886. – Т. 14. – С. 283-704.
28. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию (С предисловием и послесловием С.Е.) // Кіевская старина. – 1883. – Т. VII. Октябрь–сентябрь. – С. 135–198.
29. Запорожская Старина / Изд. И. Срезневскаго. – Харьковъ: Въ Университетской типографіи, 1833. – Ч. 1. Сказаніе Летописцев и Преданія о лицахъ и событіяхъ въ Украине и Запорожьѣ отъ смерти Баторія до Богдана Хмельницкаго. Летопись и замечанія. – 168 с.
30. Запорожская Старина / Изд. И. Срезневскаго. – Харьковъ: Въ Университетской типографіи, 1834. – Ч. 2. – Кн 1. Пѣсни и Думы о лицахъ и Событіяхъ отъ Богдана Хмельницкаго до смерти Мазепы. – 84 с.

31. Запорожская Старина / Изд. И. Срезневского. – Харьков: Въ Университетской типографіи, 1835. – Ч. 2. – Кн. 2. Сказанія Летописцевъ и преданія о лицахъ и событіяхъ во время Богдана Хмельницкаго. – 196 с.
32. Запорожская Старина / Изд. И. Срезневского. – Харьков: Въ Университетской типографіи, 1838. – Ч. 2. – Кн. 3. Сказанія Летописцевъ и Преданія о лицахъ и событіяхъ до смерти Мазепы. – 174 с.
33. Запорожье в конце XVIII века (Современная записка) / Переизд. А. Лазаревского // Кіевская старина. – 1889. – Т. XXVII. – С. 628–637.
34. Коцур В. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського) / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – К.–Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – 359 с.
35. Петро Калнишевський та його доба. Документи та матеріали / Ред. кол.: І. М. Рішняк (голова), О. С. Кучерук, Д. І. Кулиняк та ін. – К., 2009. – 432 с.
36. Лукомский С. В. Собрание историческое / С. В. Лукомский // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам / Под ред. О. И. Левицкого. – К., 1878. – С. 323 – 372.
37. Новицкій Я. П. Матеріали для історії Запорожскихъ козаковъ / Я. П. Новицкій. – Екатеринославъ: Типографія Губернскаго Земства, 1909. – 168 с.; Отд. протоколы 24 с.
38. Матеріали для історії б. Запорожья // Кіевская старина. – 1882. Март. – № 8. – С. 322-337.
39. Овсієнко В. Світло людей: мемуари та публіцистика: У 2 кн. / Упоряд. автор. – Харків: Харківська правозахисна група. – К. : Смолоскип, 2005. – Кн. 2. – 352 с.
40. Румянцев П. А. Докумены: в 3 т. / П. Румянцев. – М., 1952. – Т. 2. – 864 с.
41. Сборникъ русскихъ законодательныхъ памятниковъ XVIII столѣтія / Составиль В. М. Грибовскій. – С-Петербургъ: Паровая скоропечатня

- Г. П. Пожарова, 1900. – Вып. 2. Эпоха Петра III и Екатерины Великой. – 85 с.
42. Скальковскій А. Дунайцы / А. Скальковскій // Кіевская старина. – 1885. Январь. – Т. XI. – С. 117-132.
43. Суворов А. В. Документы: в 4 т. / А. В. Суворов. – М.: Воениздат, 1949. – Т. 1. – 789 с.
44. Ходатайство Потемкина о замѣнѣ запорожской старшинѣ смертной казни заточеніемъ въ монастырь // Кіевская старина. – 1887. – Т. XIX. Сентябрь. – С. 191-193.
45. Эварницкій Д. И. Сборникъ матеріаловъ для исторіи запорожскихъ козаковъ / Д. И. Эварницкій. – С.-Петербургъ: Типографія И. Н. Скороходова, 1888. – 248 с.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, брошури, історичні нариси, статті, рецензії, матеріали конференцій

46. Аббаровський І. П. І. Калнишевський у пам'яті земляків / І. Аббаровський // Часопис української історії. – К., 2016. – Спецвипуск 34. – С. 89-95.
47. Абрамов В. І. Духовність суспільства: методологія системного вивчення: Монографія / В. І. Абрамов. – К.: КНЕУ, 2004. – 236 с.
48. Абросимова С. Наукові розвідки Василя Біднова / С. Абросимова // Козацтво. – 1996. – № 1. – С. 31–32.
49. Авдеенко С. Последний атаман. Тайна императора: повести из истории Запорожского края / С. Авдеенко. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. – 108 с.
50. Александров П. До питання про хід військової операції по ліквідації Запорозької Січі / П. Александров // Наукові праці історичного факультету. – Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1997. – Вип. II. – С. 45–49.

51. Андреева С. Монетарна політика Кримського ханства та Запорозького Коша в часи Нової Січі (1734-1775 pp.) / С. Андреева // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 23-29.
52. Андреева С. С. «Кримський вектор» зовнішньої політики П. Калнишевського (штрихи до біографії останнього кошового отамана Нової Запорозької Січі, 1756–1764 роки) / С. С. Андреева // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – Вип. 3. – С. 166-169.
53. Андреева С. С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі / С. С. Андреева // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – Вип. IV. – С. 100-109.
54. Андреева С. С. Комісія для вирішення взаємних претензій татар і запорожців періоду Нової Січі / С. С. Андреева // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 40-47.
55. Андреева С. С. Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії / С. С. Андреева // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 7-37.
56. Андреева С. С. Обіг робочої сили між Запоріжжям і Кримом у період Нової Січі / С. С. Андреева // Збірник наукових праць Бердянського держав. педаг. ін.-ту ім. П.Д. Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 78-87.
57. Андрианов П. Славное Низовое Запорожское войско: (исторический очерк) / П. Андрианов. – Одесса, 1910. – 30 с.

58. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
59. Антонович В. Коротка історія Козаччини / В. Антонович. – К.: Україна, 1991. – 156 с.
60. Анцишкін І. Запорозька Січ і Межигірський монастир / І. Анцишкін // Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва: Матеріали науково-практичної конференції, 11-13 жовтня 2001 р., м. Нікополь. – Нікополь, 2001. – С. 114-117.
61. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
62. Апанович О. Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст. / О. Апанович // Наукові записки інституту історії АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – Т. 5. – С. 109–136.
63. Апанович О. Козацька республіка / О. Апанович // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 22–27.
64. Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва / О. Апанович // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 17-18.
65. Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50-70-ті роки XVII ст. / О. М. Апанович. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 299 с.
66. Апанович О. М. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович. – К.: Наук. думка, 1969. – 224 с.
67. Апанович О. Найтрагічніший 1775 рік / О. Апанович // Військо України. – 1993. – № 5. – С. 55-65.
68. Апанович О. Не пропала їхня слава / О. Апанович // Вітчизна. – 1990. – № 9. – С. 164–173.
69. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 342 с.
70. Аркас М. Історія України-Руси / Вст. слово і комент. В. Г. Сарбея / М. Аркас. – К.: Вища школа, 1990. – 456 с.

- 71.Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 5. – Ч. II. Заселення Полудневої України (Запорозжя й Новоросійського краю) і перші початки її господарства і культурного розвитку. З додатками Н.Д. Полонської-Василенко. – Х.: Вид-во НУА, 2008. – 552 с.
- 72.Багнюк А. Двісті років без гетьмана. Два століття тому на Соловках було замордовано Петра Калнишевського / А. Багнюк // Україна молода. – 2003. – 16 жовт.
- 73.Балух В. С. Великий життєвий подвиг сина України – Петра Калнишевського повинен бути увічнений пам'ятником йому в місті Одесі / В. С. Балух // Міграція. – 2008. – №1 (62). Січень.
- 74.Бантышъ-Каменскій Д. Історія Малої Росії: В 3-х ч. / Д. Бантышъ-Каменскій. – М.: Въ Типографіи Семена Селивановскаго, 1830. – Ч. I. Отъ водворенія Славянъ въ сей странѣ до присоединенія оной, въ 1654 году, къ Російскому Государству царемъ Алексѣем Михайловичемъ. – 360 с.
- 75.Бантышъ-Каменскій Д. Історія Малої Росії: В 3-х ч. / Д. Бантышъ-Каменскій. – М.: Въ Типографіи Семена Селивановскаго, 1830. – Ч. 2. Отъ присоединенія сей страны къ Російскому Государству до избранія въ Гетманы Мазепы. – 223 с.
- 76.Бантышъ-Каменскій Д. Історія Малої Росії: В 3-х ч. / Д. Бантышъ-Каменскій. – М.: Въ Типографіи Семена Селивановскаго, 1830. – Ч. 3. Отъ избранія Мазепы до уничтоженія Гетманства. – 264 с.
- 77.Бачинська О. А. Українське козацтво. Золоті сторінки історії / Бачинська О. А., Чухліб Т. В., Щербак В. О. – К.: ПП «Кристал БУК», 2015. – 400 с.
- 78.Бедновъ В. Последний кошевой Запорожья П. Ив. Калнышевскій / В. Бедновъ // Коцур В. П., Коцур А. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського). – К. – Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – С. 136-150.

- 79.Бедновъ В. Послѣдній кошевой Запорожья П. Ив. Кальнишевській / В. Бедновъ // Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. – Екатеринославъ: Типографія Губернскаго Земства, 1904. – Вып. 1. – С. 18-32.
- 80.Бедновъ В. Послѣдній кошевой Запорожья. П. Ив. Кальнишевській / В. Бедновъ. – Б.м., 1903. – 32 с.
- 81.Безкровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке: (Очерки) / Л. Г. Безкровный. – М.: Воениздат, 1958. – 644 с.
- 82.Бережинський В. Військова організація українських державних формувань: у 2 ч. / В. Бережинський. – К., 1995. – Ч. 2. Збройні сили Запорізької Січі. – 24 с.
- 83.Бесіди про часи козацькі на Україні. – Чернівці: Друк. тов.-ва «Руска Рада», 1897. – 160 с.
- 84.Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2003. – 1168 с.
85. Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII-XVIII століть / П. О. Білецький. – К.: Мистецтво, 1981. – 161 с.
- 86.Білоцерківська А. Петро Калнишевський (1691-1803): шлях до святості / А. Білоцерківська // Часопис української історії. – К., 2016. – Спецвипуск 34. – С. 77-84
- 87.Білоцерківська А. Організаційна діяльність останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського / А. Білоцерківська // Часопис української історії. – 2011. – Вип. 21. – С. 103-104.
- 88.Білоцерківська А. Спогади про кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського як джерело вивчення історії повсякденності / А. Білоцерківська // Наукові записки з української історії: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 29. – С. 52-57.
- 89.Богуш П. Где сокровища Приднепровья? / П. Богуш // Козацтво – 1994. – № 1 (2). – С. 21–23.
- 90.Богуш П. Морська душа / П. Богуш // Південна зоря. – 1991. – 27 лип.

- 91.Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття / А.В. Бойко. – Запоріжжя: РВП «Видавець», 1995. – 53 с.
- 92.Бойко А. Зимівники Великого Лугу / А. Бойко // Козацтво. – 1993. – № 1. – С. 29-31.
- 93.Бойко П. «Именные списки старшин и казаков бывшего войска Запорожского... 1776 года» як джерело з історичної демографії Степової України / П. Бойко // Запорозька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. – К.: ДП НВЦ «Пріоритет», 2013. – С. 176-178.
- 94.Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. / В. Брехуненко. – К.: Темпора, 2014. – 504 с.
- 95.Брайчевський М. Ю. Приєднання чи воз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції / М. Ю. Брайчевський. – Торонто: Нові дні, 1972. – 66 с.
96. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. / В. Брехуненко. – К.: Темпора, 2014. – 504 с.
- 97.Бровко А. Г. Історіографія історії Нової Січі (1734-1775 рр.): Монографія / А. Г. Бровко, Г. Г. Коцур. – К.: Книги-XXI, 2011. – 280 с.
- 98.Бровко А. Нова Січ (1734-1775 рр.): історіографія / А. Бровко // Часопис української історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 27-33.
- 99.Бровко А. П. Калнишевський – останній кошовий отаман Запорозької Січі: сучасна історіографія / А. Бровко // Воєнна історія. – 2006. – № 4–6. – С. 97-104.
100. Бровко А. Постать останнього кошового отамана Запорізької Січі П. Калнишевського у сучасній вітчизняній історіографії / А. Бровко // Часопис української історії. – 2007. – Вип. 8. – С. 5-12.
101. Буганов В. Полководцы XVIII в. / В. Буганов, А. Бугайов. – М.: Патриот, 1992. – 431 с.
102. Василенко Г. Роменське диво, або Церква Покрови Богородиці: історична бувальщина / Г. Василенко // Вісті Роменщини. – 2000. – 12 лип.

103. Василенкова-Полонська Н. Д. Історики Запорозжя XVIII ст. / Н. Д. Василенкова-Полонська // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – К.: З друкарні УАН, 1927. – № 1. – С. 811-824.
104. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 482 с.
105. Вечерський В. В. Спадщина Миколи Макаренка і актуальні пам'яткоохоронні проблеми Роменщини / В. В. Вечерський // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. – Суми-Ромни, 1990. – С. 49-52.
106. Визвольна війна 1648-1654 рр. і воз'єднання України з Росією / В. А. Дядиченко (ред.) та ін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 332 с.
107. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки козаччини / Л. Винар // Український історик. – Нью-Йорк, 1965. – Ч. 1-2. – С. 28-37.
108. Висовень О. Наукова популяризація сучасними дослідниками життя та діяльності останнього кошового отамана Війська Запорозького Петра Калнишевського (1691-1803) / О. Висовень // Часопис української історії. – К., 2016. – Спецвипуск 34. – С. 84-89.
109. Г. Б. Ко дню столетней кончины последнего кошевого Войска Запорожского Петра Калнышевского / Б. Г. // Киевская старина. – 1903. – № 10 (октябрь). – Отд. 1. – Т. 83 (№ 10-12). – С. 203-207.
110. Гернет М. История царской тюрьмы / М. Гернет. – М.: Госюриздат, 1951. – Т.1. 1762-1825. – 357 с.
111. Гернет М. Н. История царской тюрьмы / М. Н. Гернет. – М.: Госюриздат, 1960. – Т. 1. 1762-1825. – 384 с.
112. Гісцова Л. До портрета П. Калнишевського (з нагоди 300-річчя від дня народження) / Л. Гісцова // Архіви України. – 1991. – № 3. – С. 52-58.
113. Гісцова Л. Приватне листування Петра Калнишевського / Л. Гісцова // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 16-23.

114. Гісцова Л. Чи Були блакитні й жовті прапори на Запорозжжі? / Л. Гісцова // Архіви України. – 1990. – № 5. – С. 72-74.
115. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 462 с.
116. Голобуцкий В. А. Черноморское казачество / В. А. Голобуцкий. – К.: Изд-во АН УССР, 1956. – 415 с.
117. Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 / В. Голобуцький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 415 с.
118. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К.: Вища шк., 1994. – 539 с.
119. Головка Ю.І. Впровадження митної системи на Півдні України / Ю.І. Головка // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 205-208.
120. Гончарук Т. Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва / Т. Г. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 2002. – 144 с.
121. Гончарук Т. Кошовий отаман П. Калнишевський та Хаджибей (Одеса) / Т. Гончарук. – Одеса: Фенікс, 2011. – 192 с.
122. Гончарук Т. Військові операції на території сучасної Одещини під час російсько-турецької війни XVIII ст. / Т. Гончарук. – Одеса, 2002. – 56 с.
123. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 / В. Горобець. – К.: Інститут історії України, 2001. – 533 с.
124. Горобець В. Юридичні засади торгівлі Війська Запорозького Низового доби Нової Січі / В. Горобець // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2010. – Т. 21. – С. 101-117.
125. Гребьонкін В. 315 років тому народився останній український гетьман / В. Гребьонкін // Газета по-українськи. – 2006. – 18 лист.

126. Греков В. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. / В. Греков // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. XI. – С. 53–241.
127. Греков В. Запорозький Кіш та Коліївщина / В. Греков // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 14–20.
128. Грибовський В. Запорозький зимівник і ногайське кишло: спроба співставлення / В. Грибовський // Запорозька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 106-119.
129. Грибовський В. Кошовий отаман П. Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 130 с.
130. Грибовський В. Мережа особистих зв'язків Петра Калнишевського / В. Грибовський // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – 2011. – Вип. 7. – С. 41-60.
131. Грибовський В. Петро Калнишевський / В. Грибовський. – К., 2007. – 72 с.
132. Грибовський В. Петро Калнишевський: у вимірі політики та повсякденності / В. Грибовський // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при Інституті історії України НАНУ. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – Вип. 3. – С. 146-165.
133. Грибовський В. Соловецьке ув'язнення Петра Калнишевського / В. Грибовський // Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району: Матеріали всеукр. науково-практ. конфер. 10-11 жовтня 2002 р. – Нікополь – Запорожжя – Херсон: РА «Тандем –У», 2002. – С. 10-118.
134. Грозовский И. Н. Право собственности на землю в Запорожской Сечи / И. Н. Грозовский // Актуальные проблемы развития общественной мысли и практики управления: Сб. науч. трудов. – Запорожье: РИП «Видавець», 1995. – Вып. I. – С. 82-89.
135. Грозовський І. Право власності на землю в Запорозькій Січі / І. Грозовський // Право України. – 1997. – № 8. – С. 62-66.

136. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – Київ-Львів: Друкарня «С. В. Кульженко», 1913. – 524 с.
137. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – Донецьк, 2008. – 733 с.
138. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. [вступ. ст. В. А. Смолія, П. С. Соханя]. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.
139. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 10 т., 13 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1909. – Т. 7. Козацькі часи – до року 1625. – 628 с.
140. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 10 т., 13 кн. / М. С. Грушевський. – Київ-Львів, 1913. – Т. 8. Роки 1626-1650. – Ч. 1. Від Куруківщини до Кумейщини (1626-1638). – 314 с.
141. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 10 т., 13 кн. / М. С. Грушевський. – Київ-Львів, 1916. – Т. 8. Роки 1626-1650. – Ч. 2. Початки Хмельниччини (1638-1648). – 224 с.
142. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 10 т., 13 кн. / М. С. Грушевський. – Київ-Львів, 1917. – Т. 8. Роки 1626-1650. – Ч. 3. Хмельниччина в розцвіті (1648-1650). – 288 с.
143. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 10 т., 13 кн. / М. С. Грушевський. – Т. 9. Роки 1650-1657. – Ч. 1: Перша половина (Хмельниччина роки 1650-1653). – К., 1928. – 601 с.
144. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 10 т., 13 кн. / М. С. Грушевський. – Т. 9. Роки 1650-1657. – Ч. 2: Друга половина (Хмельниччина роки 1654-1657). – К., 1931. – 1631 с.
145. Гук О. Таємниці останнього отамана Петра Калнишевського / О. Гук // Гук О. Сто великих таємниць і загадок України / О. Гук. – К.: Арій, 2011. – С. 178-185.
146. Гуревич А. Я. История и психология / А. Я. Гуревич // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. – № 4. – С. 159-198.

147. Гуржій О. І. Праця П. С. Єфименка про П. І. Калнишевського (До 300-річчя з дня народження) / О. І. Гуржій // Укр. іст. журн. – 1990. – № 12. – С. 121-131.
148. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 222 с.
149. Гуржій О. Український хутір XV-XVIII ст.: Історичний нарис / О. Гуржій. – К., 2007. – 82 с.
150. Гуслистий К. До питання про утворення української нації / К. Гуслистий. – К.: Тов-во «Знання», 1967. – 53 с.
151. Гуслистий К. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу / К. Гуслистий, О. Апанович. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 89 с.
152. Давиденко В. Чим вони воювали / В. Давиденко // Козацтво. – 1993. – № 1. – С. 31–35.
153. Данилевский Г. П. Сочинения: в 6-ти т., 6-е изд. / Г. П. Данилевский. – СПб., 1884. – Т. 1 [2], IV, 451 [3] с.
154. Демуз І. О. Наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох: Монографія / І. О. Демуз. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2014. – 681 с.
155. Джеджула Г. Останній кошовий Запорізької Січі / Г. Джеджула // Радянська освіта. – 1989. – 30 травня.
156. Джунь Л. Отаман Запорозької Січі П.І. Калнишевський – благодійник і меценат / Л. Джунь, В. Романюк // Історія в рідній школі. Науково-методичний журнал. – 2017. – № 6. – С. 28-38.
157. Дишкант Т. Як масонство сприяло знищенню Запорозької Січі / Т. Дишкант // Час. – 2000. – 25 лют.
158. Діброва Г. На сторожі духовності і культури / Г. Діброва // Вісті Роменщини. – 2000. – 12 лип.

159. Діланян А. Останній із кошового до 200-річчя від дня смерті Петра Калнишевського / А. Діланян // Дзеркало тижня. – 2003. – 8–14 лист.
160. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992. – Т. II (від половини XVII століття). – 349 с.
161. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: в 2 т. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. – Т. 2. – 360 с.
162. Дорошкевич В. Ментальність України і проблеми її державності / В. Дорошкевич // Розбудова держави. – 1992. – № 7. – С. 20-26.
163. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків / М. Драгоманов. – К.: Дніпро, 1991. – 43 с.
164. Дружинина Е. Кючук-Кайнарджийский мир. 1774 г. (его подготовка и заключение) / Е. Дружинина. – М.: Изд-во АН СРСР, 1955. – 384 с.
165. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.
166. Дядиченко В. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII–XVIII ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 52 с.
167. Ефименко А. Я. История Украины и ее народа / А. Я. Ефименко. – СПб., 1907. – 174 с.
168. Ефименко П. Калнышевский последний кошевой Запорожской Сечи (1691-1803) / П. Ефименко // Коцур В., Коцур А. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського). – К. – Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – С. 44-62.
169. Ефименко П. С. Калнишевській, послѣдній кошевой Запорожской Сѣчи, 1691-1803 / П. С. Ефименко // Русская Старина. – 1875. Ноябрь. – Т. XV. – С. 405-420.
170. Ефименко П. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии 1708-1802 г. / П. Ефименко // Кіевская старина. – 1882. – 9 (сентябрь). – С. 391-412.

171. Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи / Е. Загоровский // ЗООИиД. – 1913. – Т. 31. – С. 54–74.
172. Загоровський Є. О. Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі / Є. О. Загоровський // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – К.: З друкарні УАН, 1927. – № 51. – С. 806-810.
173. Загорулько Б. Та й побратались Соколи... / Б. Загорулько, В. Печенізький // Жовтень. – 1970. – № 7–8. – С. 132–143.
174. Заруба В. Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко (1882-1952): Монографія / В. Заруба. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2004. – 456 с.
175. Золотарьов В. Перший козацький святий / В. Золотарьов // Козацька варта. – 2011. – № 10. – С. 3.
176. Іващенко О. Відродження пам'яті про кошового П. Калнишевського в заповіднику «Посулля» / О. Іващенко // Часопис української історії. – К., 2016. – Спецвипуск 34. – С. 95-99.
177. Іващенко О. Військова діяльність Петра Калнишевського / О. Іващенко // Козацька спадщина: альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – Вип. 6. – С. 174–175.
178. Іващенко О. Євангеліє Калнишевського / О. Іващенко // Наука і суспільство. – 2015. – № 7/8. – С. 57-60.
179. Іващенко О. Козацька спадщина: альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – Вип. 6. – С. 174–175.
180. Іващенко О. Славні перемоги Калнища / О. Іващенко // Вісті Роменщини. – 2000. – 12 лип.

181. Ільєнко І. В пазурах у двоглавого: Українство під царським гнітом (1654–1917) / І. Ільєнко. – К.: Ярославів Вал, 2004. – 226 с.
182. Історія Запорозької Січі / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред. та упорядн.), В. Горобець, О. Гуржій та ін. – К.: Арій, 2015. – 240 с.
183. Історія запорозького козацтва: сучасний етап та проблеми вивчення / [Ковалевський М. П., Мицик Ю. А., Болебруха А. Г. та ін.]. – Дніпропетровськ: Тов-во «Знання» УРСР, 1990. – 60 с.
184. Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.
185. Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.
186. Історія української культури: у п'яти томах. – Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. А. Смолій (ред.). – К.: Наук. думка, 2003. – 1246 с.
187. История Украинской ССР: в 10-ти т. [редкол. Г. Сергиенко, В. Борисенко, В. Маркина, Л. Мельник и др.], глав. ред. Ю. Кондуфор. – К., 1983. – Т. 3. Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII – XVIII в.). – 719 с.
188. Кабузан В. Заселення і освоєння земель запорозького козацтва в 1775–1782 рр. / В. Кабузан // Архіви України. – 1969. – № 3. – С. 37-45.
189. Кабузан В.М. Заселение Новороссии / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 1976. – 306 с.
190. Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія / Я. Калакура. – Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.
191. Касименко О. Возз'єднання України з Росією і його історичне значення / О. Касименко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 132 с.

192. Качалов Х. Морская пехота / Качалов Х., Носов И., Сорокин И. – М.: Воениздат, 1957. – 109 с.
193. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове (Коротка історія Війська Запорозького) / А. Кащенко. – Катеринослав: Типо-Літографія Катерининської залізниці, 1917. – 368 с.
194. Келвин С. Холл. Теории личности / С. Холл Келвин, Линдсей Гарднер; Перевод И. Б. Гриншпун. – М.: «КСП+», 1997. – 720 с.
195. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове / А. Кащенко. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 493 с.
196. Кириченко Д. Запорозький лицар / Д. Кириченко // Комуністичним шляхом. – 1990. – 4 серп.
197. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя) / М. Кириченко. – Харків; Дніпропетровське: ДВОУ вид-во «Пролетар», 1931. – 172 с.
198. Клокман Ю. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768–1774 гг. / Ю. Клокман. – М.: Изд-во АН СРСР, 1951. – 206 с.
199. Клонингер С. Теории личности: познание человека / С. Клонингер. – СПб.: Питер, 2003. – 720 с.
200. Князьков Ю. Г. Ф. Миллер о запорожском и украинском казачестве / Ю. Г. Князьков // Наукові праці історичного факультету. – Запоріжжя, 1993. – Вип. 1. – С. 87–96.
201. Кобалія Д. «Новоманерныя казачьи лодки» за результатами останніх досліджень / Д. Кобалія // Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва: матеріали наук.-практ. конф., 11–13 жовтня 2001 р. – Нікополь, 2001. – С. 146–155.
202. Кобалія Д. Речовий комплекс з місця підйому «козацького човна» 1737–1739 рр. / Д. Кобалія // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К.: Шлях, 2002. – Вип. 11. – С. 34–38.
203. Ковальова М. Портретні зображення козацької доби та їх зв'язок з іконописом (на прикладі образів Павла Полуботка XVIII ст.) /

- М. Ковальова // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2007. – № 11. – С. 24-34.
204. Козацький собор – святиня духу. До 225-річчя від часу побудови Троїцького собору в Новомосковську / Упоряд. І. Голуб. – Дніпропетровськ, 2003. – 23 с.
205. Козацькі Січі (Нариси з історії українського козацтва XVI – XIX ст.) / В. Смолій, В. Богуслаєв, Я. Ісаєвич та ін. – К., Запоріжжя, 1998. – 252 с. – (Серія «Козацька спадщина»).
206. Козирев В. Запорожская верфь / В. Козирев, В. Шовкун // Південна Україна XVIII – XIX століття: Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2000. – Вип. 5. – С. 202–205.
207. Козирев В. Традиції рибальства запорозького козацтва на півдні України в останній чверті XVIII ст. / В. Козирев // Наукові записки. Зб. наук. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 7. – С. 102-107.
208. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с.
209. Коллінгвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / Р. Дж. Коллінгвуд / Пер. и ком. Ю. А. Асеева. – М.: Наука, 1980. – 485 с.
210. Колодїйчук Є. Мали козаки й ракети / Є. Колодїйчук // Урядовий кур'єр. – 2006. – 17 лист.
211. Колодчук Д. Доля і діяльність Петра Калнишевського: історіографія проблеми / Д. Колодчук // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2010. – Вип. 34. – С. 35-45.
212. Колодчук Д. В. Сучасна історіографія історії Нової Січі / Д. В. Колодчук // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2009. – Т. 115. – Вип. 102. Історія. – С. 101-106.
213. Колонизация Новороссійскаго края и первые шаги его по пути культуры. Историческій этюдъ Д.И. Багалѣя. – К.: Типогр. Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1889. – 120 с.

214. Колчин М. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI-XIX вв.: Исторический очерк / М. Колчин. – М.: Посредник, 1908. – 176 с.
215. Комар М. Про запорізькі вольності / М. Комар. – Одеса: Просвіта, 1907. – 40 с.
216. Корнацький І. Бахмут і Запорожжя у XVIII столітті / І. Корнацький // Запорозька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. – К.: ДП НВЦ «Пріоритет», 2013. – С. 207-213.
217. Короленко П. Азовцы / П. Короленко // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIV. – № 7–9. – С. 53–74.
218. Короленко П. П. Церковные древности кубанских казаков / П. П. Короленко. – Екатеринодар, 1905. – 110 с.
219. Костомаров Н. Фельдмаршал Миних и его значение в русской истории. Вырезка / Н. Костомаров // Вестник Европы. – 1884. – Т. IV–V. – С. 5–57, 510–564.
220. Кот С. І. Реліквії козацтва в контексті українсько-російських переговорів щодо їх повернення (1920-1930-ті рр.) / С. І. Кот // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 129-143.
221. Коцур А. Голгофа останнього гетьмана / А. Коцур // Україна молода. – 2003. – 30 жовт.
222. Коцур А. Доброчинство останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського (на прикладі Покровської церкви в Ромнах) / А. Коцур // Часопис української історії. – 2005. – Вип. 2. – С. 5-12.
223. Коцур А. Найтрагічніший кошовий отаман Запорозької Січі П. І. Калнишевський / А. Коцур // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 108-112.
224. Коцур А. П. Голгофа останнього кошового / А. П. Коцур // Земляки. Альманах Сумського земляцтва в Києві. – Суми: Собор, 2004. – С. 101-105.

225. Коцур А. П. Церковно-доброчинна діяльність кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / А. П. Коцур, Г. Г. Коцур // *Perejaslavica*. Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». – К.: Міленіум, 2007. – Ч. 1. Релігійне життя Переяславської землі (IX-XXI ст.) (До 1100-річчя першої літописної згадки про Переяслав). – С. 92-95.
226. Коцур А. П. Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СВУ / А. П. Коцур, В. П. Коцур. – К.: Хрещатик, 1996. – 64 с.
227. Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки звітяги, доброчинства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського) / А. Коцур, Г. Коцур // *Свобода слова*. – 2004. – 19 серпня.
228. Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки звітяги, доброчинства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського) / А. Коцур, Г. Коцур // *Свобода слова*. – 2004. – 27 серпня.
229. Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки звітяги, доброчинства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського) / А. Коцур, Г. Коцур // *Свобода слова*. – 2004. – 2 вересня.
230. Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки звітяги, доброчинства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського) / А. Коцур, Г. Коцур // *Свобода слова*. – 2004. – 9 вересня.
231. Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки звітяги, доброчинства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського) / А. Коцур, Г. Коцур // *Свобода слова*. – 2004. – 16 вересня.

232. Коцур А. Троїцька церква П. Калнишевського в Пустовійтівці – пам'ятка дерев'яної архітектури України XVIII ст. / А. Коцур // Часопис української історії. – 2005. – Вип. 3. – С. 10-14.
233. Коцур А. Троїцький собор П. Калнишевського в Новомосковську – вершина дерев'яного зодчества XVIII ст. / А. Коцур // Часопис української історії. – 2006. – Вип. 4. – С. 5-9.
234. Коцур В. А. Вклад кошевого атамана Запорожской Сечи Петра Калнышевского в церковное строительство / В. А. Коцур // Теория и практика общественного развития: Научный журнал. – Краснодар: Издательский дом «ХОРС», 2013. – № 10. – С. 276-278.
235. Коцур В. А. Сучасна українська історіографія про благодійність П. Калнишевського як прояв загальнолюдських та релігійних цінностей / В. А. Коцур // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції «Дні науки історичного факультету – 2013» / Наук. ред. проф. Г. Д. Казьмирчук. – К.: ПП КП «УкрСІЧ», 2013. – С. 39-40.
236. Коцур В. Благочестя Петра Калнишевського / В. Коцур // Часопис української історії. – К., 2016. – Спецвипуск 34. – С. 69-76.
237. Коцур В. «Дефініції «благодійність», «меценатство», «доброчинність», «ктиторство» в сучасній історіографії / В. Коцур // Часопис української історії. – 2010. – Вип. 18. – С. 132-136.
238. Коцур Г. Відображення постаті Петра Калнишевського в історичних дослідженнях XIX – початку XX ст. / Г. Коцур // Україна в сучасному світі: проблеми регіональної історії: Матеріали Всеукр. наук. конф., 25-26 квітня 2013 р. – Луганськ, 2013. – С. 58-61.
239. Коцур Г. Внесок Петра Калнишевського у розвиток української культури та духовності / Г. Коцур // Часопис української історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 24-27.
240. Коцур Г. Доброчинно-меценатська діяльність останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / Г. Коцур, А. Коцур //

- Національно-державне відродження України: історія та сучасність: Матеріали наук.-практ. конф., 11-12 травня 2005 р. – Коломия, 2005. – Ч. 1. – С. 4-9.
241. Коцур Г. Економічний розвиток Запоріжжя періоду Нової Січі: українська історіографія (1991-2016 рр.) / Г. Коцур // Часопис української історії. – К., 2016. – Спецвип. 34. – С. 19-33
242. Коцур Г. Зв'язки між духовними святинями Києва та Нової Січі часів Петра Калнишевського / Г. Коцур // Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Зб. матеріалів Міжн. наук.-практ. конф., присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлинського (Київ, 27 березня 2014 р.) / Редкол.: О. П. Реєнт (голова), В. П. Капелюшний, О. П. Гончаров та ін. – К.: ПП «Фоліант», 2014. – С. 376-379.
243. Коцур Г. Історіософська та етнопсихологічна репрезентація національних рис українства у світоглядно-моральному синтезі (на прикладі козацтва та кошового отамана Петра Калнишевського) / Г. Коцур // Часопис української історії. – К.: Книги-XXI, 2012. – Вип. 23. – С. 84-88.
244. Коцур Г. Колонізація та економічний розвиток Запоріжжя в часи Петра Калнишевського: історіографія (XIX – 80-ті рр. XX ст.) / Г. Коцур // Часопис української історії. – К., 2016. – Вип. 33. – С. 84-96.
245. Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: історіографічний дискурс: Монографія / Г. Коцур. – К.; Чернівці: Книги-XXI, 2017. – 480 с.
246. Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: нові підходи до з'ясування дискусійних сторінок біографії / Г. Коцур // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці, 2011. – С. 25-29.
247. Коцур Г. Кошовий отаман Петро Калнишевський: біобібліогр. покажч. / уклад. і авт. вступ. ст. Г. Г. Коцур; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К.-Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2016. – 182 с.

248. Коцур Г. Останній кошовий / Г. Коцур // Nova газета (Нью-Йорк, США). – 2013. – № 14. – 4 квіт. – С. 17.
249. Коцур Г. Петриківка й Петро Калнишевський (до 315-ї річниці від дня народження останнього кошового отамана Запорозької Січі) / Г. Коцур // Часопис української історії. – 2006. – № 5. – С. 9-13.
250. Коцур Г. Петро Калнишевський: дискусії щодо соловецького періоду біографії / Г. Коцур // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2011. – Вип. 108. – С. 23-26.
251. Коцур Г. Петриківка й Петро Калнишевський (До 315-ї річниці від дня народження останнього кошового отамана Запорозької Січі) / Г. Коцур // Часопис української історії. – 2006. – Вип. 4. – С. 9-13.
252. Коцур Г. Петро Калнишевський: нескорений духом / Г. Коцур, Ю. Шовкун. – К.; Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2012. – 183 с.
253. Коцур Г. Петро Калнишевський – нескорений духом / Г. Коцур // Патріоти Черкащини. – 2012. – № 4. – 28 верес. – С. 3
254. Коцур Г. Петро Калнишевський – останній кошовий отаман Війська Запорозького Низового (До 250-річчя обрання козацьким керманічем) / Г. Коцур // Часопис української історії. – К.: Книги-XXI, 2012. – Вип. 24. – С. 9-17.
255. Коцур Г. Світоглядно-моральний портрет кошового отамана П. Калнишевського: науковий дискурс / Г. Коцур // Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст: Матеріали Міжн. наук.-практ. конф., присв. 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету, 15-17 жовтня 2015 р. – Ізмаїл: РВВ ІДГУ; «СМИЛ», 2015. – Т. I: Історія. Економіка. Педагогіка. – С. 46-49.
256. Коцур Г. Статки Петра Калнишевського: історіографічна когнітивність / Г. Коцур // Часопис української історії. – К.: Книги-XXI, 2012. – Вип. 22. – С. 72-80.
257. Коцур Г. Г. Автентичність портрета Петра Калнишевського: нове бачення / Г. Г. Коцур // Сумська старовина. – 2011. – № XXXV. – С. 91-96.

258. Коцур Г. Г. Дискусії в українській історіографії щодо статків і благодійності кошового отамана П. Калнишевського / Г. Г. Коцур // Віддане служіння історичній науці: Зб. до 70-річчя професора Григорія Казьмирчука. – К.: ПП «КП УкрСІЧ», 2014. – С. 231-240.
259. Коцур Г. Г. Етапи кар'єрного зростання Петра Калнишевського: історіографія / Г. Г. Коцур // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції «Дні науки історичного факультету – 2013» / Наук. ред. проф. Г.Д. Казьмирчук. – К.: ПП КП «УкрСІЧ», 2013. – Вип. 2. – С. 41-43.
260. Коцур Г. Г. Евангелия, подаренные кошевым атаманом Запорожской Сечи Петром Калнышевским / Г. Г. Коцур // Вестник Академии знаний. Всероссийский научный журнал. – Краснодар, 2013. – № 4. – С. 17-22.
261. Коцур Г. Г. Останній запорозький отаман Петро Калнишевський: звитяга і жертівність / Г. Г. Коцур // Black Sea: Scientific Journal of Academic Research Multidisciplinary Journal. – Tbilisi, Georgia, 2015. – V. 22. – Is. 4. – P. 4-7.
262. Коцур Г. Г. Петро Калнишевський: шлях від кошового отамана Запорозької Січі до святості / Г. Г. Коцур // Україна – на шляху до Незалежності: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 7 грудня 2017 р. – Корсунь-Шевченківський: Видавець І. В. Майдаченко, 2018. – С. 56-61.
263. Коцур Г. Г. Сучасна українська історіографія (1991 – 2011 рр.) про кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / Г. Г. Коцур // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Науковий збірник. – 2011. – № 4 (60). – С. 105-110.
264. Коцур Г. Г. Сучасні науковці про освоєння та економічне піднесення Запоріжжя в добу кошового отамана Петра Калнишевського / Г. Г. Коцур // Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). – 2016. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/index.html>

265. Кравцевич В. Українському флоту 500 лет / В. Кравцевич // Запорожская Сечь. – 1996. – 1 ноября.
266. Кравченко В. В. «Заселення Полудневої України» Д. І. Багалія та Н. Д. Полонської-Василенко / В. В. Кравченко, Н. І. Швайба // Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. / Д. І. Багалій. – Т. 5. – Ч. II. Заселення Полудневої України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її господарства і культурного розвитку. З додатками Н. Д. Полонської-Василенко. – Х.: Вид-во НУА, 2008. – С. 4-20.
267. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків: Основа, 1996. – 376 с.
268. Краснобай С. Колонізація запорозькою старшиною Південної України: Опанас Ковпак / С. Краснобай // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Одеса: Фенікс, 2009. – Вип. 4. – С. 82-87.
269. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В. Г. Кремень. – К.: Педагогічна думка, 2008. – 424 с.
270. Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782 рр. / В. В. Кривошея. – К., 1998. – Ч. 1. – 270 с.
271. Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782 рр.) / В. В. Кривошея. – К., 1998. – Ч. 2. – 344 с.
272. Крип'якевич І. Історія українського війська: в 2 ч. Репр. вид. 1936 р. / І. Крип'якевич. – К., 1993. – Ч. 1. – 289 с.
273. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 533 с.

274. Крицький О. Архітектурно-будівельна діяльність Степана Ковніра / О. Крицький // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К.: Держбудвидав УРСР, 1959. – С. 95-137.
275. Кузьмук О. С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція взаємовідносин / О. С. Кузьмук. – К.: ВД «Стилос», 2006. – 228 с.
276. Кулиняк Д. Соловецький в'язень / Д. Кулиняк. – К.: Радянський письменник, 1991. – 71 с.
277. Кулиняк Д. І. Од Калниша вісті... (Історична повість-дослідження про останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського) / Д. І. Кулиняк. – К., 2001. – 112 с.
278. Кулиняк Д. Лицар дикого поля / Д. Кулиняк // Персонал-плюс. – 2008. – № 7(259). – 21-27 лютого.
279. Кулиняк Д. Лицар Дикого Поля / Д. Кулиняк. – К.: Варта, 2005. – 144 с.
280. Кулиняк Д. Од Калниша вісті... (іст.-док. повість) / Д. Кулиняк. – К.: ВАТ Видавництво «Київська правда», 2004. – 342 с.
281. Кулиняк Д. Останній кошовий Петро Калнишевський / Д. Кулиняк. – К.: Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. – 48 с.
282. Кулиняк Д. Повернення Петра Калнишевського / Д. Кулиняк // Урядовий кур'єр. – 2006. – 12 серп.
283. Кулиняк Д. Принеси нам од Калниша вісті / Д. Кулиняк // Старожитності. – 1992. – № 10. – С. 8-9.
284. Кулиняк Д. Соловецький в'язень (До 300-я з дня народження останнього кошового Запорізької Січі П. І. Калнишевського) / Д. Кулиняк // Буковинське віче. – 1991. – 14 липня.
285. Кулиняк Д. Соловецький в'язень, або Останній гетьман України (До 300-річчя від дня народження Петра Калнишевського) / Д. Кулиняк // Дніпро. – 1990. – № 7. – С. 137-151.
286. Курилов И. А. Роменская старина / И. А. Курилов. – Ромны: Типогр. Б. Цюнона, 1898. – 340 с.

287. Кухарець Л. Прибутки Війська Запорізького / Л. Кухарець // Фінанси України. – 1997. – № 5. – С. 120–122.
288. Ленченко В. Хортицький ретраншемент / В. Ленченко // Пам'ятки України. – 2004. – № 2. – С. 70–77.
289. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К.: Мистецтво, 1968. – 464 с.
290. Логвин Г. Украинское искусство X – XVIII вв. – М.: Искусство, 1963. – 290 с.
291. Ложешник А. Спадок родини Антона Андрійовича Головатого – військового судді Чорноморського козацького війська (за матеріалами Державного архіву Одеської області) / А. Ложешник // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. ст. – Одеса, 2011. – Вип. 6. – С. 100-110.
292. Луняк Є. Козацька Україна XVI-XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях / Є. Луняк. – К.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2012. – 808 с.
293. Лях С. Р. Публікації з історії Південної України в періодиці 1991-1995 років / С. Р. Лях // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 153-166.
294. Майданець О. Рибальство як складова економіки Запорозької Січі / О. Майданець // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К.: Шлях, 2002. – Вип. 11. – С. 204-207.
295. Макаренко Н. Памятникъ украинского искусства XVIII века / Н. Макаренко // Зодчій. Журналь архитектурный и художественно-технический. Органъ Императорского СПб. Общества архитекторовъ. – 1908. – № 24. – С. 211-215.
296. Макаренко Н. Памятникъ украинского искусства XVIII века / Н. Макаренко // Зодчій. Журналь архитектурный и художественно-

- технический. Органъ Императорского СПб. Общества архитекторовъ. – 1908. – № 25. – С. 220-222.
297. Макаров П. Организация разведки и контрразведки Войска Низового Запорожского / П. Макаров // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 153–156.
298. Максимович М. Вибрані твори / Упор. і вст. сл. В. Короткого / М. Максимович. – К.: Либідь, 2004. – 360 с.
299. Максимовичъ М. А. Собрание сочинений: в 3 т. / М. А. Максимовичъ. – К.: Б. и., 1876-1880. – Т. 1. Отдѣль историческій. – К.: Тип. М. П. Фрица. – 1876. – 847 с.
300. Максимовичъ М. А. Собрание сочинений: в 3 т. / М. А. Максимовичъ. – К.: Б. и., 1876-1880. – Т. 2. Отдѣлы: историко-типографическій, археологическій и этнографическій. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1877. – 524 с.
301. Максимовичъ М. А. Собрание сочинений: в 3 т. / М. А. Максимовичъ. – К.: Б. и., 1876-1880. – Т. 3. Языкознание. История словесности. – К.: Тип. аренд. Е. Т. Керер, 1880. – 745 с.
302. Маленко Л. М. До причин створення та ліквідації південноукраїнських козацьких військ в останній чверті XVIII – XIX століттях / Л. М. Маленко // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 172-185.
303. Мандрика М. Останні часи Січі Запорожської і початок козацького війська Чорноморського / М. Мандрика. – Катеринослав, 1919. – 64 с.
304. Манштейн К. Записки исторические, гражданские и военные о России с 1727 по 1744 год, с дополнением достаточного сведения о войске, о флоте, о торговле и проч. сей обширной империи / пер. Т. Мельгуна: в 2 ч. / К. Манштейн. – М.: Типография Августа Семена, 1823. – Ч. 1. – 329 с.
305. Манштейн К. Записки исторические, гражданские и военные о России с 1727 по 1744 год, с дополнением достаточного сведения о войске, о флоте, о торговле и проч. сей обширной империи / пер. Т. Мельгуна: в 2 ч. / К. Манштейн. – М.: Типография Августа Семена, 1823. – Ч. 2. – 344 с.

306. Маркевич А. Южная Русь при Екатерине II / А. Маркевич. – Одесса, 1893. – 31 с.
307. Марковин Н. Очерк истории Запорожского казачества / Н. Марковин. – СПб., 1878. – 78 с.
308. Марковичъ Я. Записка о Малороссіи, ея жителяхъ и произведеніяхъ / Я. Марковичъ. – СПб., 1798. – Ч.1. – 98 с.
309. Масловский Д. Записки по истории военного искусства в России / Д. Масловский. – СПб.: Типография В. Безобразова и Комп., 1891. – Вып. 1. 1683-1762 год. С планами, чертежами и схемами. – 651 с.
310. Масловский Д. Записки по истории военного искусства в России / Д. Масловский. – СПб.: Типография В. Безобразова и Комп., 1894. – Вып. 2. Царствование Екатерины Великой. 1762–1794 год. С планами, чертежами и схемами. – 622 с.
311. Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – К., Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
312. Матях В. Ціннісні орієнтації українського суспільства в умовах російського протекторату (основні напрями наукового дослідження) / В. Матях // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії ХІ–ХVІІІ століть. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 419-434.
313. Миллер Г. Известия о казаках запорожских / Г. Миллер // Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащих. – СПб., 1760. Май. – С. 387–444.
314. Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссіи и малороссіянахъ / Г. Ф. Миллер. – М., 1847. – 92 с.
315. Миллер Д. Заселение Новороссийскаго края и Потемкин / Д. Миллер. – Харьков: Паровая Типо-Литография М. Зильберберг и С-вья, 1901. – 48 с.
316. Михайлина П. Видатний український історик ХХ століття (до 100-річчя від дня народження В. О. Голобуцького) / П. Михайлина, А. Федорук // Буковинський журнал. – 2005. – № 1. – С. 77–83.

317. Михайлуца М. Морські походи та тактика воєнного флоту козацько-гетьманського часу / М. Михайлуца // Південна Україна: проблеми історичних досліджень: зб. наук. праць. – Миколаїв, 1998. – Ч. I. – С. 135–140.
318. Мицик Ю. А. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетров. держ. ун-ту, 1997. – 176 с.
319. Мицик Ю. Як козаки воювали / Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 301 с.
320. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця / о. Ю. Мицик. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 392 с.
321. Мышецкий С. И. История о козакахъ запорожскихъ, какъ оныя изъ древнихъ летъ зачалися, и откуда свое происхождение имеютъ, и въ какомъ состояніи ныне находятся / С. И. Мышецкий. – М., 1847. – 42 с.
322. Мільчев В. І. Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) / В. І. Мільчев, Ю. П. Князьков // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 35-55.
323. Мільчев В. І. Боротьба Запорозжя проти впровадження російським урядом форпостів, карантинів та митниць по ріках Південний Буг та Синюха у часи Нової Січі / В. І. Мільчев // Збірник наукових праць Бердянського педагогічного інституту. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 84-87.
324. Мільчев В. І. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі / В. І. Мільчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2006. – Вип. XX. – С. 29-35.
325. Мільчев В. І. Поглинення Вольностей Війська Запорозького Низового у 1775 р.: проекти, плани, реалізація / В. І. Мільчев // Південний архів: Зб.

- наук. праць. Історичні науки. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2006. – Вип. 21. – С. 47-53.
326. Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII-XVIII століття: джерелознавчий аналіз / В. Мільчев. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 369 с.
327. Мірущенко О. Вплив геополітичного становища Нової Січі на економічний розвиток Запорозьких Вольностей / О. Мірущенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 44-55.
328. Мірущенко О. Грошовий обіг на запорозьких землях у XVIII ст. в контексті розвитку транзитної та зовнішньої торгівлі Вольностей / О. Мірущенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 134-144.
329. Мірущенко О. Економічний розвиток війська Запорозького (Низового) у роки російсько-турецької війни 1768-1774 рр. / О. Мірущенко // Київська старовина. – 2005. – № 3-4. – С. 128-142.
330. Мірущенко О. П. Напрямки запорозької торгівлі наприкінці XVII-XVIII століття / О. П. Мірущенко // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 248-251.
331. Мірущенко О. П. Регулювання російським урядом економічних відносин Гетьманщини та Нової Січі у 40-60-х рр. XVIII ст. / О. П. Мірущенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Тандем-У, 1999. – Вип. VII. – С. 53-61.
332. Надхинъ Г. Память о Запорожѣ и о послѣднихъ дняхъ Запорожской Сѣчи / Г. Надхинъ. – М.: Въ Университет. типогр. Катковъ, 1877. – 69 с.
333. Незнайома Клію: таємниці, казуси і курйози української історії: Козацька доба / за ред. В. Смолія. – К.: Наук. думка, 2004. – 309 с.
334. Некрасов Г. Роль России в Европейской международной политике. 1725-1739 гг. / Г. Некрасов. – М., 1976. – 317 с.

335. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В. В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.
336. Нікуліна Н. Лоцманування у запорожців / Н. Нікуліна // Київська старовина. – 1996. – № 2–3. – С. 67–82.
337. Новицький Я. П. История города Александровска (Екатеринославской губ.) въ связи съ исторією возникновенія крѣпостей Днѣпровской линіи 1770–1806 гг. / Я. П. Новицький. – Екатеринославъ: Типогр. Губернскаго Земства, 1905. – 176 с.
338. Новицький Я. П. Народна пам'ять про козацтво / Новицький Я. П., Сокульський А. Л., Шевченко В. І. – Запоріжжя: Інтербук, 1991. – 160 с.
339. Оглоблин О. Передмова / О. Оглоблин // Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. – С. VII–IX.
340. Оглоблин О. Передмова / О. Оглоблин // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – Т. 1. – С. 6–10.
341. Одеса козацька. Наукові нариси [Бачинська О. А., Гончарук Т. Г., Гуцалюк С. Б. та ін.]. – Одеса: Фенікс, 2008. – 239 с.
342. Одовецъ К. История Украины за часовъ Петра Великого и Катерины II / К. Одовецъ. – Львовъ : З друкарни Товариства имени Шевченка, 1886. – Ч. II. Петро Калнишевскій // Коцур В., Коцур А. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського). – К. – Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – С. 65–75.
343. Одовецъ К. История Украины за часовъ Петра Великого и Катерины II / К. Одовецъ. – Львовъ: З друкарнѣ Товариства имени Шевченка, 1886. – Ч. II. Петро Кальнишевскій. – С. 16–33.
344. Одовецъ К. Петро Кальнишевскій, останній кошовий отаманъ «Сѣчи Запорожской» / К. Одовецъ // История Украины за часовъ Петра Великого и Катерины II. – Львовъ: Выдане товариства «Просвѣта», 1886. – 33 с.

345. Олійник О. До причин ліквідації запорозького козацтва / О. Олійник // Запорозька старовина. – Запоріжжя, 1995. – Вип. 1. – С. 38-45.
346. Олійник О. Економіка творення і політика зруйнування: (Несподіваний погляд на причини знищення Запорізької Січі) / О. Олійник // Старожитності. – 1991. – № 1. – С. 8.
347. Олійник О. Запорожці і татари – вороги чи сусіди? / О. Олійник // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 72–77.
348. Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775) / Олександр Олійник. – Запорожжя: Дике Поле, 2005. – 256 с.
349. Олійник О. Розвідувальна діяльність запорожців за документами архіву Коша Нової Січі (1734–1775 рр.) / О. Олійник // Наук. доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України. ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 1998. – Вип. IV. – С. 18–27.
350. Олійник О. Л. Зимівник у колонізаційних процесах Південної України / О. Л. Олійник // Запорозька старовина. Спеціальний випуск. Присвячується світлій пам'яті останнього кошового отамана Запорозького Війська Низового Петра Калнишевського з нагоди 200-ї річниці від дня його смерті. – К. – Запоріжжя, 2003. – С. 143-153.
351. Олійник О. Л. Місце зимівника в територіально-адміністративному устрої Запорозьких Вольностей / О.Л. Олійник // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 52-56.
352. Олійник О. Л. Про локалізацію запорозьких зимівників / О. Л. Олійник // Український історичний журнал. – 1992. – № 11-12. – С. 123-126.
353. Очерки изъ истории колонизации степной окраины Московскаго государства. Изслѣдованіе Д.И. Багалѣя. – М.: Въ Университет. типогр. М. Катковъ, 1887. – 616 с.
354. Падалка Л. О старинномъ Покровскомъ храме казацкой поры и его строителе, кошовомъ низового запорожскаго войска, Пётр Калнышь / О. Падалка / Коцур В., Коцур А. Від Сули до Білого моря: шлях через три

- століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського). – К. – Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – С. 187-204.
355. Падалка Л. О старинномъ Покровскомъ храмѣ козацкой поры и его строителѣ, кошевомъ низового запорожскаго войска, Петрѣ Калнышѣ / Л. Падалка. – Полтава: Электрич. типогр. Г. И. Маркевича, 1908. – 36 с.
356. Падалка Л. О старинномъ Покровскомъ храмѣ козацкой поры и его строителѣ / Л. Падалка // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – Полтава, 1908. – Вып. 5. – С. 49-64.
357. Палієнко М. «Кієвская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 384 с.
358. Палієнко М.Г. «Кієвская старина» (1882–1906): Хронологічний покажчик змісту журналу / М. Г. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 480 с.
359. Пахучий О. Як я поновляв запорожський собор у Новомосковську / О. Пахучий // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 11-12. – С. 191-193.
360. Пасічник В. Козацька ідея як складник української національної ідеї / В. Пасічник // Козацтво в українському суспільстві: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали наук.-практ. конф., 27 вересня 2005 р. – Львів, 2005. – С. 19-25.
361. П-ко Вл. Несколько слов о малороссийских архивах / Вл. П-ко // Кієвская старина. – 1905. – № 2. – С. 136-138.
362. Первин Л. Психология личности: Теория и исследования / Л. Первин, О. Джон; Пер. с англ. М. С. Жамкочьян. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 607 с.
363. Пересветов Р. Тайны выцветших строк / Р. Пересветов. – М.: Детгиз, 1963. – 287 с.
364. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год: в 5 т. / А. Н. Петров. – СПб., 1866. – Т. 1. – 510 с.
365. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год: в 5 т. / А. Н. Петров. – СПб., 1866. – Т. 2. – 485 с.

366. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год: в 5 т. / А. Н. Петров. – СПб., 1874. – Т. 3. – 322 с.
367. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год: в 5 т. / А. Н. Петров. – СПб., 1874. – Т. 4. – 391 с.
368. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год: в 5 т. / А. Н. Петров. – СПб., 1874. – Т. 5. – 210 с.
369. Петро Калнишевський та його роль в історії українського народу: Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 315-ій річниці від дня народження кошового Запорозької Січі П. І. Калнишевського (1691-1803 рр.), 5 липня 2006 р. – Ромни, 2006. – 98 с.
370. Піщанська В. М. «Захисна тема» козацького мистецтва / В. М. Піщанська // Культура народів Причорномор'я. – 2012. – № 219. – С. 154-157.
371. Плецький С. Полонені Війська Запорозького (за документами 1773 року) / С. Плецький // Південна Україна XVIII – XIX століття: Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – Вип. 4 (5). – С. 208-212.
372. Плецький С. Ф. Боротьба Коша з російською адміністрацією за контроль над кордонами Вольностей Війська Запорізького в часи Нової Січі / С. Ф. Плецький // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Тандем-У, 1999. – Вип. VII. – С. 61-69.
373. Плецький С. Ф. Уявлення запорозьких козаків про кордони за часів Нової Січі / С. Ф. Плецький // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 244-248.
374. Плецький С. Паспортна система Нової Січі (1734–1775 рр.) / С. Плецький // Укр. іст. журн. – 2006. – № 2. – С. 24–36.
375. Полевой Н. Польская и турецкая войны, в царствование императрицы Анны Иоановны. Вырезка / Н. Полевой. – Б.м. – Т. XIV. – Отд. III. – С. 37–88.

376. Полонська-Василенко Н. Історики Запоріжжя / Н. Полонська-Василенко // Ювілейний збірник на пошану Д. І. Багалія. – К., 1927. – Т.1. – С. 811-824.
377. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – Т. 1. – 397 с.
378. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1967. – Т. 2. – 248 с.
379. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Мюнхен: Накладом Українського Видавництва, 1976. – Т. 2. Від половини XVII сторіччя до 1923 року. – 599 с.
380. Полторац В. Торгівля між запорозьким та донським військами у 1734-1775 рр. та її роль у між козацьких взаєминах / В. Полторац // Український історичний збірник. – К., 2006. – Вип. 9. – С. 84-88.
381. Посулько О. М. Взаємовідносини Запорозької Січі з іноземними поселенцями на пограниччі / О. М. Посулько // З минувшини Подніпров'я. Зб. матер. наук. конф. – Дніпропетровськ: Дніпро, 1995. – С. 77-82.
382. Приступко Н. Соловецький в'язень. Останній запорозький отаман Петро Калнишевський просидів у кам'яному мішку двадцять п'ять років / Н. Приступко // Хрещатик. – 2003. – № 47. – 4 листопада.
383. Пугач И. С. Днепровская укрепленная линия 1770 – 1798 гг. / И. Пугач // История запорожского края в дооктябрьский период: тезисы областной историко-краеведческой конф., 16 апреля 1991 г. – Запорожье, 1991. – С. 28 – 29.
384. Путро О. Українське козацьке військо / О. Путро // Київська старовина. – 1998. – № 1. – С. 3–25.
385. Пуха І. В. Про школи в Запорізькій Січі / І. В. Пуха // Укр. іст. журн. – 1969. – № 3. – С. 100-106.
386. Реєнт О. П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти / О. П. Реєнт // Наука та наукознавство. – 1998. – № 2. – С. 42-52.

387. Репан О. Взаємини гарнізону Старосарматського ретраншементу з місцевим населенням: коні та навколо них / О. Репан // Запорозька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. – К.: ДП НВЦ «Пріоритет», 2013. – С. 157-163.
388. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман. – К.: Либідь, 1994. – 767 с.
389. Ригельман А. И. Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще / А. И. Ригельман. – М.: Университетская тип., 1847. – 819 с.
390. Рубан В. Краткия географическия, политическия и историческия известія о Малой Россіи: с приобщением украинских трактатов и известій о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая / из разных мест собраны и изданы в свет Васильем Рубаном. – СПб.: Тип. Мор. кадет. корпуса, 1773. – 91 с.
391. Рябінін-Скляревський О. Запорізькі бунти дунайців 1771–1774 рр. і початок Задунайського Коша / О. Рябінін-Скляревський // Наук. зб. історичної секції: Записки українського наукового товариства в Києві / Під ред. голови секції акад. М. Грушевського. – К.: Держвидав України, 1927. – Т. 26. – С. 65–83.
392. Сапожников И. В. Запорожские и Черноморские казаки в Хаджибее и Одессе / И. В. Сапожников, Г. В. Сапожникова. – Одесса, 1998. – 270 с.
393. Сахно Ф. Історія Смілого / Ф. Сахно. – К.: Варта, 2004. – 488 с.
394. Сварник І. Останній кошовий отаман Війська Запорозького Низового / І. Сварник // Універсум. – 2004. – № 1–2. – С. 37–41.
395. Сементовский Н. М. Потемкин как казак Войска Запорожского / Н. М. Сементовский. – СПб., 1851. – Ч.1–2. – 208 с.
396. Сементовский Н. М. Старина малороссийская, запорожская и донская / Н. М. Сементовский. – СПб., 1846. – 64 с.
397. Сергієнко Г. Військова рада Запорозької Січі: традиції та еволюція козацької демократії / Г. Сергієнко // Богдан Хмельницький та його доба:

- матеріали міжн. наук. конф., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана, 24–25 жовтня 1995 р. – К., 1996. – С. 245–252.
398. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. / В. І. Сергійчук. – К.: Україна, 1991. – 251 с.
399. Сергійчук В. Морські походи запорожців / В. Сергійчук. – К.: Фотовідеосервіс, 1992. – 60 с.
400. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских, через Бунчукового товарища Петра Симоновского 1765 года. – М.: Б. и., 1847. – 159 с.
401. Синяк І. Л. Документообіг Коша Нової Запорозької Січі з Кримським ханством / І. Л. Синяк // Козацька спадщина: альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – Вип. 2. – С. 94-100.
402. Ситник Є. Майбутнє об'єднаної Європи в світлі теорії етно-економічних симбіозів / Є. Ситник. – Донецьк, 2005. – 72 с.
403. Скальковский А. Дунайцы: эпизод из турецкой кампании 1769–1774 гг. / А. Скальковский // Временник общества истории и древностей российских. – М., 1854. – Т. 19. – С. 9–30.
404. Скальковский А. Исторія Новой Сѣчи или послѣднего коша запорожскаго / А. Скальковский. – Одесса: Въ городской типографіи, 1841. – 461 с.
405. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
406. Скорик М. Соловки. Богом обрана обитель / М. Скорик // Україна молода. – 2002. – 6 серп.
407. Скорик М. Соловки. Великий СТОН / М. Скорик // Україна молода. – 2002. – 13 серп.

408. Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны / М. Е. Слабченко. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1922. – Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII ст. – Т. 1. Землевладение и формы сельского хозяйства Гетманщины в XVII-XVIII стол. – XIII+222 с.
409. Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны / М. Е. Слабченко. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1922. – Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII ст. – Т. 2. Судьба фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII-XVIII ст. – VII+2018 с.
410. Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны / М. Е. Слабченко. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1923. – Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII ст. – Т. 3. Очерки торговли и торгового капитализма Гетманщины в XVII-XVIII ст. – 192 с.
411. Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны / М. Е. Слабченко. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1925. – Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII ст. – Т. 4. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII-XVIII вв. – VII+325 с.
412. Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях / М. Е. Слабченко. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1922. – Т. 1. Землевладение и формы сельского хозяйства. – 222 с.
413. Слабченко М. Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей (Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни) / М. Є. Слабченко. – Т. 5. – Вип. 2 // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права ВУАН. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 159-252 (Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. – № 18).
414. Слабченко М. Є. Соціально-правова організація Січи Запорозької / Організація народного господарства / М. Є. Слабченко. – Т. 5. – Вип. 1 // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права ВУАН. – К., 1927. – Вип. III. – С. 203-340 (Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. – № 12).

415. Смолій В. А. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 500 с.
416. Смолій В. А. Українська державна ідея XVI-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 368 с.
417. Смолій В. А. Українська національна революція (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков [Україна крізь віки: у 15-ти т. – Т. 7]. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.
418. Сокульський А. Морські походи запорожців / А. Сокульський. – Дніпропетровськ: Січ, 1995. – 218 с.
419. Сокульський А. Л. З історії судноплавства в Україні: козацька «чайка» / А. Л. Сокульський // Укр. іст. журн. – 2001. – № 5. – С. 75–81.
420. Соловьев С. М. История России с древнейших времен: в XV кн. / С. М. Соловьев. – М.: Мысль, 1963. – Кн. X. – Т. XIX. – 780 с.
421. Старостін В. Соціальна структура слободи Самарчук (Новоселиця) у 1740-1770-х рр.) / В. Старостін // Запорозька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. – К.: ДП НВЦ «Пріоритет», 2013. – С. 179-185.
422. Степовий В. Запорозький зімовник / В. Степовий, В. Біднов. – Катеринослав, 1916. – 30 с.
423. Ст-ий В. Останній кошовий запорожський Петро Калнишевський / В. Ст-ий // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 18-19. – С. 257-260.
424. Ст-ий В. Самарський монастирь / В. Ст-ий // Дніпрові хвилі. – 1910. – № 1. – С. 12-15.
425. Струкевич О. Останній кошовий Запорозької Січі / О. Струкевич // День. – 2003. – 5 лип.
426. Ступак Ф. Я. Добродійність епохи Козаччини / Ф. Я. Ступак // Київська старовина. – 2003. – № 4. – С. 17-23.
427. Ступак Ф. Я. З історії добродійно-меценатської діяльності епохи Козаччини і Гетьманщини / Ф. Я. Ступак // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 3. – С. 391-396.

428. Сушинський Б. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX століть: У 2 т. / Б. Сушинський. – Одеса: ВМВ, 2004. – Т. 2. – 584 с.
429. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С. А. Таранушенко. – К.: Будівельник, 1976. – 336 с.
430. Тарапон О. Рец. на кн.: Коцур В. П., Коцур А. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського). – К.-Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – 306 с. // Часопис української історії. – 2004. – Вип. 1. – С. 119-120.
431. Терновский Н. К истории Запорожского края / Н. Терновский // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – № 25. – С. 5-7.
432. Титов В. Пам'ятки часів Запорозької Січі на Криворіжжі / В. Титов // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Зб. наук. ст. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 34-39. – (Бібліотечка «Часи козацькі»).
433. Тоїчкін Д. Козацькі шаблі в зображальних джерелах України XVII-XVIII ст. / Д. Тоїчкін // Укр. іст. журн. – 2005. – № 1. – С. 180-187.
434. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – 735 с.
435. Турченко Г. Проект «Новоросія» 1764-2014 рр.: Ювілей на крові / Г. Турченко, Ф. Турченко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – 116 с.
436. Удод О. Про психоаналітичний підхід до історії / О. Удод // Бористен. – 2000. – № 3. – С. 12-13.
437. Україна – земля козацька: Ucraina terra Cosaccorum / Укл.: О. І. Шкира, Л. В. Губар, Л. М. Забаріло та ін. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 540 с.
438. Україна – козацька держава / Наук. ред. В. О. Щербак, О. К. Федорук. – К.: Вид-во «ЕММА», 2004. – 1216 с.
439. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Т. Чухліб. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 518 с.

440. Фалько Я. Петро Калнишевський / Я. Фалько // Запорозька Січ. – 1993. – 9 січ.
441. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. – М.: Наука, 1991. – 629 с.
442. Федорина А. Останній кошовий / А. Федорина // Україна молода. – 2001. – 4 лип.
443. Фігурний Ю. Державницька та етнокультурна діяльність Петра Калнишевського в контексті агресивної політики Росії щодо України та українців у другій половині XVIII ст. / Ю. Фігурний // Часопис української історії. – К., 2016. – Спецвипуск 34. – С. 51-59.
444. Флоровській А. В. Депутаты Войска Запорожскаго въ Законодательной Комиссии 1767 г. / А. В. Флоровській. – Одесса: «Славянская» типографія Е. Хрисогелось, 1912. – 51 с.
445. Ө. Н. Родина Калнишевскаго / Н. Ө. // Кіевская старина. – 1892. Май. – Т. XXVII. – С. 249-277.
446. Ө. Н. Родина Калнышевскаго // Коцур В., Коцур А. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського). – К. – Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – С. 104-134.
447. Фоменко В. План Запорозької верфі / В. Фоменко // Архіви України. – 1969. – № 3–4. – С. 49–52.
448. Фролов Б. Реліквії військової історії / Б. Фролов // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 111–114.
449. Фруменков Г. Г. Доля останнього кошового отамана Запорізької Січі [П.І. Калнишевського] / Г. Г. Фруменков // Укр. іст. журн. – 1966. – № 1. – С. 120-126.
450. Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастиря. Политическая ссылка в Соловецкий монастырь в XVIII – XIX веках / Г. Г. Фруменков. – Архангельск: Северо-Западное книж. изд-во, 1965. – 120 с.
451. Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастиря / Г. Г. Фруменков. – Архангельск: Северо-Западное книжное издательство, 1968. – 199 с.

452. Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастыря / Г. Г. Фруменков. – Архангельск: Северо-Западное книжн. изд-во, 1979. – 223 с.
453. Фруменков Г. Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке / Г. Фруменков. – Архангельск: Архангельское книжное изд-во, 1963. – 95 с.
454. Холостенко В. М. Иван Григорович-Барський – зодчий Києва XVIII сторіччя / В. М. Холостенко // Архітектура Радянської України. – 1940. – № 11. – С. 40-47.
455. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применения) / Л. Хьелл, Д. Зиглер; Перевод С. Меленевской, Д. Викторовой. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.
456. Цивілізаційна історія України / Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. – К.: ТОВ УВПК «Екс Об», 20005. – 632 с.
457. Черемисинов В. Одесса в истории русских войн / В. Черемисинов. – Одесса, 1904. – 122 с.
458. Чермошенцева Н. М. С. Я. Боровий про торгівельні відносини єврейських купців та запорозьких козаків / Н. М. Чермошенцева // Козацька спадщина. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – Вип. 3. – С. 214-216.
459. Чиженок Ю. Нариси про козацькі часи в Україні / Ю. Чиженок. – Запоріжжя, 2005. – 319 с.
460. Чухліб Т. Кючук-Кайнарджирський мир 1774 р.: український рахунок / Т. Чухліб // Воєнна історія. – 2006. – № 1–3. – С. 69–74.
461. Шамбров В. Казачество: История вольной Руси / В. Шамбров. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2007. – 568 с.
462. Шаповал І. Вірую у триєдиного. Спогади / І. Шаповал // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 94-101.
463. Шаповал І. В пошуках скарбів / І. Шаповал. – К.: Дніпро, 1965. – 115 с.
464. Швайба Н. І. Доробок Н. Д. Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва в контексті історіографічної ситуації 1920-30-х рр. / Н. І. Швайба

- // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2005. – Вип. 16. – С. 327-336.
465. Швайба Н. І. Запорозька старшина XVIII ст. у студіях Н.Д. Полонської-Василенко / Н. І. Швайба // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 358-363.
466. Швайба Н. І. Постаті запорожців Нової Січі у дослідженнях Н. Д. Полонської-Василенко та О. О. Рябініна-Скляревського / Н. І. Швайба // Козацька спадщина: альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – Вип. 2. – С. 103-106.
467. Швайба Н. І. Праця Н. Д. Полонської-Василенко «Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя» / Н. І. Швайба // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С. 276-287.
468. Швайба Н. Історіографічні дослідження Н. Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва XVIII ст. / Н. Швайба // Історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 73-81.
469. Швидько Г. К. А. О. Скальковський та його «Історія Нової Січі...» / Г. К. Швидько // Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 3-16.
470. Швидько Г. К. Актові джерела до історії Запоріжжя останніх років його існування / Г. К. Швидько // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 9-14.
471. Швидько Г. К. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх володінь в 50-60-ті рр. XVIII ст. / Г. К. Швидько // Південна Україна

- XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 26-34.
472. Швидько Г. К. Документи РДВІА про торгівельні відносини між Запорозькою Січчю і Гетьманщиною у другій половині XVIII ст. / Г. К. Швидько // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4. – С. 9-15.
473. Швидько Г. К. Неопубліковані праці до історії Запорозжя XVII-XVIII ст. / Г. К. Швидько // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 166-172.
474. Шевченко Ф. Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів / Ф. Шевченко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 166 с.
475. Шевчук О. Освоєння земель Миколаївщини в кінці XVII-XVIII ст. / О. Шевчук // Південна Україна: проблеми історичних досліджень: Зб. наук. праць. – Миколаїв, 1998. – Ч. I. – С. 130-131.
476. Шевчук С. П. Судовий процес над запорозькою старшиною в Олексіївській фортеці / С. П. Шевчук // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 213-214.
477. Шереметьев Б. Русский флот в эпоху Екатерины II / Б. Шереметьев // Морской сборник. – 1991. – № 4. – С. 67–73.
478. Шибанов Г. Спадок Петра Калнишевського. Про долю унікальної мистецької пам'ятки з Полтавщини / Г. Шибанов // День. – 2009. – № 42. – 13 берез.
479. Шигин В. Управление флотом во времена Анны Иоановны / В. Шигин // Морской сборник. – 1993. – № 7. – С. 91.
480. Широкоград А. Запорожцы – русские рыцари. История запорожского войска / А. Широкоград. – М.: АСТ, 2008. – 688 с.

481. Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. / Р. Шиян. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 1998. – 96 с.
482. Шовкун Ю. Іноземці XVIII ст. про Запорозьку Січ та П. Калнишевського / Ю. Шовкун // Часопис української історії. – 2005. – Вип. 3. – С. 14-15.
483. Шовкун Ю. Історики козаччини Д. І. Яворницький та А. О. Скальковський про внесок останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського в церковно-релігійне життя України / Ю. Шовкун // Часопис української історії. – 2004. – Вип. 1. – С. 33-40.
484. Шовкун Ю. Останній кошовий отаман Запорозької Січі П. І. Калнишевський: історіографія / Ю. Шовкун // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 14-24.
485. Шовкун Ю. Постать кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського в історіографії кінця XVIII – початку XX ст. / Ю. Шовкун // Інтелектуально-духовна еліта України: історія та сучасність: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 17-18 травня 2007 р. – Коломия, 2007. – С. 13-22.
486. Шпитальов Г. Бойові дії запорозьких човнів у складі Дніпровської воєнної флотилії під час російсько-турецької війни 1735 –1739 рр. / Г. Шпитальов // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 7. – С. 92–101.
487. Шпитальов Г. Запорізьке військо у другій половині 30-х років XVIII століття / Г. Шпитальов // Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва: матеріали наук.-практ. конф., 11–13 жовтня 2001 р. – Нікополь, 2001. – С. 159–177.
488. Шпитальов Г. Запорозька кіннота в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. / Г. Шпитальов // Південна Україна XVIII – XIX століття: Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 2000. – Вип. 5. – С. 71–81.

489. Шпитальов Г. Населення Запорозьких Вольностей у воєнній організації Нової Січі. 1734-1775 рр. / Г. Шпитальов // Студії з історії Степової України. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 1. – С. 88-94.
490. Шпитальов Г. Запорозька флотилія в російсько-турецькій війні 1768–1774 років / Г. Шпитальов // Південна Україна XVIII – XIX століття: Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 1999. – Вип. 4 (5). – С. 134–142.
491. Шпитальов Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 років / Г. Шпитальов. – Запоріжжя: РА «Тандем–У», 2002. – 72 с.
492. Шульга І.Г. Запорозька Січ у складі українського внутрішнього ринку / І.Г. Шульга // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали респ. історичних читань. – К., 1991. – С. 87-91.
493. Шумило С. В. Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сечь. Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к Кошевому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому: к истории взаимоотношений / С. В. Шумило. – Киев; Серпухов: Международный институт афонского наследия в Украине; «Наследие Православного Востока», 2015. – 128 с.
494. Шумило С. Духовное Запорожье на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе / С. Шумило. – К.: Издат. Отдел УПЦ, 2015. – 116 с.
495. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К.: Вид. дім «KM Academia», 2000. – 300 с.
496. Эварницкій Д. И. Архивные материалы для истории Запорожья / Д. И. Эварницкій // Киевская старина. – 1886. – Т. XV. Июль. – С. 520-536.
497. Эварницкій Д. И. Запорожье въ останкахъ старины и преданияхъ народа. Съ 55-ю рисунками и 7-ю плпнами / Д. И. Эварницкій. – С.-Петербургъ: Изданіе Л.Ф. Пантелѣва, 1888. – Ч. 1. – 294 с.: 21 л. ил., схем.

498. Эварницкій Д. И. Запорожье въ останкахъ старины и преданіяхъ народа. Съ 55-ю рисунками и 7-ю плпнами / Д. И. Эварницкій. – С.-Петербургъ: Изданіе Л.Ф. Пантелѣева, 1888. – Ч. 2. – 257 с.: 42 л. ил., карт.
499. Эварницкій Д. И. Вольности запорожскихъ козаковъ / Д. И. Эварницкій. – СПб.: Типо-лит. и фот. П. И. Бабкина, 1898. – 405 с.
500. Эварницкій Д. И. Исторія запорожскихъ козаковъ / Д. И. Эварницкій. – СПб.: Типографія П. И. Бабкина, 1897. – Т. III. 1686-1734. – 646 с.
501. Эварницкій Д. И. Исторія запорожскихъ козаковъ / Д. И. Эварницкій. – СПб.: Типографія И. Н. Скороходова, 1895. – Т. II. – 624 с.
502. Эварницкій Д. И. Исторія запорожскихъ козаковъ / Д. И. Эварницкій. – СПб.: Типографія И. Н. Скороходова, 1892. – Т. I. Съ 22 рисунками. – 641 с.
503. Эварницкій Д. И. Источники для исторіи запорожскихъ козаковъ / Д. И. Эварницкій. – Владимиръ: Типо-Литографія Губернскаго Правленія, 1903. – Т. 1. – 1072 с.
504. Эварницкій Д. И. Источники для исторіи запорожскихъ козаковъ / Д. И. Эварницкій. – Владимиръ: Типо-Литографія Губернскаго Правленія, 1903. – Т. 2. – 2107 с., примечание – 122 с.
505. Эварницкій Д. И. Очерки по исторіи запорожскихъ козаковъ и новороссійскаго края / Д. И. Эварницкій. – С.-Петербургъ: Типографія И. Н. Скороходова, 1889. – 206 с.
506. Эварницкій Д. И. По слѣдамъ запорожцевъ / Д. И. Эварницкій. – С.-Петербургъ: Типо-Литографія и Фотот. П. И. Бабкина, 1898. – 324 с.
507. Эварницкій Д. И. Послѣдній кошевой атаманъ Петръ Ивановичъ Калнишевскій / Д. И. Эварницкій. – Новочеркасскъ: Типографія А. А. Карасева, 1887. – 16 с.
508. Эварницкій Д. И. Топографическій очеркъ Запорожья / Д. И. Эварницкій // Кіевская старина. – 1884. – Т. IX. Май. – С. 33-54; Июнь. – С. 177-200; Июль. – С. 392-422.

509. Эварницкій Д. И. Церковные памятники Запорожья / Д. И. Эварницкій // Историческій вѣстникъ. – 1893. – Т. ЛII. Июнь. – С. 770-782.
510. Эварницкій Д. И. Число и порядокъ запорожскихъ Сѣчей / Д. И. Эварницкій // Кіевская старина. – 1884. – Т. VIII. Апрель. – С. 589-608.
511. Эварницкій Д. И. = Яворницкій Д. И. Вольности запорожскихъ козаковъ. Историко-топографическій очеркъ. Съ приложениемъ трехъ картъ / Д. И. Эварницкій = Д. И. Яворницкій. – С.-Петербургъ: Типографія И. Н. Скороходова, 1890. – 385 с.
512. Ю. Л. Я. Пам'ятка старовини / Я. Л. Ю // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 11-12. – С. 186-189.
513. Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903-1993): життя, наукова і педагогічна діяльність / С. Юсов. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2011. – 336 с.
514. Юрченко П. Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII-XIX ст.) / П. Г. Юрченко. – К.: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1949. – 133 с.
515. Яворницький Д. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. Яворницький. – К.: Веселка, 1995. – Ч. 1-2. – 446 с.
516. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
517. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – К.: Наук. думка, 1993. – 416 с.
518. Якубова Т. Участь козаків в очаківській операції. 1769 рік / Т. Якубова // Київська старовина. – 2004. – № 3. – С. 9–17.
519. Bourdieu P. Illusion biographique / P. Bourdieu // Actes de la Recherches en sciences sociales. – Paris: Le Seuil, 1986. – Vol. 62-63. – P. 69-72.
520. Garran J.-Ph. Recherches politiques sur l'Etat ancien et moderne de la Pologne, appliqués a sa derniere Revolution / J.-Ph. Garran. – Paris, 1795.

521. Kotsur Anatolii, Kotsur Vita. Information on Paisius Velichkovsky and the Romanian Monasticism of the 18th Century in the Pages of «Kievskaja Starina» (1892-1894) / Anatolii Kotsur, Vita Kotsur // *Codrul Cosminului: University of Suceava (Romania)*. – 2018. – Vol. XXIV. – No. 1. – P. 113-130.
522. Kotsur Halyna. Charity of Kish Ataman of the Zaporozhian Sich Petro Kalnyshevsky / Halyna Kotsur // *Evropský filozofický a historický diskurz*. – Praha, 2016. – Volume 2. – Issue 1. – P. 19-23.
523. Le Clerc N.-G. *Historie physique, morale civile et politique de la Russie ancienne* / N.-G. Le Clerc. – Paris, 1783.
524. Möller J. W. *Reise von Volhynien nach Cherson in Russland im Jahre 1787*. – Hamburg, 1804.
525. Scherer Jean-Benoît. *Annales de La Petite-Russie ou Histoire des Cosaques-Zaporogues et des Cosaques de el Ukraine ou la Petite-Russie* / Jean-Benoît Scherer. – Paris, 1788.

Енциклопедії, довідники, словники

526. Калнишевський Петро Іванович // *Довідник з історії України (А-Я)* / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – С. 281.
527. Калнишевський Петро Іванович // *Радянська енциклопедія історії України: в 4-х т.* – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1970. – Т. 2. – С. 295.
528. Калнишевський Петро Іванович // *Українська радянська енциклопедія: в 12-ти т.* – К.: Головна редакція УРЕ, 1979. – Т. 4. – С. 522.
529. Калнишевський Петро // *УСЕ. Універсальний словник-енциклопедія* / Гол. ред. чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К.: Всеуито; Новий друк, 2003. – С. 543.
530. Котляр М. *Довідник з історії України* / М. Котляр, С. Кульчицький. – К.: Україна, 1996. – 161 с.

531. Коцур А. Благодійність / А. Коцур // Історія в термінах і поняттях: довідник / За заг. ред. Т. В. Орлової. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. – С. 67.
532. Мицик Ю. Калнишевський (Калниш) Петро Іванович / Ю. Мицик // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза, Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 190-191.
533. Покровська церква // Українська радянська енциклопедія. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енцикл., 1982. – Т. 8. – С. 462.
534. Стельмах С. П. Методологія історії, методологія історичної науки / С. П. Стельмах // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2009. – С. 621-627.
535. Струкевич О. Калнишевський Петро Іванович // Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 180.
536. Українське козацтво: мала енциклопедія / [Абросимова С. В., Александров П. Г., Андреева В. М. та ін.]. – Науково-дослідний ін-т козацтва при Запорозькому державному університеті. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.
537. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб.: Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона), 1895. – Том XIV: Калака- Кардам. – 488 с.

Дисертації, автореферати дисертацій

538. Андреева С. С. Взаємини Запорозжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734–1775 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України / С. С. Андреева. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
539. Апанович Е. М. Запорожское Войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768-1774 гг.: дисс. канд. ист. наук / Апанович Елена Михайловна. – К., 1949. – 348 с.

540. Бровко А. Г. Нова Січ (1734-1775 рр.): історіографія: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Альона Григорівна Бровко. – К., 2010. – 272 с.
541. Добролюбська Ю. А. Антропологічна методологія історичних процесів (на прикладі «нової історичної науки»): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / Ю. А. Добролюбська. – Одеса, 1999. – 18 с.
542. Капелюшний В. П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / В. П. Капелюшний. – К., 2004. – 46 с.
543. Колодчук Д. В. Історіографія історії Нової Запорізької Січі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Д. В. Колодчук. – Донецьк, 2012. – 20 с.
544. Колосова Н.А. Благодійна діяльність в культурі України в контексті вітчизняних і європейських традицій (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 17.00.01 – теорія та історія культури / Н. А. Колосова. – К., 2006. – 19 с.
545. Коцур В. А. Благодійність козацької старшини (середина ХVІІ – ХVІІІ ст.): сучасна українська історіографія: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Віта Анатоліївна Коцур. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 227 с.
546. Кузьменко А. В. Проблематика досліджень з історії України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / А. В. Кузьменко. – К., 2008. – 16 с.
547. Ластовська О. Л. Православні монастирі і чернецтво в Україні: сучасна українська історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

- канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / О. Л. Ластовська. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 20 с.
548. Ластовський В. В. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII-му ст.: історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / В. В. Ластовський. – К., 2007. – 28 с.
549. Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України / І. І. Лиман. – Запоріжжя, 1996. – 17 с.
550. Мірущенко О. П. Економічна політика російського уряду на Запорожжі періоду Нової Січі (1734–1775 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України / О. П. Мірущенко. – Запоріжжя, 2010. – 20 с.
551. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України / Ф. Я. Ступак. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 40 с.
552. Швайба Н. І. Н. Д. Полонська-Василенко – дослідник історії Південної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Н. І. Швайба. – К., 2008. – 20 с.
553. Шовкун Ю. І. Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П. Калнишевського: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України / Ю. І. Шовкун. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 21 с.
554. Шовкун Ю. І. Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П. Калнишевського: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Юрій Ігорович Шовкун. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 189 с.

555. Яценко В. В. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України / В. В. Яценко. – Харків, 2007. – 23 с.

Підручники, навчальні посібники

556. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. / Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свєшніков та ін.: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 336 с.
557. Грозовський І. М. Право Нової Січі (1734-1775 рр.): Навч. посібник / І. М. Грозовський. – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 108 с.
558. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посібник / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.
559. Історіографічний словник: Навч. посібник для студентів історичних факультетів університетів / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева та ін.; За ред. С. І. Посохова. – Харків: Східнорегіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 320 с.
560. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн.: Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1: Середина XV – кінець XVI століття / В. Ульяновський. – 252 с.
561. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн.: Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 2: Середина XV – кінець XVI століття / В. Ульяновський. – 254 с.
562. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн.: Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX століття / О. Крижанівський, С. Плохій. – 335 с.
563. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

564. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.
565. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття): Навч. посібник / І. І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
566. Коцур В. П. Історіографія історії України: Навч. посібник / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – К., 1996. – 214 с.
567. Коцур В. П. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці, 1999. – 519 с.
568. Федоровський Ю. Р. Історія українського козацтва: Навч. посібник / Ю. Р. Федоровський. – Луганськ: Глобус, 2006. – 124 с.

Електронні ресурси

569. Грибовський В. Історія вивчення та перспективи дослідження соловецького періоду життя Петра Калнишевського / В. Грибовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Nrybovskiy_Vladyslav/Istoriia_vyvchennia_ta_perspektyvy_doslidzhennia_solovetskooho_periodu_zhyttia_Petra_Kalnyshevskoho.pdf
570. Грибовський В. Останній кошовий Січі Запорозької / В. Грибовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.museum-ukraine.info/>
571. Грибовський В. Петро Калнишевський: нарис біографії (до 320-річчя від дня народження) / В. Грибовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.memory.gov.ua/ua/.../1596.htm
572. Грибовський В. Храми Петра Калнишевського / В. Грибовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kozak-ua.org/kbase/c2/id179>
573. Коцур Г. Петро Калнишевський: штрихи до портрета / Г. Коцур // Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). – 2011. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2011-3/11_kotcur.pdf
574. Коцур Г. Г. Наукові студії В. О. Голобуцького про господарську діяльність запорожців періоду Нової Січі (1734-1775) / Г. Г. Коцур //

Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). – 2015. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/index.html>

575. Kotsur H. Military Ativity of Last Kish Ataman of Zaporoz'ka Sich Petro Kalnyshevsky in Totalitarian Historiograthy / H. Kotsur // Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). – 2018. – № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-4/05.pdf/>
576. Удод О. А. Аксіологічний (ціннісний) підхід у методології та методиці історії / О. А. Удод // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2000. – Вип. XI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://istznu.org/page/issues/11/udod.pdf>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: історіографічний дискурс: монографія. К.; Чернівці: Книги-XXI, 2017. 480 с.

Рецензії: Молоткіна В. К. Постать кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського в історіографії. (Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: історіографічний дискурс: монографія. Київ; Чернівці: Книги-XXI, 2017. 480 с.). *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 44. С. 222-223.

Пивоваров С. В. Історіографічне дослідження життєпису П. Калнишевського (Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: історіографічний дискурс: монографія. Київ; Чернівці: Книги-XXI, 2017. 480 с.). *Історія науки і біографістика*: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). Київ, 2019. № 1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2017-1/index.html>.

2. Бровко А. Г., Коцур Г. Г. Історіографія історії Нової Січі (1734-1775 рр.): монографія. К.: Книги-XXI, 2011. 280 с. (Особистий внесок Г. Г. Коцур – підбір історіографічних джерел, виклад основного матеріалу).

3. Коцур Г. Г., Шовкун Ю. І. Петро Калнишевський: нескорений духом: монографія. К.; Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2012. 184 с. (Особистий внесок Г. Коцур – опрацювання та критичний аналіз наукової літератури, джерельного комплексу, виклад основного матеріалу).

Статті в наукових фахових виданнях України й іноземних держав та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз

Публікації в закордонних виданнях:

4. Коцур Г. Г. Первый летописец истории Соловецкого заточения М. А. Колчин. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики:*

научно-теоретический и прикладной журнал. Тамбов, 2013. № 7: в 2-х ч. Ч. II. С. 67-69. (Входить до міжнародних наукометричних баз даних РІНЦ, Science Index).

5. Коцур Г. Г. Евангелия, подаренные кошевым атаманом Запорожской Сечи Петром Калнышевским. *Вестник Академии знаний: всероссийский научный журнал*. Краснодар, 2013. № 4. С. 17-22. (Входить до міжнародних наукометричних баз даних РІНЦ, Google Scholar Metrics).

6. Коцур Г. Г. Останній запорозький отаман Петро Калнишевський: звитяга і жертвність. *Black Sea: Scientific Journal of Academic Research Multidisciplinary Journal*. Tbilisi, Georgia, 2015. Volume 22. Issue 4. P. 4-7. (Входить до міжнародних наукометричних баз даних Index Copernicus, Open Academic Journds Index).

7. Kotsur Halyna. Charity of Kish Ataman of the Zaporozhian Sich Petro Kalnyshevsky. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha, 2016. Volume 2. Issue 1. P. 19-23. (Входить до міжнародних наукометричних баз даних Index Copernicus, International Scientific Indexing).

Публікації у фахових виданнях та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз:

8. Коцур Г. Мистецькі пам'ятки Києва періоду Гетьманщини. *Наукові записки з української історії: збірник наукових праць*. Переяслав-Хмельницький, 2005. Вип. 17. С. 43-50.

9. Коцур Г. Петриківка й Петро Калнишевський (до 315-ї річниці від дня народження останнього кошового отамана Запорозької Січі). *Часопис української історії*. К., 2006. № 5. С. 9-13.

10. Коцур Г., Шовкун Ю. Петро Калнишевський і церкви Різдва Богородиці та Миколаївська в Лохвиці на Полтавщині. *Часопис української історії*. К., 2007. Вип. 6. С. 19-22.

11. Коцур Г. Внесок Петра Калнишевського у розвиток української культури та духовності. *Часопис української історії*. К., 2007. Вип. 7. С. 24-27.
12. Коцур Г. В'ячеслав Липинський і державницька школа в українській історіографії. *Наукові записки з української історії*: збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 22. С. 111-119.
13. Коцур Г. Г. Олена Апанович про сингулярність постаті кошового отамана П. Калнишевського. *Гілея*: науковий вісник: збірник наукових праць. К., 2011. Вип. 50. С. 232-236.
14. Коцур Г. Г. Петро Калнишевський: штрихи до портрета. *Історія науки і біографістика*: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). 2011. № 3 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/title/>
15. Коцур Г. Г. Постать кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського на сторінках «Часопису української історії». *Гілея*: науковий вісник: збірник наукових праць. К., 2011. Вип. 53. С. 169-175.
16. Коцур Г. Петро Калнишевський в історичних дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст.: сентенціальні узагальнення. *Етнічна історія народів Європи*: збірник наукових праць. К., 2011. Вип. 35. С. 28-32.
17. Коцур Г. Петро Калнишевський: дискусії щодо соловецького періоду біографії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. К., 2011. Вип. 108. С. 23-26.
18. Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: нові підходи до з'ясування дискусійних сторінок біографії. *Питання історії України*: збірник наукових праць. Чернівці, 2011. С. 25-29.
19. Коцур Г. Г. Автентичність портрета Петра Калнишевського: нове бачення. *Сумська старовина*. Суми, 2011. № XXXV. С. 91-96.
20. Коцур Г. Г. Сучасна українська історіографія (1991 – 2011 рр.) про кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. *Вісник Академії*

праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: науковий збірник. К., 2011. № 4 (60). С. 105-110.

21. Коцур Г. Статки Петра Калнишевського: історіографічна когнітивність. *Часопис української історії.* К., 2012. Вип. 22. С. 72-80.

22. Коцур Г. Історіософська та етнопсихологічна репрезентація національних рис українства у світоглядно-моральному синтезі (на прикладі козацтва та кошового отамана Петра Калнишевського). *Часопис української історії.* К., 2012. Вип. 23. С. 84-88.

23. Коцур Г. Три святині, даровані кошовим отаманом Петром Калнишевським. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць.* К., 2012. Вип. 37. С. 51-56.

24. Коцур Г. Історіографічна оцінка морально-етичних принципів кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. *Наукові записки з української історії: збірник наукових праць.* Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 28. С. 235-241.

25. Коцур Г. Петро Калнишевський – останній кошовий отаман Війська Запорозького Низового (До 250-річчя обрання козацьким керманічем). *Часопис української історії.* К., 2012. Вип. 24. С. 9-17.

26. Коцур Г. Петро Калнишевський в публікаціях «Киевской старины». *Київська старовина.* К., 2012. № 2. С. 161-170.

27. Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський в «Історії царської тюрми» М. М. Гернета. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* К., 2012. Вип. 112. С. 22-24.

28. Коцур Г. Соловецький в'язень Петро Калнишевський у науковій спадщині радянського вченого-історика Г. Г. Фруменкова. *Наукові записки з української історії: збірник наукових праць.* Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 32. С. 238-245.

29. Коцур Г. Ф.Д. Ніколайчик про кошового отамана Петра Калнишевського. *Часопис української історії.* К., 2012. Вип. 26. С. 56-62.

30. Коцур Г. Про ув'язнення кошового П. Калнишевського та «умови утримання, які неможливо здоровій на розум людині уявити» (за матеріалами досліджень М. А. Колчина). *Часопис української історії*. К., 2013. Вип. 27. С. 96-99.

31. Коцур Г. Г. Наукові студії В. О. Голобуцького про господарську діяльність запорожців періоду Нової Січі (1734-1775). *Історія науки і біографістика*: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). 2015. № 2 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/index.html>

32. Коцур Г. Економічний розвиток Запоріжжя періоду Нової Січі: українська історіографія (1991-2016 рр.). *Часопис української історії*. К., 2016. Спецвипуск 34. С. 19-33.

33. Коцур Г. Г. Сучасні науковці про освоєння та економічне піднесення Запоріжжя в добу кошового отамана Петра Калнишевського. *Історія науки і біографістика*: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). 2016. № 1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-1/index.html>

34. Коцур Г. Г. Козакознавчі історико-біографічні студії на шпальтах «Дніпрових хвиль» (1910–1913 рр.). *Історія науки і біографістика*: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). 2017. № 1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2017-1/index.html> (Входить до міжнародних наукометричних баз даних РІНЦ (Російський індекс наукових цитувань), SIS (Scientifik Indexing Services, USA), IBI (Info Base Index, India).

35. Коцур Г. Візії історії запорозького козацтва на сторінках часопису «Дніпрові хвилі» (1910-1913 рр.). *Часопис української історії*. К., 2017. Вип. 36. С. 84-99.

36. Kotsur H. Military Ativity of Last Kish Ataman of Zaporoz'ka Sich Petro Kalnyshevsky in Totalitarian Historiography. *Історія науки і біографістика*: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). 2018. № 4

[Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-4/05.pdf/> (Входить до міжнародних наукометричних баз даних РІНЦ (Російський індекс наукових цитувань), SIS (Scientifik Indexing Services, USA), IBI (Info Base Index, India).

37. Kotsur H. Unique Publication on the Methodology of the Historiographical Research. *Часопис української історії*. К., 2018. Вип. 37. С. 9-15. (Входить до міжнародної наукометричної бази даних Index Copernicus).

38. Kotsur H. Military Art of the Kish Ataman of Zaporoz'ka Sich Petro Kalnyshevsky in Historography of the End of the XVIII – the Beginning of the 20th Centuries. *Часопис української історії*. К., 2019. Вип. 39. С. 81-93. (Входить до міжнародної наукометричної бази даних Index Copernicus).

Біобібліографічні покажчики:

39. Кошовий отаман Петро Калнишевський: біобібліографічний покажчик / уклад. і автор вступ. статті Г. Г. Коцур; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. К.; Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2016. 182 с.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

40. Коцур Г., Коцур А. Добродійно-меценатська діяльність останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. *Національно-державне відродження України: історія та сучасність*: матеріали науково-практичної конференції, 11-12 травня 2005 р. Коломия, 2005. Ч. 1. С. 4-9 (Особистий внесок Г. Коцур – підбір інформації, виклад основного матеріалу, висновки).

41. Коцур Г. Сучасна вітчизняна історична думка про національне відродження України кінця XVIII – початку ХХ ст. *Українська історія та історіографія, джерела національного права: традиції й виклики сучасності*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Коломия, 2009. С. 27-37.

42. Коцур Г. Державницька діяльність Петра Калнишевського: повчальні уроки для сьогодення. *Українська державність: історія та сучасність*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 20-ій річниці Всеукраїнського референдуму, 1-2 грудня 2011 р. К., 2012. С. 120-122.

43. Коцур Г. Г. Освіта на Запорозькій Січі часів останнього кошового отамана Петра Калнишевського. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали VII Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, 16 березня 2012 р. К., 2012. Ч. I. С. 221-222.

44. Коцур Г. Історіографія господарської діяльності кошового отамана П. Калнишевського. *Дні науки історичного факультету – 2012*: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених, 12-13 квітня 2012 р. К., 2012. С. 44-47.

45. Коцур Г. Краєзнавець Федір Данилович Ніколайчик (1857-1920): повернення із забуття. *Матеріали V Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції*, 9-10 листопада 2012 р. Житомир, 2012. С. 72-75.

46. Коцур Г. Г. Соловецьке ув'язнення Петра Калнишевського – «без вини винного»: неупереджений погляд російських дослідників. *Пріоритети та сучасні чинники розвитку суспільних наук*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 23-24 листопада 2012 р. Одеса, 2012. С. 24-28.

47. Коцур Г. Г. Етапи кар'єрного зростання Петра Калнишевського: історіографія. *Проблеми історії та історіографії України*: матеріали науково-практичної конференції «Дні науки історичного факультету – 2013». К., 2013. Вип. 2. С. 41-43.

48. Коцур Г. Відображення на сторінках часопису «Кіевская старина» кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. *Сучасна молодіжна наука в Україні*: збірник наукових статей за матеріалами IV міжвузівської наукової конференції, 25-26 квітня 2013 р. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 81-88.

49. Коцур Г. Відображення постаті Петра Калнишевського в історичних дослідженнях XIX – початку XX ст. *Україна в сучасному світі: проблеми регіональної історії*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 25-26 квітня 2013 р. Луганськ, 2013. С. 58-61.

50. Kocur H. Penazny obeh v novej Zaporozskej Seci (1734-1775). *Peniaze, hospodarstvo a spolocnost: medzinarodne numizmaticke symposium – suhrny referatov Slovensra numizmaticka spolocnost pri SAV*, 16-19 maja 2013. Kosice, 2013. P. 72-73.

51. Коцур Г. Г. Освіта як соціокультурний феномен козацької доби. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали VIII Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, 21 травня 2013 р. К., 2013. С. 216-218.

52. Коцур Г. Зв'язки між духовними святинями Києва та Нової Січі часів Петра Калнишевського. *Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського, 27 березня 2014 р. К., 2014. С. 376-379.

53. Коцур Г. Г. Запровадження прогресивних форм господарювання в часи П. Калнишевського. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали X Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, присв. 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства, 28 травня 2015 р. К.; Вінниця, 2015. С. 127-128.

54. Коцур Г. Світоглядно-моральний портрет кошового отамана П. Калнишевського: науковий дискурс. *Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету, 15-17 жовтня 2015 р. Ізмаїл, 2015. Т. I: Історія. Економіка. Педагогіка. С. 46-49.

55. Коцур Г.Г. Постаць останнього кошового Петра Калнишевського на сторінках сучасних зарубіжних видань. *Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету: VII Міжн. наук.-практ. конф.*, 24 квітня 2014 р. К., 2014. С. 35.

56. Коцур Г.Г. Світоглядно-моральний портрет кошового отамана П. Калнишевського. *Дні науки історичного факультету: VIII Міжн. наук.-практ. конф.*, 23 квітня 2015 р. К., 2015. С. 24.

57. Коцур Г. Г. Сучасна українська історична наука про економіку Запоріжжя в період кошового отамана Петра Калнишевського. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XI Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів*. К.; Вінниця, 2016. С. 139-140.

58. Коцур Г. Г. Питання економічного розвитку Запорозької Січі та природоохоронні заходи часів П. Калнишевського у науковій спадщині О. Апанович. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XII Міжнародної конференції молодих учених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від дня створення ННСГБ НААН*, 19 травня 2017 р. К., 2017. С. 286-288.

59. Коцур Г. Г. Петро Калнишевський: шлях від кошового отамана Запорозької Січі до святості. *Україна – на шляху до Незалежності: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції*, 7 грудня 2017 р. Корсунь-Шевченківський, 2018. С. 56-61.

60. Kotsur H. Economic Activity of Cossacks in the New Sich (1734-1775). *Історичні аспекти та сьогодення підготовки фахівців аграрної галузі: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 120-річчю заснування Національного університету біоресурсів і природокористування України, 120-річчю заснування фахового навчального закладу в Заліщиках, 120-річчю від дня народження Є. В. Храпливого*, 15 травня 2018 р. Заліщики, 2018. С. 23-25.

61. Коцур Г. Г. Євангеліє від кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського – унікальний шедевр духовної скарбниці України.

Науковий вісник Національного музею історії України: збірник наукових праць за матеріалами щорічної науково-практичної конференції Національного музею історії України, 7-8 грудня 2017 р. К., 2018. Вип. 3. С. 126-130.

Публікації, що додатково розкривають зміст дисертації:

62. Коцур Г., Демочко В. Регламентативна діяльність православної церкви вольностей низового Війська Запорозького. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія: збірник наукових праць*. Чернівці, 2004. Вип. 203-204. С. 224-228.

63. Коцур Г., Коцур А. Меценатська діяльність доби козаччини: історичний досвід церковного будівництва. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія: збірник наукових праць*. Чернівці, 2005. Вип. 240-241. С. 66-70.

64. Коцур Г. Г. Історія Києва: від княжої доби до сучасності. Збірник документів і матеріалів. Навчальний посібник з грифом МОН України / За заг. ред. В. Ф. Колесника, А. П. Коцура, Н. В. Терес. К., 2005. 773 с.

65. Коцур Г. Г. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. Рекомендовано МОН України як навчальний посібник для студентів вузів / За ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. К.; Чернівці, 2008. 1100 с.

66. Коцур Г. Г. Релігієзнавство: Рекомендовано МОН України як навчальний посібник для студентів вузів / За ред. В. І. Докаша, Г. Г. Коцур. Чернівці, 2008. 292 с.

67. Коцур Г. Г. Історія України: Підручник з грифом МОН України / Казьмирчук Г.Д., Коцур Г. Г., Латиш Ю. В. та ін. К., 2009. 900 с.

68. Коцур Г. Г. Історія України: Підручник. Курс лекцій для студентів вищих навч. закладів / Наук. ред. Г. Д. Казьмирчук. К., 2009. 648 с.

69. Коцур Г. Г. История Украины. Учебник. Рекомендовано МОН Украины как учебник для иностранных студентов высших учебных

заведений / Г. Д. Казьмирчук, В. И. Гусев, В. П. Капелюшний и др. К., 2010. 631 с.

70. Коцур Г. Останній кошовий. *Nova газета* (Нью-Йорк, США). 2013. № 14. 4 квітня. С. 17.

71. Коцур Г. Г. Дискусії в українській історіографії щодо статків і благодійності кошового отамана П. Калнишевського. *Віддане служіння історичній науці: збірник до 70-річчя професора Г. Казьмирчука*. К., 2014. С. 231-240.